

ઈતિહાસ

ધોરણ 12

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.

બધાં ભારતીયો મારાં બાઈબહેન છે.

હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને

વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.

હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.

હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર સખીશ

અને કરેક જજ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.

હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.

તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

રાજ્ય સરકારની વિલામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાધન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર

આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈપણ ભાગ કોઈપણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયમકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

<p>વિષય-સલાહકાર ડૉ. કે. સી. બારોટ</p> <p>લેખન-સંપાદન ડૉ. એમ. જે. પરમાર (કન્વીનર) ડૉ. જી. ટી. સરવૈયા ડૉ. જનક મહવી ડૉ. નયના ત્રિવેદી ડૉ. નરેન્દ્ર પરમાર</p> <p>સમીક્ષા ડૉ. મકરન્દ મહેતા ડૉ. ઈશ્વરલાલ ઓઝા ડૉ. એસ. બી. સોલંકી શ્રી મુકેશભાઈ ના. જોષી શ્રી રાજેશભાઈ એમ. પટેલ શ્રી અરુણભાઈ બી. માંવિત</p> <p>ભાષાશુદ્ધિ ડૉ. જશભાઈ પટેલ</p> <p>ચિત્રાંકન શ્રી ગ્રાફિક્સ</p> <p>સંયોજન શ્રી આશિષ એચ. બોરીસાગર (વિષય સંયોજક : ગણિત)</p> <p>નિર્માણ-સંયોજન શ્રી હરેન શાહ (નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)</p> <p>મુદ્રણ-આયોજન શ્રી હરેશ એચ. લીખાચીપા (નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)</p>	<p align="center">પ્રસ્તાવના</p> <p>રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.</p> <p>ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા ધોરણ 12, ઇતિહાસ વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ આનંદ અનુભવે છે.</p> <p>આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં એની હસ્તપ્રતની આ સ્તરે શિક્ષણકાર્ય કરાવતાં શિક્ષકો અને તજજ્ઞો દ્વારા સર્વાંગી સમીક્ષા કરતા આવી છે. શિક્ષકો તથા તજજ્ઞોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.</p> <p>પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કળાજી લીધી છે તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.</p> <p align="right"> પી. ભારતી (IAS) નિયામક તા. 04-11-2019 </p> <p align="right"> કાર્યવાહક પ્રમુખ ગાંધીનગર </p>
--	--

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2017, પુનઃ મુદ્રણ : 2018, 2019, 2020

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાવન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી પી. ભારતી (IAS), નિયામક
મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની હરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંનિધાનને તકાલુર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રગજનો અને રાષ્ટ્રભીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પરે રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુભેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સૌઓના ઔરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજ દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને શિશુસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભક્ષી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ ૬ વર્ષથી ૧૪ વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

*ભારતનું સંવિધાન : કલમ ૬૧-ફ

અનુક્રમણિકા

1. પૂર્વભૂમિકા અને અર્વાચીન ભારતના ઇતિહાસની આધારસામગ્રી	1
2. 18મી સદીના ભારતનો ઉત્તરાર્ધ અને સત્તાપ્રાપ્તિ માટે સંઘર્ષ	7
3. ભારતમાં યુરોપિયનોનું આગમન	12
4. ભારતમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું વહીવટી માળખું	19
5. 1857નો સંગ્રામ	24
6. કંપની શાસનની આર્થિક અસરો	35
7. સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણાની ચળવળો	42
8. રાષ્ટ્રીય આંદોલનો (1857-1919)	52
9. સ્વરાજ માટેનો સંઘર્ષ (ઈ. સ. 1919-1947)	69
10. પ્રગતિનો પંથ અને સુદૃઢ રાષ્ટ્રનિર્માણની પ્રક્રિયા	80
11. આધુનિક યુગનો આરંભ	93
12. 19મી સદીના અંતે વિશ્વની સ્થિતિથી પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંત સુધી	101
13. ઈ.સ. 1919થી 1939 વચ્ચેનું વિશ્વ	111
14. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ (1939-1945)	120
15. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછીનું વિશ્વ	126
16. સમકાલીન વિશ્વમાં રાજનીતિ, અર્થકારણ અને સમાજ	135
17. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીને લીધે સમાજ અને સંસ્કૃતિમાં આવેલાં પરિવર્તનો	142

CERTIFICATE OF THE MAPS

1. © Government of India, Copyright 2016
2. The responsibility for the correctness of internal details rests with the publisher.
3. The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line.
4. The external boundaries and coastlines of India agree with the Record/Master Copy certified by Survey of India.
5. The state boundaries between Uttarakhand & Uttar Pradesh, Bihar & Jharkhand and Chattisgarh & Madhya Pradesh have not been verified by the Governments concerned.
6. The spellings of names in this map, have been taken from various sources.

પૂર્વભૂમિકા અને અર્વાચીન ભારતના ઇતિહાસની આધારસામગ્રી

ઐતિહાસિક સાધન સામગ્રી (દસ્તાવેજ વગેરે) વિના આપણે ઇતિહાસ જાણી શકતા નથી. તેથી તો કહેવાયું છે કે “દસ્તાવેજ નહિ, તો ઇતિહાસ નહિ.” આ ઐતિહાસિક સામગ્રી વિભિન્ન પ્રકારની હોય છે. તે અલેખિત અર્થાત્ પુરાતત્ત્વીય અને લેખિત એટલે કે સાહિત્યિક હોઈ શકે. એ ઉપરાંત (તેમજ) અન્ય અભિલેખિત સામગ્રી, કે જે લેખિત બાબતો સાથે સંકળાયેલ હોય તેનો પણ અત્રે સમાવેશ કરી શકાય.

ઇતિહાસકાર આવી વિભિન્ન સામગ્રીનું અધ્યયન કરી તેમાંથી સત્ય તારવી આપણી સમજ મૂકે છે. ઇતિહાસલેખન માટે ઇતિહાસકાર ઘણાં બધાં સામાજિક વિજ્ઞાનો જેમ કે સમાજશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ભૂગોળ અને માનસશાસ્ત્રનો પણ આધાર લે છે. એ જ રીતે તે કેટલાંક પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનો જેમ કે ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, જીવશાસ્ત્ર, પુરાતત્ત્વશાસ્ત્ર, નૃવંશશાસ્ત્રનો સહયોગ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પૈકીના પુરાતત્ત્વશાસ્ત્ર અને ભૂગોળના સહયોગપૂર્ણ વિકાસથી ઇતિહાસલેખન ઘણું સમૃદ્ધ બન્યું છે. ઇતિહાસમાં સમય અને સ્થાનનું અનેરું મહત્ત્વ હોવાથી ભૂગોળને ઇતિહાસની આંખ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નેપોલિયનની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ છે કે “તમે મને કોઈપણ રાષ્ટ્રની ભૂગોળ વિશે જણાવો, હું તમને તે રાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ જણાવીશ.” આવાં વિવિધ વિજ્ઞાનોની સાથે-સાથે ઇતિહાસકારો મૌખિક પરંપરાઓના અધ્યયન દ્વારા પણ ઇતિહાસ જાણવાનું જણાવે છે. માટે જ કહેવાયું છે કે “ઇતિહાસ માનવજીવનની પ્રયોગશાળા છે.”

ભારતના સંપૂર્ણ ઇતિહાસમાં આધુનિક ભારતનો ઇતિહાસ અને એમાંય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ દરમિયાન દેશની વિદેશી શાસનમાંથી મુક્તિ અર્થે ઘણેલી અનેક ચળવળો ખૂબ જ મહત્ત્વ ધરાવે છે. પ્રજાની સંવેદના, પીડા અને બલિદાનોની સાથે એ મહાન મુક્તિસંગ્રામ જોડાયેલો હોવાથી અત્રે લગભગ 200 વર્ષની સંગ્રામોની ગુલામીમાંથી મુક્ત થવાની મયામણના આપણે સૌ, આ પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ પ્રકરણોના માધ્યમથી સ્પર્શી થવાના છીએ.

અર્વાચીન ભારતનો ઇતિહાસ જાણવા માટેની ઐતિહાસિક સામગ્રી મોટા પ્રમાણમાં મળી આવી છે. ભારતમાં રાષ્ટ્રીય અભિલેખાગાર (દિલ્લી) અને રાજ્ય કક્ષાએ (ગાંધીનગર) આવેલા અભિલેખાગારમાં આ માહિતીનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાંથી આધુનિક ભારતની રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક સ્થિતિ પર પ્રકાશ પાથરતા દસ્તાવેજો, ગ્રંથો અને પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે. 18મી, 19મી અને 20મી સદીના પૂર્વાર્ધનો લગભગ 200 વર્ષનો સમયગાળો ઇતિહાસ લેખનની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આ સંદર્ભે ભારતમાં આવેલી વિદેશી કંપનીઓ અને તેમની સાથે સંકળાયેલી માહિતીઓને આ આધારસામગ્રીમાંથી આપણે અલગ તારવી શકીએ એ માટે જરૂરી કેટલીક માહિતી, કમબઢ રીતે નીચે પ્રમાણે જોઈ શકાય.

પોર્ટુગીઝ સાધનસામગ્રી :

પોર્ટુગીઝ નાવિક વાસ્કો-ડ-ગામ્સ ભારતમાં આવ્યો (ઈ.સ. 1498) ત્યારથી (લઈને 1963 સુધીની) પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલ સાધનસામગ્રીનો અત્રે સમાવેશ થાય છે. આ સમયને લગતા મહત્ત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજો ભારતમાં પોર્ટુગીઝોનું મુખ્ય મથક બનેલા ગોવામાંથી મળ્યા છે. સાથે સાથે તત્કાલીન પોર્ટુગીઝ શાસનતંત્ર દ્વારા ભારતીય પોર્ટુગીઝ કંપનીનો પત્તવ્યવહાર અને દસ્તાવેજોનો સમૂહ પોર્ટુગલના પાટનગર લીસબન ખાતે સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યો છે. ભારતના આધુનિક ઇતિહાસકારોએ આ દસ્તાવેજોનું અધ્યયન કરી પોર્ટુગીઝ કંપનીનો ઇતિહાસ પણ તૈયાર કર્યો છે. ગોવા અને લીસબનના દસ્તાવેજો પર આધારિત એક

મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ એફ. સી. ડનવર્સે 'રિપોર્ટ ઓન ધી પોર્ટુગીઝ રેકૉર્ડ્ઝ' (1892) પ્રસિદ્ધ કર્યો. સુરેન્દ્રનાથ સેન જેવા ભારતીય ઇતિહાસકારે ગોવાના દસ્તાવેજોનું અધ્યયન કરી વિસ્તૃત અહેવાલ તૈયાર કર્યો છે. પોર્ટુગીઝ ગવર્નર અને પ્રવાસીઓની નોંધોમાંથી પણ તત્કાલીન ભારતનો ઇતિહાસ આપણને સાંપડે છે. વાસ્કો-દ-ગામા, આલ્બુકર્ક, ડોમેંગો-પાયેઝ, ડુઅર્ટો બાર્બોસા તેમજ પાદરી મોન્સરેટે તત્કાલીન ભારત વિશે મહત્વપૂર્ણ નોંધો આપી છે. તત્કાલીન ભારતીય ભાષાઓમાંથી પણ પોર્ટુગીઝો વિશે ઘણી વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. મુગલ શાસકો, બીજાપુર, ગોલકોંડા, વિજયનગર જેવાં ભારતીય રાજ્યો સાથે પોર્ટુગીઝોના સંબંધો પર માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. ડો. જી. એમ. મોરિયસે 'હિસ્ટ્રી ઓફ ક્રિશ્ચિયાનિટી ઇન ઇન્ડિયા' જેવા મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથમાં પોર્ટુગીઝોની ભારતમાં થયેલી પ્રવૃત્તિઓનો અહેવાલ આપ્યો છે. ભારતીય વિદ્યાભવન ગ્રંથશ્રેણીના આધુનિક ભારત વિશેના ગ્રંથોમાં પણ ડો. આર. સી. મજુમદાર જેવા સમર્થ ઇતિહાસકાર અને અન્ય ઇતિહાસકારોએ ભારતમાં પોર્ટુગલ રાજ્ય શાસનનો અહેવાલ અને ઇતિહાસ આલેખ્યો છે. 'મુંબઈ ગેઝેટિયર' અને 'કેમ્બ્રિજ ઇન્ડિયન હિસ્ટ્રી' ગ્રંથ શ્રેણીમાં પણ ભારતમાં પોર્ટુગીઝોની રાજકીય અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની વિપુલ માહિતીઓ મળે છે. પોર્ટુગીઝ કંપની ભારતમાં 'એસ્ટાડો ડા ઇન્ડિયા' તરીકે ઓળખાતી હતી. તેના ભારતીય શાસનકર્તાઓ સાથે થયેલા મત્તવ્યવહારોમાંથી પણ મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૪ સાધનસામગ્રી :

V.O.C. વેરિનિસ્સી ઈસ્ટ ઇન્ડિઝ કેમ્પેનના - Vereenigde Oost-Indische Compagnie તરીકે ઓળખાતી ૩૪ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ભારત સાથેના સંબંધની ઐતિહાસિક માહિતી તેના મુખ્ય મથક બટાવિયામાંથી મોટા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. એમસ્ટર્ડામના કેન્દ્રીય અભિલેખાગારમાંથી પણ ભારત સાથેના ૩૪ પ્રજાના રાજકીય અને વ્યાપારિક સંબંધોની માહિતી મળે છે. વળી કોચીન, ચીનસુરા, કોલમ્બો, હેંગ અને રીંગા જેવાં ભારતીય અને વિદેશી કેન્દ્રોના દફતરોમાંથી પણ ૩૪ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વિશે ઐતિહાસિક સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીલંકાના કોલમ્બોથી ૩૪ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના 8000 કરતાં વધારે દસ્તાવેજો મળી આવ્યા છે. કૃષિપર, ગેલેટિ, બર્ગ અને ગૃહ જેવા ઇતિહાસકારોએ આ કંપની સાથે સંકળાયેલા લગભગ 15 જેટલા આધુનિક ગ્રંથો સંપાદિત કર્યા છે.

કેન્થ સાધનસામગ્રી :

કેન્થ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથે સંકળાયેલા મહત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજો ફ્રાન્સના પેરિસમાં આવેલ કેન્દ્રીય અભિલેખાગારમાં જળવાયા છે. ભારતમાં તેમની મહત્વપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓ ચેન્નઈ, મૈસુર અને હૈદરાબાદ સાથે સંકળાયેલી હતી. તેના સરકારી અભિલેખાગારોમાં આ કંપનીની પ્રવૃત્તિઓનો ઇતિહાસ સાંપડે છે. 17મી અને 18મી સદીઓમાં ભારતમાં આવેલા બર્નિયર, ટેવરનિયર અને થેવેનો જેવા કેન્થ પ્રવાસીઓની પ્રવાસનોંધોમાંથી પણ આ સમયનો ઇતિહાસ અને ખાસ તો ભારતની આર્થિક પરિસ્થિતિનો ચિતાર મળી આવે છે. ઇન્ડિયા ઓફિસ લાઇબ્રેરી લંડન અને દિલ્હીના રાષ્ટ્રીય અભિલેખાગારમાં આ કંપનીને લગતા દસ્તાવેજો સંગ્રહિત છે. આધુનિક ગ્રંથોના જી. બી. મેલેસનના પુસ્તક હિસ્ટ્રી ઓફ ધી કેન્થ ઇન ઇન્ડિયા મહત્વપૂર્ણ છે. આ સિવાય ગ્રેડવેલનું મરાસ આજ્ઞાપત્રોનું કેલેન્ડર તથા ડુલે એન્ડ કલાર્થવ ગ્રંથો અગત્યના છે. હિલ અને ફોરેસ્ટ જેવા લેખકોએ પણ મહત્વપૂર્ણ કાર્ય કર્યું છે.

હોરેન્સનો ગ્રંથ 'એન્ગલો કેન્થ વોર' મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક સામગ્રી આપે છે. આનંદરંગ પિલ્લાઈની નોંધો અને ઓલ્ડો કેન્થવોરને બાર ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. વિલકિન્સને લખેલ 'દક્ષિણ ભારતના ઇતિહાસની રૂપરેખા' પણ ઐતિહાસિક સામગ્રી ધરાવતો ગ્રંથ હોવાથી પર્યાપ્ત માહિતી પૂરી પાડે છે.

બ્રિટિશકાલીન સાધનસામગ્રી :

ભારતમાં બ્રિટનની ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું (1757 થી 1857) શાસન રહ્યું છે. ત્યારબાદ (1858 થી 1947) બ્રિટિશતાજનું શાસન રહ્યું. ભારત પર લગભગ 200 વર્ષ જેટલા લાંબા સમય સુધી બ્રિટિશરોએ શાસન થવાનું હોવાથી બ્રિટિશકાલીન ઇતિહાસ જાણવા મોટા પ્રમાણમાં ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો પ્રાપ્ત થયા છે. લંડનમાં ઇન્ડિયા ઓફિસ પુસ્તકાલયમાં ભારતને જાણવા માટે લગભગ 50,000 જેટલા ગ્રંથો બ્રિટિશકાલીન આવેલા છે. એટલું જ નહિ, દિલ્હી સ્થિત ભારતના રાષ્ટ્રીય અભિલેખાગારમાં પણ બ્રિટિશકાલીન ભારત સાથે સંકળાયેલા અનેક દસ્તાવેજો મળી આવે છે. ભારતના મોટા ભાગના વિસ્તારોમાંથી 1857 સુધીમાં બ્રિટિશશાસન સ્થપાઈ જતાં વિભિન્ન ભારતીય પ્રદેશોમાં આવેલા અભિલેખાગાર અને પુસ્તકાલયોમાં વશાબધા ગ્રંથો સંગ્રહિત થયા છે. આધુનિક ભારતીય તેમજ તત્કાલીન અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ પણ બ્રિટિશકાલીન ભારત પર મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથો લખ્યા છે. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો અને લેખકોમાં વી. એ. સ્મિથ, પી. ઈ. રોબર્ટ્સ, થોમ્સન એન્ડ ગેરેટ, સર વિલિયમ જોન્સ, કર્નલ ટોડ, એલેક્ઝાન્ડર હાર્બર્સ, વાઈસરોય કર્ઝન, કર્નલ વૉકર તથા જે. ડબલ્યુ. વૉટસનનો સમાવેશ થાય છે. થોમ્સન એન્ડ ગેરેટે ‘કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા’ નામના ગ્રંથમાં બ્રિટિશકાલીન ભારતનું આલેખન કર્યું છે.

ભારતમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના શાસનકર્તાઓ ઉપર પણ ઘણાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે. ક્લાઈવ અને વૉરન હેસ્ટિંગ્સ જેવા શરૂઆતના ગવર્નર જનરલના જીવન અને કવન વિશે સારાં એવાં પુસ્તકો લખાયાં છે. એ જ રીતે, કોર્નવોલિસ, વેલેસ્લી, વિલિયમ બેંટિન, ઓર્લેંડ, એલ. એન. બરો, ડેલહાઉસી, લિટન, રિપન, કર્ઝન અને માઉન્ટ બેટન વિશેનાં જીવન અને કવન વિશે પણ પુસ્તકો લખાયાં છે. આ પુસ્તકોમાં ગવર્નર જનરલ કે વાઈસરોયની ભારતનીતિની વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે જેમાં તેમના વિભિન્ન સુધારા અને સામ્રાજ્યનીતિનો સમાવેશ થાય છે. આ સૌથે બ્રેડેન પોલવેલનું ‘લોન્ડ સિસ્ટમ ઓફ બ્રિટિશ ઇન્ડિયા’ મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ ગણાય છે.

ઈ.સ. 1857ના મહાવિદ્રોહને લગતી સાધનસામગ્રી :

ભારતમાં 1857ના મહાવિદ્રોહ વિશે ખાસ કરીને સ્વતંત્રતા બાદ મોટા પ્રમાણમાં ઐતિહાસિક સાહિત્ય રચાયું છે. આ મહાવિદ્રોહ સાથે સંકળાયેલા દસ્તાવેજો ભારતીય પુરાતત્વ ખાતા તેમજ લંડનની કોમનવેલ્થ ક્વેરીના ગ્રંથાલયમાં સંગ્રહિત છે. આ મહાવિદ્રોહ વિશે સૌપ્રથમ (1859) સર સૈયદ અહેમદે લખાણ કર્યું હતું. ત્યારબાદ વીર સાવરકરે 1857ના મહાવિદ્રોહને ‘ભારતનો પ્રથમ સ્વતંત્રતાસંગ્રામ’ આલેખતું પુસ્તક લખ્યું. સુરેન્દ્રનાથ સેને સૌથી મહત્વપૂર્ણ કહી શકાય તેવો ‘અઠારસો સત્તાવન’ નામનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ લખ્યો. સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતમાં આ મહાવિદ્રોહ વિશે ખૂબ મોટા પાયે સંશોધનો થયાં છે જેમાં આર. સી. મજમુદાર જેવા સમર્થ ઇતિહાસકારે ‘ધ સિપોય મ્યુટીની ઓફ ઇન્ડિયા - 1857’ લખ્યું. એસ. બી. ચૌધરી, બિપિનચંદ્ર, સુમિત સરકાર જેવા ભારતીય ઇતિહાસકારોએ આ મહાવિદ્રોહ વિશે મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથો લખ્યા છે.

1857ના મહાવિદ્રોહ વિશે મહાન સામ્યવાદી ચિંતક કાર્લમાર્ક્સ અને ઈંગ્લેન્ડના વડાપ્રધાન ડિઝરાયલીએ લખેલું લખાણ સૌથી મહત્વપૂર્ણ છે.

આ મહાવિદ્રોહ વિશે અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ પણ ખાસું કામ કર્યું છે. જે. ડબલ્યુ. કેવીએ અને કર્નલ જી. બી. મોલેસને ‘હિસ્ટ્રી ઓફ ધ સિપોય વૉર’ લખ્યું છે. જહોન કે અને સિગ્નેરે પણ આ મહાવિદ્રોહ વિશે મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ લખ્યા છે. ગુજરાતમાં 1857ના મહાવિદ્રોહ સંદર્ભે ડૉ. આર. કે. ધાર્દયાએ અત્યંત સંશોધનગ્રંથ પ્રસ્તુત કર્યો છે.

બ્રિટિશતાજના શાસનકાળને લગતી ઐતિહાસિક સાધનસામગ્રી :

ભારતમાં 1857ના મહાવિદ્રોહ પછી તાજના શાસનનો પ્રારંભ થયો ત્યારથી લઈને સ્વતંત્રતા સુધીના સમગ્રપગલામાં અંગ્રેજોની વિભિન્ન નીતિનું બધાન કરતાં અનેક પુસ્તકો લખાયાં છે. તેમાં વી. એ. સ્મિથનું 'ઓક્સફર્ડ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા', પી. ઇ. રોબર્ટ્સનનું 'હિસ્ટ્રી ઓફ બ્રિટિશ ઇન્ડિયા' અને થોમસન એન્ડ ગેરેટનું 'રાઇસ એન્ડ ફૂલફિલમેન્ટ બ્રિટિશ રૂલ ઇન ઇન્ડિયા' અગત્યના ગ્રંથો ગણાવી શકાય. ભારતના બંધારણીય ઇતિહાસને ઉજાગર કરતા ગ્રંથોમાં એ. સી. બેનર્જીકૃત 'ઇન્ડિયન કોન્સ્ટિટ્યુશનલ ડીકવલપમેન્ટ્સ', એ. બી. ક્રીષ્નનું 'ભારતનો બંધારણીય ઇતિહાસ' અગત્યના ગ્રંથો છે.

સ્વતંત્રતાસંગ્રામ દરમિયાનની સાધનસામગ્રી :

ભારતીય સ્વતંત્રતાસંગ્રામ અને આ સંગ્રામના મહાન નેતાઓ ઉપર પ્રચુર માત્રામાં પુસ્તકો, ગ્રંથો, દસ્તાવેજો, વર્તમાનપત્રો જેવા સ્વરૂપે સાધનસામગ્રી મળે છે. દાદાભાઈ નવરોજીના પુસ્તક 'પોવર્ટી એન્ડ અનબ્રિટિશ રૂલ ઇન ઇન્ડિયા' તેમજ રમેશચંદ્ર દત્તાના 'ઇકોનોમિક હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા'થી તેની શરૂઆત થાય છે. પદ્માભી સીતારામૈયાના ગ્રંથ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ તેમજ ડો. તારાચંદ્રના 'ફ્રીડમ મુવમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા'ના ગ્રંથો આ ક્ષેત્રે મહત્ત્વપૂર્ણ છે. અધુનિક ભારતીય ઇતિહાસકારોએ સ્વતંત્રતાસંગ્રામ વિશે (1950 પછી) વિભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી ભારતીય સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ રાષ્ટ્ર સમક્ષ મૂક્યો છે.

આવા મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથોમાં ભારતીય વિદ્યાભવન ગ્રંથશ્રેણીનો સમાવેશ થાય છે. આર. સી. મજમુદારના વડપણ હેઠળ સમગ્ર ભારતનો ઇતિહાસ લગભગ બાર જેટલા ભાગોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. સુમીત સરકાર, બિપિનચંદ્ર, રજની પામહત્ત, પંડિત સુંદરલાલ, અમલેન્દુ ગુહા જેવા મોટા ગજાના ઇતિહાસકારોએ સ્વતંત્રતાસંગ્રામ ઉપર મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો લખ્યા છે. તો રાજા રામમોહનરાયથી લઈને મહાત્મા ગાંધી સુધીના મહાન ભારતીયો વિશે પણ મહત્ત્વપૂર્ણ પુસ્તકો લખાયાં છે. નગેન્દ્રનાથ ગુપ્તાનું પુસ્તક 'સેવન લાઈવ્સ' આ ક્ષેત્રે મહત્ત્વપૂર્ણ ગણી શકાય. મહાત્મા ગાંધીના જીવન અને કવન વિશે કદાચ કોઈ વધારે લખાઈું છે. મહાત્મા ગાંધીના પત્રવ્યવહારો અને તેમના વિચારો અંગે લગભગ સો ગ્રંથોમાં નવજીવન પ્રકાશને 'ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ' નામે પ્રકાશન કર્યું છે. ગાંધીજીની આત્મકથા 'સત્યના પ્રયોગો' પણ એટલો જ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ ગણાવી શકાય. મહાદેવભાઈ દેસાઈએ ગાંધીજીની જીવનચર્યાને ચાલીસ જેટલા ભાગોમાં 'મહાદેવભાઈ ડાવરી' શીર્ષક તળે આવરી લીધી છે. ગાંધીજીના જીવન અને કવન પર રોમારોલાં, નારાયણ દેસાઈ, મનુ ગાંધી, જવાહરલાલ નેહરુ, સરદાર પટેલ અને ડો. આંબેડકરે પણ મહત્ત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક ગ્રંથો લખ્યા છે. લેપિન્સ અને કોલિયરે 'અધી રાત્રે આઝાદી' જેવો મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ લખ્યો છે. તો રામચંદ્ર ગુહાએ 'ઇન્ડિયા આફ્ટર ગાંધી' અને બિપિનચંદ્રએ 'સ્વતંત્રતા કે બાદ કા ભારત' જેવા અગ્રિમ ગ્રંથો લખ્યા છે.

પ્રાદેશિક ઐતિહાસિક સાધનસામગ્રી :

ભારતમાં વિભિન્ન પ્રદેશોમાં થયેલી સ્વતંત્રતાસંગ્રામની ચળવળોનો ઇતિહાસ પણ મોટા પ્રમાણમાં લખાયો છે. ગુજરાતમાં આવા ગ્રંથોના ભો. જે. વિદ્યાભવન દ્વારા દસ ગ્રંથોની ગ્રંથશ્રેણી દ્વારા કેટલાક ભાગોમાં બ્રિટિશકાલીન ઇતિહાસ લખાયો છે. મગનલાલ વખતચંદે 'ગુજરાત દેશનો ઇતિહાસ' અને 'અમહાવાદનો ઇતિહાસ' લખ્યો છે. એલેક્ઝેન્ડર કાર્બસે 'રાસમાળા'માં ગુજરાતનો ઇતિહાસ આલેખ્યો છે. તો કર્નલ ટોડે 'ટ્રાવેલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા'માં રાજસ્થાન અને ગુજરાતના પ્રવાસવર્ણનની નોંધો કરી છે. જેમ્સ મેકમર્ડો, કર્નલ વોકર જેવા અંગ્રેજોએ પણ કચ્છ અને કાઠિયાવાડ પર વિશિષ્ટ ગ્રંથ લખ્યા છે. જદુનાથ સરકાર અને જી. એસ.

સરદેસાઈ નામના મહાન ઇતિહાસકારોએ પણ આધુનિક કાળ વિશે ઠીક-ઠીક લખાણ કર્યું છે. ગાયકવાડી શાસન અને કચ્છ તથા કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યો સાથે સંકળાયેલા અનેક ખતપત્રો પણ આ સમયનો ઇતિહાસ પૂરો પાડવામાં મદદરૂપ થાય છે.

વર્તમાનપત્રો અને સામયિકો :

બ્રિટિશકાલીન ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદના પ્રચાર-પ્રસાર અર્થે અને સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણા ક્ષેત્રે અનેક સામયિકો અને વર્તમાનપત્રો પ્રચલિત થયાં હતાં. ભારતમાં (1780) જેમ્સ ગે. હીકીએ 'બેંગોલ ગેઝેટ' થકી પત્રકારત્વની શરૂઆત કરી. રાજા રામમોહનરાય ભારતીય નવજાગૃતિ અને પત્રકારત્વના પિતા હતા. તેમણે સંવાદ-કીમુદી જેવાં પત્રોનું સંચાલન કર્યું હતું. સ્વતંત્રતાસંગ્રામ સાથે સંકળાયેલાં વિશિષ્ટ વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોમાં દાદાભાઈ નવરોજીના 'રાસ્તગોફતાર', મુંબઈના 'મુંબઈ સમાચાર', કેશવચંદ્ર સેનના 'સુલભ સમાચાર', લોકમાન્ય તિલકના 'મરાઠા' અને 'કેશરી', એની બેસન્ટના 'ન્યૂ ઇન્ડિયા' અને 'કોમનવેલ', બારીન્દ્ર અને અરવિંદ ઘોષના 'યુગાન્તર' અને 'સંધ્યા', ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરના 'સૌમ્યપ્રકાશ', સ્વામી વિવેકાનંદના 'પ્રબુદ્ધ ભારત', મોતીલાલ ઘોષના 'અમૃત બાજાર પત્રિકા', મહાત્મા ગાંધીના 'યંગ ઇન્ડિયા' અને 'હરિજન', ભારતેન્દુ હરિશચંદ્રની 'પત્રિકા હરિશચંદ્ર' (મૅગેઝિન), મોતીલાલ નેહરુનું 'ઇન્ડિપેન્ડન્ટ્સ', મૌલાના આઝાદનું 'અલ-હિલાલ' તેમજ હિંદુસ્તાન ગઢર પાર્ટીનું 'ગઢર' સૌથી મહત્વપૂર્ણ ગણાવી શકાય.

સિક્કા :

બ્રિટિશરોએ ભારતમાં પોતાની સિક્કા પદ્ધતિ અમલી (ઈ.સ. 1834) બનાવી. તે પૂર્વે મુગલ બાદશાહોના સિક્કા જેમાં દામ અને રૂપિયાનો સમાવેશ થાય છે તે પ્રચલિત હતા. કંપની શાસનકાળ દરમિયાન સોનાના ગીની પ્રકારના અને ચાંદી તથા ગાંધાના સિક્કા ગમલમાં હતા. તાજના શાસનની શરૂઆત (ઈ.સ. 1818) થતાં, રાણી વિક્ટોરિયાની છબીવાળા અને વિક્ટોરિયા ક્વીન લખેલા સિક્કા પ્રચલિત થયા. એડવર્ડ સાતના સિક્કા બોરિયા રાજાના સિક્કા કહેવાતા.

જ્યારે રાજા જ્યોર્જ પંચમના સિક્કા તાજ અને શાહી પોશાકવાળા પ્રચલિત બન્યા હતા. ભારતમાં બ્રિટિશ પ્રાંતોમાં બ્રિટિશ સિક્કાનું ચલણ હતું. જ્યારે હિંદનાં દેશી રાજવાડાંના રાજાઓ પોતાની રીતે સિક્કા બહાર પાડી શકતા. સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને વડોદરાના રાજાઓ તથા અન્ય ભારતીય રાજાઓ દેવનાગરી લિપિમાં સિક્કા ચલાવતા.

રાણી વિક્ટોરિયાની છબીવાળા અને વિક્ટોરિયા ક્વીન લખેલ સિક્કા

ભારતમાં આવેલી વિભિન્ન યુરોપીય સત્તાઓના

આગમનથી ક્રમશઃ ભારતમાં પરિવર્તન થતું રહ્યું. છેવટે બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ (1757) પોતાના શાસનનો પ્રારંભ કર્યો. બ્રિટિશ સત્તા લગભગ 200 વર્ષ સુધી ભારત પર ચાલતી રહી. બ્રિટિશ સત્તાની વિભિન્ન નીતિઓ વિશે અંગ્રેજીમાં ઐતિહાસિક સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે, તો સ્વતંત્રતાસંગ્રામ વિશે પણ મોટી માત્રામાં ભારતીય તથા વિદેશી ભાષામાં ઐતિહાસિક સાધનસામગ્રી મળી આવે છે. લગભગ સો વર્ષ લાંબા ચાલેલા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ અને તેના અગ્રગણ્ય નેતાઓ વિશે પણ મોટી માત્રામાં લખાણ થયેલું છે. આ બધી બાબતોને ધ્યાનમાં લઈ આધુનિક ઇતિહાસકારોએ આધુનિક ભારતનો ઇતિહાસ લખી સ્વતંત્રતાસંગ્રામના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાથર્યો છે.

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) "ઐતિહાસિક સાધનસામગ્રી વગર આપણે ઇતિહાસ જાણી શકતા નથી." વિધાન સમજાવો.
- (2) ભારતમાં પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસને લગતી સાધનસામગ્રી પર નોંધ લખો.
- (3) ભારતનો બ્રિટિશકાલીન ઇતિહાસ જાણવા માટે કઈ સાધનસામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે ?
- (4) ઈ.સ. 1857ના મહાવિદ્રોહ જાણવા માટે કઈ સાધનસામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે ?
- (5) આધુનિક ભારતનો ઇતિહાસ જાણવા માટે આધુનિક ઇતિહાસકારોનું ઐતિહાસિક પ્રદાન ચર્ચો.

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) પોર્ટુગીઝ કંપનીએ પોતાની કોઠીઓની સ્થાપના ક્યાં ક્યાં કરી હતી ? તેની માહિતી ક્યાંથી મળે છે ?
- (2) ઇતિહાસની આધારસામગ્રી તરીકે વર્તમાનપત્રો વિશે માહિતી આપો.
- (3) બ્રિટિશ સિક્કાઓમાંથી પ્રાપ્ત થતો ઇતિહાસ સમજાવો.
- (4) ભારતીય રાષ્ટ્રીય અભિલેખાગાર વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.
- (5) ફેન્ચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના માહિતીઓત વિશે ચર્ચા કરો.

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) રાષ્ટ્રીય અભિલેખાગાર ક્યાં આવેલું છે ?
 (અ) મુંબઈ (બ) કોલકાતા (ક) દિલ્હી (ડ) ચેન્નાઈ
- (2) સુરેન્દ્રનાથ સેને મહાવિદ્રોહ અંગે કયું પુસ્તક લખ્યું ?
 (અ) 'અદારસી સત્યાવન' (બ) 'મહાવિદ્રોહ' (ક) 'મહાસંગ્રામ' (ડ) 'વિપ્લવ'
- (3) ભારતીય વિદ્યાભવન ગ્રંથશ્રેણીના સંપાદક કોણ હતા ?
 (અ) એસ. એન. સેન (બ) જવાહરલાલ નેહરુ (ક) આર. સી. મજુમદાર (ડ) જદુનાથ સરકાર
- (4) ઈ.સ. 1857ના મહાવિદ્રોહ પર સંશોધન કરનાર ગુજરાતી ઇતિહાસકાર કોણ હતા ?
 (અ) મગનલાલ વખતચંદ (બ) રમણલાલ પારેયા (ક) દેવેન્દ્ર ભટ્ટ (ડ) મકરન્દ મહેતા
- (5) 'ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ' પ્રકાશિત કરનાર પ્રકાશક જણાવો.
 (અ) દિલ્હી યુનિવર્સિટી (બ) રાજ્ય અભિલેખાગાર
 (ક) નવજીવન પ્રકાશન (ડ) ગુજરાત યુનિવર્સિટી

18મી સદીના ભારતનો ઉત્તરાર્ધ અને સત્તાપ્રાપ્તિ માટે સંઘર્ષ

૧૮મી સદીનું ભારત ભારતના ઇતિહાસમાં અનેક મહત્ત્વ પરીવર્તનો લાવનારું બની રહ્યું. મુઘલ સામ્રાજ્યનો ઇંદોલ શક્તિશાળી બાદશાહ ઔરંગઝેબના મૃત્યુ બાદ અટલ વિશાળ સામ્રાજ્યને સભાળી શક તેવા વારસદારના અભાવથી મુઘલ શાસન ખતમ નરફ પડેલત્યુ મુઘલ શાસનના ખતમને પરિણામે ભારતમાં અનેક નાના-મોટા સામ્રાજ્યો ઊભા થયા અને તે બધા ખાતલી શક્તિ વધારવા માહામાહની લડાઈમાં બેસતા થયા. મૈસુર હૈદરાબાદ અને બંગાળ જવા રાજ્યો આમાં પામે છેતા તેઓ વચ્ચે અકાતા અભાવ હતા આવે સમયે વિશાળમાં મહત્ત્વપૂર્ણ રાજકીય યજ્ઞસંતાનુ સ્થાન મળવાનાર બ્રિટન ભારતમાં સર્જાયલા આ રાજકીય શૂન્યવાક રાના લાભ લેવાનુ નક્કી કર્યુ. શક્તિશાળી એના અને ફૂટનીનિજા અધિકારીઓ ધરાવનાર બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મહત્ત્વમ આર્થિક શાષણ કરવા રાજકીય સત્તા સ્થાપનાનુ નક્કી કર્યુ. પરિણામે એક વિદેશી સત્તા ભારતના રાજકીય તંત્ર પર પ્રતિસ્પર્ધિતા રૂપમાં પ્રવેશી ભારત માટે આ કપરો કાળ હતા ભારતીય અને તરફ અદર અદર લડાઈઓમાં બેસતા હતા એવે સમયે બ્રિટન તેના લાભ લઈ ભારતમાં શાસન સ્થાપવા અતુર હતુ. વૈરવિનંદ અને નિબળ ભારતીયના તેઓ સરળતાથી અકુશમાં લઈ શક તેમ હતા એટલે જ, મહત્ત્વમાં મધીએ નોંધુ છે કે. ‘ઈંગ્લેન્ડે ભારત જીત્યુ નથી પરંતુ ભારતીયોએ જ સત્તાની ધાળીમાં તાસકમાં, ભારત ઈંગ્લેન્ડના ભેટમાં આપ્યુ હતુ. એ સત્ય જ છે’

ભારતનુ મુઘલ સામ્રાજ્ય નાકલીને વિશાળ સૌથી પાટા સામ્રાજ્ય પૈકીનુ એક હતુ પરંતુ 18મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બાસ કરીને ઔરંગઝેબના મૃત્યુ બાદ તે ખતનોન્મુખ થયુ. નાદિરશાહ જવા શક્તિશાળી ઈરાની આક્રમક (ઈસ 1739) મુઘલ સામ્રાજ્યના સત્તાને ઠડવી બનાવ્યુ ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પાછી તેના ત્રણેય પુત્રો વચ્ચે વારસાવિગ્રહ ફટી નીકળ્યો. છવે બહાદુરશાહ ગાદી પર આવ્યો તે એક વિદ્વાન અને બાગ્ય રાજવી હતો એટલુ જ નહીં પણ ઔરંગઝેબથી વિરુદ્ધ તણે હિન્દુઓ સાથે સમતાપૂર્ણ વ્યવહાર કર્યો. રાજપૂતો સાથે પણ તેણે સારા સંબંધ બાધ્યા હતા જોકે, રાજા જયસિંહ અને અચંતસિંહ સાથે તમજ મગઠા સરદાર સાથે તેની અવ્યવસ્થિત નીતિના કારણે તેમની સાથના સંબંધ બગાડ્યા તારબાઈ અને સાહુ વચ્ચે વારસાવિગ્રહના પ્રશ્ન તણે બાગ્ય કાર્યવાહી ન કરતા મરઠામાં પણ તેની વિરુદ્ધ ગપા

મુઘલ બાદશાહ બહાદુરશાહ શીખ ગુરુ ગાવિંદસિંહ સાથે પણ સુખળભર્થ સંબંધ બાધ્યા. ગાવિંદસિંહના મૃત્યુ બાદ બહાદુરશાહ શીખોનુ નતુત્ત્વ લઈ બહાદુરશાહ વિરુદ્ધ વિગ્રહ કર્યો એટલુ જ નહિ પણ સતલજ અને યયુના નદી વચ્ચેનો સમગ્ર પ્રદેશ પણ તેમણે કબજા કર્યો બહાદુરશાહ બુદલા સરદાર છત્રસાલ સાથે મિત્રતા જાળવી રાખી જોકે, બહાદુરશાહની શાસનવ્યવસ્થા કચળી રહી હતી. તેનુ મૃત્યુ (ઈસ 1742, થતા ફરીથી મુઘલ સામ્રાજ્ય અધાપૂરીમાં ફસાયુ. પછીથી થયલા ઉત્તરાર્ધિકારના યુદ્ધમાં જહાંદારશાહની જીત થઈ. તેના વજીર જુલ્હીકાર મહત્ત્વમાંથી હતા. જોકે તેના સમયમાં રાજપૂત સાથે પુનર્સંબંધ બાધ્યા. જુલ્હીકાર વિરુદ્ધ જયપર રચી ફરૂખશીયર ગાદી મળવવામાં સફળ (ઈસ 1733) થયા. સૈયદબખુઅલ તેમ બદલ કરી ફરૂખશીયર પણ સફળ ન હતો તેના સમયમાં મુઘલ સામ્રાજ્ય નિર્બળ બન્યુ. ઈસ 1739 થી ઈસ 1748 સુધીના લાબા સમય સુધી ફરૂખશીયર બાદ મહમ્મદશાહ શાસન કર્યુ. તે નિર્બળ હાવાના કારણે બાસ કરીને મરઠા સરદાર, અવધ, બંગાળ અને પજાબ પર ખાતાનુ અધિપત્ય જાળવી શક્યા નહીં તેના સમયમાં નાદિરસાહના મહત્ત્વમાં વધારે કફાટી મિથિતિ ઊભી કરી છવ (ઈસ 1759) શાહઅલમ દ્વિતીય ગાદી પર આવ્યા તે હિંમતવાળા અને બાગ્ય શાસક હતા પરંતુ મુઘલ સામ્રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવા તેના પાટા સભવ ન હતા અગ્રજામ (ઈસ 1757 અને 1764) બંગાળ પર મહત્ત્વપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કર્યા તે કમથ દિલ્હી તરફ આગળ વધી રહ્યા અને (ઈસ 803) અગ્રજોએ દિલ્હી કબજા કર્યુ. મુઘલ શાસનના અવા નિર્બળ ઉત્તરાર્ધિકારીઓને કારણે ભારત બ્રિટિશસત્તાનુ ભેગ બન્યુ.

હૈદરાબાદ અને કર્ણાટક

હૈદરાબાદ રાજ્યની સ્થાપના (ઈસ. 1724) આણંદજીહાએ કરી. તે પાછળથી નિઝામ-ઉલ-મુલક તરીકે ઓળખાયો.

મોરગઢેબના મૃત્યુ બાદ તમા દક્ષિણમાં જઈ કમલ હેદરાબાદ રાજ્યના વાલ નાબો, મદરાસને મુઘલ સામ્રાજ્યથી સ્વતંત્ર રહવાનું નક્કી કર્યું મુઘલ સામ્રાજ્યના નમૂના, અનુસાર દબ્બાજીના પછા તમા વ્યવસ્થિત વહીવટી પદ્ધતિના પ્રારંભ કર્યો. તેના દીવાન પુરણમદે દબ્બાજીના મહેસૂલી વ્યવસ્થા સ્થાપવાના તેને મદદ કરી. તાનુ મૃત્યુ થતા તેના રાજ્યમાં અધાધૂધી ફેલાઈ કોર્ટકના નવાબ શ હાદતુલ્લ ખ અ પ તાના ભત્રીજા દસ્તઅલીન પોતાના ઉત્તરાધિકારી નીમ્યા. ત્યાંબાદ ૧૬ સ. ૧૭૪૬) બને રાજ્યો વચ્ચે વારંવાર સઘષ થવાથી બન્ને નિબળ બન્ધા અને પુરાધિધન કંપનીઆઅ ભારતીય રાજકારણમાં હસ્તગત કરવાની શરૂઆત કરી.

બગાળ

મુઘલ સામ્રાજ્ય નિર્બળ થતા ૧૬ સ. ૧૭૪૭, મુરશીદકુલીખાન બગાળના સુબદારન બઠલે સ્વતંત્રપણ શાસક બનવાનું નક્કી કર્યું. તેના સમયમાં બગાળી જમીનદારાઅ કરેલ વિશ્લેષને તેણે દબાવી દીધા. તેના મૃત્યુ બાદ તેનો જમાઈ શુજાઉદ્દીને શાસન પદ અધ્યો, જેણે ૧૭૩૭ સુધી, બગાળ પર શાસન કર્યું. ત્યારબાદ તેનો પુત્ર સરફરાઝખા ગાદી પર આવ્યા, પરંતુ એક જ વર્ષ બાદ તન હટાવી અલીવદ્દીખા બગાળના નવાબ બન્ધ.

બગાળમાં આ તરફ નવાબના સમયગાળા દરમ્યાન શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપવાલ રહ્યા તેમણે વસત અને વાણિજ્યનો વિકાસ કર્યો તેણે નવી જ જમીન મહેસૂલ પદ્ધતિ ઊભી કરી મહત્વપૂર્ણ કર્યો કર્યો આ તરફ નવાબાઅ હિંદુઆ અને મુસલમાન બન્નેન સમાન તક આપી તમણ વપાર વાણિજ્યના આસ કરીન વિદેશ વ્યાપારના વિકાસ કરવા નદીમાર્ગની સુરક્ષા કરી તેમણે અગ્રજો અને ફ્રેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને કલકત્તા અને ચંદનનગરમાં કારખાનાઅની કિલ્લબધી કરવાની ખનાઈ કરમાવાં બગાળના નવાબાઅ શક્તિશાળી લશ્કર રાખવાનું બુદ્ધિમત્તપૂર્ણ કર્યો કર્યું ન હતું, પરિણામે તેના ઉત્તરાધિકારી સિરાજ-ઉદ્દ-દોલાના સમયમાં ક્લાસીના યુદ્ધમાં ૧૭૫૭) ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ નવાબના લશ્કરને હરાવી ભારત પર પોતાનું શાસન સ્થાપી દીધું.

અવધ

અવધના સુબદાર તરીક નિમત્તલ ૧૬ સ. ૧૭૩૩) શહાદતખા જ બુલ્દાન-ઉલ-મુલક તરીક અધાખાત હાથ તરફ અવધના સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી ન બુદ્ધિશાળી અને શક્તિશાળી હતા તમા નવા જ જમીન મહેસૂલ પદ્ધતિના પ્રારંભ કર્યો હતા તમા હિંદુઆ અને મુસ્લિમ વચ્ચે સમાનતપૂર્ણ વ્યવહાર કર્યો તાનુ મૃત્યુ થતા સફદરજગ અલ્હાબાદ અને અવધનો વહીવટ સતના હાથમાં લીધો બગેસ નવાબે લામ ૧૭૫૦-૫૧) તાનુ મહત્વપૂર્ણ યુદ્ધ થયું સફદરજગ શહાદતખાની જમ જ વ્યવસ્થિત નીતિ અખનાવી તણ લખનો અને અવધનો વિકાસ કર્યો મટલુ જ નહિ સાહિત્ય અને કલાન તથા હસ્તશિલ્પનો તેના સમયમાં ખાસ્સા વિકાસ થયા નૈતિક રીતે પણ ત અંબો હતો બકસરના યુદ્ધ ૧૬ સ. ૧૭૬૪)માં અવધ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હાથ હાર પામ્યું.

મૈસુર

દક્ષિણ ભારતમાં વિજયનગર સામ્રાજ્યના અત બાદ હેદરાબાદની ધાસે આવલુ મૈસુર હેદરઅલીના નતૃત્વમાં સૌથી શક્તિશાળી રાજ્ય બન્ધુ હતું તણે મૈસુરના રાજા કૃષ્ણરાજ વહીવટન નામનારના રાજા બનાવી વાસ્તવિક સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લીધી કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને પ્રતિભાવત હેદરઅલીએ મૈસુરનો મહત્વપૂર્ણ વિકાસ કર્યો ફ્રેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની મદદથી તમા ડિન્ડીગુલ ખાત આધુનિક શસ્ત્રાઅની સ્થાપના ૧૬ સ. ૧૭૫૫) કરી. મૈસુરના વાસ્તવિક શાસક ૧૬ સ. ૧૭૬) બની એણે કન્ના અને મલબાર સુધીનો વિસ્તાર પોતાના રાજ્યમાં ભળવી દીધા તમા મુઘલ શાસનપ્રણાલી જવી જ વ્યવસ્થા ઊભી કરી મૈસુર સતત નિઝામ, મલ્લા અને અગ્રજો સામ સઘષમાં રહતું તણે ૧૭૭૭) અગ્રજોને હરાવી દીધા હતા પરંતુ બીજા અંગ્લા-મૈસુર યુદ્ધ ૧ ૧૭૮૧)માં ત મૃત્યુ

ટીપુ સુલતાન

પામ્યા અને નવી જગ મે ટીપુ સુલતાન ગાદી પર આવ્યા. ચતુર્થ એંગ્લો મેસુર યુદ્ધમાં મૃત્યુ (૧૮૫૭) પામતા સુધી ટીપુ સુલતાન મેસુરમાં શાસન કરવાવાળો શક્તિશાળી સુલતાન હતા. ફારસી રાજ્યકાવિથી ખૂબ જ પ્રાસંગિક થઈ. સમયની સાથે પાતાના રાજ્યમાં વ્યાપક પરિવર્તન કરનાર તે એક શક્તિશાળી સુલતાન હતો. નવીન કેલેન્ડર, નવ, જ સિક્કા અને નવી પ્રજાણીથી તાલમપ શરૂ કરનાર તમજ આધુનિક પુસ્તકાલય તથા ધર્મ, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન અને ગણિત જેવા વિષયોમાં રસરુચિ લેનાર કદાચ ૧૮મી સદીનો તે અકમાત્ર સુલતાન હતો શ્રીરામપદ્મમ, સ્વતંત્રતા વૃક્ષ સ્થાપીને તે જણાવીને કલ્યાણ, સમ્ય બન્યા હતો. લશ્કરી વ્યવસ્થામાં પણ આધુનિકીકરણ લાવી તથા ઉચ્ચ કોર્ટોનું લશ્કર તૈયાર કર્યું. પુરાધિકન શૈલી પ્રકારે બદલો અને આધુનિક હથિયારોથી તેણે લશ્કરનું નવીનીકરણ કર્યું. એટલું જ નહીં પણ તથા નૌકાસના ઊભી કરી (૧૭૭૬) જણાવે પણ બનાવ્યા. તે ખાત પણ પ્રતિભાવત સનાપતિ હતા. તે કહેતા, મેટાની જેમ લાખી જિંદગી જીવવા કરતા સિંહની જેમ એક દિવસ જીવવું યાગ્ય છે. ચતુર્થ અંગ્લો મેસુર યુદ્ધમાં અંગ્રજોએ તને હરાવ્યા. અહીં લડતા-લડતા તે વીરગતિને પામ્યો ટીપુ સુલતાન ૪મી સદીના રાજનીતિશાસ્ત્રમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હતા. અંગ્રજોના દુષ્ટતા ઊભા થનાર ખતરની જાણ તમ હતી અને એટલે જ અંગ્રજો તમને ખાતાના સૌથી ખતરનાક દુશ્મન સમજતા હતા.

દિલ્લીની આસપાસના પ્રદેશો

પ્રમુલ સામ્રાજ્યના પતન બાદ દિલ્લી આસપાસના રાજપૂત રાજ્યોએ પોતાના રાજ્યોને સ્વતંત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સૌથી મહત્વપૂર્ણ રાજપૂત શાસકમાં આમરના સવાઈ જયસિંહ હતા. તે કુશળ રાજનીતિજ્ઞ સુધારક કાયદાવિદ્ અને ખાસ નો વિજ્ઞાન અને ખગોળના વિદ્વાન હતો ભારતમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનાલોજીના ક્ષેત્રે શૃંગારકાશ વ્યાપી રહ્યા હતા. ત્યારે તથા જયપુરમાં વિજ્ઞાન અને કલાનું મહત્વપૂર્ણ કન્દ્ર ઊભું કર્યું. તેણે દિલ્લી, જયપુર, કિજોન અને મથુરામાં આધુનિક વિજ્ઞાન અને ટેકનાલોજીના સમાવેશ કરતી વંધશાળાઓ બનાવી તથા સમયમાં ગણિતના નવા અને ત્રિકોણમિતીતરલેજ બાસ્તુ કામ થયેલું તમજ રાજપૂતોમાં વ્યાપક ગણ, કેટલાક દૃષ્ટા, વિરુદ્ધ સમાજનુધારો કર્યો જેમાં બાળકોને દૂધપીટી કરવાની ચાલનો સમાવેશ થાય છે.

બમેસ પઠાણો અને રોહિલ્લાઓ

અલીગઢ અને કાનપુર વચ્ચેના પ્રદેશમાં માહમદખા બમેસે ૧૬૬૬માં આસપાસ એક નાનું પરંતુ શક્તિશાળી રાજ્ય સ્થાપ્યું. હિમાલયના દક્ષિણ ભાગમાં અને ગંગા નદીના ઉત્તરમાં કુમાઉ સુધી ફેલાયેલા રાજ્યની રાજધાની બરલીન આવેલા અને ત્યારબાદ રામપુરમાં બનાવી તે અવારનવાર દિલ્લી અને જાટ પ્રજા સાથે સતત સંઘર્ષમાં રહતા.

રાજપૂતાના

પ્રમુલ સામ્રાજ્યના પતન બાદ રાજપૂતાના ક્ષેત્રના રાજપૂત રાજાઓની પરિસ્થિતિમાં મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તન આવ્યા. ખાસ કરીને જયપુર અને ઉદપુર તથા જામનુદ રાજ્યો પોતાના વિકાસનું સાતત્ય જાળવી રહ્યા, પરંતુ અંગ્રજોના સમયમાં તેમના રાજકીય જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તનો આવ્યા.

શીખસના

૧૭મી સદીની શરૂઆતના શીખગુરુ હરગોવિંદે શીખોને લગાયક બનાવવાના પ્રયત્ન શરૂ કર્યો જે ૧૮મી ગુરુ ગોવિંદસિંહના સમયમાં અત્યંત શક્તિશાળી બની ચૂક્યા હતા. ગોવિંદસિંહના શીખસૈન્ય ઔરંગઝેબ વિરુદ્ધ ઘણા યુદ્ધ કર્યો ત્યારબાદ બદાખહાદુર ગોવિંદસિંહનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું પજાબના કેટલાક વિસ્તારમાં કમશ તમનું શાસન શક્તિશાળી બનેલું ગયું ભારત પર દોરતી આક્રમણો ધવાને પરિણામ શીખસનાનો વિકાસ થયો. ૧૮મી સદીના અંતમાં શીખોની સુકરચક્રા જાતિમાંથી આવેલા રસજિતસિંહે શીખસામ્રાજ્યનો વિકાસ

મહારાજા રણજિતસિંહ

કર્પો તેમણે લાહોર અને અમૃતસર જીતીને સતલુજ નદીના પશ્ચિમ વિસ્તાર પર કાતાનુ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું એટલું જ નહીં તેમણે મુલતાન કાશ્મીર, પેશાવર જીતી લઈને શીખરાજ્યના વિસ્તાર કર્યો. તેમણે યુરોપિયન ઢબ શક્તિશાળી લશ્કર ઊભું કર્યું હતું યુરોપિયનો તેમના લશ્કરમાં અધિકારી તરીકે કાર્યો કરતા પાર્શ્વિક રીતે પણ તે સહિષ્ણુ હતા. અશ્વજાત નમની સાથે સારા સંબંધો સ્થાપિત કર્યા પરંતુ તેમના મૃત્યુ બાદ (1839, એપ્રિલ 7 જાનરલ બ્રહ્મચરીય શીખરાજ્યનો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં વિલય કરી દીધો

મરાઠાસામ્રાજ્ય

છત્રપતિ શિવાજી

મુઘલ સામ્રાજ્યને સૌથી વધારે શક્તિશાળી મુકાબલો આપનાર મરાઠા હતા એક સામાન્ય ખેડના પુત્ર તરીકે જન્મલા (ઈ.સ. 1627) શિવાજીએ સ્વબળ મહાન મુઘલસત્તા નમજ દક્ષિણમાં બ્રહ્મની રાજ્ય સાથે બંધ સંબંધ કરી મરાઠાસત્તાનો પાયો નાખ્યો. અગળ જતાં છત્રપતિ બની ચૂકેલા શિવાજીએ મરાઠી રાજ અને મરાઠા સામ્રાજ્યવાદનો બાર વિકાસ કર્યો. તેણે 1680 સુધીના મરાઠી સત્તાન સૌથી શક્તિશાળી સત્તા બનાવી મુઘલ સામ્રાજ્યની બરાબરી કરતી કરી દીધી.

શિવાજીના પૌત્ર શાહુને ઔરંગઝેબે કેદ કર્યો (1689). જોકે ઔરંગઝેબના મૃત્યુ બાદ તેને જોલમથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો ત્યાં ઘટના બાદ શાહુ અને કોલ્હાપુરમાં રહેતા તેમના કાકી તારાબાઈ વચ્ચે વારસાવિગ્રહ શરૂ થયા તારાબાઈએ પાતાન પુત્ર શિવાજી દ્વિતીયના નામ

(ઈ.સ. 1700 સુધી મુઘલ સત્તા વિરુદ્ધ સર્વર્થ કર્યો શાહુ અને કોલ્હાપુર વચ્ચેના ઝઘડાને શરિફામે મરાઠી સરકારમાં પંચાગ્રથા નામની એક નવી જ વ્યવસ્થાના જન્મ થયા અને પંચા હવે મરાઠી સત્તાના કન્દમ આવી

પ્રથમ પંચા બાલજી વિંધનાથ એક બ્રાહ્મણ હતા જેમણે શાહુના પક્ષે લઈ તેમના દુશ્મનના દૂર કર્યા મરાઠા શક્તિનો વિસ્તાર કર્યો એટલું જ નહિ તથાએ શાહુની સત્તા પણ પાતાન હાથમાં લઈ લીધી તેમણે મુઘલોને પણ અકુશમાં રાખ્યા તેમનું મૃત્યુ થતા તેમના પુત્ર બાજીરાવ પ્રથમ પંચા બન્યા તે અત્યંત પ્રતિભાવત સત્તાવર્તિ હતા શિવાજી પછીના ગેરીલાયુદ્ધના સૌથી શક્તિશાળી પ્રતીક તરીકે તેમને માદ કરવામાં આવે છે. મુઘલ સત્તા વિરુદ્ધ તેમના ખત્રી સફળતા મળી. તેમના સમયમાં મરાઠા મહારાષ્ટ્રથી લઈને માળવા, ગુજરાત અને બુદેહખંડ પર અધિકાર ધરાવતા થયા તેમણે જજરા જીત્યું અને પોર્ટુગીઝોને પણ પોતાના અકુશમાં લીધા. મરાઠી સામ્રાજ્યવાદના ખૂબ પાટા વિસ્તાર કરનાર બાજીરાવ મૃત્યુ પામ્યા. 1740, તેમના બાદ તેમના પુત્ર બાલજી બાજીરાવ જે નાનાસાહેબ તરીકે પ્રખ્યાત થયા તેમણે શત્રુ સંભાળ્યું અને પોતાના પિતાના અધૂરા સ્વપ્ન પૂર્ણ કરવા પ્રયાત્ન કર્યો. એહમદશાહ અબ્દાલી અને મરાઠા વચ્ચે યાણીપતનું

બાજીરાવ બાજીરાવ

ત્રાંજુ યુદ્ધ (1761ની 14મી ઓક્ટોબર) થયું ત્યાં યુદ્ધમાં સદાશિવ રાવે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો જ્યાં મરાઠાઓ 28 000 સેનિકા મૃત્યુ પામ્યા આ ઘટનાના આઘાતથી જૂન 176 માં તથાનું મૃત્યુ થયું જોકે મરાઠા હાથો પરનું જુસાના નહિ માવવરાવના નિર્ણય મરાઠાશક્તિના પુન ઉદય થયા માવવરાવ મરાઠા સત્તાને દિલ્હી સુધી વિસ્તારી

સવર્ણ માધવરાવ મૃત્યુ પામ્યા. 1709 ત્યાં સુધીમાં અંગ્રજોએ શક્તિશાળી રીતે અમનાવી મરાઠાશક્તિને પડકારી આજુ પુઢ કપાં તેમના ત્રીજા મરાઠા વિઝલમાં મરાઠાઓ હાથ અને પેશ્વાપ્રધાનનાં અંત આવ્યો.

આસામ અને ઉત્તરપૂર્વ રાજ્યો

18મી સદીનાં અંતરતે ભારતનાં ઉત્તરપૂર્વીય ક્ષેત્રોમાં સુપ્રસિદ્ધ જનજાતિનાં રાજ્યો આવેલાં હતાં. મુઘલોને હાર અપનાવે શક્તિશાળી આસામી નાના બંદકંડા હતાં. તમણે આસામનાં એક શક્તિશાળી રાજ્ય અનામ્બુ અહામનાં શાસક રૂદ્રસિંહને તો પૂર્વ ભારતનાં છત્રપતિ શિવાજી કહેવામાં આવે છે. કોર્નેવોલિસે આસામ અને પૂર્વ ભારત તરફ ધ્યાન કન્દ્રિત કરી આંગ્રાજ્યવાદી નીતિ અપનાવી અંગ્રજોએ બર્મા જીતી આ પ્રદેશો પર પાતાના કબ્જો વધાર્યા ત્યારબાદ (1885 સુધીમાં) મોટાભાગના પૂર્વીય વિસ્તાર અંગ્રજોનાં તાબા હેઠળ આવી ચૂક્યા હતાં.

સ્વાધ્યાય

1 નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) 18 મી સદીનાં ઉત્તરાર્ધમાં ભારતમાં મુઘલ સામ્રાજ્યના અંત બાદ તેની રાજકીય સ્થિતિનું વર્ણન કરો.
- (2) બંગાળમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની પ્રવૃત્તિઓની ચર્ચા કરો.
- (3) પંજાબમાં અંગ્રજ-શીખ સબધાં સ્પષ્ટ કરો.
- (4) અંગ્રેજ-મરાઠા સબધોનું વિશ્લેષણ કરો.
- (5) કર્ણાટક વિઝલાની સમજૂતી આપો.

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) ટીપુ સુલતાનની આંતરિક નીતિ વિશે જણાવો.
- (2) ફ્રેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વિશે વિગતો આપો.
- (3) પ્લાસી અને બક્સરનાં યુદ્ધ વિશે માહિતી આપો.
- (4) મરાઠા અને અંગ્રજો વચ્ચેનાં યુદ્ધોનો ખ્યાલ આપો.
- (5) પાકિસ્તાન ત્રીજા યુદ્ધ વિશે જણાવો.

3 આપેલા વિકલ્પોમાંથી સ્તંભો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) પ્લાસીનું યુદ્ધ ક્યારે થયું ?

(અ) ઈ.સ. 1756	(બ) ઈ.સ. 1757	(ક) ઈ.સ. 1758	(ડ) ઈ.સ. 1760
---------------	---------------	---------------	---------------

- (2) શીખ રાજ્યનું વિલીનીકરણ કોણે કર્યું ?

(અ) ડેલાહાઉસી	(બ) કર્ઝન	(ક) કલ્હાણવ	(ડ) વેલેસ્લી
---------------	-----------	-------------	--------------

- (3) નાદિરશાહનું ભારત પર આક્રમણ ક્યારે થયું ?

(અ) ઈ.સ. 1730	(બ) ઈ.સ. 1735	(ક) ઈ.સ. 1739	(ડ) ઈ.સ. 1750
---------------	---------------	---------------	---------------

- (4) હૈદરાબાદ રાજ્યનો સ્થાપક કોણ હતો ?

(અ) સમુદ્દત ખા	(બ) ટીપુ સુલતાન	(ક) આસફ ખા	(ડ) નિઝામ-ઉલ મુલક
----------------	-----------------	------------	-------------------

- (5) મરાઠી સત્તામાં સર્વપ્રથમ પેશ્વા કોણ હતા ?

(અ) શાહુ	(બ) બાલાજી બાજીરાવ	(ક) બાજીરાવ પ્રથમ	(ડ) બાલાજી વિનાયક
----------	--------------------	-------------------	-------------------

તમન ક્યારેય અવા વિચાર થાય છે કે અનેક યુરોપિયન રાષ્ટ્રોની પ્રજા ભારતમાં શા માટે આવી હતી ? જવાબમાં કહી શકાય કે, વાસ્તવમાં ભારતની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈને છક પ્રાચીનકાળથી યુરોપિયનોની માફક અનેક પ્રજા ભારતમાં પ્રવેશતી રહી છે

ઈ.સ. ની 13મી સદીથી 16 મી સદી સુધીમાં યુરોપમાં નવજાગૃતિ ધમધુધારણ તથા ભૌગોલિક શાધખાજાને પરિણામે અનેક પરિવર્તનો આવ્યા રહ્યા હતા. યુરોપ સામંતશાહી આચાર અને વિચારનો ત્યાગ કરીને આધુનિક બની જ્યુ હતુ ગોળાર્ધ ઉપલેખ નેપાલ વિશિષ્ટ રજા ન મરાવતુ હતુ, કા હા કે નેણ ના લોકશાહીને આવકારી અને વિકસાવી હતી તેણે બુદ્ધિમ્મ શાસનથી પ્રગતિશીલ સમાજવ્યવસ્થા પણ વિકસાવી હતી. દ્રુકમાં 18 મી સદીમાં યુરોપમાં અનેક મહાન વિદ્વાનોએ કબુલ યુગનુ સર્જન કરી માનવતાવાદ, સમાનતા અને સ્વતંત્રતાના સદર્શો આપ્યા હતા. બીજી બાજુ અ.વલો આગળના પ્રકરણમાં જોયુ તેમ ભારત હજુ પણ સામંતશાહી મૂલ્યો અને સક્રિયતાને વળગી રહ્યુ હતુ.

ભારત મુઘલયુગમાં પણ વિશ્વ અર્થવ્યવસ્થામાં માખરોનુ સ્થાન ભાગવતુ હતુ વિશાળ નદીઓના કબજામાં મદનોજા કૃષિમાં અમલ્લ વિકાસ કર્યો હતો કૃષિના વિકાસ થકી અનેક હસ્તઉદ્યોગો ધમધમી રહ્યા હતા ભારતના સુતરાઉ કાપડ ગળી મરી-મસાલા ઈમારતી લાકડુ તમજ રશમી વજાની પુરોપભરમાં બહુ મોટી માગ હતી પરિણામે આ વેપારનો લાભ લેવા તેઓ ભારતમાં આવ્યા હતા એમ કહી શકાય

ભારતના યુરોપ અને અન્ય વિશ્વ સાથે પ્રાચીન કાળથી વેપારીક સંબંધ રહ્યા છે ગ્રીક અને રોમના સામ્રાજ્યકાળથી તેમાં ઉત્તરનાર વેપાર થતા રહ્યા હતા મધ્યયુગમાં આરબોએ ભારત અને યુરોપ વચ્ચેના વેપાર પર અકબીકારે કબજા હતા તમ હતા ગુજરાતી અને દક્ષિણ ભારતીય વેપારીઓ યુરોપ આફ્રિકા અને પૂર્વીય એશિયાઈ દર્શોના વેપારીઓ સાથે સંપર્કમાં હતા. અન્યના લાભદાયક વેપારનો લાભ લેવા માટે સતત સંઘર્ષ પણ ચાલતો રહેતો

તુર્કોએ કન્સ્ટેન્ટિનોપલ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો ઈ.સ. 453, પરિણામે પૂર્વ અને પશ્ચિમના વેપારીક માર્ગો પર તુર્કોનુ નિયંત્રણ સ્થપાયુ અટલુ જ નહીં બાકીના યુરોપ અને એશિયાના વેપાર પર વનીસ અને જાનીવાના વેપારીઓના દબદબ હતો તેઓ પશ્ચિમી યુરોપના સ્પેન અને પોર્ટુગલ જવા રાષ્ટ્રોને વેપારના ધૂસવા દવા મંગતા ન હતા પરિણામ પશ્ચિમ યુરોપના રાષ્ટ્રો ભારત અને ઈન્ડોએશિયાના મસાલાના કેન્દ્રો સુધી પહોંચવાના સમુદ્રમાર્ગો શોધવા તરફ વળ્યા મસાલાના દીપ તરીકે ઓળખાતા ઈન્ડોએશિયાની માસૂરાસાનું પ્રદર્શ ન સમયે ઈસ્ટ ઈન્ડિઝ તરીકે ઓળખાતા હતા. 15મી સદીમાં સમુદ્ર જહાજના નિર્માણમાં અને સંચારમાં ખાસી પ્રગતિ થઈ હતી એટલુ જ નહીં નવજાગૃતિ અને વૈજ્ઞાનિક માનસન અદલ યુરોપીય પ્રજા સાંસૈક બની ભૌગોલિક શાધખાજો તરફ પણ વળી

પોર્ટુગલ અને સ્પેન આ સેત્રે પહેલ કરનારા રાષ્ટ્રો હતા તેના નાગરિકોએ તમનું સરકારની સહાયથી ભૌગોલિક શાધખાજોના અક યુગ આરંભ કર્યો સ્પેનનો કલબજા અમેરિકાની શાધ (ઈ.સ. 1492) કરી વિખ્યાત બન્યા તા પોર્ટુગીઝ વાસ્કો-ડી-ગામા યુરોપથી ભારત સુધીના અત્યંત સુરક્ષિત અને નવો માર્ગ શોધી (ઈ.સ. 1498) શક્યો તેણે આ સામુદ્રિક ખુશિરન કેપ આફ ગુડ હોપ નુ નામ આપ્યુ વિશ્વઇતિહાસમાં સમુદ્રમાર્ગોની આ શોધ દ્વારા તણે નવા અધ્યાયની શરૂઆત કરી

વાસ્કો-ડી-ગામા

૬મી સદીમાં યુરોપના વેપારીઓ અને સૈનિકોએ અશિયાના રાષ્ટ્રોમાં પ્રવેશવાના પ્રયત્ન નેજા બનાવ્યા. અત્યંત લાભકારી વેપાર તેના માટેનું મુખ્ય કારણ હતું.

પોર્ટુગીઝો

ભારતમાં પોર્ટુગીઝોનું આગમન આગળ જતાં વ્યાપક મુજબ ક્રિસ્ટલ રાજ્યમાં સ્થાપિત (જામ રીન) નામના શાસકના સમયમાં થયું. ત્યારબાદ તેમણે કચીને, માવા, દીવ અને દમણમાં પોતાના વેપારીક કબ્જા શરૂ કર્યા. વેપારની સાથે સમૃદ્ધતા રાજ કરવા તેમણે નૌકાશક્તિના પ્રયાગ પણ કર્યા જેથી તે ઉપર ભારત અને અશિયાના રાષ્ટ્રો અધિક સંસ્પૃશ્ય થયા. તેમ છતાં મુઘલોએ પોર્ટુગીઝો સૈનિકો સમૃદ્ધતા પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપી શક્યા કારણ કે તેમની રીકસા નાસના આ અશિયાના આધારો કરતાં વધારે મજબૂત હતા.

પોર્ટુગીઝોએ ગોવા પર કબજો જમાવ્યો. સમુદ્રી ચાલિયાનીરી રતને ભૂટકાટના આશરે લઈ ભારતીય સમૃદ્ધતા તમણે માખરનું આત્મ હાસલ કર્યું. પોર્ટુગીઝો સરકાર હિંદમાં નવા પ્રથમ ગવર્નર તરીકે આલ્બર્કની નિમણૂક કરી (ઈ.સ. 1507) ત્યારબાદ આલ્બર્કના અધ્યક્ષતા ગવર્નર નીમણૂકમાં આવ્યા ગયા છતાં તેમણે તાજ તને પોર્ટુગીઝો રાજ્યની રાજ્યની બનાવી, (ઈ.સ. 1510) ત્યારબાદ લગભગ 100 વર્ષ સુધી ભારતીય જળસીમા ઉપર તેમનું જ રાજ ચાલતું રહ્યું.

૩મી

16મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હોલેન્ડે પણ વિશ્વવ્યાપારમાં કબજાવ્યું. ભારતમાં પોર્ટુગીઝો વેપાર વાણિજ્યને તોડવા માટે તાજ કાર્ય કર્યું. હોલેન્ડની નાની નાની વેપારી કંપનીઓના જાડીન (ઈ.સ. 1602)માં એક નવી 'ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની'ની સ્થાપના થઈ. આ માટે ભારે ઈન્ડોનિશિયાના જાવા, સુમાત્રા જવા મસાલાના સમૃદ્ધ કેન્દ્રો પર એકાધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માગતા હતા. તેમણે આ ભેગામાંથી પોર્ટુગીઝોને હારી કાઢ્યા. અટલું જ નહીં પણ ભારતના ગુજરાતમાં સુરત ભરૂચ, બાગાન અને અમદાવાદ તથા કર્ણાટકમાં બેંગલોર આસપાસના નાગપટ્ટમ, આગ્રા, મસુલીપટ્ટમ બંગાળના ચીત્તોરના બિકાનેરના પટના અને ઉત્તરપ્રદેશના આગ્રા ખાતે વેપારી કોઠીઓની સ્થાપના કરી. આ ડચ, ઈ.સ. 1698, પોર્ટુગીઝો પાસેથી શ્રીલંકા છતી લઈને પોર્ટુગીઝો સત્તાન મટા ફેટકા થઈ.

બ્રિટિશ

પોર્ટુગીઝો અને ૩મી વેપારીઓની જમ બ્રિટિશ વેપારીઓ ભારતના વેપારનું મહત્વ સમજતા હતા. આ બધા પ્રજાની સફળતાથી અને ભારત સાથેના વેપારમાં થતા અટકાવ નકાથી પ્રેરણાને બ્રિટિશરો પણ ભારતીય વેપારમાં આવવા તકવાપસ બન્યા. બ્રિટનના કેટલાક વેપારીઓએ મર્ચન્ટ એડવેન્ચર્સ (સાહસિકતાની વેપારી મંડળી) નામનું કુર્વ સાથે વેપાર કરવાનું સળંગ બનાવ્યું. જન આગળ જતાં બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તરીકે આભાવમાં આવે છે. બ્રિટનના મહાસભી અધિકારીઓ એક રાષ્ટ્ર ચાર્ટર અક્ટ (૩. ડિસેમ્બર 1600, તાર. આ કંપનીને ભારત સહિતના પૂર્વિય વિશ્વ સાથે વેપાર કરવાનો એકાધિકાર આપ્યો.

આ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મુજબતના સુરતમાં કોઠી નાખવા નિશ્ચય કર્યો. કેપ્ટન હેકિન્સ આ વેપારી કોઠીની પરવજગી લેવા માટે તત્કાલીન મુખ્ય સચાઈ જહાગીરને વિનતી કરતો રહ્યો. તેથી જહાગીરે એક શાહી હરમાન દ્વારા આજે જ કંપનીને આવી કોઠીઓ સ્થાપવા અગ્રા (ઈ.સ. 1612-13) આવી. બ્રિટિશ કંપનીએ મોજાના દૂત

સુરત

થોમસ રો ને મુઘલ શહેનશાહ સમક્ષ માહત્વ્ય, ૧૬૬૧) એ ના પ્રયાનોથી બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને મુઘલ સમ્રાજ્યના તમામ વિસ્તારોમાં વેપાર કરવાનો અને કાઠીઓ સ્થાપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. બ્રિટનના સમ્રાટ ચાર્લ્સ બીજાના હાજી પોર્ટુગીઝ રાજકુમારી સાથે થયેા પટ્ટનિએએ બ્રિટિશ રાજવીને મુબઈ ટાપુ હહેજથા આપ્યો. આ ટાપુ કંપનીએ સ્વહસ્તક કર્યા ગાવા, દીવ અને દમણ સિવાયના વિસ્તારમાંથી આવેા રીતે પોર્ટુગીઝા ફક ઈ મધ્ય અગ્રજા અને ડચ કંપનીઓ વચ્ચે પણ ઈન્ડોનેશિયાના મસાલાના વેપાર મામલે સત્તા સર્વર્થ રહ્યું થયો. (ઈસ ૧૬૬૪ થી ઈસ ૧૬૬૭) એંગ્લો-ડચ વોર તરીકે ઓળખાતા આ મહત્વપૂર્ણ યુદ્ધ બાદ અગ્રજા અને ડચ વચ્ચે અંક સધિ થઈ. તે મુજબ અગ્રજાએ ઈન્ડોનેશિયામાં વેપારી કાર્યવાહી બંધ કરવાનું અને ડચને ભારતમાં અગ્રજા કાઠીઓ આવડતી હાઈ તે જગ્યાએ વેપાર ન કરવાનું ફરવ્યું. આ રીતે અગ્રજા ભારતમાં સૌથી સક્રિયતાની યુરોપીય સત્તા બની ગયા.

ફ્રેંચ

‘ફ્રેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ની સ્થાપના પેરિસ-ફ્રાન્સ ઈસ ૧૬૭૪ ખાતે થઈ ભારતમાં પૂર્વોપ નંટ પર અલકાત પાસે આવેલા ચંદનગર, પુડુચેરી અને માલે પર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો. મારેશિયસ અને ઈસ્ટ ઇન્ડિયાના કેટલાક ટાપુઓ ઉપર પણ તેનો અધિકાર હતો.

ભારતમાં ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે સત્તાસંઘર્ષ

ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે યુદ્ધ ૧૬૬૨ થતા ભારતમાં પણ બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વચ્ચે વિગ્રહો શરૂ થયા. ભારતમાં રહેલા ફ્રાન્સના ગવર્નર જનરલ ડુપ્લે ખૂબ શક્તિશાળી હતા. તેણે ભારતમાંથી અગ્રજોના હાકી કાઢવા ભારતના સ્થાનિક રાજાઓ અને નવાબો સાથે મળીને કેટલીક યોજનાઓ બનાવી. હૈદરાબાદમાં મક્ક ફ્રેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સંજ્ઞ રહી કમરા રાજમુદ્રિ મુસ્તફાનગર અને અંબેડક તથા ચિકાકાલ જવા સેત્રે પર તેમના અધિકાર સ્થાપવા પરિણામે અગ્રજા સાર્વજ બન્યા. ભારતની આંતરિક અને રાજકીય બાબતને લઈને બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ ફરી નીકળ્યું. ઈસ ૧૭૬૦, કક્ષાઇવના નેતૃત્વ નીચે બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ તિરુચિરાપલ્લીમાં ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા. હવેટ (ઈસ ૧૭૬૪) બન વચ્ચે થયેલી અંક સધિ પ્રમાણે ડુપ્લેને ભારતથી મલ્લા બાલાવવામાં આવ્યા. ફરી અંક વખત ક્લાર્ક યુદ્ધ (ઈસ ૧૭૬૬ થયું, અત અગ્રજાએ ૧૬૬૬ સુધીમાં) ફ્રેંચને ભારતીય રાજનીતિમાંથી હટાવવા કરેલી, પેરિસની સધિ (ઈસ ૧૭૬૩, પ્રમાણ ફ્રેંચને તમામ કાઠીઓ અગ્રેજોને સોંપી દીધી અને હવે તે કાઈપણ પ્રકારનું આવું રાજકીય કાર્ય નહીં કરે તેવું સ્વીકાર્યું.

ભારતમાં બ્રિટિશ સત્તાની ધકડ

આવડેા અગાળ જાપુ નમ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ભારતમાં વિવિન્ન ભેગામાં કાઠીઓ સ્થાપી વેપારી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી. દક્ષિણમાં તેમણે પાતાની સ્થિતિ મજબૂત બનાવી મુસલીમકેનમ્ તેમણે કાઠી સ્થાપી અને પગ-પેસારો શરૂ કર્યો. અહીંયા સ્થાનિક રાજાની પરવાનગી લઈ વર્તમાન ચેન્નાઈ ખાતે એક કિલ્લો પણ બનાવ્યો જે ફર્ટ સેન્ટ જ્યાર્જ (ઈસ ૧૬૩૯, તરીકે ઓળખાયો) ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી મુબઈ ટાપુ લઈને તેની કિલ્લબધી કરી (ઈસ ૧૬૬૮) અને હવે પાતાનું મુખ્ય મથક સુરતથી ખસડીને મુબઈ લઈ આવ્યા.

નેમન ઓરિસ્સા (ઈસ ૧૬૩૩) અને બંગાળ (ઈસ ૧૬૬૧) વેપાર કરવાના પરવાના મળ્યા પરિણામે પટણા બાલાશોર અને ઢાકામાં કાઠીઓની સ્થાપના થઈ ભારતની હામાડેા રાજકીય પરિસ્થિતિ જોઈને બંગાળમાં તેમણે સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો મનસુબો ધડ્યો. અગ્રેજાએ હુગલી પર અંકમણ કરી મુઘલ સમ્રાટ

વિરુદ્ધ યુદ્ધ આદર્શો ઔરંગઝેબ અમીરોની આ હરકતને કચડી નાખી અટલુ જ નહોં પણ સુરત, મસુલીપટ્ટમ અને વિશાખાપટ્ટનમની કઠીઓ ઉપર પણ મુઘલ સત્તાએ પોતાનો અધિકાર સ્થાપી દીધો પરિણામે અમીરો મુઘલ સત્તાના છૂટણ પડ્યા. ચા.પલુસી અને સિનમતીનો અમીરો આઢી પુન વેપારી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી મુઘલોએ તમને માફી આપીને જાણ કે પોતાના જ પગ પર કુહાડો ચાપ્યો કંપનીએ સુતનતી કાલિપટ અને ગાલિદુર જેવા ગામોની જમીનદારી (ઈ.સ. 1698) પ્રાપ્ત કરી. તની આસપાસ કિલ્લો બનાવ્યા જે ફાટ વિલિયમ તરીકે આખ્યાતો, તે આજે કલકત્તા તરીકે આખ્યાય છે. આ સદર્થ મુઘલ બાદશાહ હર્કુબશિયરે તમને વિશેષ અધિકાર આપતું હરમાન બહાર પાડ્યું, જે (ઈ.સ. 165 માં, ગુજરાત અને દક્ષિણ ભારતને પણ ભાગ પડ્યું આ સમય હરમાન ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વપારમાંથી બીજા નફા માથા (ઈ.સ. 1708માં કંપનીની નિકાસ ૬ લાખ પાઉન્ડની હતી ત ઈ.સ. 1740 સુધીમાં 17,95,000 પાઉન્ડ સુધી પહોંચી.)

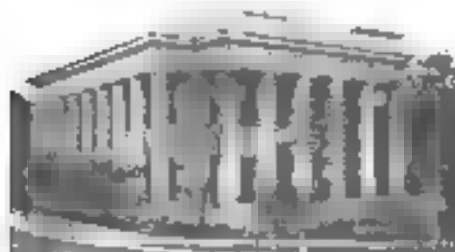
મુઘલ સામ્રાજ્ય અત્યંત નિબળ બનતા બ્રિટિશ કંપનીને ભારતમાં વગરસારો કરવાની તક મળી કંપની પાર્ટીગીઝ અને ડચ પ્રતિસ્પર્ધિતાન પણ આ સમય સુધીમાં હરાવી ચૂકી હતી હવે અત્યંત ફાયદા કંપની સિવાય તની સાથ પડવાવાળું કંઈ ન હતું. આ દરમિયાન (ઈ.સ. 1744 થી ઈ.સ. 1763) ફ્રેન્સ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે ભયાનક યુદ્ધ થયું જેનું પરિણામ ક્લારક વિગ્રહમાં આવ્યું આ ક્લારક વિગ્રહમાં છેવટે ઈ.સ. 1763) અમીરોના વિજય થયા અને ભારત પર તમની પકડ વધાર મજબૂત થઈ

બંગાળમાં બ્રિટિશ સત્તાની પકડ

ભારતમાં અમીરોની રાજકીય સત્તાના આરંભ (ઈ.સ. 1757) બાસીના યુદ્ધથી થયું ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સત્તાના તત્કાલીન નવાબ સિરઝ-ઉદ્-દૌલા નહાલ બંગાળ ભારતમાં મહત્વપૂર્ણ અને વિકસિત પ્રાંત હતાં. અમીરોને અહીંયા વપાર કરવાનો અધિકાર ઈ.સ. 1717થી પ્રાપ્ત થયું હતાં. અમીરો અને નવાબ વચ્ચે યુદ્ધનું કારણ આ હરમાન જ હતું. બંગાળના મુર્સીદકુલી ખાન અને અલીવર્દી ખાન સુધીના નવાબાંચ કંપનીની કાર્યપદ્ધતિનો વિરોધ કર્યો હતો નવાબ સિરઝ-ઉદ્-દૌલા (અલીવર્દીખાનના દત્તકપુત્ર) આ અમીરોના પાતાની શરતો પર વપાર કરવાનું જણાવ્યું પરંતુ હવે પરિસ્થિતિ જુદી હતી અમીરો નવાબના તાબા ન થયા. છેવટે નવાબ કાંઈ ભરાયો અમીરોના ફાટ વિલિયમની કિલ્લાથી કરના રોષ ભરાયો. નવાબ કાસીમ બખ્તરની ફેક્ટરીના કબજા કરી 20 જૂન 1756) કલકત્તા પર અધિકાર પ્રાપ્ત કરી દીધો. તથી સિરઝ-ઉદ્-દૌલાને બદનામ કરવા કાળકોટીના કિસ્સા ઉપજાવી કઠીના અમીરોના સમુદ્ધિનાર આવળ ફુલો ખાતે શરણગતિ

સિરઝ-ઉદ્-દૌલા

હોટ વિલિયમ (કોલકાતા)

સ્વીકારી. સાથે સાથે તેમણે મદાસના અધિકારીને જાણ કરી સહાયતા માગી. આ ઉપરાંત નવાબના દરબારના અમીરો લોકો સાથે મળીને નવાબ વિરુદ્ધ ચૂપચાપ રચ્યું. નવાબના અત્યંત વિશ્વાસુ સેનાપતિ મીરજાફર તથા મોટા ગજાના વેપારીઓ માસેકચહ, અમીચહ, જગત શંક અને ખાદીમખાને ખરીદી લઈ નવાબ વિરુદ્ધ ચૂપચાપ રચાવ્યું. મદાસથી એડમિટર વોટસન અને કર્નલ ક્લાઈવ નીકાસીના લઈને આવી પહોંચ્યા. તેમણે નવાબને હરાવી કલકત્તા જીતી લઈ નવાબને સાથે (ઈ.સ. 1757) કરવા મજબૂર કર્યો.

તેમણે મીરજાકરને બંગાળની ગાદી પર બેસાડવાનું વચન આપ્યું. મુસીદાબાદથી 20 માર્ચેલ દૂર લાસીના મેદાનમાં થયેલું આ પ્રસિદ્ધ યુદ્ધ (23 જૂન 1757) ભારતમાં અંગ્રેજ સત્તાની સ્થાપના સાથે સંકળાયેલું છે. મીરજાકર અને રાવદુલાભ જેવા ગદારના કારણે નવાબ હાર્યો. છેવટે તેની હાથા કરવામાં આવી. નવીનચંદ્ર સેનના મત અનુસાર, "હવે (આ પ્રસંગથી) ભારત કાયમી દુઃખની કાળરાત્રિમાં સપડાયું." અંગ્રેજોએ મીરજાકરને નવાબ બનાવ્યો અને પોતાની માનણીઓ મનાવી, પલાસીના યુદ્ધનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ખૂબ જ છે, કારણ કે ત્યાં બંગાળ અને તેના પાછી સમગ્ર ભારત પર અંગ્રેજોનો અધિકાર લાદી દીધો. એટલું જ નહીં ત્યાં હવે એક અંગ્રેજી વેપારી કંપનીએ ભારતના સામ્રાજ્યની સત્તા માટે દાવેદારી કરવા લાગી. બંગાળમાંથી માટી માત્રમાં મહસૂલ મળવાને કારણે તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી. કથન પણ તથા હદાવી ચૂક્યા બંગાળ બિહાર અને આરિસ્સામાં મુક્ત વંધાર કરી શક્યા બંગાળની પ્રજાને છૂટી મુક્તિ પાન-દાસ્યન શિલ્પન ભગા કર્યો.

રોબર્ટ ક્લાઈવ

મીરજાકરે છેવટે (ઈ.સ. 760) પાતાના જમાઈ મીરકાસીમને ગાદી આપી દીધી તે એક યોગ્ય અને શક્તિશાળી શાસક હતો. તેણે આધુનિક સેનાની સ્થાપના કરવાના અને પ્રખ્યાત દૂર કરવાના પ્રયત્ન કર્યો. એટલું જ નહીં પણ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અકુશલ લંબના પ્રયત્ન કર્યા. અંગ્રેજોની બદમાશી વધતી જતી હતી. અંગ્રેજોએ મોટા પ્રમાણમાં સત્તાના દુરુપયોગ કર્યો અને પ્રાપ્ત કર્યું. મીરકાસીમ નાનાથી ખૂબ કાષિત હતો. છેવટે બન વચ્ચે યુદ્ધ અનિવાર્ય બન્યું. એક મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટના (ઈ.સ. 763)માં મીરકાસીમ હાર્યો અને તે અવધ ભાગી ગયા. અવધના તાત્કાલીન નવાબ સુજા-ઉદ-દૌલા અને મુઘલ બાદશાહ શાહઅલમ બીજા સાથે ત્યાં એક સંધિ કરી. છેવટે જણાવતી સંયુક્ત સનાથ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું. ભારતના ઇતિહાસમાં સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ કહી શકાય તેવું બક્સરનું યુદ્ધ (22 ઓક્ટોબર 764) થયું, જ્યાં આ શરણ સત્તાચાન હરાવીને અંગ્રેજો સાથે અર્થમાં ભારતના સૌથી શક્તિશાળી સાબિત થયા. આ યુદ્ધ અંગ્રેજોના પક્ષે નિર્ણાયક પૂરવતર થયું, કારણ કે તે અંગ્રેજો સેનાની શ્રેષ્ઠતાનું ધ્યાનક હતું. આ યુદ્ધનું પરિણામે અંગ્રેજો બંગાળ બિહાર અને આરિસ્સાના વાસ્તવિક શાસક બન્યા. ક્લાઈવ બંગાળના ગવર્નર બન્યો. ન્યારબાદ (ઈ.સ. 763) અંગ્રેજોએ મીરજાકરને ફરીથી નવાબ બનાવ્યો. પાછી નિઝાબુદ દૌલાન નવાબ બનાવ્યા. અત (ઈ.સ. 1765) નવાબ પોતાની સત્તા ભગ કરવાની સંધિ કરી અને આમ અંગ્રેજો બંગાળના વાસ્તવિક શાસક બની ગયા.

બંગાળમાં દ્વિમુખી વહીવટી તંત્ર

બ્રિટિશ કંપની બંગાળમાં વાસ્તવિક શાસક (ઈ.સ. 765, બની ચૂકી હતી તેના હાથમાં રાજકીય અને સૈનિક નિયંત્રણ આપી ચૂક્યું હતું. નવાબ હવે કંપની પર આધારિત હતો. કંપનીએ દીવાની અધિકાર પ્રાપ્ત કરી મહસૂલ ઉઘરાવવું સારું કર્યું. તેણે ઉપસૂબેદારની નિમણૂક કરવાનો અધિકાર મેળવી ન્યાય સેલોસ બને ઉપર નિયંત્રણ સ્થાપ્યું. ઇતિહાસકારા બંગાળની આ વ્યવસ્થાન દ્વિમુખી વહીવટી તંત્ર તરીકે આગળાવે છે. કારણ કે, સત્તાનું નિયંત્રણ કંપની પાસે હતું પરંતુ પ્રશસનની જવાબદારી નવાબ પાસે હતી. બંગાળી પ્રજા માટે આ કઠિન પરિસ્થિતિ હતી કારણ કે કંપની કે નવાબ કોઈ તમનું હિત કરે તથા ન હતું. કંપનીના નાધિકારીઓ બંગાળી પ્રજા પર આત્યાચાર કરતા. આ દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિએ બંગાળનું ભયંકર શાષણ કર્યું તથા બંગાળ ગરીબી અને બહાલીનો ભાગ બન્યું અને બંગાળમાં દુષ્કાળોની પરંપરા સર્જાઈ.

હેસ્ટિંગ્સ (ઈ.સ 1813-ઈ.સ 1822)ના સમયમાં બ્રિટિશ કંપનીની સર્વોપરિતાની સ્થાપના

વોરન હેસ્ટિંગ્સ, કોર્નવાલીસ અને વેલેસ્લીના સમયમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મરાઠા મૈસૂરના ટીપુ અને મુઘલ શાસકોના હરાવીને પાતાના વર્ચસ્વના વિસ્તાર કર્યો હતો. ટીપુની સ્મૃતિ (ઈ.સ. 1799માં) સમાપ્ત કરવામાં આવી. દિલ્હી પછી કલકત્તા કંપાનમાં આવ્યું મરાઠાઓને પણ હાર સ્વીકારવી પડી હતું ભારતમાં મરાઠા સિવાય કોઈ સત્તા અંગ્રેજોની સામે ટકી શકે તેમ નહોતી મરાઠાઓએ હેસ્ટિંગ્સના સમય (ઈ.સ. 1817) માં પોતાની ખાવાપીણી પ્રતિષ્ઠા મળવવા પ્રયત્ન કર્યો આ સમયે મરાઠાઓ ચાર ભાગમાં વહેંચાઈ ચૂક્યા હતા તમાણે મધુક્ત મારગો બનાવી બ્રિટિશરો વિરુદ્ધ યુદ્ધ ચલાવ્યું. પૂનામાં પશ્ચિમ, નાગપુરમાં અધ્યાત્મિક અને માધ્યમનાવ હાલકરે અંગ્રજો વિરુદ્ધ યુદ્ધ શરૂ કર્યું. હેસ્ટિંગ્સના પાતાની સંપૂર્ણ તકાત લેખની પેશ્વા, ભાસલ અને હાલકરની સેનાઓને હરાવી દીધી. પેશ્વાને ગદી પરથી ઉતારી કાનપુર પાસે આવેલા બિહુરની જાગીરમાં મોકલી દીધા અને મુબઈ પ્રેસિડેન્સીની રચના કરી હાલકર અને ભાસલના પણ શરણાગતિ સ્વીકારી સંધિ કરી. આ રીતે (ઈ.સ. 1818) સુધીમાં, પજાબ અને સિંધને બાદ કરતા માટાભાગનું ભારત અંગ્રેજોના નિયંત્રણમાં આવી ચૂક્યું અને તેમની સર્વોપરિતાની સ્થાપના થઈ માટે અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર વી.ઈ. રોબર્ટ્સ અહીંથી જ ભારતમાં અધુનિક યુગનો પ્રારંભ થયો હોવાનું નામે છે

સિંધ પર વિજય

અંગ્રેજોએ ભારત જીતવાનું પાતાનું કાર્ય (ઈ.સ. 1818 થી ઈ.સ. 1857 સુધીમાં, સુપેરે કર્યું જેમાં સિંધના વિજય મહત્વપૂર્ણ છે રાશિયાના ભયને કારણે તેમણે સિંધને વિજય કરવાનું નક્કી કર્યું. અફઘાનિસ્તાન અને સિંધના રસ્તા રક્ષિયા ભારતમાં પાતાનું વચસ્ત્ર ન વધાર તે માટે અમર કરવું તમને માટે અનિવાર્ય હતું સિંધુ નદી વધાર માટે પણ બહુ ઉપયાગી હતી. એક સંધિ ઈ.સ. 1832 દ્વારા સિંધના અમીરોએ સિંધના વેપારી મ.ગર્જી બ્રિટિશરો માટે ખાલી દીધા હતા. ત્યારબાદ ઈ.સ. 1839) એક બીજી સંધિ પાલ થઈ પરંતુ છપટ બર્લે નેપીયર સિંધ પર આક્રમણ કરી સિંધને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધું (ઈ.સ. 1843).

ડેલહાઉસી અને ખાલસા નીતિ

ભારતના ગવર્નર જનરલ તરીકે આવેલા (ઈ.સ. 1848) ડેલહાઉસીએ શરૂઆતથી જ સમગ્ર ભારત ઉપર અંગ્રેજી શાસન લાદવા પ્રયાસ કર્યો તથા કશું હતું કે ભારતના દરેક રાજ્યાના અંત બહુ આછા સમયમાં આવવાનો છે સામ્રાજ્યવાદી ડેલહાઉસીએ ભારત જીતવા માટે એક વિચિત્ર સિદ્ધાંત - ખાલસા નીતિ દ્વારા ભારતના રાજ્યો લગ્ન કરવાનું શરૂ કર્યું આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કોઈપણ રાજ્યનો શાસક ઉનારાધિકારી વગર મૃત્યુ પામ નો તેનું રાજ્ય અંગ્રેજી સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવાનું હતું આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે નેણ સતારા (1848), નાગપુર (1854) ગાલી (1854) જવા રાજ્યોને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધા તેણે ભારતના ભૂતપૂર્વ રાજાઓને માન્યતા અપાવતા અને પેન્શન આપવાનો ઇન્કાર કર્યો આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કસ્ટોડિયન સુરત અને તાન્જોરના રાજાની ઉપધિગત છોતવી લીધી ભૂતપૂર્વ પેશ્વા બાજીરાવ દ્વિતીયના પુત્ર નાનાસાહબને પેન્શન આપવાની મનાઈ કરામવી. અવધન નરવ્યવસ્થાના બદલ (ઈ.સ. 1856) બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યું અને આ રીતે ભારતના માટાભાગના વિસ્તારોમાં અંગ્રેજી રાજની સ્થાપના પૂર્ણ કરવામાં આવી.

1. આપેલ પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો

- (1) ભારતમાં અંગ્રજ-ફ્રેંચ સંઘર્ષનું વર્ણન કરી તેના પરિણામો જણાવો.
- (2) ભારતમાં અંગ્રેજી જુદી જુદી યુરોપીય કંપનીઓના અગમનનું કારણ સ્પષ્ટ કરો.
- (3) પ્લાસીનું યુદ્ધ ભારતના ઇતિહાસમાં શું સ્થાન ધરાવે છે તે સ્પષ્ટ કરો.
- (4) બકસરના યુદ્ધના કારણો અને પરિણામોની ચર્ચા કરો.
- (5) ડેલહાઉસીની ખાલસા નીતિ સમજાવો.

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) 'દિમુખી સાસન પદ્ધતિ' એટલે શું ?
- (2) અંગ્રેજ-મરાઠા યુદ્ધોની ટૂંક માહિતી આપો.
- (3) બંગાળના નવાબો વિશે નોંધ તૈયાર કરો.
- (4) ભારતમાં યુરોપીય કંપનીઓની વસાહતોનું વર્ણન કરો.
- (5) સિંધ વિજયના કારણો અને પરિણામો સ્પષ્ટ કરો.

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) કયા મુઘલ સમ્રાટના સમયમાં અંગ્રજોએ પેનારો કોઠી સ્થાપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો ?
 (અ) અકબર (બ) જહાંગીર (ક) શાહજહાં (ડ) ઔરંગઝેબ
- (2) મુબઈ ટાપુ અંગ્રજોને કોની પાસેથી મળ્યો હતો ?
 (અ) મરાઠા (બ) મુઘલ (ક) ફાત્સા (ડ) પોર્ટુગલ
- (3) ફ્રેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના કયારે થઈ હતી ?
 (અ) 1661 (બ) 1662 (ક) 1663 (ડ) 1664
- (4) બકસરના યુદ્ધ સમયે બંગાળનો નવાબ કોણ હતો ?
 (અ) મીરજાફર બ સિરહત-ઉદ-દોલા (ક) અસફ ખાન (ડ) મીરકાસીમ
- (5) બ્રિટિશ ભારતમાં સિંધનો વિજય કયારે કરવામાં આવ્યો ?
 (અ) 1820 (બ) 1832 (ક) 1842 (ડ) 1843

ભારતમાં (ઈ.સ. 1757, સામ્રાજ્યની સ્થાપના કર્યા બાદ તત્કાલે) પર વહીવટ ચલાવવા અને નિયંત્રણ મૂકવા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ વહીવટી માળખાની સ્થાપના કરી. તે પછીના ત્રણ વર્ષ દરમિયાન કંપનીની વહીવટી નીતિ અવરનવાર બદલાતી રહી હતી જોકે તન્નુ મુખ્ય લક્ષ્ય સમગ્ર ભારત પર અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા અને કંપનીના નફામાં વધારો કરી ભારતનું અર્થિક શોષણ કરવાનું હતું. આ લક્ષ્ય પૂરું કરવા તેણે પોતાની વિશિષ્ટ વહીવટી નીતિ ઊભી કરી.

સરકારનું માળખું

અકસર યુદ્ધ (ઈ.સ. 1764) પછી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ બંગાળ પર પૂર્ણ નિયંત્રણ પ્રાપ્ત કર્યું જોકે વહીવટી માળખાની શરૂઆતમાં તેણે કોઈ પરિવર્તન કર્યું ન હતું. કંપનીનાં વ્યાપાર વિકાસ અને ઈંગ્લેન્ડમાં મોટા પ્રમાણમાં વ્યાપાર મોકલી શકવા તેવી શાસન વ્યવસ્થાનો પ્રારંભ કર્યો. ન્યારબાદ (ઈ.સ. 1765 થી 1772), બંગાળમાં દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિનો તેમણે પ્રસ્તાવ કર્યો હવથી ભારતીય કર્મચારીઓ, બ્રિટિશ અધિકારીઓના નિયંત્રણમાં કાર્ય કરી શકતા. તેમની પાસે જવાબદારી હતી, અધિકાર નહીં. જ્યારે કંપનીના અધિકારીઓ પાસે અધિકાર હતા. કોઈ જવાબદારી નહીં. આ દરમિયાન બંગાળનું માટા, પ્રમાણમાં થાપણ થયું જોકે (1772થી) કંપનીએ દ્વિમુખી શાસન વ્યવસ્થાન તિલાંજલિ આપી અને સમગ્ર બંગાળનું શાસનતંત્ર પોતાના હાથમાં ઊર્ધ્વ પોતાના અધિકારીઓ દ્વારા ચલાવવાનું શરૂ કર્યું.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની એક વપારી કંપની હતી. તન્નુ માળખું વધારે કરવા માટે જ બનાવવામાં આવ્યું હતું. તેના સર્વોચ્ચ વડે ઈંગ્લેન્ડમાં રહીને ભારત પર નિયંત્રણ ધરાવતા હતા. જોકે બ્રિટિશ સરકારે આ વિચિત્ર પરિસ્થિતિ પર ખાતાનું નિયંત્રણ લાદવા અલગ પ્રકારનું વહીવટી માળખું ઊભું કર્યું. રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ (નિયંત્રક બિલ, ઈ.સ. 1773) દ્વારા બ્રિટિશ સરકારે વહીવટી માળખામાં પરિવર્તનની શરૂઆત કરી. કંપનીના બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર (નિયામક મંડળ) પર બ્રિટિશ સરકારે નિયંત્રણ મૂકવામાં આવ્યું. પિટર ઇન્ડિયા એક્ટ (હિંદ બિલ) (ઈ.સ. 1784) દ્વારા આ નિયંત્રણ વધુ કડક બનાવવામાં આવ્યું. આ કાયદા દ્વારા છ કમિશનરોને ભારતીય બાબતો માટે નિમણૂક આપવામાં આવી, જેને બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ કહેવામાં આવતા. તેમ. ઈંગ્લેન્ડના બ કબિનેટ મંત્રીઓનો સમાવેશ થતો. ભારત પર શાસન કરવા માટે ગવર્નર જનરલ અને ત્રણ સભ્યોની બનેલી એક કાઉન્સિલના હાથમાં ભારતનું શાસન સોંપવામાં આવ્યું. પીટના બિલ, 1857 સુધી, કંપનીએ કાયદાઓ દ્વારા અનેક પરિવર્તનો કર્યા. ગવર્નર જનરલને વિશિષ્ટ સત્તાઓ અપવામાં આવી. ચાર્ટર એક્ટ (ઈ.સ. 1813) અનુસાર ભારત સભ્યના વ્યાપાર પર શાસન, કંપનીના એકાધિકાર સમાપ્ત કરવામાં આવ્યા. અને (ઈ.સ. 1833, નવા ચાર્ટર એક્ટ દ્વારા, કંપનીના સંપૂર્ણપણે બ્રિટિશ સરકારના નિયંત્રણમાં મૂકી દેવામાં આવી.

આ રીતે સરકારીય કાયદાઓ દ્વારા કંપની અને તેના વહીવટીતંત્રને બ્રિટિશ સરકારના નિયંત્રણમાં લાવવામાં આવ્યું. પરંતુ તે છ હજાર માઈલ દૂર બેસીને ભારતનું રાજ્ય ચલાવી શકાશે નહીં. તેવી ખાતરી થતા, ગવર્નર જનરલની પરિષદને સર્વોચ્ચ અધિકાર ઉપરાંત કેટલીક વિશિષ્ટ સત્તાઓ આપવામાં આવી (જ મુજબ તે પોતાની પરિષદની સલાહનું પણ અવગણી શકે). ભારતના સૌથી પ્રભાવશાળી અને વાસ્તવિક શાસક ગવર્નર જનરલ બન્યા. તે બ્રિટિશ સરકારના નિયંત્રણ અને માર્ગદર્શન નીચે શાસન ચલાવવાના હતા. એકાદ વહીવટીતંત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બ્રિટિશ અર્થવ્યવસ્થાનો મહત્તમ લાભ મેળવવાનો અને એ માટે ભારતનું શોષણ

કરવાનો હતો. તેણે ભારતનું શાષણ કરીને જ શાસનનો અને ધુકાનો બચ પૂર્ણ કરવાનો હતો. અર્થાત્ બ્રિટિશ વહીવટીતંત્રનું સ્વરૂપ મહત્તમ રીતે ભારતનું આર્થિક શાષણ કરી ભારતના ખેડ ઇન્ડેન્ટનું બહુ કરવાનું હતું. **સનદી સેવાઓ (સિવિલ સર્વિસિઝ)**

ભારતમાં સનદી સેવાઓ શરૂ કરવાના સમય ગવર્નર જનરલ કર્નવાલિસન કાળે જાય છે. કર્નવાલિસ વહીવટીતંત્રનું શુદ્ધ બનાવવા માટે કંપનીના કર્મચારીઓના વ્યાપાર કરવામાંથી મુક્તિ આપે. અને માત્ર વહીવટી કાર્ય કરવા માટે જ બાકી કર્યો. તેણે બ્રિટિશર વિરુદ્ધ કડક નિયંત્રણો લાદ્યા. કંપનીના કર્મચારીઓને પગારવધારા આપ્યો. તાજે કલેક્ટરનું પેતન વધારીને દર મહિને 1500 રૂપિયા જટલું કર્યું. સાથે સાથે સનદી સેવાનું એક વિશિષ્ટ માળખું ઊભું કર્યું. સનદી સેવાઓ સાથે સકળાયલા અધિકારીને તેમની કામગીરી અને વરિષ્ઠ ઘાત (સિનિયોરિટી) તે પ્રમોશન પ્રમોશન આપવાની પદ્ધતિ અપનાવી.

ગવર્નર જનરલ વેલેસ્લીએ (ઈ.સ. 1800) ભારતીય સનદી સેવામાં આવનાર વ્યવસ્થા અધિકારી માટે કોલકાતામાં ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજની સ્થાપના કરી જે આ અધિકારીઓને તાલીમ આપવા માટે હતી. બ્રિટિશ સનદી ઇન્ડેન્ટમાં હેલીધરી ખાતે ઈસ્ટ ઇન્ડિયન કોલેજ શરૂ (ઈ.સ. 1806) કરી આ રીત કંપની સરકાર સનદી અધિકારીઓની તાલીમનું કામ પાતાનું હાથમાં લીધું.

ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજ

પૂર્વે નાગરિક સેવાઓમાં માટલાઓની નિમણૂક ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના નિયામક મડળ દ્વારા થતી હતી. ઈ.સ. 1851 આર્ટર એક્ટ દ્વારા સનદી સેવામાં એક વિશિષ્ટ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. જ્યાં એવું કહી કરવામાં આવ્યું કે સનદી સેવામાં પ્રવેશ મેળવવા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિને સ્પર્ધાત્મક રીતે આપીને રાસ થવું પડશે.

અંગ્રેજો દ્વારા નિર્મિત સનદી સેવાની એક ખાસ વિશેષતા હતી “ભારતવાસીઓને નિયંત્રણપૂર્વક પાતાનથી દૂર રાખવા. એ મુજબ ઈ.સ. 1793 સુધી નાગરિક સેવાઓ, સેના, પોલીસ, ન્યાયતંત્ર જવા મહત્ત્વપૂર્ણ તમામ ઉચ્ચ હદાઓ પર અંગ્રેજ અધિકારીઓની જ નિમણૂક કરવામાં આવતી તમને મને આ માટે અંગ્રેજો જ લાયક હતા. ને જ આ કાર્ય કરી શકશે તેઓ ભારતીયોને નૈનિક જવાબદારીના અભાવવાળા પતિત અને નિમ્નક્રાંતિના માનતા. ગવર્નર જનરલ કર્નવાલિસ અગત્યપણે માનતા કે ‘તમામ હિન્દુસ્તાનીઓ બ્રિટ છે’ માટે ઉચ્ચ સેવા અને ઉચ્ચ વતન આ બધા બાબતથી ભારતીયોને વચિત રાખવામાં આવતા નાના હદાઓ અને અંછળ પગારવાળી નોકરીઓ પર જ ભારતીયોને નિમણામાં આવતા.

ભારતીય સનદી સેવા દુનિયાની સૌથી પ્રચલિત ઘડી ચૂકી હતી. જોકે તેણે ભારતીય હિતાન બદલે બ્રિટિશ હિતો માટે કામ કર્યું. બ્રિટિશ શાસનનું પોષણ કરવાનું કામ તાજે કર્યું.

હાકર

ભારતમાં બ્રિટિશ શાસનનો બીજો અગત્યનો સ્તંભ બ્રિટિશ હાકર હતું. એક તરફ તેણે ભારત જીતવાનું કાર્ય કર્યું ને બીજી બાજુ અન્ય વિદેશી કંપનીઓથી કે નાકાતોથી ભારતમાં બ્રિટિશ શાસનનું રક્ષણ કર્યું, બટલું જ નહિ આત્મરિક વિદ્રોહને દબાવી દીધા અને એશિયામાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વિકાસ કર્યો.

કંપનીની સેના ભારતીય સૈનિકની બનેલી હતી ઉત્તરપ્રદેશ અને બિહારના ઘણા બધા ભાગ, કંપનીની સેનામાં સૈનિક તરીકે જાડાતા. 1857ના વિપ્લવ સુધી કંપનીના હથકરમાં કુલ 311400 સૈનિક હતા, જેમાંથી 265900 ના ભારતીય સૈનિકો જ હતા જોકે ઉચ્ચ અધિકારી તરીકે અંગ્રાજની જ પસંદગી થતી તથા સૂધી હથકરમાં મુશિક વેતન મળવાનાર માત્ર ત્રણ જ ભારતીયો હતા. તે સુબેદાર કક્ષાના હતા ધરાવતા હતા. મુઝીબર અમલોના બેનલુ હથકર ભારત પર નિયંત્રણ રાખી રહ્યું હતું તેમ. ભારતીયની સખ્યા બૃહદ જ વધારે હતી, જ અશ્વર્યજનક બાબત અને શાધણ પર અથવ્યવસ્થાનું પ્રતીક હતું અંગ્રેજ હથકરમાં ભારતીય સૈનિકને નિયમિત પગાર મળતો નેથી પોતાનું ગૃજાન ચલાવવા ભારતીય સૈનિક બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ માટે કાર્ય કરતા.

પોલીસ

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદમાં મહત્વનું તંત્ર જો કાંઈ હામ તો તે પોલીસતંત્ર હતું. ભારતમાં પોલીસતંત્ર શરૂ કરવાના કાળે ગવર્નર જનરલ કર્નવોલિસન જામ છે તથા જમીનદારો અને જાગીરદારોનું પોલીસ કાર્યથી અલગ કરી કાયદો અને વ્યવસ્થા નિયમિત કરવા પોલીસ વિભાગની સ્થાપના કરી પરપરાગત ભારતીય વ્યવસ્થાનું અધુનિકીકરણ કર્યું તથા પોલીસ મેશનની શરૂઆત કરવી તેના પર અક જજદારની નિમણૂક કરી અંગ્રાજી જન, જિલ્લા કક્ષાએ પોલીસ અધિકારી તરીકે જિલ્લા પોલીસ અધીક્ષક (DSP) ની નિમણૂક કરી, જે જિલ્લાના સર્વોચ્ચ પોલીસ અધિકારી હતા પોલીસતંત્રમાં ઉચ્ચ હદના પર ખાત્ર અંગ્રજોની નિમણૂક કરવામાં આવતી ગામઝામ, ચાકીદારની નિમણૂક થતી ભારતીય સ્વતંત્રતા- સંચાલન કચડી નાખવામાં અંગ્રાજીએ ત્યાં પોલીસતંત્રના મહત્તમ ઉપયામ કર્યો હતા આ દૃષ્ટિએ આ પોલીસતંત્ર જનતાના રક્ષક થવાને બદલે અંગ્રાજ હિતો માટે જ કામ કરતું હોવાનું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે

ન્યાયતંત્રનું સંગઠન

અંગ્રાજીએ દીવાની અને ફાજદારી જવી સહીમાં ઘરો ન્યાયવ્યવસ્થા શરૂ કરી તની શરૂઆત વોરન હસ્ટિંગ્સ રમ્પુલેટિંગ અક્ટ(1773)માં કરી કર્નવોલિસ ,1793, ન્યાયતંત્રની વ્યવસ્થામાં મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તન કર્યો તેણે દરેક જિલ્લામાં જિલ્લા ન્યાયાધીશના વડમણ હેઠળ દીવાની અદાલતની સ્થાપના કરી આ દ્વારા તેણે કલેક્ટર અને ન્યાયાધીશને તમના કાર્યો અને હાદઓમાં જુદા રાડવા આ સિવાય તણે 4 જેટલી પ્રાંતીય અદાલત શરૂ કરી જિલ્લા અદાલત ઉપર સદર દીવાની અદાલતની સ્થાપના કરી જિલ્લા ન્યાયાલયની નીચે રજિસ્ટ્રારની અદાલતોની સ્થાપના કરી તેની નીચે તાલુકા કક્ષાએ નાની અદાલતો સ્થાપી. આ ન્યાયાલયોના ન્યાયાધીશ તરીકે મુનસફ અને અમીન તરીકે આગખાત ભારતીય ન્યાયાધીશની નિમણૂક કરવામાં આવતી ફજદારી કેસો માટે કર્નવોલિસે બંગાળ પ્રેસિડન્સીને 4 વિભાગોમાં વહેંચ્યું હતું જે ક્ષેત્રીય ન્યાયાલયો કહેવાતા તેમાં નિમ્ન સ્તર ભારતીય ન્યાયાધીશોની નિમણૂક કરવામાં આવતી તણે મુસ્લિમ કાયદાજ્ઞામાં જદલાવ લાવીને અંગ્રજી કાયદા લાગુ કર્યા વિવિધમ બેન્ટિકે પણ ન્યાયતંત્રમાં ખાસ્સા પરિવર્તન કર્યા તણે ભારતીયના ન્યાયતંત્રમાં ઉચ્ચ હદના પર મુકવાની શરૂઆત કરી તથા પ્રાંતીય અને ક્ષેત્રીય ન્યાયાલયો બધ કરી તમના કાર્યો જિલ્લા ન્યાયાધીશને સાખા કાલકાલ મદાસે ચેન્નાઈ) અને મુબઈમાં હાઈકોર્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી સુપ્રીમ કોર્ટની સ્થાપના પણ 1857, થઈ ચૂકી હતી તેણે તત્કાલીન અધિનિયમને વ્યવસ્થિત કરીને કાયદાની નવી પ્રણાલિકા સ્થાપિત કરી ભારતીય ન્યાયવ્યવસ્થા ધરધરા અને પ્રચલિત રિવાજો પર અધારિત હતી તે હિંદુ અને મુસ્લિમ માટે અલગ-અલગ હતી તેન બદલ હવ અંગ્રાજીએ એક સમાન ન્યાયવ્યવસ્થાની શરૂઆત કરી કાયદાજ્ઞાને સચિતબદ્ધ કરવામાં આવ્યા તમની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરી તમને

આધુનિક સ્વરૂપ આપવામા આવ્યું નવા રીઠે સે 1833ના ચાર્ટર એક્ટ પ્રમાણે કાયદા સમક્ષ સૌને સમાન ગણવામા આવ્યા.

બ્રિટિશ સરકાર મકાલના વડાપાંડે નીચે ભારતીય કાયદાઓનું સંશ્લિષ્ટબદ્ધ કરવા એક LAW COMMISSION નીચી કાયદા આયોગના નિમણૂક રીઠે સે 1833, કરીને તમણે મચિમના દશા જવી પદ્ધતિ ભારતમા દાખલ કરી ભારતીય દાસહિત અને દીવાની પ્રક્રિયા સાથે સજાપદ્ધતિ કાયદાઓનું નિરૂપણ કર્યું હવેથી સમક્ષ ભારતનું એક જ પ્રકારના કાયદા લાગુ પાડવાના હતા અને એ જ રીતે ભારતમા કાયદા સમક્ષ સૌ સમાનતો અધિકાર સ્થાપિત કરવામા આવ્યો.

કાયદાનું શાસન અને કાયદા સમક્ષ સૌની સમાનતા

અંગ્રજીઅ RULE OF LAW (કાયદાનું શાસન) ની આધુનિક વિચારધારા પ્રસ્થાપિત કરી અનેા અર્થ એ હતા કે અંગ્રેજી શાસન સૈદ્ધાંતિક રીતે કાયદા અનુસાર ચલાવવામા આવે, શાસકની વ્યક્તિગત ઇચ્છા અનુસાર નહીં કાયદાથી જનતાના અધિકાર અને જવાબદારીઓ સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યા. પરંપરાગત ભારતીય શાસનવ્યવસ્થામા શાસકની ઇચ્છા એ જ કાયદો હતો. જ્યારે બ્રિટિશ શાસને કાયદાને આધાર રૂપ પ્રશાસનનું સ્વરૂપ બદલાવ્યું હતું. અંગ્રજી શાસન દરમિયાન ભારતીય ન્યાયપ્રણાલી કાયદા સમક્ષ સૌની સમાનતાના સિદ્ધાંત પર આધારિત હતી તે દષ્ટિએ કાયદાની દષ્ટિએ માનવમાત્ર સમાન છે જાતિ-ધર્મ કે વર્ગના આધારે કાયદાની દષ્ટિએ કોઈ ભેદભાવ ન હોય પરંપરાગત ભારતીય ન્યાયવ્યવસ્થામા જાતિ આધારિત ન્યાય આપવામા આવ્યો. ઉચ્ચ વર્ણ કરતા નિમ્ન વર્ણને એક જ અપરાધ માટે વધારે સજા કરવામા આવતી, એટલું જ નહીં જમીનદારો અને સામાને વિરુદ્ધ ન્યાયાલયમા કસ ચલાવવામા આવતા નહીં જ્યારે બ્રિટિશ શાસને સામાન્ય લોક માટે પણ ન્યાયાલયના દરવાજા ખોલી નાખ્યા હતા.

તેની ગુણવત્તા અને તેની ક્ષતિઓ

બ્રિટિશ વહીવટીતંત્ર આધુનિક વહીવટીતંત્ર, પોલીસતંત્ર, શિક્ષણતંત્ર અને ન્યાયતંત્રની સ્થાપના કરી જે ગુણવત્તાના આધારે રૂપ રચાયેલી હતી અને આધુનિક સ્વરૂપની હતી, પરંતુ અંગ્રજો એ ઘાટ રાખ્યું જાઈએ કે, ભારતમા બ્રિટિશ શાસનના અકમાત્ર ઉદરચ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ભારતમા મજબૂત બનાવવાના હતા. તથા આધુનિક સંસ્થાઓની સ્થાપના ના થઈ પરંતુ ભારતીયોને તેનો લાભ મળી શક્યા નહીં જેમ કે સનદી, સંન્યા લેશ્વર, પોલીસ અને ન્યાયતંત્રમા ભારતીયને ઉચ્ચ હદ આસ્વાસ આપતા નહીં. અંગ્રજોના કાયદા જુદાપુદા હતા. કારણકે એક વિદેશી શાસને ભારત પર નિયંત્રણ રીતે તે લાદી દીધા હતા ધૂરપિયના માટે અલગ ન્યાયાલય અને અલગ કાયદાઓ હતા. તમના કૂર વ્યવહારે સામ ભારતીયા કશું જ કરી શકતા નહીં વ્યવહારમા કાયદાની અસમાનતા સ્પષ્ટ દેખાય છે ન્યાય ઘણો જ મોઘો હતો, વર્ષો સુધી કેસો ચાલતા હતા અજાની અને નિરક્ષર ભારતીયો જટિલ ન્યાય વ્યવસ્થાથી બહાર હતા. ધનાઢય લોકો માટે જ જાણે કે કાયદા અને ન્યાય લાયક હતા. પોલીસ અને ન્યાયાલયમા વ્યાપક ભ્રષ્ટાચાર હતા. જમીનદારો સામાન્ય બૂઠા પર અન્યાયાર કરતા.

અવિશ્વાસનાં તત્વો

બ્રિટિશ શાસનની નીતિઓનું કારણ ભારતમા એક અવિશ્વાસનું વાતાવરણ સર્જાયું ભારતીયોએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદના આ શોષણખોર પ્રતીકનો વિરોધ કર્યો. દાદાભાઈ નવરોજીથી લઈને ગાંધીજી સુધીના અહત ચિંતકોએ અંગ્રજાની પ્રશાસનીક આર્થિક અને ન્યાયવ્યવસ્થાની ભરપૂર ટીકા કરી મહત્ત્વા ગાંધીજી કહ્યું કે 'ભારતની પ્રજા માટે વિદેશી શાસન અને વિદેશી કાયદો એ બે અસ્વીકાર્ય છે કારણ કે તમો હોતુ ભારતની જનતાની સુખકારીન બદલ બ્રિટિશ સ્વાર્થની પૂર્તિ કરવાનાં હતા.' દુકમ બ્રિટિશરો દ્વારા રચવામા આવેલા આ વહીવટીતંત્ર અને ખાસ કરીને કાયદા તંત્રમા ન્યાયતંત્રના કાત્ર અવિશ્વાસના તત્વો સંવિકાસ હતા.

1. નીચના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) અગ્રજ સરકારનું ન્યાયતંત્રીય માળખું સમજાવો.
- (2) અગ્રેજ સત્તાનું મહેસૂલીતત્ત્વ સ્પષ્ટ કરો.
- (3) અગ્રેજ સત્તાની સનદી સેવાઓની માહિતી આપો.
- (4) અગ્રેજ સરકારના ખોલીસતત્ત્વની રૂપરેખા આપો.
- (5) ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વહીવટીતત્ત્વની ખાસિયતો જણાવો.

2. અ.પેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) દ્વિયુખી શાસન પદ્ધતિ વિશે નોંધ લખો.
- (2) ડોર્નવોલ્ડિસનું વહીવટીતત્ત્વના નિર્માણમાં પ્રધાન સ્પષ્ટ કરો.
- (3) રેગ્યુલેટિંગ (ઈ.સ. 1773) એક્ટ વિશે માહિતી આપો.
- (4) અગ્રેજ વહીવટીતત્ત્વનું સ્વરૂપ જણાવો.
- (5) વિલિયમ બેન્ટિન્કન ન્યાયવિષયક સુધારા જણાવો.

3. અ.પેલા વિકલ્પોમાંથી સ.ઓ વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો .

- (1) રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ ક્યારે અમલમાં આવ્યો ?

(અ) ઈ.સ. 1770 (બ) ઈ.સ. 1771 (ક) ઈ.સ. 1772 (ડ) ઈ.સ. 1773

- (2) ફોર્ટ વિલિયમ કોલજ ક્યા સ્થાપવામાં આવી ?

(અ) કોલકાતા (બ) મુંબઈ (ક) ચેન્નાઈ (ડ) અમદાવાદ

- (3) ક્યા ચાર્ટર એક્ટથી કંપનીનો વેપારિક એકાધિકાર નાબૂદ થયો ?

(અ) ઈ.સ. 1773 (બ) ઈ.સ. 1793 (ક) ઈ.સ. 1813 (ડ) ઈ.સ. 1833

- (4) બ્રિટિશ હિંદમાં સુપ્રીમ કોર્ટની સ્થાપના ક્યારે થઈ ?

(અ) ઈ.સ. 1750 (બ) ઈ.સ. 1773 (ક) ઈ.સ. 1785 (ડ) ઈ.સ. 1800

- (5) કયો ગવર્નર જનરલ ભારતમાં ખોલીસતત્ત્વ શરૂ કરનાર ગણાય છે ?

(અ) ક્લાર્ક (બ) હેસ્ટિંગ્સ (ક) ડોર્નવોલ્ડિસ (ડ) કેમ્પબેલ

ઈ.સ. 1857નો સંગ્રામ એ ભારતીય પ્રજા દ્વારા અંગ્રેજી શાસકાધાર રાજ્યનું અંતિમ પડકાર હતો. ઈ.સ. 1757 થી લગભગ 80 વર્ષના અંગ્રેજી શાસનને તેણે હથેલી મૂક્યું. ભારતની પ્રજાના મનસભા આજ પણ આ મહાકથાની અસર સાફ જાણે, પણ છે વિદેશી શાસનના ભારતભૂમિ પરથી ઊભડી નાખનાર ભારતના આ પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ હતો. તેમ વીર સાવરકર સાચું જ કહ્યું છે તમામ ભારતીય તરજા હાથ કે જાગીરદાર, કારનીર હાથ કે ખૂન સેનિક હાથ કે અન્ધ, હિંદુ હાથ કે ખ્રિસ્તિય સૈન્ય તમા પાતાની સમતા મુજબનું પાગદાન આપ્યું. મુરુખના બે સૈધી મોટા રાષ્ટ્રની પ્રજા જેટલી પ્રજાએ અને તેના વિસ્તાર જેટલા મોટા વિસ્તારમાં ભારતીય પ્રજાએ સર્જેલી આ અનાબી યશગથા છે તના શહીદોના રક્તથી જાણ કે આઝાદીના જગત્તુ રજાશિગુ કૂકાપુ, આખો દેશ એક સાથે વિદેશી શાસન, આર્થિક શોષણ સામાજિક ભેદભાવ, હરકરી ભેદભાવ જવા કારણા વિરુદ્ધ ઊભા થયા. અટલુ જ નહીં પરતુ તેના ન્યેટે જવાબદાર અંગ્રેજી શાસનને હટાવી દેવા કટિબદ્ધ થયા. તેણે પ્રથમ વખત જ એક વિદેશી શાસનને મુજબથી હથેલી મૂક્યા પછિનું સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ તરફનું પ્રયાજ શક્ય બન્યું.

1857નો સંગ્રામ ભારતીય દાતિહાસની એક ગૌરવપ્રદ ગાથા છે કોઈપણ ક્રાંતિ વિપ્લવ કે બળવો અમુક જ કારણોને લીધે ઉદ્ભવે છે તેવો ખ્યાલ અપૂણે કહી શકાય તેની પ્રક્રિયા વર્ષોથી ચલાવી હાથ છે કટલાક દાતિહાસકારોએ 1857ના સંગ્રામનું મુખ્ય કારણ સૈનિક અસંતોષ તથા સંબંધિતાની કારતુતાના વાંચરવા અંગેની માણા બતાવ્યા છે પરતુ રાજકીય દમન, વહીવટી અવ્યવસ્થા, હરકરી અસંતોષ પરાધીનતાનું દુખ આર્થિક શોષણ સામાજિક ભેદભાવ, સમભાવની નીતિ રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ તથા ધર્મ પ્રત્યે ઉપદ્રા, કે તેના ઉચ્છેદવાના પ્રયાસા, આર્થિક અસહિષ્ણુતા શક્તિઓને શાસનમાં યોગ્ય હિસ્સા આપવાના હક્કાર વગેરે કારણો પૈકી કોઈ એક કારણ નહિ પરતુ અનેક કારણોથી આ સંગ્રામ ઉદ્ભવ્યા અમરિકા, ફ્રાન્સ ઇંગ્લેન્ડ, રશિયા, આયર્લેન્ડ તથા આફ્રિકા અને એશિયાના ધણા ખસ દેશોના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામો આવે જ કારણોથી ઉદ્ભવ્યા હતા.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના છેલ્લા ગવર્નર જનરલ લોર્ડે કેનિંગ ભારતમાં આવ્યા (1856), ત્યાર નેણે શકા વ્યક્ત કરેલ કે હું ઈચ્છું છું કે ભારતમાં મારા સમયગાળા શાંતિપૂર્ણ હાય હું નથી ભૂલી શકતા કે ભારતનું આકાશ આયરે શાંત છે પરતુ ક્યારેક અસંતોષનું નાનું વાદળ, ભલે તે એક હાથના માપનું કમ ન હાય ' પરતુ તે નિરતર વિસ્તૃત થઈ ફટીને આપણને બલાને ભરખી શક છે ' કેનિંગની ઉક્ત શબ્દ સાચી ઠરી 1857ના સંગ્રામની ગાથ ભારતભરમાં ફલાઈ આ સંગ્રામની શરૂઆત સૈનિક વિદ્રોહના રૂપમાં થઈ પરતુ ભારતની માટાભાગની જનતા ખૂબી, મજૂર, કારીગર, જનજાનિતા લોક, સૈનિકો અને રજવાડાઓના પાતાપોતાની રીતે તમા અહુતિ આપી.

શાસન સામેના અસંતોષનાં કારણો

રાજકીય કારણો

1857 સુધીમાં ભારતની બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ યુદ્ધનીતિ, ચલાકમ નીતિ તથા ભાગલા પાગ ની નીતિનો અસરો લઈને ભારતમાં ચોક્કસ રાજ્યાનો સારો અવા વિસ્તાર કર્યો વેલેસ્લીની સહાયકારી યાજનમ ભારતના ધણાખરા રાજ્યાના કંપનીના આધીન બતાવી દીધા હૈદરાબાદ (નિઝામ, આન અવધ, નવાબ)ના રાજ્યો ઉપર બ્રિટિશ અકુશ સ્થાપ્યો તાજીર, સુરત અને કર્ણાટકના રાજ્યાના વહીવટ હાથમાં લઈ લીધો. મરાઠી સત્તાના કેન્દ્રા પુના, ઈન્દોર, ગ્વાલિયર નાગપુરના હથેલી મૂક્યા. હિંદીએ વેલેસ્લીનું વિસ્તારવાનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું.

ગ્વાલિયરની યુદ્ધ કરીને, ગેરવહીવટના બહાના હેઠળ, દેવા પેટે નાબૂદ કરીને અને દનકપૂત લેવાનો અધિકાર નામજૂર કરીને ઉગ્ર રીતે અને અકમલ શૈલીએ હિંદના અસંખ્ય દેશી રાજ્યાને ખાલસા કરી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જાડી દીધા. જમા સત્તાના, જૈનપુર અને સભલપુર બધાટા ઉદ્ધપુર ઝાસી નાગપુર અવધ વગેરેના સમાવેશ થાય છે પેશા

બાજુરત બીજાના દનકપુત્ર નાનાસાહેબનુ પેન્શન (વર્ધાસન) અને ઝાસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈનું લંમન. રાજપથી વિમુખ કરવાના આવ્યા

આ કંપરત ઇલેક્ટ્રીસીઝ ઈમામ કમિશન નીમી ધણા જમીનદારની જમીન જાત કરી હતી આમ ડેલેટ.કેસીની બાલસાનીતિએ રાજાના, જમીનદારના તથા લોકાના અસત્કારન પરકાષ્ઠાએ પહોંચાડ્યા આથી લોકામ, અવી લાગણી દેઠે ધર્મ કે રાજા-મહારાજાઓની જો અવી દશા હાય તો સામાન્ય જનતાનુ શુ થશે ?

વહીવટી ખામીઓ

કપનીના શાસનમાં હિંદીઓનુ એવુ બાસ આપવામાં આવેલ નહિ કે જથી તેઓમાં કપની પ્રાપ્ત વિશ્વાસ અને સત્કારની ભાવના ઉદ્ભવે અગ્રજોએ તથા બ્રિટિશ હાકાઓ ન હિંદીઓને તથા અગ્રજોને વિચ્છાત કયા હતા 1873ના પારાની એક કલમ અનુસાર લાયકાતના પારણા હિંદીઓના બદલી આપવાની નીતિનો પણ અમલ થયા ન હતા આથી શિક્ષિત હિંદીઓમાં નિરાશા વ્યાપી અગ્રજોએ સ્થાપલી વહીવટી વ્યવસ્થા લાકાભિમુખ ન હતી તે તમી સૌથી માટી ખામી હતી અગ્રજોની કડક મહેસૂલી નીતિ, સામાન્ય તથા ગરીબ વર્ગ પર નાબોલ, ભારે કરવરા, ભરણ ન્યાય પદ્ધતિ, શિક્ષણ અને લાચરુશવત'ના વહીવટ વગરેએ હાલ લોકાના અસત્કારમાં વધારા કર્યા પાલીસતર પછા મોટે ભાગે બિનકાર્યક્રમ અને નિષ્ક્રિય હતુ, આથી બાન્યે બ સાર્યો, અપરાધી પકડાતો હતો, સરકાર જનકલ્યાણ કાર્ય માટ પાતાની જવાબદારી સ્વીકારતી ન હતી આમ લોકાની પરશાની વધતી 1857ના સમ્રામની ભૂમિક સર્જાઈ

આર્થિક શોષણ

કપનીની આર્થિક નીતિએ ભારતના વિદેશી વેપારને નાશ કર્યા ઇંગ્લેન્ડની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની અસર ભારતના વ્યાપાર પર પડી. હવે ભારત ફક્ત કચા માલ અને અનાજની નિકાસ કરનારા દશ બન્યાં. બંગાળમાં કપનીની સત્તાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જ અમોઘાગો હસ્તકલા કારીગરીના ઉદ્યોગો અને વિદેશ વેપાર મૂળ પ્રાપ્ય થઈ ગયા હતા અગ્રજોએ ભારતને કાચો માલ પ્રાપ્ત કરવાનુ સંસ્થાન તથા નૈધાર માલ વચવાનુ બજાર બનાવી દીધુ હતુ તથા ભારતની અઢળક ધન-સંપત્તિ બહુધા ઇંગ્લેન્ડમાં ઘસડાઈ ગઈ હતી હિંદના, મેટ્રાન તથા કારીગરવર્ગ ભાગી પડ્યો હતો વળી, ઇંગ્લેન્ડથી ભારત આવતા કાપડ અને માલ ઉપર સરકાર નજીવી જકાત લતી, જ્યારે ભારતથી ઇંગ્લેન્ડ જતા કાપડ અને માલ ઉપર ભાર જકાત લતી આથી ઇંગ્લેન્ડનો માલ ભારતમાં સસ્તા પડવા લાગ્યા, જ્યારે ભારતમાં ઉત્પન્ન થતો માલ ભારતમાં જ માર્ગ પડવા લાગ્યો પરિણામે ભારતના ઉદ્યોગ-ધંધામાં પડી ભાગવા વેપાર અને ઉદ્યોગના કેન્દ્ર સમાન ઢાકા મુર્શીદાબાદ, સુરત, મદુરાઈ વગર શહર અરબાદ થઈ ગયા

પતી ઉદ્યોગ અને વેપારના નાશ સાથે સાથે હિંદીઓના પોતાના દેશમાં જ મહત્વપૂર્ણ તથા નોકરીમાં ગ્રિયા પદથી બચિત રાખવામાં આવ્યા ભારતીય રજવાડાના નાશથી રાજદરબાર પણ બધે થયા નાગરિક અને સૈનિક નાકરીયામાં પણ હિંદીઓના ધાન્ય પદસ્થાન આપવામાં આવતુ નહિ, ન્યાયાતંત્રમાં તેઓ સામાન્ય પદ જ પ્રાપ્ત કરી શકતા આથી બેરોજગારી અને ગરીબીનુ આગમન થયુ.

વળી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કપનીના સમયમાં 1801 થી 1855 સુધીમાં ભારતમાં અવારનવાર દુષ્કાળો પડ્યા જાણે હિન્દીઓનુ સામાજિક અને આર્થિક જીવન બદલી નાખ્યુ દુષ્કાળપીડિતો મદદ કરવા કપનીએ કાંઈ પ્રયાનો કર્યા નહિ

સામાજિક અને ધાર્મિક કારણો

વિસિધમ બેન્ટિન્ગ, શાસનકાળ પછી હિંદમાં ઝડપથી પશ્ચાત્ય સુધારાના કાયદાઓ કૂકવા લાગ્યા આથી સદીઓ જૂના સમાજવ્યવસ્થાના માળખામાં ભગાડા પડવા લાગ્યુ કંપની દાસકોએ દાખલ કરેલા સમાજસુધારાના ભારતના ફેડિયુસ્ટ સમાજ ભય અને શકની નજરે જાતો હતા અગ્રજ શાસકના સત્કિર્ત્તમાં બાળકના તથા બાળકના પર પ્રતિબધ મૂકતા કલ્પદાના તથા વિધવાવિવાહન કાયદસરે મણાતા કાયદાઓના ભારાના ફેડિયુસ્ટ સમાજ તમની ધાર્મિક અને સામાજિક વ્યવસ્થામાં હસ્તક્ષેપના પાછલા તરીકે બસાવ્યા

આ ઉપરાંત અંગ્રજ સરકારના કટલાક કાયદાઓ તો જાણે સનાતન ચાલી આવતી સમાજવ્યવસ્થા પર વ્યવસ્થિત પ્રભાર કરવા માટે તથા હિન્દુ મુસ્લિમોને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવા માટે જ કરવામાં આવ્યા હતા તેવું લાગતું હતું. ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રસારકો અને પાદરીઓએ ભારતીયોના ધર્મપરિવર્તન માટે મહત્વપૂર્ણ પ્રયત્ન કર્યા. હિન્દુ-મુસલમાન વિદુષ્ઠ પ્રચાર કર્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રસારકો અને પાદરીઓને સરકારી રક્ષણ મળતું હતું. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના આચક્ષા મારડો મેંગલજી 1857માં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં કહ્યું, “પરમાત્માએ હિન્દુસ્તાનનું વિશાળ સામ્રાજ્ય ઇંગ્લેન્ડના આ માટે આપણ છે કે હિન્દુસ્તાનના એક છેલ્લો બીજા છે.” સુધી ઇસ. મસીહનો વિજયવ્યજ ફરકનો રહે આપણા પૈકી દરેકે પોતાની પૂરી તાકત આ કાર્યમાં લગાવવી જાઈએ, જયી સમગ્ર ભારતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચાર-પ્રસાર માટે કાર્યપણ પ્રકરની થાંડી પછા ઢીલ ન આવે.”

ધર્મપરિવર્તન માટે હવે પાલીસના સહયોગ લેવામાં આવતા, સનાતન સરકારી બર્થ ચાદરી રાખીને ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચાર અને ધર્મપરિવર્તન થતા. સૈનિક છાવણીઓમાં ખ્રિસ્તી બનાવવાનું સાહિત્ય વિતરણ થવા લાગ્યું. Religious Disabilities Act 1850ના કાયદાઓ ખ્રિસ્તી ઘર્ષ ગંધેલા હિન્દુ કે મુસ્લિમને પૈતૃક મિલકતમાં હિસ્સા મેળવવા માટે હકદાર ઠેરવ્યા આ પૂર્વે પરવરાગત નિયમ પ્રમાણે ધર્માન્તર કરેલા વ્યક્તિના વારસાહક મળતા નહિ, જયી હિન્દુ તથા મુસ્લિમની સરકારની ધાર્મિક નીતિ પ્રત્યે શકા વધાર દેઠ ઘર્ષ આગ્રામાં અમુ ફરમાન બહાર પડવામાં આવ્યું હતું 4 દરેક હિંદીઓ અંગ્રેજને સલામ ભરવી જો તેમ ન કરવામાં આવે તો તમ કરવામાં ત નિષ્ફળ જાય તો ત દો ક સજાના પાત્ર ગણાતા. અંગ્રેજોએ અવારનવાર હિંદીઓ સાથે તુલાબીભર્યું વર્તન કરતા અને તમનું નિરંકર પણ કરતા. ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ ભારતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ આપતી ઘણી શાળાઓ ચલાવી અને તમા ખ્રિસ્તી ધર્મનું શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવી (1833 થી 1859) બુલ્લી રીત ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચાર કર્યો માત્ર શાળાઓમાં જ નહિ પરંતુ જલ લકરો મથકા, સરકારી કચરીઓ, વગેરેમાં પણ ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચાર કરવામાં આવતા ધાર્મિક ભાવનાના ગભીર ઠંસ ત્યારે પહોંચી જ્યારે ડરની લરડારે મદિરા અને મસ્જિદોની મિલકત પર કર નાંવ્યો આ ચહેલા ભારતીય શાસકો દ્વારા ધાર્મિક સંસ્થાઓના કરમુકિતના લાભ આપવામાં આવ્યા હતા. અનેક હિન્દુ અને મુસ્લિમ કુટુંબના જીવનનિર્વાહ મદિરા-મસ્જિદોની જમીનની આવક પર નિર્ભર હતા. આ બધાની સંપૂર્ણ અસર હિન્દુસ્તાનના અજાન, અબુધ હતો. પ્રભા કરતા પણ ધર્મના વહાલા ગણતા જનસમુદાય પર પડી. જ્યાં તમના દિલમાં આગ્રજા પ્રત્યે રાખ અને નફરતની લાગણી જન્માવી.

લશ્કરી કારણો

ઇન્ડિયન સેના આ એક કાયદા રહ્યા છો કે ભારતના સૈનિકો, ખાસ કરીને બંગાળના સૈનિક (Bengal Army), અંગ્રજો પ્રત્યે વફાદારીમાં સૈધી આગળ રહ્યા હતા તેઓ જ અંગ્રજો સામેના સંગ્રામમાં પણ આગળ રહ્યા હતા. લોક-માનસમાં અંગ્રજો પ્રત્યે રાખ અને અસત્યાય ભરલા હતા. તમે પ્રગટ કરવાનું કાર્ય લશ્કરે કર્યું. હિંદીઓએ કદાચ લશ્કરી સવળો બજાવવી પડતી, છતાં હિંદી સૈનિકોના પગાર ભથ્થા, સગવડ વગેરે અંગ્રજ સૈનિકોના પગાર, ભથ્થા વગેરેના પ્રમાણમાં ઘણાં અછા હતા. વિશાળ સેવા બજાવવા બદલ કે બુદ્ધ દરમિયાન ભારતીય સૈનિકાન જ દૈનિક ભથ્થુ આપતું નવા કરતા. અંગ્રજ સૈનિકાન આપતું દૈનિક ભથ્થુ ત્રણથી ચાર ગણુ વધાર હતું જ પાછળથી દંશમાં જ સવા બજાવવાની હાથ તો બધ કરી દેવામાં આવ્યું. વળી, 25 થી 30 વર્ષની વફાદારીપૂર્વકની સેવા બદલ ભારતીય સૈનિક વધારેમાં વધારે સુબેદારની કક્ષાએ પહોંચી શકતા જનો માર્શિય પગાર રૂપિયા 60 થી 70 હતા જ્યાર અંગ્રજ સૈનિક લશ્કરના કોઈપણ અગ્ર હાદ સુધી બઢતી મળવી શકતા. વિશાળમાં અંગ્રજ અધિકારીઓનું હિંદી સૈનિકા પ્રત્યેનું વર્તન ઘણું તુલાબીભર્યું અને તાણુ હતું અવધન અંગ્રેજ રાજ્યમાં બેભણી દીધું (1856) બંગાળના સૈનિકોમાં મોટાભાગના અવધના સૈનિકો હતા આથી તેઓમાં અસત્યાયની લાગણી ફલાઈ હતી. લશ્કરની બરકમાં સમૂહભોજન (mess) પ્રથા તમના દૂતકૃત અને વહાળના નિવમોના ભગ કરતી હતી ભારતીય સૈનિકોએ નિલક કરવા દાઢી રાખવા અને ખાસ રક રની પાચડી બાધવા પર પ્રતિબધ ફરમાવ્યા હતા. ગવનર જનરલ કેનિંગે બંગાળના લશ્કર માટે સામાન્ય સના ભર્તી ગાધિનિયમ

General Enlistment Act-1856 દાખલ કર્યો જે અનુસાર નવા ભરતી થનાર પાત્રે હિંદમાં કે હિંદ બહાર ગમે ત્યાં લડવા જવા બુરી છે તે પ્રકારની બાંધબંધી આપવી પડતી હતી એ વખતે લોકમાન્યતા મુજબ સમુદ્ધ પાર કરવાથી તમનો ધર્મ નષ્ટ થપલો ગણાતો.

કટલાક બુદ્ધિમાન અગ્રજ સનાતની ભારે હાન થઈ હતી ઉદાહરણરૂપ, પ્રથમ અફઘાન વિગ્રહ 1838-1842 માં અગ્રજોની ભૂડી હાર થઈ પછાત સંઘર્ષ 1848-1849 માં પણ અગ્રજોએ ભારે નુકસાન વઠવું પડ્યું આથી હિંદી સૈનિકોમાં આટુત આત્મવિશ્વાસ પેદા થયો કે અગ્રેજો બળેશ નથી આમ ઊભા થયેલા હરકરી અસતોષ અને માન્યતાએ હિંદી સૈનિકોને સગ્રામ પ્રતિ પ્રેર્યો.

અન્ય કારણો

૧૮૫૧ના યુદ્ધ (જૂન, 1757) સા વર્ષ પૂરુ થતા હતા અવી આગાહી કરવામાં આવી હતી કે ભારતમાં કંપનીનું રાજ્ય સા વર્ષ સુધી ટકવાનું છે અને મુદત પૂરી થતા ત નાશ પામશે. 1857ના મ માસમાં સા વર્ષ પૂરુ થતા હતા આ માન્યતાએ 1857ના સગ્રામકારીઓને પ્રેરણા આપી આ સમયગાળા દરમિયાન ઈંગ્લીશ, ગ્રીસ, બલ્ગેરિયન વગેરે દેશમાં સ્વાધીનતા માટેની લડતા વર્ષ અમાથી પણ હિંદીઓના પ્રરણા મળી સગ્રામના સનાતનીઓએ 1857ના 31 મેના દિવસે ભારતમાં સગ્રામનો વખટો ફટકાવવા માટે નક્કી કરવામાં આવ્યો.

1857ના સગ્રામનું તાત્કાલિક કારણ

ચરબીવાળી કારતૂસો

ચરબીવાળી કારતૂસાનુકૂળ રાઇફલ વાપરવાની આજ્ઞાએ સગ્રામ પ્રગટાવવા તરફના મૂકવાનું કાર્ય કર્યું હિંદી સૈનિકોને જૂની હોવાની બદ્દક બ્રાઉન બેસ (Brown Bess) ને બદલ નવી એન્ફિલ્ડ રાઇફલ (New Enfield Rifle) આપવામાં આવી.

બ્રાઉન બેસ (Brown Bess) રાઇફલ

નવી-એન્ફિલ્ડ (Enfield) રાઇફલ

આ નવી રાઇફલમાં કારતૂસના ઉપરના ભાગ-કેપ-ને દાત વડ તાડવાની હતી આ અરસામાં (જાન્યુઆરી, 1857, બંગાળ સનાત કારતૂસ બનાવવામાં ગયો અને ડુક્કરની ચરબીના ઉપયોગ થતા હવાની અફવા ફેલાઈ હિંદુ તથા મુસ્લિમ માટે અનુક્રમ આ બને પ્રણાંઓના માસના સ્પર્શ પણ વર્ણ્ય ગણાતા તન બદલ ત ખાદામાં મૂકવાની વાતમાં જ તત્કાલ અકબાઈ ઊઠવા અગ્રજોએ હિંદીઓના ધર્મગ્રજ કરવા માટે ઈન્કાદાપૂર્વક આમ કર્યું હોવાનાં દેહ માન્યતા બધાઈ આ કારતૂસમાં માંસ તથા ડુક્કર (સૂવર)ની ચરબીનો ઉપયોગ થતો હતો ત બિના સાચી હતી. તે અગે પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ વિવેચક સર જાન ક લાવ છે, આ ચીકણા મસાલા બનાવવામાં ગાય-ડુક્કરની ચરબીના ઉપયોગ કરવામાં આવતા હતાં તેમાં બિલકુલ સદહ નથી. સિપાઈઓએ તે કારતૂસ વાપરવાનો ઈન્કાર કરતા વિદ્રોહની શરૂઆત થઈ.

1857 સગ્રામની શરૂઆત અને વિકાસ

કટલાક વિદ્વાનોના મતાનુસાર 1857ના સગ્રામ વિચારેલ અને આયોજિત યોજના હતી તેનું નતુત્વ અલગ અલગ પ્રદેશોમાં અલગ અલગ નેતાઓએ કર્યું હતું તેમાં પાર્થિવ નેતાઓ, પૂર્વ રાજાઓ મૂળના કારીગરો. સૈનિક અને સામાન્ય લોકો ભાગ લીધા હતા પ્રચારના માધ્યમ માટે ચાપાનિયા, લાલકમળ અને ફૂલના ઉપયોગ થતા હતા પ્રચાર માટે તીર્થસ્થળા મળતા અને ઉત્સવાના ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો સગ્રામની એક નારીય (31 મ 1857) સમગ્ર હિંદ માટે નિયત કરવામાં આવી, પરંતુ ત નિર્ધારિત સમય પહોંચી શકેલ શરૂ થયો.

પરિણામ બનાવ બગાળની બરકાતે છાવણીમાં બન્યા ન્યા સિંધાઈઓની કમી પલટન ચરબીવાળી કારતુસા વાપરવાના ઇન્કાર કર્યો તથી (29મી માર્ચ, 1857 ન રવિવાર) 9મી પલટનના અગ્રજ અકસરાએ વિચાર્યો જવાના હુકમ આપ્યો કે તુરત જ 34મી પલટનના સિંધાઈ મગળ પાંડ બરી બહુક અગળ થસા આવ્યા તથી મગળ પાંડની ધરપકડ કરવા સર્જન્ટ મજર હુસને હુકમ કર્યો તરલે મગળ પાંડ ગાળી છડી અને હુસ ન્યા જ ઢળી પડ્યા અરેલ લફ્ટનન્ટ ઓથ નામના એક બીજો અમદદાર ધડી પર બસીન અગળ થસા મગળ પાંડના ન તરફ ગાળી છાડીને ધડી અને સવારન જમીનદારને કર્યો તથી મગળ પાંડની ધરપકડ કરી 8મી અપ્રિલ, 1857ના રોજ તમ ફત્તે અપવામાં આવી આમ ત 857ના સમ્રામનો પ્રથમ શક્તિદ બન્યા મગળ પાંડને ફ સી આપ્યા બદ 9 અને 34 નબરની હથી પલટન પાસેથી હથિયારો પાડવી લઈને તમને વિખરી નાખવામાં આવી

બહાદુરશાહ બીજો

સમ્રામની ખરી શરૂઆત મેરઠમાં 10મી મ, 1857) થઈ મેરઠમાં 90 સિંધાઈઓની એક ટુકડીના ચરબીવાળી નવી કારતુસા વાપરવા માટે અપવામાં આવી અને તમને દાન વડ કારતુસની કેપને નોંડવાનું કહવામાં આવ્યું 90મીથી 85 સિંધાઈઓએ નવી કારતુસોને સ્પર્શ કરવાનો ઇન્કાર કર્યો તથી તેમના કોટમાશલથી 10 વરસની કદની સજા કરવામાં આવી તેમનો પાશહ ઉતારી લેવામાં આવ્યો અને કલાધનના મદદના ઉપર જ તમના કાલધનમાં બડીઓ જડવામાં આવી અને તેમને જલમ પૂરવામાં આવ્યા આથી મેરઠના બન્યા સિંધાઈઓએ ઉશ્કેરણે બળવા કર્યો તેમણે પાતાનું 85 ભાઈઓને મુક્ત કર્યા આની સાથે બીજા બંધારથી કદીલાન સજા છાડી મુકવામાં આવ્યા તેઓએ અગ્રજ અકસરાની હાથ કરી ત્યાંથી બળવાખોર સિંધાઈઓ દિલ્હી તરફ કૂચ કરી ગયા તેઓએ દિલ્હી જતી લીધુ અને મુધલ બાદશાહ બહાદુરશાહ બીજાના ભારતના શાહનશાહ જાહેર કર્યો

આમ દિલ્હી સમ્રામનું મુખ્ય કન્દ્ર બન્યું હિંદની પ્રાચીન રાજધાની દિલ્હી કમનીના કાલમાંથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત થઈ (મ 1857) અને સમ્રાટ બહાદુરશાહ ફરીથી ભારતના સાચા સમ્રાટ તરીકે ગણવા લાગ્યા બહાદુરશાહના ઝાઝા જ આ રખત વિપ્લવકારીઓએ ઝાઝો હતો.

સમ્રામના અન્ય મુખ્ય કેન્દ્રોમાં ઉત્તર ભારતમાં કાનપૂર, લખનૌ, ઝાસી, પટણા, જગદીશનુર અને બરલી હતા કાનપુરમાં સમ્રામનું સચાલન નાનાસાહબ રેન્થા કરી રહ્યા હતા જ્યારે લખનૌમાં પૂર્વનવાબાનં બગમ હજરત મહેલે સમ્રામકારીઓને કુનેહપૂર્વક ઉત્તજન આપ્યું ઝાસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ તથા તેમની મહિલાઓની બનલી લશ્કરી ટુકડીએ આશરે પદર દિવસ સુધી હુરોડનના નતુવ નીચેની મોટી

બગમ કિન્નત મહલ

ઝાસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ

અગ્રજ સેનાને વીરતાભરી લાડત આવી તેમણે કહ્યો, જાલિયર અને અન્ય સ્થળોએ અગ્રજાન શોર્સભરી લડતો આવી બિહારમાં જમદીશપુરના જાનીરદાર કુવરસિંહ 82 વર્ષની ઉંમરે સમ્રામનું સફળત પૂર્વક સચાલન કરી, વીજળિક આક્રમણથી અગ્રજ સેનાને હફાવી હતી બરલીમાં બહાદુરશાહ મુખ્ય નેતા હતો.

ઉત્તર ભારતમાં બનારસ, અલ્હાબાદ, ફૈઝાબાદ, આગ્રા વગેરે પણ 1857ના સમ્રામના કન્દ્રો હતા રાજસ્થાનમાં નીમરો, નસીરબાદ બાબુ વગેરે સમ્રામના મુખ્ય કન્દ્રો હતા મધ્યપ્રદેશમાં ઝવલિયર ઝાસી, ઈન્દોર, એલા, મદસર અને ધાર સમ્રામના મુખ્ય કન્દ્રો હતા ગુજરાતમાં અમદાવાદ ગાધરો પાટણ, વડોદરા ખરણુ, બડા દારકા, આબા વિજયપુર વાડરવાડા વગેરેના સમ્રામના સક્રિય સિંહો લીધો હતા મહારાષ્ટ્રમાં સતારા, કાલકાપુર, બલગામ, જોરપુર સાવનવાડી અને નારગુડ સમ્રામના

ଭାରତର 1857-85 ମଧ୍ୟରେ ଗଢ଼ାଯାଇଥିବା ରାଜ୍ୟ

ગુજરાતમાં 1857ના સંગ્રામનાં કેટલાક કેન્દ્રો

મુખ્ય મથક હતા અને બાકી નોંધવું જોઈએ કે 1857ના વિદ્રોહ દરમિયાન ગુજરાતમાં મરહુમ હાસ મુખી જાંબા માણેક અને મુળી માણેક તથા મગન ભૂખરા વિદ્યાર્થી, જેવા મહત્વના નેતાઓ ઉપરાંત સાબરકાંઠાના પાલડવાડા બામના અમલદારશ્રીના સહિત જમણાં પણ અગ્રેજો સાથે સરહદ લગત ચલાવી તે ગુજરાતના સલામત નકશા થી સ્પષ્ટ થાય છે.

ટૂંકમાં આ સંગ્રામના મોટાભાગના વિસ્તારના હાલોએ વિવિધ ભાષા બાલનદર, વિવિધ ધર્મિક અને જાતીય સમુદાયના લોકોએ અને વિવિધ વર્ગોએ ભાગ લીધો હતો.

સંગ્રામની નિષ્ફળતાનાં કારણો

ઈ.સ. 1857નો સંગ્રામ અગ્રજોને હારી કાઢવાના નિષ્ફળ ગયાં. આ નિષ્ફળતા માટે અનેક કારણો જવાબદાર ગણી શકાય.

કેન્દ્રીય નેતાગીરીનો અભાવ

સંગ્રામની નિષ્ફળતાનું મહત્વનું કારણ કન્દ્રવર્તી સંગઠન તથા સર્વોપરી સંન્યાનીપદન. અભાવ હતો સંગ્રામકારીઓની શિસ્ત ધણી જ નિર્બળ હતી, સિપાઈઓ પોતાની મુનસફી પ્રમાણ વર્તતા દિલ્હી કનાપુર અલ્હાબાદ. આવી વગેરે સ્થળોએ નેતાઓના આદેશની અવગણન કરીને વિજયી સિપાઈઓ ઘણી અચ્છેદિત રીતે વર્ત્યા. આની પ્રજામતનસ પર વિપરીત અસર પડી અને અવ્યવસ્થા ઊભી થઈ જણ પણ સંગ્રામની નિષ્ફળતામાં ભાગ ભજવ્યા. કેટલાક રાજાઓ અને જાગીરદારોએ દિલ્હીપૂર્વક તાત્કાલિક તથા લાંબીબાઈની સૂચનાઓનો અમલ કર્યો નહિ. લાંબીબાઈ કુશળ હાથે છાપા છાપા તમના સૂચનાનાં અમલ થયા નહિ અને તાત્કાલિક સંન્યાની તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં નહિ.

સત્રામ અમુક પ્રદેશ પુરતો જ મર્યાદિત હતો

સત્રામ વ્યાપક હોવા છતાં હિંદના અમુક પ્રદેશ પુરતો ને મર્યાદિત હતો. રજાબ, રાજસ્થાન, કાશ્મીર સિધ, પૂર્વ બંગાળ, નેપાળ આસામ અને દક્ષિણ ભારતના પ્રદેશ લગભગ સત્રામથી અલિપ્ત જ રહ્યા.

રાજા રજવાડાનો અંગ્રેજોને સાથ

મોટાભાગના રાજાઓ સત્રામથી અલિપ્ત જ રહ્યા હૈદરાબાદના નિઝામ, કાશ્મીરના રાજા ગુલાબસિંહ પનિયાળા નાભા અને હિંદના શીખ રાજા હર્દયના હોલકર, ગ્વાલિયરના સિંધિયા, વડોદરાના ગાયકવાડ ભાવલના નવાબ ટીકાગઢ અને દેહરીના રાજાઓ સત્રામને દબી દેવા અંગ્રેજોને સાથ આપ્યા.

એ જ રીત સત્રામને નિષ્ફળ બનાવવામાં તમા અંગ્રેજ સરકારને વિજય અપાવવા શીખો તમા ગુરખાઓ પણ અંગ્રેજોને પક્ષ લાવ્યા.

વિદ્રોહકારીઓની નબળાઈઓ

અંગ્રેજોની તુલનામાં વિદ્રોહકારીઓમાં બ્યવસ્થિત યોજનાનો અભાવ હતો. ઝાસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ અને તામ્બા ટાપન બાદ કરતાં વિદ્રોહકારીઓ પાસે સફળ તત્તાગીરી ન હતી જ્યારે સત્રામ પક્ષ લારેન્સભાઈગંધા હવલક નીલ, નિકલ્સન, એર્વર્ડ હુ રાજા કમ્પબેલ વગર જવા અનુભવી અને શક્તિશાળી સનાપતિઓ હતા, જેમણે પણ સત્રામને નિષ્ફળ બનાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

ગુજરાતની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજોના અશ્વદળ નાંપદળ તથા પાંપદળ વિપ્લવકારીઓના આવા દળો કરતાં ઘણા થકિયાત હતા તેમની દરિયાઈ તકાત પણ પ્રશસમાં હતી જ્યારે સત્રામ પક્ષે વિપ્લવકારી પાસે તેના તદ્દન અભાવ હતો. બ્રિટિશ નૌકાદળ ઈંગ્લેન્ડ ઈશન વગર સ્થળાથી નવું સૈન્ય તથા સસામગ્રી કાલવવામાં ઉપયોગી થઈ પડ્યું.

અંગ્રજો પાસેના રહાવે, તાર, ટપાલ અને વાહન વ્યવહાર તેમને સૈન્યો તથા પુરવઠાની હેરફેરમાં અને સદેશની આપ-લપમાં અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડ્યા ટૂંકમાં ને આપમળે ગ્રીભી થપલી અવ્યવસ્થા સત્રામ સુવ્યવસ્થાનાં વિજય હતા.

શિક્ષિતોની અલિપ્તતા

મોટાભાગના શિક્ષિતો તેમજ બુદ્ધિજીવીઓ સત્રામમાં જોડાયા ન હતા. આથી સત્રામ પુરણી પદ્ધતિથી મુક્ત થઈ ગ્રિંચુ સ્તર પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહિ. તેમને અંગ્રેજો નવા યુગના પ્રતીક લાગ્યા, તથી તમા તમાથી અલિપ્ત રહ્યા.

સમાન ધ્યેય તથા રાષ્ટ્રીયતાનો અભાવ

સત્રામક રીઓમાં સમાન ધ્યેય અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાના અભાવ હતો જેને પણ સત્રામની નિષ્ફળતાનું કારણ ગણી શકાય. સત્રામકારા મુઘલ રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરવા માગતા હતા જેની સામ શીખા તમજ શિક્ષિત વગર અંગ્રામમાં હતો તેઓ મધ્યયુગી અપબુદશાહીની પુનઃ સ્થાપના કરવા માગતા ન હતા.

સત્રામની વહેલી શરૂઆત

નિશ્ચિત તારીખ કરતાં સત્રામની શરૂઆત વહેલી થઈ એથી પણ સત્રામના ધ્યેયને ભારે નુકસાન પહોંચાડ્યું. સત્રામ માટે ૩૧મી મ ૧૮૫૭ તારીખ તક્કી થઈ હતી પરંતુ મગજ માંને હાથ તેનો મત્કસ્મિક પ્રારભ ૨૭મી માર્ચ, ૧૮૫૭ ને રવિવારના રાજ થયા. આમ લગભગ બ મહિના પહલ સત્રામકારીઓની વાજના ખુલ્લી પડી ગઈ તથી અંગ્રેજ સાવચેત બની ગયા માલસા નાથે છે કે નિશ્ચિત તારીખ અંક જ સમયે ભારતભરમાં સત્રામ થયા હતા તથા કદાચ હિંદમાંથી અંગ્રેજ સજય અસા થયું હોત.

૧૮૫૭ના સંગ્રામનું સ્વરૂપ અને ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો

૧૮૫૭ના સત્રામના સ્વરૂપ વિશે સમજાહીન તથા અનુકાહીન લેખકોમાં ભિન્ન ભિન્ન માત પ્રવર્તે છે. સત્રામના સ્વરૂપ અંગે વિદ્વાનોમાં પરસ્પર વિરોધી માત પ્રવર્તે છે ચાર્લ્સ રેન્કિસ રોતાના પુસ્તક 'નોટ્સ ઓન થી રિવાલ્ટ ઈન ધી નાથ વેસ્ટર્ન પ્રોવિન્સ ઓફ ઈન્ડિયા' જે પુસ્તક ૧૮૫૮માં પ્રકાશિત થયેલ તેમાં તણે આ સત્રામને એક સૈનિક વિદ્રોહ

કહ્યા છ અને આ વિદ્રોહ કટલાક વિસ્તારમાં જન-વિદ્રોહનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોવાનું તેમણે જણાવ્યું છે આ વિનાશધારાનું સમર્થન કિશોરચંદ્ર મિત્ર, શબ્દ ચંદ્ર મુખોપાધ્યાય, હરીશચંદ્ર મુખર્જી અને સર સૈયદ અહમદખાન કર્યું. તમોએ આ સમ્રામન એક સૈનિક વિદ્રોહ કહ્યો

સર જહાંગ હારેન્સ, માર્શવેન, સર જહાંગ સીલી વમરે આન માત્ર સિપાઈઓના બળવો માનતા હતા, જ્યારે ઈંગ્લેન્ડના રાજપુરુષ રિઝવેલી અને ન્યાયાધીશ મકાઈએ આ સમ્રામનો કપની સરકાર સામેના રાજકીય અને ધાર્મિક બળવ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો. ડો આર સી મજુમદારના મત મુજબ તે સિપાઈઓનો બળવો હતો જેમાં પછીથી લોકોએ સાથ આપ્યો સવર્ણમ વિનાયક દામોદર સવરકરે આ વિદ્રોહને ભારતના સવર્ણમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ ગણાવ્યો પદ્મિ સીતારામૈય, આ પણ 1857ના મહાન આદાલતના ભારતના પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ કહ્યો અશોક મહતાબ પાતાના પુસ્તક 'ધી ગ્રેટ રિવલ્યુશન'માં આ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે આ એક રાષ્ટ્રીય વિપ્લવ હતો. મદાભાગના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસકાર, વિચારક તથા રાજનીતિજ્ઞોએ 1857ના વિપ્લવને 'રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ તરીકે ઓળખાવ્યા છે ડો અસે આન સન પાતાના પુસ્તક '1857'ના નામુ છે કે 'જ વિપ્લવના ધાર્મિક પુદ્ધ તરીકે પ્રારંભ થયો તેના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ તરીકે અંત આવ્યો' ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રપ્રમુખ ડો રાજેન્દ્રપ્રસાદ ધાવ્ય જ કહ્યું છે કે વિપ્લવનો વ્યાપ આન તેનું સંગઠન જોત તોને માત્ર સિપાઈઓનો બળવો કહી શકાય નહિ પરંતુ તે વિદેશી સત્તા સામેનો લોક નો પડકાર હતો. પડિત જવાહરલાલ નેહરુએ પણ વિપ્લવનું વિદેશી સત્તા સામેના લોકોના બહુ તરીકે વિવરણ કરેલું છે ડો રાધાકૃષ્ણનના મત મુજબ 1857ના વિપ્લવ અને તેના નેતાઓમાં અનુક્રમિત કાવ્ય છતાં તના આગેવાનોએ બતાવેલી બીરતા અને બલિદાન ભાવિ રાષ્ટ્રીય આદાલતના માટે પ્રરેષકરૂપ હતા ભારતની પ્રજાને જ્યારે વિદેશીઓ દ્વારા પાતાના પર સત્તા સ્થાપી ચૂક્યાના અલસાસ થયા (1857) ત્યારે તમણે અગ્રજો સામે શસ્ત્રો ઈસરવા અટલ કિંદીઓનો આ પ્રયાસ છળકપટથી છીનવી લેવાયલી સત્તા વાછી મેળવવાનો પ્રયાસ જ કહેવાય બળવો કે વિપ્લવ કહી શકાય નહીં

માત્ર સિપાઈઓનો બળવો નહિ

કટલાક લેખકોએ આ સમ્રામન સિપાઈઓના બળવો કહ્યા છે પરંતુ તેને માત્ર સિપાઈઓના વિપ્લવ કહેવો યોગ્ય મણાશે નહિ જોકે સમ્રામના બધા જ કેન્દ્રોમાં બળવો સિપાઈઓ દ્વારા જ શરૂ થયો હતો અને સિપાઈઓએ તમા મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો મુઘલ આદાલત અહમદુરશાહ ઝકરે, નાનાસાહબ, ઝસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, હાંરેન મહલ કિન્નત મહલ વગેરે સમ્રામના આગવાનોને તો તેમાં પાછળથી જોડાવાની ફરજ પડી આમ છતાં સામાન્ય જનતામાં પણ તમા સુધે અવા ભાગ ભજવ્યો ખાસ કરીને લખનૌ અરલી, જગદીશપુર પાટણ ગોધરા વગેરેના બનાવમાં લોકોનો હિસ્સો નોંધપાત્ર હતો વળી સમ્રામના નેતાઓ લશ્કરી સેનાનીઓના બદલે રાજા-મહારાજા કે લોકનતાઓ હતા આ સમ્રામમાં હિંદુ મુસ્લિમ એકતા અદ્ભુત હતી આ કિપરથી દર્શિત થાય છે કે સમ્રામને માત્ર સિપાઈઓનો બળવો' કહેવો યથાર્થ નથી

મહાન ઉત્થાન

આ સમ્રામન સિપાઈઓના બળવ કરતા કઈક વિશેષ અને સ્વાધીનતા કરતા કઈક નિમ્ન વટના તરીકે વટાવી શકાય હિંદમ, અગ્રજ સત્તાન સિપાઈઓ તથા લોકો તરફથી મળેલા આ પાછલે મટા પડકારે હતો આ લોકપડકારની શરૂઆત લશ્કરના સિપાઈઓએ કરી હતી એ વખતે કદાચ તેમના મનમાં રાષ્ટ્રપ્રમ વિશેન, ખ્યાલ સ્પષ્ટપણે ન પડે સભવી શકે પરંતુ ખેતના જ અગ્રેજો જવા વિદેશીઓ દ્વારા મહેલા પડતા અવમાન, અગ્રેજ માલિકોનું તુમાબીભમું વર્તન જાહુકમી, અત્યાચાર અને તમના અધનવીય વ્યવહારના તમને મુલામીના અહમસ કરાવ્યા જથી તરવાળ પાતાના વિદેશી માલિકની તલવાર ને માલિક સામે જ ઈંગ્લી હશે એ દષ્ટિએ તે બ્રિટિક સામ્રાજ્યવાદ ન ભારતનો પ્રથમ પડકાર મણાવી શકાય જણ ભાવિ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામન પ્રરેષક આપી

1857 ના સંગ્રામનાં પરિણામો

1857ના સંગ્રામના સ્વરૂપ વિશે ઇતિહાસકારામા મતભેદ પ્રવર્તે છે પરંતુ સગ્રામે જનતાની ભાવિ પ્રવૃત્તિ ઉપર દીર્ઘ અસર કરી છે તે વિશે બમત નથી.

કપની શાસનનો અંત - 1857ના સંગ્રામના કારણે ભારતમાંથી કપની શાસનના અંત આવ્યો. બ્રિટિશ તરફે ભારતનું શાસન સીધી રીતે રાજાની હાથે તેના પરિણામે અંગ્રજોને ભારત પ્રાંતની પાસાની રાજકીય વહીવટી, લશ્કરી, આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક નીતિમા ભારે ફેરફાર કરવાની ફરજ પડી નવેમ્બર 1858માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા મહારાણી વિક્ટોરિયાના હાથે આ ફેરફારની આખી કરાવવામાં આવી.

વહીવટી પરિવર્તન 1857ના સંગ્રામના ફળસ્વરૂપ સરકારની વહીવટી નીતિ બદલાઈ દિસ 1861ના હિંદી શાસનના કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા તા અન્વય નવી શાસનમાં હિંદીઓને પ્રથમ વખત સ્થાન મળ્યું, આમ થીમે થીમે સરકાર આપખુદને બદલે બાહ્યરણીય બની.

દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની નીતિમાં બદલાવ આ સંગ્રામને પરિણામે અંગ્રેજોએ દેશી રાજ્યોને બાંહેધરી કરવાની નીતિનો ત્યાગ કર્યો હવે દેશી રાજાઓને તેમનો માનમરતબો તથા વારસાદાર અને દલકપુત્ર લેવાના અધિકાર જેવા તમને હકો જાળવી રાખવાની બાંહેધરી આપી આના પરિણામે દેશી રાજ્યો અંગ્રેજોને વફાદાર બન્યા.

નોકરીઓમાં સમાવવા 1857ના સંગ્રામ બાદ અંગ્રેજ સરકારે હિંદીઓને લાગુ પડતાં પારણો ઉંચી હાદ્યા પર નિયુક્ત કરવાની પ્રયાશ કરી.

લશ્કરમાં પુનર્રચના 1857ના સંગ્રામ પછી તરત જ લશ્કરની પુનર્રચના કરવામાં તથા તથા બ્રિટિશ સિપાઈઓનું પ્રમાણ વધારી દેશી સિપાઈઓનું પ્રમાણ ઘટાડવામાં આવ્યું, શીખ, ગુરખા, પઠાણ, રાજપૂત વગેરેની લશ્કરી રેક્રિમન્ટ બનાવવામાં આવી હિંદી સિપાઈઓ પાસેથી દારૂગોળા તથા લેવામાં આવ્યો અને દરેક ટુકડીને તમને વતનથી દૂરના સ્થળે કામગીરી સાંપવામાં આવી.

આર્થિક નીતિમાં પરિવર્તન સંગ્રામથી સરકારની આર્થિક નીતિમાં પરિવર્તન આવ્યું, કેટલાક ભાગીદાર ઉદ્યોગો, જેવા કે લોખંડ, કાપડ વગેરેને પ્રતિસાહન આપવામાં આવ્યું, જોકે સરકારની આર્થિક નીતિ હિંદ અને હિંદીઓના ભાગે દબાવવા અને અંગ્રેજોને ફાયદો કરાવવાની હતી તોયે લોખંડ, કાપડ વગેરેના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું, કારીગરો અને આયજનતાનું આર્થિક શોષણ વધુ રહેવા દેવામાં તથા સહસાધ્યવહાર વગેરેના વિકાસ કરવામાં આવ્યો.

સામાજિક નીતિ 1857ના સંગ્રામ બાદ અંગ્રેજ સરકારે હિંદમાં ભાગલા સડો અને રાજ કલ્હની નીતિ અમલમાં લાવવા કાયદાકર્તા ઉત્તેજન આપવાની નીતિ અમલમાં મૂકી સામાજિક કાર્મ પણ સરકારે પ્રગતિશીલ નીતિને બદલ રૂઢિચુસ્ત નીતિ ધાન્ય કરી આમાં રૂઢિચુસ્ત તત્ત્વો સાથે મળવી સરકાર પ્રગતિશીલ બનાવવા રોકવા માગતી હતી.

ધાર્મિક નીતિ - બ્રિટિશ સરકારે સંગ્રામ બાદ પાતાની ધાર્મિક નીતિમાં પણ માટા ફેરફાર કર્યા તથા ધાર્મિક કોને તટસ્થનીતિ અપનાવી અને ખ્રિસ્તી પાદરીઓ તથા તેમની સંસ્થાઓને અધિકૃત રીતે આપાનું ઉત્તેજન બધ કપું હિંદી સિપાઈઓ અને લોકોની ધાર્મિક લાગણી ન દુભાવ તેની તકેદારી રાખવામાં આવી, જેથી ધર્મગુસ્તો અને રૂઢિચુસ્ત વર્ગનો તેમને દેહો મળી રહે.

1857ના સંગ્રામની નિષ્ફળતાથી ભારતના વિલીન થતા મધ્યયુગ સમાપ્ત થયા અને નૂતન યુગના પગરણ મડાયા. બ્રિટિશ સરકારના સીધા શાસન હઠળ નૂતન રાષ્ટ્રવાદના ઉદભવ અને વિકાસને વેળા મળ્યા તને પરિણામે ભારતમાં ગાંધીયુગની શરૂઆત થઈ અને ભારતે બ્રિટિશ શાસનની ધૂસરી ફડી દઈ 1947 આઝાદી પ્રાપ્ત કરી.

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) 1857ના સંગ્રામના રાજકીય કારણો સ્પષ્ટ કરો.
- (2) 1857ના સંગ્રામના હથકરી કારણોની છાત્રાવટ કરો.
- (3) 1857ના સંગ્રામની શરૂઆત અને વિકાસ સમજાવો.
- (4) 1857ના સંગ્રામની નિષ્ફળતાના કારણો ચર્ચો.
- (5) 1857ના સંગ્રામના સ્વરૂપ વિશેના વિગત વિગત અભિપ્રાયો જણાવો.

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકામાં ઉત્તરો આપો :

- (1) ઈસ્ટ ઇન્ડિય કંપનીના અંતિમ ગવર્નર જનરલ કેનિંગ શ્રી શ્રી કાકા બેક્ત કરી હતી ?
- (2) ડેલહાઉસીએ સંજામના કયા અધિકાર નામજૂર કર્યો ?
- (3) નવી અન્ડરલ સંસ્થાની કારતુસમાં કવી ચરબીના ઉપયોગ થતા હતા ?
- (4) અંગ્રેજોએ હિંદને કેવું બજાર બનાવી દીધું ?
- (5) 1857ના સંગ્રામનો પ્રથમ સહીદ કોણ બન્યો ?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) પેશા બજારાવ બીજાનો દત્તકપુત્ર કોણ હતો ?
 (અ) તાત્યાટોપે (બ) નાનાસાહેબ (ક) અમૃતરાવ (ડ) માધવરાવ
- (2) રાણી લક્ષ્મીબાઈ કયા રાજ્યની રાણી હતા ?
 (અ) ઈંદોર (બ) નાગપુર (ક) સતારા (ડ) ઝાસી
- (3) અંગ્રેજોએ તમામ ઊંચા હાથ પર કોનું નિયુક્ત કર્યું ?
 (અ) મુસ્લિમ (બ) અંગ્રેજ (ક) હિંદુ (ડ) નેપાળી
- (4) ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રસાર-પ્રચાર માટે કાના સંસ્થાનગ લવામાં આવતા હતા ?
 (અ) ગવર્નર (બ) પોલીસ (ક) રાજા (ડ) સૈનિક
- (5) ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગિકાર કરનારાનું મિલકતમાં કયા કાયદાથી હક આપવામાં આવ્યા ?
 (અ) 1850ના Religious Disabilities Act (બ) બાલસુનીતિ
 (ક) 1909નો કાયદો (ડ) 1833નો ધાર

અંગ્રજાની આર્થિક નીતિની ચર્ચા કરતાં પૂર્વે આપણે એ જાણવું જોઈએ કે તમણે ભારતમાં શા માટે નવી જ આર્થિક નીતિનું જન્મ આપ્યું ? અંગ્રજોને તમાથી શું ફાયદો થવાના હતા ? તમણે ઈંગ્લેન્ડના વિકાસ માટે ભારતનું શા માટે પાયામાલ બનાવ્યું ? આવા પ્રશ્ન ઊભા થાય તો સહજ છે આ સદર્ભ જોઈએ તો પ્લાસીના યુદ્ધ (ઈસ ૧૭૬૪)થી અંગ્રેજોએ ભારતમાં વિજયની શરૂઆત કરી, તે પૂર્વે ઈંગ્લેન્ડ વિવિધ તબક્કાઓમાંથી પસંદ થયું હતું માટે ભારતમાં અંગ્રેજોની આર્થિક નીતિનું આપણે વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષમાં તપાસવી જોઈએ.

વાસ્તવમાં ઈંગ્લેન્ડ સહિત યુરોપમાં નવજાગૃતિકાળ અને ધર્મ સુધારણાને લીધે પ્રગતિશીલ સમાજના જન્મ થયો તો, પરિણામ સ્વરૂપ સર્વત્ર લોકશાહીના વિકાસ થયો. આ દરમિયાન ઈંગ્લેન્ડમાં રાજાશાહી કમરૂ નબળી પડી ઈંગ્લેન્ડની પ્રજાએ રક્તચિહ્ન કાઢી (૧૬૮૮) દ્વારા લોકશાહીના માર્ગે પ્રજાવિકાસનો રસ્તો પ્રારંભ કર્યો. ઈંગ્લેન્ડમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો જન્મ થતાં ઉત્પાદનની પદ્ધતિમાં આમુલ પરિવર્તન આવ્યો. માનવનું સ્થાન ધત્તે લીધું. તેથી ઈંગ્લેન્ડને વિશુલ પ્રવાસીઓ તથા માલની જરૂરિયાત ઊભી થઈ આ કાર્યો માલ, રૂપિયા, ગળી, રશ્મિ વિગદો મળે ક્યાથી ? માટે તમા રાજકીય શૂન્યવાદક શરે પરિણામ નિર્ભર થઈ ચૂકલા ભારતનું જીતી કાઢ્યું. માલ માટેનું સ્થાન બનાવવાનો નિર્ધાર કર્યો. આમ ભારતનો વિજય એ ઈંગ્લેન્ડની આર્થિક માંગ પૂરી કરવાનો એક પ્રયાસ હતો. વળી, ઈંગ્લેન્ડમાં મશીનોથી મજૂરના પ્રમાણમાં ઉત્પાદિત થયેલ માલ વચ્ચે ક્યા ? એટલે ભારત પર અતિવિપત્તિ સ્થાપવા માટેનું બીજું કારણ વિશાળ બજારને ખોલવાનો હક્ક મેળવવાનો હતો. ઈંગ્લેન્ડની આર્થિક સમૃદ્ધિ માટે ભારતનું શોષણ કરવાની ઈંગ્લેન્ડની નમ હાવાથી કાંતી સરકાર દ્વારા તે ચુજબની આર્થિક નીતિ ઘડવામાં આવી.

ભારતમાં કંપની શાસનના પ્રથમ સા વર્ષો (૧૭૬૭-૧૮૬૭)ના ઇતિહાસ તપાસીએ તો તમા સૌથી મહત્વની બાબત એ હતી કે આ બાબત દરમિયાન ભારતના વિકસિત હુનર-ઉદ્યોગો અને સમૃદ્ધ વેપાર વ્યવસ્થાનું પાતન થયું. ભારત એક ગરીબ કબજાળ અને પાયામાલ દશ અન્ય બ્રિટિશ શાસનની અન્યથા વ્યવસ્થા તથા ભારતના ભાગ ઈંગ્લેન્ડનું સમૃદ્ધ બનાવવાની સંસ્થાનવાદી અને સામ્રાજ્યવાદી શાસનનીતિના ઇતિહાસ બરાબર સમજવા હોય તો બગાળથી તેની શરૂઆત કરવી જોઈએ કારણ કે અંગ્રજોનું શાસન સૌપ્રથમ ત્યાં સ્થાપાયું હતું.

પરંપરાગત અર્થવ્યવસ્થામાં બેગાણ

ભારત બગાળ પ્રદેશની સમૃદ્ધિના મુખ્ય અધાર તેની ખેતીજન્ય નેદાશ, હુનર-ઉદ્યોગોની ઉત્પાદનપ્રવૃત્તિ તથા તેના સમૃદ્ધ વેપાર પર નિર્ભર હતો. વેપાર માટે આવેલી અન્ય યુરોપિયન રાજાઓ પણ અહીં નોંધપાત્ર વેપાર કરતી હતી. ભારતની આર્થિક સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં ઇતિહાસક બર્નિયરે (ઈસ ૧૭૦૦) લખ્યું છે કે,

બગાળમાં ધન આવવાના સો દરવાજા છે પણ બહાર જવા માટે એકપણ નથી. એ વખતે વેપારનું પાસું બગાળના સ્વભાવ હતું અને માટે જથ્થામાં અહીં સાંતું આવતું બગાળની નિકાસ તેની આવક કરતાં ત્રણ ગણી વધારે હતી. આ સમય (ઈસ ૧૭૦૮ થી ઈસ ૧૭૬૬ ની વચ્ચે) બગાળ મુખ્યત્વે સુતરાઉ કાપડ કાચું રશમ, ખાંડ, શણ અહીંના વગરની નિકાસ કરતું મુલાયમ સુતરાઉ કાપડ અને ખાસ કરીને ઢાકના મલમલની માંગ વિશ્વના બજારોમાં રહેતી માટે યુરોપની અનેક કંપનીઓ માટે જથ્થામાં જમીન અને દરિયાઈ માર્ગ બસવા થઈ મોઢા અને જેઠા તરફ માલની નિકાસ કરતી.

ખાસોના યુદ્ધ (ઈ સ 1757) અને ત્યારપછીના 'બકસરના યુદ્ધ' (ઈ સ 1764, ના લીધે અંગ્રજોને બંગાળના મહિકા બન્યા કલકત્તન મુઘલ સમ્રાટ પાસથી બંગાળ બિહાર અને ઓરિસ્સામાંથી જમીન મહત્વલ કચ્છવવાની દીવાની સત્તા મેળવી 1765 નેનાથી 'દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિ શરૂ થઈ, જહા અરાજકતા અને અધઃપૃથીને જન્મ આપ્યો ખેતી અને ખેતીને પાષણલ થયા તેની માઠી અસર વપાર-વાણિજ્ય પર પડા થઈ નનાથી ઉદ્યોગ અને વપાર વાણિજ્યના પતનની શરૂઆત થઈ ગાનાથી વધુ ભયકરે કૃત્ય ના અંગ્રજોને એ કૃત્ય કે ઇંગ્લેન્ડના હિત ખાતરે મનાના દુરુપયોગ કરીને, બંગાળના હુન્નર-ઉદ્યોગ અને વપાર-વાણિજ્ય ભાગી નાખ્યા અને બંગાળ કચ્છાળ બન્યું.

અંગ્રજોને આર્થિક કન્ધ હમશા ઇંગ્લેન્ડ રેલવુ તત્કાલ હિંદીઓની ચિંતા જગાડ કરી નહિ. પાનાની આર્થિક નીતિ જબરજસ્તીથી હિંદીઓ પર ઠાકી બસાડી તમાન. મુખ્ય ઉદ્યોગ હમશા અંગ્રજોને હિત રહ્યું. તેઓની શોષણનીતિના ભારતની આર્થિક વ્યવસ્થાને વાગળી બનાવી દીધી તત્કાલીન મદ્રાસ પ્રાંતના આર્થિક બાબતના નિષ્ણાત અધિકારી જોન સુલિવન (John Sullivan) એ ભારતમાં અંગ્રજોની આર્થિક નીતિ અને તેના પ્રભાવ દર્શાવતા લખ્યું છે કે 'અપરથી પ્રાંતલિકા મજ (વારંળી)ના કૃપયા કામ કર છે જે ગમ્મકિનરોથી દરક સારી વસ્તુઓ લઈ લે છે અને ટેક્સ નહીના કિનારે નિચોવી દે છે.'

હસ્તકલા-કારીગરીના ઉદ્યોગોનો વિનાશ

અતિ પ્રાચીન સમયથી ભારત દશ હુન્નર ઉદ્યોગ અને વપાર-વાણિજ્યની દષ્ટિએ વિશ્વમાં મનાળ થાતું અને ગૌરવશાળી સ્થાન ભાગવતા હતા કલવર્દન કહ્યું છે કે 'નીચ બુદ્ધિશક્તિ, મૂલ્ય જાણકારી અને સર્જનાત્મક પ્રતિભાન કારણ ભારતીય ઉદ્યોગ સશ્મી દશાની સરખામણીમાં અમસ્થાન ધરાવતા હતા. પશ્ચિમી દેશો પાસે ભારે વજન વહન કરવા માટે વગ્ગાજા નહોતા ત્યારે ભારત પાસે ભારે વજન લઈ જનાર જહાજો હતા.'

હસ્તકલા-કારીગરીના ઉદ્યોગમાં ભારતના વગ્ગ-ઉદ્યોગ સૌથી મુખ્ય હતા સુતરાઉ, રેશમી અને ઊનાના કાંદડ વગ્ગાદનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ભારતમાં ચાલતો. તેમાં ભારતે નિઃકુશાત પ્રાંત કરી હતા ભારતનું કાંદડ ઇંગ્લેન્ડ તેમજ યુરોપના અન્ય રાજ્યોમાં તથા ચીન, જાપાન, દક્ષિણ એશિયાના ટાંકુઓ બ્રાહ્મદેશ, અરબસ્થાન, ઈરાન અને અફઝિના કટેલક દશામાં થતું. બંગાળ ઉપરત લાખનો, અમદાવાદ નાગપુર અને મદુરાઈ સુતરાઉ કાપડના માટે કન્ધા હતા. ઢાકની મલમલ લાહારના ગાલીયા, કાશ્મીરની શાલ બનારસનું જરીકામ જાણીતું હતું. ઝવેરાતનું કામ, સાના-ચાદીના દાગીના બનાવવા તથા અરસા ચદન, લાથીદાન અને કાચ ઉપર કલાત્મક નકશીકામ કરવાના ઉદ્યોગો પણ મોટા પ્રમાણ પર ચાલતા.

ઉનિહાસવિદ આર સી દન જણાવ્યું છે કે, 'ભારતમાં વગ્ગાટ એ સામાન્ય વ્યક્તિઓનો રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ હતા અને કાતવક-મમ, લાખા મહિલાઓ જાનવલી હતી. બંગાળના શાહાબદ ફિલ્કામાં જ એક લાખથી વધારે વગ્ગાકર હતા. બંગાળમાંથી 95 ટકા સુતરાઉ કાપડ વિદેશ માકલવામાં આવતું હતું. ઢાકની મલમલ ઉપરાત કૃષ્ણનગર ચદરી, અરની, બનારસ વગ્ગાદોગના કેન્ધા હતા. અમદાવાદની પાતી તથા દુષકા લાખનીની ચિકન, બર્ડર માટે નાગપુરનું રેશમ જાણીતું હતું. રેશમ ઉદ્યોગમાં મુર્શિદાબાદ, માલદા અને બંગાળના અન્યક ગામો જાણીતા હતા. ઊનાના કાપડ માટે કાશ્મીર પજાબ અને પશ્ચિમ રાજસ્થાન જાણીતા હતા.

કાંદડ ઉદ્યોગ ઉપરાત ભારતના વગ્ગાજા બાંધવાનો ઉદ્યોગ ઇંગ્લેન્ડના એ જ ઉદ્યોગથી ચલિખતા હતા. થાતું ઉદ્યોગમાં તાબુ, પિત્તળ અને કાસના વાસાજા બનાવવાના ઉદ્યોગ ભારતમાં ચાલતા હતા. મુરદાબાદ અને બનારસ આ માટેના પ્રસિદ્ધ સ્થળો હતા. થાતુકામ માટે નાસિક પૂના, હૈદરાબાદ વિશાખાપટ્ટનમ અને તાજોર જાણીતા હતા. કચ્છ, સિંધ અને પજાબ હથિયાર બનાવવાના કેન્ધા હતા. કાચ ઉદ્યોગ માટે કાલ્યાપુર, સતારા, ગોરખપુર, અગરા ચિત્તોડ અને બાલુષાટ જાણીતા હતા. સોના, ચાદી, હીરા-ઝવેરાત નકશીકામ માટે અન્યક

સ્થળ, હતા. આ બધી હસ્તકલા-કારીગરી ભારતની અર્થિક ઉન્નતિ, દુધિ અને કલાત્મક સૌંદર્ય પ્રગટ કરતી હતી.

અગ્રજોની રસે સત્તા બાવળ જ તેમણે બગાળી નેમજ સમગ્ર ભારતના હુન્નર ઉદ્યોગના નાશ કર્યો. અગ્રજ સેન્ટરે ઇંગ્લેન્ડના ઉદ્યોગન વિકસાવવા અને ટેકાવવા માટે હિંદના હુન્નર-ઉદ્યોગને કચડી નાખવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. આ મટે અનેક અધઘ્ય રીતરસમા પણ અપનાવી તેમણે વણકરો અને કારીગરો ઉપર જુલમ અને અત્યાચાર કર્યો. ભારતના ખુણાખુણા ઇંગ્લેન્ડની મિલામા બનવા સરતુ કપડા પછાયાડવા, અભ્યુ અભ્યુ સેંકડો વર્ષ સુધી જેણે પુરોષ અને દુનિયાન સુતરાઉ કપડા પૂરું પાડ્યું હતું તે ભારત કવળ બ્રિટિશ માલનું ગ્રાહક બની ગયું. પૂર્વ ભારતમાં બનાવે માલ વિદેશમાં જતા અને ત્યાંનું સાનું ભારત આવતું, પરંતુ હવે તેની દિશા ઊલટી થઈ હવે વિદેશી માલ ભારતમાં આવવા લાગ્યો અને સાનું બહાર જવા લાગ્યું.

ભારતના હુન્નર ઉદ્યોગો ભારી પડતા જે કારીગરો એકાદ બન્યા, નેમણ ગામડામાં જમીન અને ખેતીમાં આશરો લેવાનું વિચાર્યું. અહીં પણ તમને ખાસ અવકાશ રહ્યો નહિ તમારો કેટલાક ખૂટત બન્યા, જ્યારે મોટાભાગના ખેતમજૂરો જ બની રહ્યા. ખેતી ઉપરનો ભાર અસહ્ય બન્યો. મામડાની પુરાણી અર્થિક વ્યવસ્થા ખજા પડી ભાંગી.

બ્રિટિશ મહસૂલી નીતિ અને તેની અસરો

ભારતના વિવિધ ભૂભાગ ઉપર કબજો જમાવ્યા તરીકે કંપનીને મહસૂલની ઉધરાતરી માટે સ્થાનિક સ્થિતિ અનુસાર ઘણા માર્ગો અપનાવાર કર્યા. દરેકના વિવિધ ભાગમાં ગ્રામ પ્રકારની વ્યવસ્થા લાગુ કરવામાં આવી.

કાયમી જમાબંધી

કોર્નવોલિસની મહસૂલી વ્યવસ્થા કાયમી જમાબંધી પદ્ધતિ હતી. 1793માં બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સા (આંધ્રપ્રદેશ) માટે કાયમી જમાબંધી પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી અને મુખ્ય વિસ્તારમાં આ પ્રમણની હતી.

● ખેતાના હસ્તકની જમીનના માલિકી હક જમીનદારને મળ્યા, અને જમીન મહસૂલ ઉધરાવવાના હક સરકારના અજન્ટ તરીકે કાર્ય કરવાનો હતો.

● જે જમીન મહસૂલ જમીનદાર એકત્ર કરતો તેના માધી 10 ભાગ સરકારને આપવા પડતા અને એક ભાગ તે ખેતાના મહેનતાણા તરીકે રાખી શકતા.

● જમીનદાર મારફતે સરકારને આપવાનું મહસૂલ કાયમી અને નિશ્ચિત હતું. આથી જમીનદારને ખતાન, હેત્રમાં આવતી બધી જમીનનો માલિક જાહર કરવામાં આવ્યા.

આ પદ્ધતિથી જમીનદારને શરૂઆતમાં થોડું સહન કરવું પડ્યું. દુષ્કાળ કે કોઈપણ વરસાદના સમયમાં પણ મહસૂલી રકમ નક્કી કર્યા મુજબ આપવી પડે અને જે જમીનદાર મહસૂલ ન ભરી શકે તમની જમીન હરાજ કરીને પણ કંપનીના પૈસા વસૂલ કર્યા. પરંતુ શરૂઆતમાં પછર વર્ષના ગાળા જ જમીનદારો પસાર કરી ગયા તેના પાછળથી ખૂબ જ સંજ્ઞા બની ગયા. તમણ જમીનના ખરીદવા માડી, આ જમીનદારોને જમીનના વિકાસમાં કે બેઠૂતોના કલ્યાણમાં જરા સરાની દુધિ ન હતી. પરિણામે આ પ્રદેશમાં મૃત્યુના ઘણા બળવા થયા બંગાળ અને સમગ્ર પૂર્વના અન્નભંડારે કહવાતો હતો. ન તદેન ઉજાડ થઈ ગયા ત્યાં ભૂમરસો રંગ અને મૃત્યુનું પ્રમાણ વધ્યું.

રૈયતવારી પદ્ધતિ ચામસ મનારો જેવા સુધારકોએ કમે કમે રૈયતવારી પદ્ધતિ દાખલ કરી મુબઈ પ્રાંતમાં આ પ્રથમ દાખલ કરવાના. પણ ગવર્નર આલ્ફ્રેડન્ટનને કાળ જાય છું આગણીસમી લઈને પ્રારબ્ધમાં મુબઈ, અસામ અને મદ્રાસ પ્રાંતમાં કેટલાક વિસ્તારમાં લાગુ કરાવેલી રૈયતવારી પદ્ધતિ અનુસાર જમીન ખતાન રૈયતવાર આ જમીનના માલિક બનાવવામાં આવ્યા અને ફરત એટલી કે તણ જમીન-મહસૂલ ચૂકવવું અહીં

અગ્રજાએ ગિરસદારી અને ખજાનું પણ મળ્યું. આપી જ્યાં સીધા રાજ્યના મહસૂલ ચૂકવતા હતા. આ ગિરસદારો નાના જમીનદારો બની ગયા. એ પ્રથમથી જમીનનો જે માલિકીકેન્દ્ર મળતો હતો તેથી બાકી લાભ થતો ન હતો, જેના ત્રણ કારણો હતા -

■ જમીનનું અકલ્પનીય મહસૂલ

- જમીન-મહસૂલમાં સરકારે ઈચ્છુ ત્યારે જન સમય વધારે કરવાના હક ધરાવતી હતી
- કાંઈપણ સ્થિતિમાં ભર્યાનાં તરીકે ઊપજ આશિક કે પૂર્ણપણે નાશ પામ તોપણ રેખાન જમીન મહસૂલ તો અપવુ પડતું હતું. ગામર અને પડતર જમીન, જે ગ્રામીણ સમુદાય હસ્તે હતી તેની ઉપર રાજ્યનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત થયો. જમીનનું મહસૂલ પણ ખૂબ વધ્યું.

મહાલવારી પદ્ધતિ જમીનદારી પ્રથાનું સુધારણું સ્વરૂપ. અટલ મહાલવારી પદ્ધતિ ના વ્યવસ્થાના અમલ ગંગાઘાટ વિસ્તારોમાં ઉત્તરપશ્ચિમ પ્રાંતમાં પંજાબમાં અને મધ્યભારતના કંટલાક પ્રદેશમાં થયા હતા. આ પદ્ધતિ અનુસાર જમીન મહસૂલ ખેડૂત અથવા ખેતર નહિ પરંતુ ગ્રામ અથવા મહાલ (જાગીરનો એક ભાગ, અનુસાર મહસૂલ નક્કી થતું હતું. ગ્રામ માટે અલગ અલગ વ્યવસ્થા હતી. જમીનદાર અથવા જમીનદાર હાવાનો દાવો કરતા કુટુંબોના વડા સાથે એ વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી. અંગ્રેજોએ પરપરાથી ચાલી આવતી જમીનવ્યવસ્થા અંગ મુળભૂત કરેલાં હાથ વર્ધા અને પરિણામ ભારતીય ગ્રામની સ્થિરતા સ્થાપનતા અને સાતત્ય છિન્ન-વિન્ન પરિસ્થિતિમાં પહોંચ્યા.

ઉપરોક્ત ત્રણેય પદ્ધતિઓ (કાપમી જમીનથી રેખાવારી અને મહાલવારી પદ્ધતિઓ)નો હેતુ જમીન મહસૂલ જમીન-કરમાં વધારા કરી આવક વધારવાના હતા. જમીન-મહસૂલથી રાજ્યની આવકમાં હમણાં વૃદ્ધિ થતી (1858-59) જમીન-મહસૂલથી સરકારને પાતળી કુલ આવકના 50 ટકા રકમ જમીન-કરમાંથી મળતી હતી. જમીન-મહસૂલ મેળવવાની રીત ક્રમશઃક્રમશઃ હતી સમયે સમય જમીન-મહસૂલ ન ભરનાર ખેડૂતોને જુદા જુદા કક્ષાની યાતના આપવામાં આવતી. ન્યાયપદ્ધતિ સ્થાપિત હતી તેથી ખજાનું ન્યાય મળવાની આશા દગારી રહેતી.

કૃષિ ક્ષેત્રે સ્થગિતતા

ભારત એક કૃષિપ્રધાન દેશ છે ભારતીયોનું સુખ, દુખ વતનમાં જન ભવિષ્યનો આધાર ખેતી પર છે જો ખેત ઉત્પાદન સાચું રહ્યું તો ખૂબ ખુશખુશાલ - મારે તરફ સમૃદ્ધિના દર્શન થાય, પરંતુ આના અભાવમાં નબળા વરસમાં દુષ્કાળ અને ભૂખમરના દૃશ્યો જોવા મળે છે.

છેક 18મી સદી સુધી કૃષિ અને ગૃહઉદ્યોગમાં એક પ્રકારનો તાલમલ હતો. ભારત જ્યાં ખતીવાડીમાં મતગળ હતા ત્યાં હુન્નર-ઉદ્યોગમાં પણ વિશ્વમાં આગળપડતું અને ગૌરવશાળી સ્થાન ભાગવતા હતા. અગ્રજાઓ જ્યારે ભારતના હુન્નર-ઉદ્યોગો ભાગી નાખ્યા ત્યારે કરીગરો બકાર બન્યા, બકાર કરીગરોએ ગામડામાં જમીન અને ખેતીમાં આદારા લેવાનું વિચાર્યું. અહીં પણ તેમને ખાસ અવકાશ રહ્યો નહિ. તેમના કેટલાક ખેડૂતો બન્યા અને ચોટાભાગના ગ્રામજન ખેડૂતો અંગ્રેજોએ દબાવેલા કંઈક જમીન મહસૂલની વ્યવસ્થાથી પણ અસર પામ્યા વસ્તીવધારાએ પણ જમીન પર દબાણ વધાર્યું.

ભારતની રાષ્ટ્રીય આવક, વિદેશ વપાર, ઔદ્યોગિક વિસ્તાર વગેરે જગ્યા ભારતીય કૃષિ પર આધારિત હતા. 1875માં કુલ રાષ્ટ્રીય આવકના 55 ટકાથી 65 ટકા આવક કૃષિની માનવામાં આવે છે. 190 માં નિકાસ કરવામાં આવેલી વસ્તુઓમાંથી 75 કૃષિ સબધી હતી. આ વસ્તુઓમાં સુતરાઉ કાપડ, શાશ, ચા, ખાંડ કૃષિ સબધી હતી. આમ, કૃષિ નિકાસ પર જ ભારતની આર્થિક સમૃદ્ધિ હતી.

અગ્રણી શાસક અ વધુ ધન મળવવા અને મહસુલી આવક વધારવા ભારતીય હિતાની અહીંના ખેડૂતાની જરૂરે રચવા કરી નહિ તેઓની સરકારની હતી વેપાર તથા ઉદ્યોગવિષયક નીતિએ બ્રૂનો, જમીનદાર, કરોગર, તથા વંપરીઓની પાવમાલી સર્જી ઇનામ કમિશન કરવી ભલ્લભણ અનુસાર દાન કે અન્ય કરણસર ભેટ અપાવવી ધણી-ખરી જમીન સરકારે જાપ્ત કરી આથી ધણે જમીનદારે બહાર બન્યા તમના મૂળનાની દુર્દશા થઈ કારણ કે સરકારે જમીન-મહસૂલ વધારતા તેમના પરનો કારભાર વધ્યા કાર્નેવાલિસે દાખલ કરાવી કાયમી જમ્મઅબીઅ તથા થામસ મન્સાએ અમલમાં મૂકવી રેવન્યુવારી પદ્ધતિઅ જૂના જમીનદારને તથા ખેડૂતવર્ગના પાવમાલ કરી નાખ્યા ચણી વખત ધરના દાગીના વેચીને પછા ખેડૂનો મહેસૂલ ભરી શકતા નહિ પરિણામ તમની જમીન વંચી નાખવાના અસવની બ્રૂતાની ધણીખરી જમીન દવમા ડૂળી જતી કટલાક ખેડૂત શાહુકારોની વ્યાજપ્રથાના ભાગ બની રાયમાલ થયા હાય રુદવને પણ ખેડૂતાને પરેશાન કર્યા ન્યાય મેળવવાનું બ્રૂતા માટે દુષ્કર બન્યું જ્યારે ધણે સારા થતા ત્યારે બ્રૂતાએ પાછળના દવ પટે વધુ ચૂકવી દેવું થતું હતું પણ જો મોસમ ખરાબ રહે તો દેવું બમણું થઈ જતું હતું ખેડૂનો કપાસ અને શણ જેવા રાકરિયા પક્ષે તરફ વળ્યા આથી અનાજ-ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થયો અનાજની મછત હલ કરવા સરકારે પગલા ભર્યા નહિ

બ્રિટનની આર્થિક નીતિના પરિણામે ભારતીય કૃષિ ઉદ્યોગનું વ્યાપારીકરણ થયું ચા. કોફી, ગળી અને શણની ખેતી માટે બ્રિટિશ મૂડીપતિઓએ ભારતમાં બગીચા, ઉદ્યોગો, વિકસાવ્યા હવે બજારમાં વેચવા માટે બસ પાકે તૈયાર થવા લાગ્યાં અનાજના બદલે રૂ શણ મગફળી શેરડી તમાકુ તેલીબિયા ગળી જેવા જે ઔદ્યોગિક પાક વધુ કમાણી કરાવી આપ તન ઉત્તજન અપાયું ભારતની બ્રિટિશ સરકારે આવા પાકના વ્યાપારીકરણની અને તની વિશિષ્ટ જાણકારી માટે ઉત્તેજન આપ્યું

સ્વામ એનિહાસિક, રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક પરિબળાન પરિણામે ભારતીય બતીવાડીનું અધુનિકીકરણ કરવાના મર્ગે અવરયાયા ભારતીય ખાનપદાવતમાં અક પ્રકારની સ્થગિતતા અવી જતા અને વધતી જતી વસ્તીના કારણે ખાદ્યસામગ્રીની વારવાર સજાની અછત અને દુષ્કળ જેવી હુદરની આપર્ણિયા કરણે ગરીબાઈ વધતી ગઈ જગતતત્તા ચિતામુક્ત બન્યો

આધુનિક ઉદ્યોગોનો વિકાસ

ભારતમાં મોટાપાયે જે ઉદ્યોગો શરૂ થયેલા તેમાં મુખ્યત્વે શણ સુતરાઉ કાપડ, લાખડ અને પાલાદ, કાગળ તથા ચામડા કમાવવાના ઉદ્યોગોનો સમાવશ થાય છે જોકે ૧૯મી સદીના અંત સુધીમાં તેમનો વિકાસ અત્યંત ધીમી ગતિએ થયેલો, કારણ કે દેશબંધની સરકાર તેમના વિકાસની આડ આવતાં હતી ઇંગ્લેન્ડની સરકાર પોતાના ધરમ-ગણના ઉદ્યોગોના રક્ષાકાળ પડી હતી અમ છતાં શરૂઆત સારી હતી અને ભવિષ્યમાં તેના વિકાસની ઊંજળી નકો જાણાઈ આવતી હતી આહી પણ ભારત નુકે કપડા ઉદ્યોગમાં જ ઝડપી પ્રગતિ કરવા માડી હતી કલકાતામાં પહોલી મિલ ચાલુ થઈ (ઈસ ૧૮૧૮) છતાં સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યોગ મુબઈમાં કન્દિત થયો ત્યાં પહોલી મિલ સ્થપાઈ (ઈસ ૧૮૫૪માં) હતી અમદાવાદમાં પહેલી કાપડ મિલ સ્થાપાડલાલ છાટાલાલ (ઈસ ૧૮૬૬), શરૂ કરી ત્યારબાદ આ ઉદ્યોગના ઝડપી વિકાસ થયા અને કપાસ જેવા કાચા માલ ઉગાડનાર પ્રદેશમાં તના વિકાસ થયા અથો હવ મુબઈ અને અમદાવાદ પછી નાગપુર, સાલપુર મદ્રાસ (ચેન્નાઈ) અને અન્ય મથાળે કાપડની મિલો સ્થપવા લાગી જોતજાતમાં અમદાવાદ તેની કપડની મિલાને લીધે ભારતનું 'મલ્ટીટેક્સ્ટ' બન્યું અને અહીં આશરે ૧૦૮ મિલ ચાલુ થઈ સ્વદેશી આદાલત' (ઈસ ૧૯૦૬) શરૂ થતા ભારતના ઉદ્યોગોને ખાસ કરીને કાપડ ઉદ્યોગને નાથપાત્ર કાવદા થયા હતા તેનાથી ભારતમાં અનેક જમ્મઅ કાપડની મિલો સ્થપાઈ હતી જોકે ભારતના આ ઉદ્યોગના સરકારની ભારં કનામત થઈ હતી ૧૮મી સદીમાં અંગ્રજાએ સરક્ષિત ઉદ્યોગનીતિ નો અમલ કર્યો અને ૧૯મી સદીમાં 'મુક્ત વ્યાપારની નીતિ'ના અમલ કર્યો પરંતુ આ બને અકબીજાની વિરુદ્ધની નીતિએ હાવા છતાં બનના અમલ અવી સિકતથી થયો કે ઇંગ્લેન્ડના ઉદ્યોગોને હાપદો થાય અને ભારતના ઉદ્યોગોને નુકસાન

ભારતનું ઔદ્યોગિકીકરણ રાકવા માટે વિદેશમાંથી આવતા કરવામાં આવતી યત્નસામગ્રી પર નાબવદમાં આવેલી જકત ૨૯ કરવામાં આવી (ઈ.સ. ૧૮૬૦) આ પછી ભારતમાં સૌપ્રથમ બંગાળમાં બ્રિટિશરોની મૂડી દ્વારા શાસ્ત્રના ઉદ્યોગ શરૂ કરવામાં આવ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૯૧૧માં જમશેદજી તાતાએ જમશેદપુર સહયોગી મલોનનું સૌપ્રથમ ફરમાનું સ્થાપ્યું અને પાંચના ઉદ્યોગની શરૂઆત કરી વડોદરામાં અલોમ્બિક કેમિકલ વર્કસની સ્થાપના (ઈ.સ. ૧૯૦૭) થઈ આ ઉપરાંત કાગળ ઉદ્યોગ, તમાકુ રંજામ ચામડા વગેરેના ઉદ્યોગો શરૂ થયા હતા.

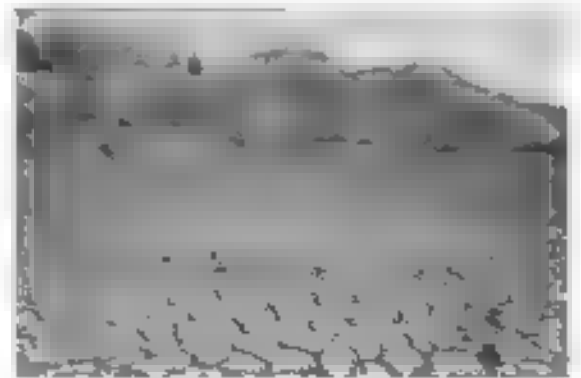
મહાત્મા ગાંધીજીના અગમન પછી તમણે ભારતની ગરીબી અને બકાસી દૂર કરવા ઔદ્યોગિક, કાષ્ઠકાંતક, હાથવણાટ, કુટીર-ઉદ્યોગ અને હુન્નર-ઉદ્યોગના પ્રોત્સાહન આપ્યું. જોકે તમણે સમગ્ર રીતે યત્ન કરીય વિરોધ કર્યો ન હતો. તેમનો વિરોધ ધર્મોની શેલકા તરફ હતો.

ઉદ્યોગના વિકાસમાં વૈજ્ઞાનિક સશોધનો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે જમશેદજી તાતાએ બેંગલોર (બેંગલુરુ)માં 'ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ' નામની એક વૈજ્ઞાનિક સશોધન ક્ષેત્રની સંસ્થાની પણ સ્થાપના કરી જમશેદજી તાતાએ ભારતમાં વિમાનો બનાવવાનો ઉદ્યોગ શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન (ઈ.સ. ૧૯૪૦) કર્યો, પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે તેને પરવાનગી ન આપી. આમ છતાં ૨૦મી સદીના મુદ્દામાં ખાસ કરીને બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન ભારતમાં ઉદ્યોગોનો નોંધપાત્ર વિકાસ થયા રસાયણ ઉદ્યોગ, જહાજ બાંધવાનો, ઉદ્યોગ, વગેરે ઉદ્યોગો નાના પાયા પર શરૂ થયા હતા સરકારે ઉદ્યોગો પર વધારાનો કર પણ નાખ્યો. છતાં તમણે મહત્વ નકો કર્યો. મૂડીનું રોકાણ વધવા માંડ્યું અને હવે ઉદ્યોગોના વિકાસનું પૂરું રોકવાનું સરકાર માટે મુશ્કેલ બન્યું ભારતને આગાદી (૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭) મળતાં ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે સરકારે વચ્ચેવર્ષીય ધાજનામાં ચડી આપી ભારત પુનઃ ખેતીપ્રધાન રાષ્ટ્રની સાથે ઉદ્યોગપ્રધાન રાષ્ટ્ર રજા બન્યું.

ગરીબી અને દુષ્કાળો

ભારતની પ્રજાનું આર્થિક શબ્દકા કરવા અવગણવાથી કમની સરકારની નીતિનિયતન દુષ્કાળો જ રી સરિસ્થિતિમાં દેશની પ્રજાની હાડમારીમાં અનેક રીતે વધારો કર્યો.

વાઈસરોય કેનિંગના સમયમાં આગ્રા, રાજપૂતાના તથા પજાબમાં દુષ્કાળ પડ્યો (ઈ.સ. ૧૮૬૧), પરંતુ તેમાં લોકોને રાક્ષસ આપવાના કાર્થ ખાસ પગલા ભરવામાં આવ્યા ન હતા વાઈસરોય સર જોન્સ લોરેન્સના સમયમાં (ઈ.સ. ૧૮૬૬) એરિસ્ટામાં ભાખર દુષ્કાળ પડ્યો, જેમાં લગભગ ૨૦ લાખ માણસો બુખમરથી મૃત્યુ પામ્યા. બે વરસ પછી (ઈ.સ. ૧૮૬૭-૬૯) રાજપૂતાના તથા બુદેલખડમાં જ્યારે દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે બુખમરને કારણે જાનહાનિ ન થય તેની નેણે તકેદારી રાખી તેવી જ રીતે વાઈસરોય નોર્થબુકે (બંગાળ-બિહારમાં દુષ્કાળ

દુષ્કાળનું ચિત્ર

પડ્યા ઈ.સ. ૧૮૭૩-૭૪ ત્યાર, બર્મામાંથી માટા પાંચ ચાપા થમવી રાખીન નકદારી દાખવી વાઈસરોય લિટનની કારકિર્દીની શરૂઆત જ દુષ્કાળથી થઈ. ઈ.સ. ૧૮૭૬-૭૮ના બે વર્ષ દરમિયાન મદ્રાસ (ચન્નાઈ), મુબઈ, હેદનાબાદ, મૈસૂર, પજાબ અને અમ્બિકદના કાર્થ ન કાર્થ ભાગમાં દુષ્કાળ પડ્યા વાઈસરોય મલ્લિન બીજાના સમયમાં (ઈ.સ. ૧૮૯૬-૯૭) ભાખર દુષ્કાળ પડ્યા આ દુષ્કાળથી ગરૂ કરાડ ચાલીસ લાખ લોકો ગસરગસત થયા લગભગ સાડા સાત લાખ લોકો મૃત્યુ પામ્યા પરંતુ સરકારે દુષ્કાળથીગિત લોક માટે કોઈ વિશેષ ઉપાય કર્યા નહિ એ જ રીત વાઈસરોય કર્ઝનના સમય (ઈ.સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૦)માં પણ ભાર દુષ્કાળ પડ્યા લાખો લોક મૃત્યુ પામ્યા કસડાની સર્પાતિ નાશ પામી તમ છતાં કર્ઝન ન માટે કાર્થ ખાસ કાગજી લીધી નહિ.

વ.સતવમ, વાઈસરોય હિટનન, સમયમાં સરકાર દુષ્કાળનીતિ ઘડીને પુષ્કળ અથ્થ કર્ષો નેમ છતાં બધા મળી લગભગ 50 લાખ માણસો મૃત્યુ પામ્યા, 20 લાખ એકર જમીન બિનખેડા રહી અને બહો કરાડ રૂપિયાનું મહેસૂલ જતું કરવું પડ્યું આ ભયકર નુકસાનને પરિણામે જ સરકારની ક.વમો દુષ્કાળનીતિનો પાયા નખાવો. સંઘ રિસાડ સ્ટ્રગીના પ્રમુખપણા નીચે એક દુષ્કાળ સમિતિ નીમવામાં આવી આ સમિતિએ દુષ્કાળશસ્ત્ર વિસ્તારના કઈ રીત મદદ કરવી તમા નિયમ વિશ્વ કટેલીક ભલામણ કરી આમ સમક્ષ માણસાને કમ આપવું માત્ર અશક્તતા જ મદદ કરવી ઉપરત બિયારણ ખરીદવા લાગ આપવી મહેસૂલ થકી કરવું તવી ભલામણના સમયે થતા હતા વળી સરકાર દર વર્ષ પાતાના બજેટમાં દાદ કરાડ રૂપિયા દુષ્કાળ માટે અલગ રાખવા જમ.થી દુષ્કાળ વખતે રલવ, નહરા વગર બાધકામના કાર્યો હાથ પરી શકાય તથા દુષ્કાળરાહત માટે બને ત્યાં સુધી પ્રાતીય સરકારોએ ખર્ચ ઉપાડવા અને કન્દ સરકાર નો માત્ર જરૂર પડે તા જ મદદ કરવી તમ કરાવવામાં આવ્યું ગામ, વાઈસરોય હિટન દુષ્કાળનીતિના ઘડવેલા તરીકે જાણીતા થયા તમા આકેલી નીતિ પર ભવિષ્યમાં દુષ્કાળસમયે રાહત આપવામાં આવી.

સંઘ વિલિયમ ટિંગ્લીના મતવ્ય અનુસાર 19મી સદીના અંત સુધીમાં ભારતમાં પડેલ દુષ્કાળોમાં અદાજે 7.85,000 જટલ, હાકા મૃત્યુ પામ્યા પરિણામે દુષ્કાળની અસરથી ભારતમાં ગરીબાઈનું પ્રમાણ વધ્યું

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) એક વખતનું સમૃદ્ધ બંગાળ કમળ અને ગરીબ કઈ રીતે બન્યું ?
- (2) ભારતના હુન્નર-ઉદ્યોગના વિનાશ માટે અંગ્રેજોએ શું કર્યું ?
- (3) ભારતમાં કૃષિભેદને સ્થગિતતા શા કારણથી આવી ?
- (4) ભારતમાં કયા પ્રકારના આધુનિક ઉદ્યોગો કાઢા શરૂ થયા ?
- (5) ભારતમાં ઔદ્યોગિકીકરણમાં અંગ્રેજ સરકાર કયા બનરાવો ઊભા કર્યા હતા ?

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો

- (1) કયા યુદ્ધોએ અંગ્રેજોને બંગાળના સાલિક બનાવ્યા ?
- (2) ક્લાઈવે મુઘલ સમ્રાટ પાસેથી કઈ સત્તા મેળવી ?
- (3) અંગ્રેજોનું આર્થિક કેન્દ્ર હમેશા કયું રહેતું હતું ?
- (4) હસ્તકલા-કારીગરીના ઉદ્યોગમાં ભારતના મુખ્ય ઉદ્યોગ કયા હતા ?
- (5) ભારતના હુન્નર-ઉદ્યોગના નાશ માટે અંગ્રેજોએ શા પગલા ભર્યા ?

3 આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) કપની શાસનમાં ભારતીયોનો રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ કયો હતો ?
 (અ) સુષ્પ્તીકામ બ) વહાણવટ (ક) બગીચા ઉદ્યોગ (દ) વપાટ ઉદ્યોગ
- (2) ભારતના વહાણ બાંધવાના ઉદ્યોગ કયા આ જ ઉદ્યોગથી ચલિયાતા હતા ?
 (અ) ચીન (બ) ઈંગ્લેન્ડ (ક) જાપાન (ડ) બર્મા
- (3) ઢોકાનું કયું વસ્ત્ર વિશ્વવિખ્યાત હતું ?
 (અ) રેશમ (બ) મલમલ (ક) શાલ (ડ) દુપટ્ટા
- (4) નાગપુરનું રેશમ સેના માટે જાણીતું હતું ?
 (અ) બાર્ડર (બ) પોતી (ક) ગાંધી (ડ) દુપટ્ટા
- (5) અમદાવાદ કયા પ્રકારના કાપડ માટે જાણીતું હતું ?
 (અ) પોતી (બ) ગાંધી (ક) માદરપાટ (ડ) મલમલ

અંગ્રાજી, પ્રકરણમાં આપણે જાણે ગયા કે સંજ્ઞકીય અને આર્થિક દૃષ્ટિએ અગ્રજી શાસન સામ્રાજ્યવાદી શોષણખોર અને આપણુદ તથા પીડકારક હતું. પરંતુ આપણને આશ્ચર્ય થાય તેવી બાબત એ છે કે એ જ વખત આ અગ્રજી શાસન સામાજિક અને શૈક્ષણિક બાબતમાં ઘણું પ્રગતિશીલ હતું. તબીબ તત્કલીન ધુરંધરા પ્રવર્તન, સામાજિક માનવતાવાદ બુદ્ધિવાદ અને શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલાં નવાં જ મૂલ્યો હાઈને ભારત આવ્યા હતાં. એટલું જ નહિ પરંતુ આ મૂલ્યોની સાથે -સાથે આધુનિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, સ્કૂલ તર ટપાલ, માર્ગ અને વાહનવ્યવહાર, શિક્ષણ અને સેવા સેવા સંકળાયેલાં માધ્યમાના પણ અહીં તમારો વિકાસ કર્યો હતો.

આ દૃષ્ટિએ તમા બુદ્ધિગમ્ય (Rationalism) ધર્મ નરપત્ર (Secularism) અને પ્રગતિશીલ (Progressive) બાબતોનાં સ્થાપક હતાં એમ કબૂલવું રહ્યું. 19મી સદીના પ્રારંભે રાજા રામમોહન રોય જેવા મહાન સામાજિક નેતાઓ તમના આ વિચાર-મૂલ્યોને ઝીલ્યા ફેલાવે ભારતમાં પ્રવર્તતા અને સામાજિક-ધાર્મિક અનિષ્ટોને દૂર કરવાના હેતુ સાથે તેઓ અત્યંત પ્રયત્નશીલ બન્યા હતાં. જાણી જાણી છે.

ભારતમાં અગ્રજી શાસનથી જાગૃતિના નવાં ધુગનાં પ્રારંભ થયાં. ભારતના અગ્રજોની સાથે પ્રથમ લગભગ દોઢસો વર્ષનો વેરાંરી તરીકનો તથા ત્યારપછીના બીજા દોઢ સો વર્ષ ઉપરનો શાસનકર્તા તરીકનો સંબંધ રહ્યો. તેને કારણે ભારતીય સંસ્કૃતિ પાશ્ચાત્ય વિચારધારા અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં આવી અને તમાથી આધુનિક ભારતની નવરચના માટેની ભૂમિકા બધાં અગ્રજોના સંપર્કથી સંજ્ઞકીય અને આર્થિક જોવાની જમ સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ નવાં પ્રયત્નો થયાં. ધીમ ધીમ ભારતીય સમાજના પ્રવર્તમાન દુષણો અને ક્ષતિઓ પણ બહાર આવવાની શરૂઆત થઈ પરિણામે 19મી સદીમાં આધુનિક વિચારસરણી ધરાવતાં સમાજ-સુધારકો ભારતીય સમાજની ક્ષતિઓ અને અનિષ્ટોને દૂર કરવા કટિબદ્ધ બન્યા. જોકે શરૂઆતમાં કટલાક નેતાઓએ અતિ ઉત્સાહથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં ક્ષવલ્લો બીહીને સમાજ-સુધારણા અને ધર્મ-સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી જમા બગાળમાં બ્રહ્મસમાજ અને મહારાષ્ટ્રમાં પ્રાર્થના-સમાજની પ્રવૃત્તિઓ આ નવપ્રયત્નોની ઘાતક ગણી શકાય. પરંતુ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં આ આક્રમણનાં પ્રતિકરણરૂપે કટલાક પ્રતિભાવતા નેતાઓએ 19મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મૂળભૂત ગૌરવવત્તા મૂલ્યા તત્ક સમાજના અધિભુજ કરી સમાજ-સુધારણા અને ધર્મ-સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી જમા અર્થે સમાજ અને રામકૃષ્ણ મિશનની પ્રવૃત્તિઓ રાષ્ટ્રીય ભાવનાની દૃષ્ટિએ ખાસ મહત્વની ગણાય અલબત્ત આ બધા જ સુધારક તમના વિચાર તથા પદ્ધતિઓમાં તત્ક વત્તા હોવા છતાં, દેશ અને સમાજની સાચા હૃદયથી ઉન્નતિ માહતા હતાં. 19મી સદીને ભારતીય ઇતિહાસમાં સાંસ્કૃતિક અને ઔદિક જાગરણની સદી કહવામાં આવે છે.

રાજા રામમોહનરાય અને બ્રહ્મસમાજ

19મી સદીના પ્રારંભમાં આવેલ ભારતીય નવજાગૃતિના અગ્રદૂત રાજા રામમોહનરાય (1774- 1833) અને તમણે સ્થાપેલ બ્રહ્મસમાજ સંસ્થા હતી રાજા રામમોહનરાયનો જન્મ (22 મે 1774) બંગાળના હુગલી જિલ્લાના રાધાનગર ગામમાં રમકાતને ત્યાં બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. તમણે પ્રારંભિક શિક્ષણ પટણા અને વારાણસીમાં લીધું હતું. તેમણે બંગાળી ઉપરાત ઉર્દૂ, સંસ્કૃત, ગ્રીક લિપિ, લેટિન, ફ્રેન્સી અંગ્રાજી તથા પાશ્ચાત્ય અગ્રજી ભાષા ઉપર પણ પ્રાપ્ત્ય મળવ્યું હતું. તેમણે જુદા જુદા ધર્મોના ધાર્મિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. રાજા રામમોહનરાયની વિચારસરણીમાં, કેદાત ધર્મ, ઇસ્લામ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મનાં સિદ્ધાંતોની સંપૂર્ણ અસર જાવા મળે છે. સામાજિક-ધાર્મિક સુધારણાનું આદાલન ચલાવવા તમણે બ્રહ્મસમાજની સ્થાપના કરી તેઓ બ્રહ્મસમાજના આદ્યપ્રણેતા હતા.

સમાજસુધારા

રાજા રામમોહનરાય બંગાળના રુદિયુક્ત સમાજમાં ક્રાંતિકારી સુધારા લાવવા પ્રયત્નો કર્યા તેમના

રાજા રામમોહનરાય

સમાજસુધારાના ખ્યાલોમાં મુખ્યત્વે (૧) હિંદની પ્રગતિમાં જાતિપ્રથા મોટો અવરોધ છે (૨) કુટુંબમાં સ્ત્રીઓને ગૌરવવતું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય તો જ સમાજમાં તેમનું સન્માન વધે. (૩) સતીપ્રથા એ વાસ્તવિક અર્થમાં ખુન જ છે - વહલામાં વહલાં નક તના પર પ્રતિબંધ મૂકવો જોઈએ. ૪) બાળલગ્ન હાનિકારક છે (૫) વિધવાઓનું પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ મળવી જોઈએ. ૬) બહુપત્નીપ્રથાના અંત આણવો જોઈએ. (૭) પિતાના વારસામાં પુત્રીના પણ ભાગ હોવા જોઈએ વગરના સમાવેશ થતા હતા તમણે સમાજસુધારા માટે અગ્રણી શિક્ષણને મહત્ત્વનું મહાવ્યું તમણે શિક્ષકતામાં હિંદુ કોલેજની સ્થાપના કરવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી આખો સ્વાતંત્ર્ય વાણીસ્વાતંત્ર્ય સ્ત્રી-અધિકાર વ્યક્તિસ્વતંત્ર્ય કરાબારીથી ન્યાયતંત્રને અલગ રાખવા જવાં બાબતની બ્રિટિશ સરકારને ભલ્લમણ કરી તેમની સતીપ્રથાના વિરોધની કુબેશને પરિણામે વિલિધમ એન્ટિકે સતીપ્રથા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતો કાયદો ઘડાઈ(ઈ.સ. ૧૮૨૯).

તમા પ્રસન્ની સ્વતંત્રતાના મહાન હિમાચતી હતા તેમણે બંગાળીમાં સવાદ કૌમુદી અને ફારસીમાં મિરત-ઉલ-અમબાર નામના સમાચારપત્ર શરૂ કર્યા પાતાના વિચાર ફેલાવવા માટે તમણે 'બ્રહ્મસમાજ' સભાની સ્થાપના (ઈ.સ. ૧૮૨૯) કરી જે પાછળથી 'બ્રહ્મસભા' માં પરિણમી 'બ્રહ્મસભા'ના સભ્યો જુદા જુદા દેવદેવીઓમાં માનવાને બદલે માત્ર એક જ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું સ્વીકારતા હતા તમણે સભ્યો નાતજાતના ભેદભાવ રાખ્યા વગર એક જ મકતબા એકઠા મળીને પ્રાર્થના કરતા પાછળથી 'બ્રહ્મસભા' 'બ્રહ્મોત્તરમાજ' નામ આપાઈ.

દિલ્હીના મુઘલ બાદશાહ બહાદુરશાહ તેમને રાજા'ની પદવી આપી દિલ્હીના બાદશાહે મેદાની જાગીરી હક આપેનો કસ હુકમ બાબત રાજા રામમાહિયરભાઈ ઈંગ્લેન્ડ મોકલ્યા બે સપ્તક જ (ઈ.સ. ૧૮૩૩) બ્રિટીશ મુકામ તમનું અવસાન થયું.

દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર (રામોર) :

રાજા રામમાહિયર રાધનું હંગેલેન્ડમાં અવસાન થયા બાદ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના પિતા દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર 'બ્રહ્મસભા'માં જોડાતા તમા નવા પ્રાણે પુરાણ દેવેન્દ્રનાથ સભાના સભ્ય માટે પ્રતિજ્ઞાપત્ર' દાખલ કરી તન વ્યવસ્થિત સભાના આકાર આપ્યા ત ઉપરાંત સભ્યનું વ્યવસ્થિત બધારણ થકી 'બ્રહ્મસમાજ' નું નવન્ય લીધું અને નવ્યબાધિની પત્રિકા' શરૂ કરી ન દ્વારા સભાના સિદ્ધાન્તના પ્રચાર પણ શરૂ કર્યો.

કેશવચંદ સેન બ્રહ્મોત્તરમાજમાં જોડાતા તેમના ઉત્સાહ, વ્યવસ્થાશક્તિ અને લોકપ્રિયતાને કારણે બાળમાં આ સભાનો ઘણા પ્રચાર થયા પરંતુ પાછળથી દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર સાથે મતભેદ ઊભા થતા તમણે ભારતીય બ્રહ્મસમાજ' નામે નવી સભાની સ્થાપના કરી.

બ્રહ્મોત્તરમાજની પ્રવૃત્તિઓ

૭મી સદીમાં બ્રહ્મસમાજ અને તેની શાખાઓમાં સમાજ-સુધારણા અને ધર્મ-સુધારણાના કામ કાનિકારી ભૂમિકા અદા કરી તમણે અકેશ્વરવાદનો પ્રચાર કર્યો મૂર્તિપૂજા વિધિવિધાનો અને બ્રહ્મચારને બદલે હૃદયપૂર્વકની પ્રાથના કીર્તન અને વક્તાવરને મહત્ત્વ આપ્યું ખસ કરીને સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્થિતિ સુધારવા, બાળલગ્ન સતીપ્રથા બહુપત્નીપ્રથા અને શવદાપ્રથા નબૂદ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા તમાજ વિધવાવિવાહ તથા સ્ત્રીઓની કળાવણીના ઉત્તરજન આપ્યું ઉપરાંત જ્ઞાતિવાદન દૂર કરવા અંતરજાતીય લગ્નના અને અંતરજાતીય મોજાને કિનેજન આપ્યું જોકે બ્રહ્મો સમાજ પાશ્વત્ય સંસ્કૃતિ અને પાશ્વત્ય વિચારસરણીથી વધુ પ્રભાવિત થયો હતો તે કારણે સમાજના બહુધા શિક્ષિત લોકો તેમાં જોડાયા હતા બ્રહ્મોત્તરમાજ ભારતમાં ઉદ્ભવતવાદ અને અધુનિકતાનું વાતાવરણ તૈયાર કર્યું બ્રહ્મોત્તરમાજની પ્રવૃત્તિઓ બુદ્ધિશાળી મધ્યમવર્ગ પુરતી મર્યાદિત હતી વિશષત તે શહેરી વિસ્તારમાં ફેલાયલી હતી તમણે પ્રવૃત્તિઓ સમીક્ષા વિસ્તારના નીચલા વર્ગોમાં અસર ઉપજાવી થકી ન હતી તાપણ ધર્મ અને સમાજ-સુધારણામાં બ્રહ્મોત્તરમાજનું પ્રદાન નાપવત્ય મણાય.

જ્યોતિબા કુલે

જ્યોતિરાવ ગાંધિરાવ કુલે (૧૮૨૭-૧૮૯૦) ના જન્મ માળી પરિવારમાં થયો એવું કહેવાય છે કે તેમના પૂર્વજો રાધાઓને કુલ અને કુલમળાઓ મોકલતા તેથી તેઓ કુલ કહેવાયા જ્યોતિરાવ બાળપણથી જ શીલવાન

જ્યોતિબા કુલે

તેમણે વિદ્યાલયો અને આનંદાલયો શરૂ કર્યાં તેમણે કેટલાક ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યા જેમ કે 'ધર્મ તૃતીય રત્ન ઈશ્વર' અને 'શિવજી કી જીવની' અને ગુલામગીરી નામના કુસ્તક લખ્યા. આ ગ્રંથો દ્વારા તેમણે બ્રાહ્મણના અધિકાર સામે પડકાર ફેંક્યો. તેમણે હટ્ટર કમિશનને આવેદનપત્ર આપીને જણાવ્યું કે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓના ઉદ્દેશ દશભક્તિપૂર્ણ નથી અને શિક્ષણ પૂરતા સીમિત પડેલું નથી.

પોતાના સમાજ સુધારણાના કાર્યોથી જ્યોતિબા દેશભરમાં જાણીતા થયા. તેમનું પૂના નગરપાલિકાના સભ્ય બનાવવામાં આવ્યું. તેમની સમાજસેવાની કદરૂપે મુમર્ઝના નાગરિકોએ તમનું અભિવાદન કરી તમનું મહાત્માની પદવી આપી ત્યારથી જ્યોતિબા ભારતમાં 'મહાત્મા જ્યોતિબા કુલે' તરીકે ઓળખાય છે. કોંગ્રેસ અને મહાર્ષિ કર્વે તેમને ગુરુતુલ્ય યાત્રા જ્યોતિબાના સમજાવેલ સર્વજનિક સત્યયમના પાલકા સમાજના ન્યાય, બૌદ્ધિકતા બહુતા વગર બાબતો હતી તમનું મૃત્યુ 28 નવેમ્બર 1891 થયું સાવા હતા, તમના પ્રવૃત્તિઓ આજપર્યંત થાણુ રહ્યા છે ત આમના કાર્યો અને સેવાઓની સારથિકતા દર્શાવે છે.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી (1824-1883) અને આર્યસમાજ

આર્યસમાજના સ્થાપક સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનો જન્મ ગુજરાતમાં મારબી નજીક દેકાસ આમમાં (ઈ.સ. 1824) સનાતની બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો. તેમનું બાળપણનું નામ મૂળસકર હતું. એક વખત શિવરત્નના ધર્મ પર એક ઉદરન શિવલિંગ ઉપરથી ખાદ્ય સામગ્રી લઈ જતા જોઈને તેમનું લગ્ન્યુ કે જો ભગવાન પોતાનું રક્ષણ ન કરી શકતો હોય તો તે બીજાનું રક્ષણ કરવા સૈન કરી શકે " આગળ જતા તે સત્યની શોધ કરવા કૃતનિશ્ચયી બન્યા. મૂર્તિપૂજા અને કર્મકાંડમાં તેમને અવિશ્વાસ ઊભો થયો. તેમણે સત્યના શોધમાં ગૃહત્યાગ કર્યો 5 વર્ષ સુધી દેશભરમાં પરિભ્રમણ કરી યાગનો અભ્યાસ કર્યો. સ્વામી પૂર્ણાનંદ પાસે સન્યાસની દીક્ષા લીધી ત્યારબાદ તેઓ સ્વામી દયાનંદ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. તમણે થાણુમાં સ્વામી વિરજાનંદ પાસે શિક્ષણ મેળવ્યું. તમણે દિલ્હી અને મજાબમાં દેશાટન કરી મુજર્મમાં આર્યસમાજની સ્થાપના કરી (1875). તેમણે તેમણે ફક્ત દસ નિયમો અને 'વેદ નન્દ પાછા ફરો' જેવા સૂત્રો આપ્યા. જોધપુર રાજ્યની મુલકાન વળાએ તમનું વિરામીઓએ ભજનમાં કાચનો વૃક્ષો કે ઊંચ ભેળવીને અવકાશતાં તેમનું દેહાવસાન (30 ઓક્ટોબર, 1883-દિવાળી) થયું.

ઉપદેશ

તેમની પ્રખર વિદ્વતા અને ચિંતને તેમને ભારતની બાકી જ સમસ્યાઓનો ઉકેલ વેદધર્મમાં શોધવા પ્રેર્યો અને તેમણે વેદ નન્દ પાછા વળો નું સૂત્ર આપ્યું. તમને વેદોમાં ભારતીય ધર્મ અને ભારતીય સંસ્કૃતિના દર્શન થયા.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી

તેમના ઉપદેશના સાત આ પ્રમાણે હતો. પરમેશ્વરના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન વેદમાં સમાયેલું છે તેથી વેદનું અધ્યયન તે જ સાચું અધ્યયન છે. વફ-અધ્યયન કરવાના અધિકાર દરેક મનુષ્યનાં છે. મનુષ્ય જીવનની દરેક સમસ્યાના ઉકલ વેદમાં પડેલા છે. વૈદિક સમયમાં માનવસંસ્કૃતિ પૂર્ણાવસ્થામાં પહોંચી હતી અને વણશ્રમ ધર્મમાં સમાજરચનાના બધા જ અંક તારો રહ્યા છે. છતાં ચાર વર્ષના આધાર જન્મ નહિ પણ ગુણકર્મ હોવા જાહેર જનામાં જ વર્ણના ગુણ હોવા તેમ ન વર્ણના અધિકાર મળેલા જાહેર આર્યના વૈદિક ધર્મના દરવાજા બધા ધર્મના લોક માટે ખુલ્લા હોવા જાહેર તેમજ શુદ્ધીકરણથી કંઈપણ વ્યક્તિના આ ધર્મમાં પ્રવેશ મળવા જાહેર સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’ નામના તેમના ગ્રંથમાં આ બધા સિદ્ધાંતની વિસ્તૃત રજૂઆત કરી છે. સ્વયં જ દયાનંદ ન સમયાત પ્રચલિત ધર્મમાં પસંદ ગયેલા સડાઓ વહવા તથા અધશ્રદ્ધાલુકત માન્યતાઓનું સ્પષ્ટ રીતે બ ન કાર્ય તેમણે વાદમાંથી આધાર આપીને મૂર્તિપૂજાના સામાન વિરોધ કર્યો. તેમણે બાળવિવાહ તથા શાંતિપ્રધાન પણ વિરોધ કર્યો. કન્યાકળવણી, વિધવાવિવાહ જેવા અત્યંત પ્રગતિશીલ સુધારાની તેમણે તરફેણ કરી.

આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિઓ

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ પોતાના વિચારોનો ફેલાવો કરવા માટે આર્યસમાજની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થા દ્વારા હિંદુઆન સંગઠિત કરવા તથા પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના પ્રભાવો સામે હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવા તમણે પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે ધર્મોત્તર કરાયેલા હિંદુઆન હિંદુ ધર્મમાં ફેરી લાવવાની ‘શુદ્ધિ ચળવળ’ શરૂ કરી.

આ ઉપરાંત, આર્યસમાજ બાળલગ્ન વિરોધ, વિધવાવિવાહન ઉત્તરજન, કન્યાકળવણી, દલિતોદ્ધાર વગેરેની મુખ્ય આગળીન સમાજ-સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ હાથ પડી તમણે દરિદ્રનારોપણની સવાન આદર્શ રજૂ કર્યો. જન્મશી કોઈ મનુષ્ય હોય કે અણુત નથી તેવો સદેશ આપીને તેમણે માનવની સમાનતાના આદર્શ પણ લોકો સમક્ષ રજૂ કર્યો. તેઓના પ્રભાવના કારણે તેમના અનુયાયીઓમાં સદાચાર, ત્યાગ, લોકસેવા અને ધર્મનિષ્ઠાના ગુણો કેળવાયા હતા.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના અવસાન પછી લાલા હસરાજ પંડિત મુરુદન સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ અને લાલા હજીમરાય જવા નિષ્ઠાવાન નાનાના આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખી લાલા હસરાજ ઈ.સ. 1889માં લાહોરમાં દયાનંદ ઔલ-વૈદિક ઓલજની સ્થાપના કરી. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ ઈ.સ. 1902માં હાલોર પાસે કાગઝી નુરુકુળ સ્થાપ્યું. આપ સમાજ ભારતીય સંસ્કૃતિ અનુસાર ક ગરીબ નુરુકુળ મારફત ઉચ્ચ કેળવણી તથા કન્યાકેળવણીનો ફેલાવો કરવાનું અતિ મહત્વનું કાર્ય કર્યું. આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓની તેમજ દલિત વર્ગોની સ્થિતિ સુધારવામાં પણ નાનાના ધણ નાથપાત્ર કાર્ય કર્યું હતું. હિન્દીના રાષ્ટ્રભાષાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું.

રામકૃષ્ણ મિશન અને સ્વામી વિવેકાનંદ

રામકૃષ્ણ પરમહંસ (1834-1886)

રામકૃષ્ણ પરમહંસ બંગાળના અત્યંત ગરીબ, અભણ સીધાસદા સતપુરુષ હતા. બાળપણથી જ તેમને ઈશ્વર પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા હતી. ઈશ્વરભક્તિમાં તેઓ અનંક વાર ખાવાઈ જતા. સાત વર્ષની ઉંમરે તમના પિતાનું અવસાન થયું હતું. ત્યારપછી કલકત્તામાં ગંગાના પૂર્વકિનારે દક્ષિણેશ્વરમાં કાલીમાતાનું એક મંદિર બનાવ્યું ત્યારથી તમના કાલીમાતાના પરમ ઉપાસક અને ભક્ત હતા. રામકૃષ્ણની મુલાકાત જાણીતા સત્ત્વ ભેરવો તથા ભેટપુરી સાથે થઈ હતી તેઓ ઈશ્વરને તેના વિવિધ સ્વરૂપે જોવાનો મન ઓળખવાના સતત પ્રયાસ કરતા. તેઓ ઉચ્ચ કાર્ટેના સત્ત્વ હતા. અગ્રેજી કળવણી પામેલા વગેરે પણ લોકો પર તમના જીવનની અસર થઈ.

ધાર્મિક જીવન અધ્યાત્મવાદનું પ્રસરણ તમનું સૌથી પ્રથમ મહત્વનું કાર્ય છે. બીજું મહત્વનું કાર્ય બધા ધર્મોની પાછળ રહેલા પરમતત્ત્વમાં વિશ્વાસ જાગૃત કરવાનું હતું. બધા ધર્મો સમાન છે. કૃષ્ણા રામ, ઈસુખ્રિસ્ત, અલ્લાહ વગેરે એક જ ઈશ્વરના વિવિધ નામો છે એમ તેઓ ભારપૂરક લોકોને સમજાવતા. તેમનું ત્રીજું કાર્ય માનવસેવાને લાગતું હતું. માનવસેવા દ્વારા કોઈપણ વ્યક્તિ ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરી શકે છે તમની માન્યતા પ્રમાણે સવા કરનાર વ્યક્તિનું સ્થાન વધારે મહત્વનું છે. કરણ કે માનવસેવામાં ઈશ્વરના દર્શન થાય છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ (1863-1902)

રામકૃષ્ણ પરમહંસના સરળ તથા પ્રબળ વ્યક્તિત્વને કારણે બંગાળના જે અનેક નવમુવાન, તમના તરફ

સ્વામી વિવેકાનંદ

અકર્ષકતા હતી તેમા સૌથી તેજસ્વી હતા કોલકાત, યુનિવર્સિટીના મુલાન ગ્રેજ્યુએટ નરેન્દ્રનાથ હન જે પાછળથી સ્વામી વિવેકાનંદના નામે પ્રસિદ્ધ થયા. વિવેકાનંદનો જન્મ 12 જાન્યુઆરી, 1863માં કોલકાતામાં વિશ્વનાથ દત્તને ત્યાં બુવનેશ્વરી દેવીની કૃપે થયો હતો. તેમણે ભારતીય દર્શનની સાથે સ્ટુઅર્ટ મિલ, હરબર્ટ સ્પેન્સર, શેલી, હેગેલ અને વર્ડસવર્થની રચનાઓનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો તેમના સમયના ધાર્મિક અને બૌદ્ધિક નેતાઓ સાથે તેમની મુલાકાત મગેલી નવેમ્બર, 1880માં રામકૃષ્ણ સાથે તેમની પ્રથમ મુલાકાત થઈ અને તરત જ તેઓ રામકૃષ્ણના ભક્ત બની ગયા. રામકૃષ્ણ એક જ અવી વ્યક્તિ હતા કે જેણે વિવેકાનંદના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો. પ્રશ્ન

હતો, “શુ આપે ઈશ્વરને જોયા છે ?” ઉત્તર ‘હા’માં આપ્યો.

સ્વામી વિવેકાનંદે 1891 કાર્છના પણ સાથ લીધા વિના કે કદાચ વિના ભારતની યાત્રા કરી. યાત્રામા તમને ભારતની ગરીબી, ભૂખમરો, દુવનીય દશાના પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયા બે વર્ષ સુધી તમે ભારતમાં જુદા જુદા ભાગોમાં ફરતા રહ્યા. આથી ભારતના પ્રશ્નોથી તેઓ જાણકાર બન્યા. ત્યારબાદ (1897) શિકાગોમાં ભરપૂર સર્વધર્મ સમ્મલનમાં ભાગ લીધો. વિશ્વધર્મપરિષદના સભ્યના ‘ભાઈઆ અન બહાના Brothers and Sisters’ શબ્દ દ્વારા સંબોધન કરીને સૌને મુગ્ધ કર્યા અને ત્યારથી સમગ્ર વિશ્વનું ધ્યાન તમના તરફ ગતું અને જે દેશમાંથી ને આધ્યાત્મિક સંદર્શો લાવ્યા હતા તે ભારત તરફ કેન્દ્રિત થયું. વિશ્વના દેશોએ હવે ભારતને કાર્છ નવી જ દૃષ્ટિથી જોવાનું શરૂ કર્યું તેનો યશ સ્વામી વિવેકાનંદને ફાળે જાય છે તમો સાથે જ ‘નૂતન ભારતના સંદેશવાહક’ હતા તેમણે વિદ્વાન, છટાકાર વક્તૃત્વશક્તિ, આધ્યાત્મિક તેજ અને અદ્ભુત વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવ્યા. આથી વિશ્વધર્મ-પરિષદમાં હાજર રહ્યા સભ્યો તથા અમેરિકાના લોકો તેમની ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયા. તે પછી સ્વામી વિવેકાનંદ વિવિધ દેશો, ગ્રીસ, તુરસ્તાન, મિસર ચીન તમજ જાપાનના પ્રવાસ કરમિયાન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ તમજ પોવાત્ય સંસ્કૃતિના અનેક ધાસાઓના અનુભવ મળ્યા અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના કટલાક ઉમદા નમ્યાનો સ્વીકાર કર્યો તથા તેમના ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉમદા તત્ત્વો સાથે મળ બેસાડીને તમણે પૂવ અને પશ્ચિમનો સમન્વય કરવાનો નોંધાયેલ પ્રયત્ન કર્યો આ દેશમાં તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રચાર કર્યો સ્વામી વિવેકાનંદે રામકૃષ્ણ પરમહંસની ઉદાર ધર્મભાવના તથા સેવા-ભાવનાનો પ્રચાર કરવા માટે રામકૃષ્ણ મિશન નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી.

ઉપદેશ

સ્વામી વિવેકાનંદે ભારતના લોકોને તેમના પ્રાચીન આધ્યાત્મિક વારસાને સમજવાનો તથા અપનાવવાના ઉપદેશ આપ્યો. તેઓ વહમ્મ, અધશ્રદ્ધા અને મજાતતને દુબળતાનું સ્વરૂપ માનતા. તેમણે લોકોને નિબળતા અને આત્મસચ્ચી મુક્ત થવા અનુરોધ કર્યો અને પ્રગતિના પથ આત્મવિશ્વાસ સાથે પ્રસાર કરવાનો બાંધ આપ્યો. તમણે તે સમયના પ્રચલિત સામાજિક દૃષ્ટાંત તથા ધાર્મિક ક્રિયાકાળના સખત વિરોધ કર્યો તેમણે સમજાસવા અને સમજસુવારના ઉપદેશ આપ્યા. તમણે શિક્ષિત યુવાનના પાતળા દશમાં બેધુજનાની અજાનતા અને ગરીબાઈ દૂર કરવાનો અનુરોધ કર્યો આમ તેમના વર્મ ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાને જગાડનારા ધમ બન્યો. તમણે ભારતની યુવા પઢીમાં ભારતના ભૂતકાળ પ્રત્યે ઔરવ અને ભવિષ્ય વિશે શ્રદ્ધા જાગ્રત કરી તથા તમનામા સ્વાધિયાનની ભાવના નિરૂપી.

તેમના સ્પષ્ટ માનતા હતા કે જ ધર્મ કે ઈશ્વર વિશ્વવાન, અત્યુ લૂછી શકે નહિ અથવા નિહાવાર બાળકના મુખમાં રોટીના ટુકડો મૂકી શકે નહિ, તે ધમ કે ઈશ્વરમાં હુ માનતો નથી તેઓ કહેતા કે પહલા અન્ન પછી ધર્મ તબા મનુષ્યમાત્રમાં ઈશ્વરના દશન કરતા હતા. તમના માન મુજબ ‘માનવસેવા’ એ

જ પ્રભુસેવા છે' નેમના પૂવાનોને કહેતા કે કનિષ્ઠ જાગૃત, પ્રાણવરાન્નિચોદિત ("ગિફ્ટો જાગા અને ધ્યયપ્રાપ્તિ સુધી મડવા રહે") નેમની વાણીમાં અસાધ્યનું ઊંડાણ અનુભવનો નિર્ચો અને શબ્દોની તાજગી (Roses in December) જાવા મળે છે

આ સદર્ભે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર નેમન 'હિંદની સજન પ્રતિભા' માં પ્રાપ્ત, હાથે છે કે, જો કોઈ ભારતીય સમજવા ઇચ્છે છે ના તમા સ્વામી વિવેકાનંદન વાચવા (સમજવા) જોઈએ સુભાષચંદ્ર બાલ નામુ છે કે, તમનામાં બુદ્ધિનું કંદબ અને શક્યતાઓની બુદ્ધિ હાથી તથા તરબ આધુનિક ભારતના નિર્માતા હતા' આવીજીએ કહ્યું છે કે 'સ્વામી વિવેકાનંદ માટે કોઈ પરિચયની જરૂર નથી તમના નામમાં જ પ્રવેશ છે' અમેરિકા પ્રવાસ બાદ સ્વામી વિવેકાનંદ તાફાની હિંદુ' ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. ટૂંકમાં ભારતના નવજાગરણમાં વિવેકાનંદનો સિદ્ધિ બા રહ્યા છે

રામકૃષ્ણ મિશનની પ્રવૃત્તિઓ :

સ્વામી વિવેકાનંદ સ્વારોહી ઈસ ૧૯૧૪ સસ્થા રામકૃષ્ણ મિશન ધર્મપ્રવત્તક સંસ્થાને બદલે સ્વાસંસ્થા કહી શકાય આ સંસ્થા 'સવા હારા નુધારણા ના આદર્શમાં માન છે કાલકાતા પાસે 'બલૂર મઠ' નનું વ્યુ મથક છે અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતું, પ્રબુદ્ધ ભારત અને બંગાળીમાં પ્રસિદ્ધ થતું 'રૂદ્રબોધન' રામકૃષ્ણ પરમહંસના જીવનસંદેશના પ્રચારનું મહત્વનું કાર્ય કરે છે ભારત તેમજ વિદેશોમાં રામકૃષ્ણ મિશનની અનેક શાખાઓ આ કાર્ય કરે છે

રામકૃષ્ણ મિશનની ધર્મસુધારણા કે સમાજસુધારણાની પ્રવૃત્તિઓમાં અન્ય સંસ્થાઓના જેવી ઉચ્ચતા જાવા મળતી નથી રામકૃષ્ણ મિશન તરફથી દેશભરમાં શાળાઓ, દવાખાના તથા અનાથાશ્રમો ખોલવામાં આવ્યા છે ન ઉપરાંત હુકાબી, રેલ, ભૂકંપ સંગ્રાહી, વગેરે કુદરતી આપત્તિઓ વખત મિશનના કર્મકર્તાઓ લોકોની નિસ્વાર્થભાવે સવા કરે છે જેમાં પાતાનું જીવન ઈશ્વર ઉપાસના તથા જનસેવામાં સમર્પિત કરી દે છે બીજા પ્રકરના કર્મકર્તાઓ સસારી હાથ છે, જેઓ સંસ્કારમાં રહીને મિશનના આદર્શો પ્રમાણે જીવન જીવવાનો તથા જનસેવાનો પ્રયત્ન કરે છે રામકૃષ્ણ મિશને સિસ્ટર નિવહિતા, બી. સી પાલ જેવા જહાલવાદી રાજકીય નેતાઓ સમાજને આપ્યા છે

મહર્ષિ અરવિંદ

મહર્ષિ અરવિંદનો જન્મ (15 ઓગસ્ટ 1877) રોજ થયો હતો તમના પિતા-ડા કૃષ્ણચંદ્ર ઘોષ નેમન સરૂપાપદો અંગ્રેજ બનાવવા માગતા હતા તેમણે બાળપણથી જ અરવિંદનું નામ અરવિંદ આકાંઈ ઘોષ રાખ્યું હતું પાંચ વર્ષની ઉંમરથી જ પુરોપિચન સરકારે મળવવા તમને ઈંગ્લેન્ડ માકલ્યા પરંતુ નેમો પાશ્ચાત્ય સરકારને બદલ દશભક્તિના રંગ રંગાયા માતૃભૂમિની ભક્તિના બીજ અરવિંદના આત્મમાં ઈંગ્લેન્ડની પરતો પર રેપાઈ ગયા અને હિંદના ભૂમિ પર તે અકુરિત થયા તમા માતૃભૂમિન આક નિર્જીવ પદાર્થ તરીકે નહિ પણ જીવત માતા તરીકે ગણના તેમણે માતૃભૂમિ માટેના પ્રચલિત મત વદ માતરમ્ અપનાવ્યા તેમણે ભારતભૂમિના ચરણોમાં પાતાનું જીવન સમર્પિત કરી દેવું તમનું જીવન ધુવાના માટે પ્રવેશદાર્ય બની ગયું

નેમના કાર્યો તમની વાણી, તમનું વ્યક્તિત્વ આત્મરતેજથી પ્રદીપ્ત બની ગયા તમણે હિંદના આત્માને જાગૃત કરવા માટે 'વદે માતરમ્' નામનું વતમાનપત્ર શરૂ કર્યું આ વતમાનપત્ર હિંદના લોકોની રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું જગાડવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી મુઝફ્ફરપુર બૅંક ઘટનામાં ભાગ લેનારા કે નિકરીઆના મુખ્ય સુત્રધાર તરીકેના આર.પ મૂડી, અંગ્રેજ સરકાર તમની પરપકા કરી કલકત્તા (આલીપુર, જલપા, પૂરી દીધા અહીં તેમને એકાંત કાટડીમાં રાખવામાં આવ્યા જ્યાં તેમન અનેક આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓ થઈ પરિણામે તેમના આત્મચક્ષુ બુદ્ધી ગયા અને તમને દિવ્યતાનું દર્શન થયું શ્રી અરવિંદ માટે જેલ જલ ન રહના ધોગશ્ય બની ગઈ હતી

નેમો જેલમાંથી છૂટ્યા ત્યારે સપૂર્ણ બદલાઈ ગયા તમા બંગલાનનો સત્તાત્કર રામેલા ભગવાનને સપૂર્ણ સમર્પિત થઈ ગયેલા દિવ્યપુરુષ બની ગયા તમા પ્રથમ ચરનગર અને ત્યાંથી ઈસ 1910 પુણેરી (પાંચીચરી) ગયા ત્યાં તરબે એકાંતમાં રહ્યા અને ઉચ્ચ તપ-સાધના કરી માનવજાતિનું દિવ્યતા અર્પણ કરવા કેસથી આવણા શ્રીમાતાજી (મૂળ નામ મીરા આબ્કાન્સા) તમના સહાયક બનીને દહત્યાગ કર્યો ૬મી ડિસેમ્બર, 1950) ત્યાં સુધી 40 વર્ષ) પુણેરી આશ્રમમાં જ રહ્યા

નારાયણ ગુરુ

પાછા જાનિયા અને પીડિત જાનિયાના કાર્ય માટે આજીવન સવા કરનાર તથા માનવધર્મ અને માનવમાત્રની સમાનતાના સદૃશ આપનાર નારાયણ ગુરુનો જન્મ કરેલના અંખર્ગ ગામમાં (ઈ.સ. 1856) થયા હતા. માતા-પિતાની પવિત્રતા અને આદર્શતા સરકાર નારાયણ ગુરુને વારસામાં મળ્યા નારાયણ ગુરુએ લોકોને એક જ જ્ઞાતિ, એક જ ધર્મ અને એક જ ઈશ્વરમાં માનવાના ઉપદેશ આપ્યા તથા લોકોને ઐશ્વર્યનીચતા ભેદભાવ, જ્ઞાતિભેદ વગેરે નાબૂદ કરવા અનુરોધ કર્યો.

નારાયણ ગુરુ કિશોરવયથી જ અધ્યાત્મગૃજિવાળા હતા. ઘર છાડી સાબત સંચાલ કરીને સમાજના નીચલા સ્તરના લોકોની સેવાના ક્ષેત્ર તેઓ સક્રિય બન્યા હતા. તમણે તમામ લોકોને શિક્ષણ લેવા અનુરોધ કર્યો તેઓ નિરક્ષરતાને ચલે અને અરિષ્ટોનું મૂળ પાતળા તેમજ અપુષ્ટોને ભણાતા કર્યા તેમજ સાત લોકોની સામાન્ય માનવજીવન જીવતા કર્યો તેઓ કન્યાકળવણી માટે ખાસ જાગૃત અને પ્રયત્નશીલ હતા. તમણે 'શ્રી નારાયણ ધર્મ પરિપાલન યોગ' નામની સંસ્થાની સ્થાપના (ઈ.સ. 1903) કરી તમામ મુક્તિ માટે શિક્ષણ અકળા માટે સંગઠન અને ગરીબી નાબૂદી તથા આર્થિક આબાદી અર્થે ઉદ્યોગોના વિકાસને આવશ્યક ગણાતા તેઓ કંઈ વિભવાદ અને સામ્રાટાધિક તત્ત્વથી દૂર રહ્યા હતા. લોકોને સમજાવતા તેમણે આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થચાર્યા માટે પ્રચાર કર્યો અને દેશ-વિદેશના અધ્યાત્મવદી સુધારક તરીકે નામના મળાવી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે નારાયણ ગુરુને પાતાના યુગના મહાન સત અને સુધારક તરીકે ગણાવ્યા છે.

કુન્દકુરિ વીરસલિગમ્ (ઈ.સ. 1848-1919)

વીરસલિગમ્ને જન્મ આગ્રાદેશના રાજમુન્દ્રી જિલ્લામાં થયા હતા. તમણે પર ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય ગ્રંથો અને સંસ્કૃતિઓની ખાસ અસર હતી અને તેઓ પાત પદ્ધતિને સંસ્કૃતિઓ તરફ સફળતાવાન રાખતા હતા. તેઓ એક સારા લેખક હતા અને તેમની કૃતિઓએ તેણે સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું હતું.

તેઓ પ્રખર સમાજસુધારક પણ હતા. તથા સમાજસુધારણા માટે રાજમુન્દ્રી સંશિષ્ય રિફોર્મ અસોસિયેશનની સ્થાપના કરી હતી. તેમણે બાળલગ્નો અને જ્ઞાતિવાદના વિરોધ કર્યો હતો તમજ વિધવા પુનઃલગ્ન અને સ્ત્રીશિક્ષણ ઉપર ખાસ મુકામ હતા. તમણે વિધવાલગ્ન, પુનર્વસન તથા જાહેરચરના 'ગમ્બુલ' માટે જાહેર ઝુબક ચલાવી હતી તમણે નિરાધાર લોકો, સ્ત્રીઓ તથા બાળકો માટે વિદ્યાલયો, સહાયતાકેન્દ્રો વગેરે ખોલીને સમાજસુધારણાનું કાર્ય કર્યું આ માટે રાજમુન્દ્રીમાં તેમણે ક્રિસ્ટિયનિટી સભાની પણ સ્થાપના કરી હતી ત્યારબાદ દક્ષિણના આવ. પ્રખર સમાજસુધારક અને રાષ્ટ્રીય આદર્શન તથા આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિના પુરસ્કર્તા કુન્દકુરિ વીરસલિગમ્નું અવસાન થયું.

વિધાસંદિક્ષ સોસાયટી

આ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે 'વિધાસંદિક્ષ' શબ્દ મૂળ ગ્રીક ભાષામાંથી આવેલો છે ગ્રીક ભાષામાં વિધાસંદિક્ષ ઈશ્વર અને સંદિક્ષ, અટલે જ્ઞાન એ બે શબ્દોમાંથી બનેલા વિધાસંદિક્ષ શબ્દનો અર્થ ઈશ્વર સબધી જ્ઞાન એવા થાય છે.

આ સંસ્થાની સ્થાપના (ઈ.સ. 1875) અમેરિકામાં ન્યૂયોર્કમાં મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી નામના રશિયન મહિલા તથા કર્નલ અથ અસે આલ્ફાટ નામના અમેરિકન હસ્તકરી અધિકારીએ કરી હતી સ્વામી દયાનાથ સરસ્વતીએ ભારતીય સંસ્કૃતિના પુનરુત્થાનના કાર્યમાં સંકલ્પરૂપ થવા તમને ભારત આવવા આમંત્રણ આપ્યું જના સ્વીકાર કરી બન્યા ભારત આવી મદ્રાસ ચેન્નાઈ, પાસ અંદિયાર મુક મે વિધાસંદિક્ષ સોસાયટીની સ્થાપના કરી (1882). આ સંસ્થાના મુખ્ય ત્રણ ઉદ્દેશો નીચે મુજબ હતા.

(1) વિશ્વઅધુત્વની ભાવનામાં વિશ્વાસ

(2) પ્રાચીન ધર્મો દર્શનો અને વિજ્ઞાનોના તુલનાત્મક અભ્યાસન ઉત્તજન

(3) પ્રકૃતિના નિયમોનું સંશોધન અને મનુષ્યમાં રહતી દેવી શક્તિઓના વિકાસ

કર્નલ આલ્ફાટ અને મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી જવા આખ્યાસીઓ વિદ્યશાળાથી આવેલા ભારતીય આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિના ગુણ-ગાન કરે ત બનાવ અભૂતપૂર્વ હતા. કારણ કે તને લીધે ભારતવાસીઓમાં અવાધમાન અને અસ્મિતા જાગૃત થયા.

શ્રીમતી એની બેસન્ટ

શ્રીમતી એની બેસન્ટ

શ્રીમતી એની બેસન્ટ નામના આયરિશ મહિલાએ ભારતમાં આવીને થિયોસોફિકલ સોસાયટીનું કાર્ય ઉપાડી લીધું (ઈ.સ. 1893). તેમની પ્રવૃત્તિઓથી ભારતમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળને સ્પર્શે એવો વેગ થયો. તેઓની માન્યતા હતી કે, ભારતની વર્તમાન સમસ્યાનો ઉકેલ તેના પ્રાચીન આદર્શો અને સંસ્થાઓનું પુનઃજીવિત કરવાથી મળી શકશે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ધર્મનું પુનરુત્થાન ખુદ ભારતના લોકો દ્વારા જ થઈ શકશે અને આનાથી સમસ્ત વિશ્વનું કલ્યાણ થશે. તેમણે ભારતમાં રહીને ભારતના લોકોને તેમનાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની મહત્તા વિશે સભ્યના કર્યા કોઈપણ જાતના નાતજાતના કે ધર્મના ભેદભાવ વગર વિશ્વબંધુત્વના આદર્શ સ્થાપવાના તમના પ્રયત્નો પ્રશસનીય રહ્યા. ખોતના આવા ઉદ્દેશોનો ફેલાવો કરવા માટે તેમણે બનારસમાં 'સેન્ટ્રલ હિંદુ સ્કૂલ'ની સ્થાપના કરી જે સંજ્ઞાથી 'બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી' ના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ (1916).

શિક્ષણ ઉપરાંત સામાજિક ક્ષેત્ર પણ તેમણે મહત્વનું કાર્ય કર્યું. તેમણે સમાજમાં ફેલાયેલા અનિષ્ટાન દૂર કરવા પ્રયત્નો કર્યા અને વિધવા-વિવાહન પ્રાસંગિક બાબતો. 19મી સદીમાં ભારતમાં જન્મીને હિંદુ, ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ વગર વિવિધ ધર્મો અને ધર્મ વચ્ચે વિવાદ અને કડવાશ વધતી જતી હતી ત્યારે થિયોસોફિકલ સોસાયટીએ અને એની બેસન્ટે કંમવાદને દૂર કરવા પ્રયત્નો કર્યા. તમણે ભારતમાં 'સુ ઉટ' અને ગલ્ફ ગાઉડ'ની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી. આ ઉપરાંત (ઈ.સ. 1916) ચેન્નાઈમાં હોમરૂલ લીગ'ની સ્થાપના કરી અને તેની મારફતે ભારતની સ્વતંત્રતા માટે સક્રિય ચળવળ ઉપાડી. તેમણે પત્રકારિત્વના સ્વતંત્ર્ય માટે તનતોડ મહેનત કરી. આમ એની બેસન્ટે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઔરવની પુનઃસ્થાપના કરીને તેમજ લોકોની રાષ્ટ્રીય ભાવના વિકસાવીને તેમણે ભારતીય સમાજ અને દેશની અમૂલ્ય સેવા કરી. બાસ કરીને દક્ષિણ ભારતમાં સુધારણા ક્ષેત્ર થિયોસોફિકલ સોસાયટીએ મહત્વનું પ્રદાન કરેલ છે.

સર સૈયદ અહમદખાન અને અલીગઢ આદોલન

9મી સદીમાં હિંદુઓની જેમ મુસ્લિમ સમાજમાં પણ સુધારા માટેના આદોલનો થયા. અંગ્રાજીસમી સદીની શરૂઆતમાં, ઉત્તરપ્રદેશમાં રાજબરહીના સૈયદ અહમદ બરહવો અને બંગાળના શરીફાનુલ્લા જવા અંગવાના હઠળ મુસલમાનામાં સામાજિક અને ધાર્મિક જાગૃતિનો અરબ થયો. શરૂઆતમાં માટા ભાગના મુસ્લિમોએ પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી અલિખ રહવાનું પસંદ કર્યું હતું. 1857ના સંગ્રામ પછી મુસ્લિમોએ સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારણા તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. સૈયદ અહમદ બરહવોની નેતાગીરી નીચે વહાબી આદોલન' નામે સુધારક આદોલન શરૂ થયું હતું. આ આદોલને મુસ્લિમોમાં આધુનિક વિચારોના પ્રચાર કરી તેમની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્નો કર્યા હતા. વહાબી આદોલન અને ફરીદી આદોલન પછી મુસ્લિમ વર્ગ અને સમાજમાં સુધારા લાવવા માટે મૌલવી ચિરાગઅલી અને સર સૈયદ અહમદખાન જવા સુધારક આ પ્રયાસો કર્યા.

સર સૈયદ અહમદખાન

સર સૈયદ અહમદખાનનો જન્મ મુઘલ દરબારના ઉચ્ચ કુટુંબમાં થયો હતો. તેઓ ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામ વખત કમનીસરકારની નોકરીમાં હતા અને તે વખતે કમનીસ વકાલત રહ્યા હતા. નિવૃત્તિ પછી તમણે ઈંગ્લેન્ડ ગયા અને પાશ્ચાત્ય ઉદ્યોગતત્વથી પ્રભાવિત થયા. તમણે મુસ્લિમોને ઉદ્દાસીનતા બાબતે પાશ્ચાત્ય કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાની હાકલ કરી. તેમણે (ઈ.સ. 1870, તહજિબ-ઉલ-અખલાક' નામનું સામયિક શરૂ કર્યું. તેમણે અલીગઢમાં મુસ્લિમ મદ્રસા અને ત્યારબાદ શાળા તથા 'એંગ્લો મોહમડન આરિઅન્ટ કોલેજ'ની સ્થાપના કરી, જે પાશ્ચાત્યી વિકાસ

પામીન અહીંગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીમાં પરિણમી , ૧૯૭૦, ને સમયનું અહીંગઢ શહેર અને ન્યાની કોલેજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યા. તેથી મુસ્લિમ સમાજની સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણા માટે તેમણે ઉપરોક્ત આદાલત અહીંગઢ આદાલત તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું. સર સૈયદ અહમદખાનને અગ્રણી સ્થાનિય અને વિજ્ઞાનના લગભગ ગ્રયાન. ઉદ્દેશ્ય અનુવાદ કરવા. 'ટ્રાન્સલેશન સોસાયટી' એક ઇન્ડિયન નામની સંસ્થા સ્થાપી મુસ્લિમ સમાજના આ રીત ઉદ્દેશ્ય માધ્યમ દ્વારા પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનથી વાકફ કરવા તરફ મુસ્લિમ સમાજના કળવણી આપવામાં નથા. પડદાપ્રધાના ત્યાગ કરવામાં માનવતા તમના પ્રયત્નથી મુસ્લિમ સમાજમાં સુધારો કરવા માટે ઠર ઠર સુધારક સંસ્થાઓ અજુમળ સ્થપાઈ હતી, જેણે સમાજસર્વાનું કામ આગળ ધપાવ્યું.

શીખ સમાજમાં ધાર્મિક સુધારાઓ

૧૭૧૧ સદીમાં અને ૧૮૪૦માં શીખના પંડા શીખ સતજગ સુધારણાની યજ્ઞવળ શરૂ થઈ. જ પડદાની યજ્ઞવળ તરીકે જાણીતી ઘઈ તમના સુધારો તમના ગુરુદ્વારાઓમાંની સુધારાઓ શરૂ થયા હતા. ગુરુદ્વારાઓની વ્યવસ્થા કરવા માટે 'શિરમોરિ ગુરુદ્વારા પ્રબંધક સમિતિ' ની રચના કરવામાં આવી, જન સરકારે માન્ય કરી અને ગુરુદ્વારાનો સંઘળ વહીવટ આ સમિતિને સારવામાં આવ્યો. તે ઉપરાંત અકાલી આદાલત અમૃતસરમાં ખાલસા (દેવી) કોલજ તથા અન્ય સ્થળોએ શાળાઓ સ્થાપી. તે દ્વારા પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રચાર કર્યો.

સામાજિક ભેત્રે કાયદાઓ ઘડવાની પ્રક્રિયા અને ભારતીય પ્રતિભાવ

પ્રગતિશીલ ભારતીયો બૌદ્ધિક અને ઉદાર સિદ્ધાંતો ઉપર આધારિત સમાજની પુનર્રચના કરવા પ્રયત્નો કરતા હતા ત્યાર સરકારે ધર્મ આ સમસ્યા પ્રત્યે સત્વરે વલણ આપવાનું. અગાતીસથી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સરકારે કરેલા સમાજ-સુધારણાના કેટલાક નોંધપાત્ર કાર્યો નીચે મુજબ હતા

- (૧) ગવર્નર જનરલ વિલિયમ બન્ટેકે (ઈ.સ. ૧૮૩૯) બંગાળમાં સતીપ્રથાને મેટકલ્ફસર જાહેર કરી ત્યારપછી મુખર્થ તથા મદાસ પ્રાત્યમાં પછે સતીપ્રથા નાબૂદીના સુધારા થયા. દેશી રાજવામાં પછા આ રિવાજ નાબૂદ કરવામાં આવ્યો.
- (૨) દીકરીને દુધરીતી કરી બાળકાત્વ કરવાનો રિવાજ અમુક જાતિઓમાં હતા તે રિવાજ વખતોવખત કાપદા દ્વારા બંધ કરવામાં આવ્યો.
- (૩) ચાર્લ્સપુટના બરીતમાં જણાવ્યાનુસાર સરકારે સ્ત્રીશિક્ષણ માટે શાળાઓ શરૂ કરી.
- (૪) ઈ.સ. ૧૮૫૬ના કાયદા અનુસાર હિંદુ વિધવા પુનર્લગ્નના માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ.
- (૫) ઈ.સ. ૧૮૭૨ના લગ્નપત્ર પસંદ કરી ૧૪ વર્ષની નીચેની કન્યાઓના લગ્ન ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો તથા બહુપત્નીપ્રથાને ગુનો ગણવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી આતંત્રજ્ઞાતીય લગ્નો માન્ય રાખવામાં આવ્યા.

સમય જતાં લોકમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના વિકસિત બની અને તેમાં સ્વાતંત્ર્ય યજ્ઞવળ તરફ વળ્યા ઇન્ડિયન નેશનલ સોશિયલ કોન્ફરન્સ જવી સંસ્થાઓ સ્ત્રીઓ તથા પછાતવર્ગોના લોકોને અસર કરતા દૂષણો દૂર કરવા ઉપર ધ્યાન આપ્યું. માં-ટાં-પુ-ચંચલકર્ડ સુધારા (ઈ.સ. ૧૯૧૯) થવાથી ભારતીયના વધાર વહીવટી સત્તાઓ મળી તેમ છતાં અકાળનીત્વ સ્ત્રીઓને મિલકતમાં અધિકાર આપવા તથા અસ્પૃશ્યને મંદિરમાં પ્રવેશ આપવા અંગેના કાયદા પસાર કરવાના પ્રયાસ નિષ્ફળ રહ્યા. જો કે હિંદુ સ્ત્રીઓને મિલકતમાં અધિકાર અને અસ્પૃશ્યને મંદિરમાં પ્રવેશ આપના કાયદા (ઈ.સ. ૧૯૩૭) પસાર કરવામાં આવ્યા.

'અસહકાર' અને 'સવિનય કાનૂનલગ' જવી યજ્ઞવળમાં તમજ દાણની દુકાનમાં પ્રિકટિંગ કરવા તથા વિદેશી વસ્તુઓના બહિષ્કારમાં ખાસ ભાગ લીધો આથી સમાજમાં સ્ત્રીઓના સ્થાનમાં સુધારો થયો ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે બંગાળમાં સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ અને કન્યાકળવણી માટે જુબશ ઉપાડી. તેમણે બાળલગ્ન, વિધવા પુનર્લગ્ન પર પ્રતિબંધ અને બહુપત્નીત્વની પ્રથા વિરુદ્ધ કંગ્રેસ યજ્ઞવળ સલાવી તમના પ્રયાસના લીધે જ અગ્રજ સરકાર (ઈ.સ. ૧૮૯૬) વિધવા પુનર્લગ્નના કાયદો કર્યો આમ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અને હરજજા સુધારવાના કાર્યમાં ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન બ્રિટિશ સરકાર સરજરી નાકરીઓમાં સ્ત્રીઓની ભરતી કરીને તમના સ્વાવલંબી

બનાવવા ઉત્તરજન આપ્યું. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી સમાજમાં સ્ત્રીઓના દરજ્જામાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે બધારણ દ્વારા સ્ત્રીઓને સમાજમાં સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા તથા કન્યાકલ્પવણી ઉપર ભાર મુકાયો. સ્ત્રીઓના વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર જાળવવા માટે બા.સ કાયદા ધરાવતા આવ્યા છે કન્યાઓ માટે વિશિષ્ટ આભુસકથા ધરાવતા આવ્યા છે અને વિશિષ્ટ સવલતો પણ આપે છે અને પરિણામે સ્ત્રીઓના શિક્ષણનું પ્રમાણ નોંધપાત્ર રીતે વધ્યું છે સ્ત્રીઓએ અનેક બેવસાયામાં પ્રવેશ કર્યો છે સામાજિક બેવસાયામાં સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા અને સમાનતાનું પ્રમાણ વધ્યું છે આમ આગાહી બાદ સ્ત્રીઓના વ્યાપ- વિસ્તરણને લીધે તબાકા જાગૃતિ, જાહર જીવનમાં પ્રવેશ, સરકાર તરફ તેઓના પ્રાપ્ત થયેલા વિશિષ્ટ હકો, સ્ત્રીઓના ઉત્કર્ષ માટે થયેલા કામદાર વગરના કરણો સમાજમાં સ્ત્રીઓના દરજ્જા ઊંચા આવ્યા છે તંત્રનરમ સોનાન સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સરકારમાં મળેલ ૧૩% મનામન બેઠકોને શરિણામે, ગામવચ્ચબન નાનુક અને જિલ્લા પચાસતમાં પ્રમુખપદના હાદા સુધી સ્ત્રીઓ પહોંચી છે

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત ઉત્તર આપો

- (1) રાજા રામમોહનરાય સમાજ-સુધારણા માટે કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ કરી ?
- (2) બ્રહ્મોસમાજની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ કઈ કઈ હતી ?
- (3) રામકૃષ્ણ મિશનની સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિઓની રૂપરેખા આપો
- (4) આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિઓની માહિતી આપો
- (5) વિપ્લોરિકલ સોસાયટીની પ્રવૃત્તિઓમાં સ્ત્રીઓની એની બેસન્ટના પ્રદાનના બાબત આપો

2. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) રાજા રામમોહનરાયે કઈ પત્રિકા શરૂ કરી ?
- (2) રાજા રામમોહનરાયને 'રાજા' ની પદવી કોણે આપી હતી ?
- (3) જ્યોતિરાવ કુલેનો જન્મ કયા પરિવારમાં થયો હતો ?
- (4) આર્યસમાજના સ્થાપક કોણ હતા ?
- (5) રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના કયા થઈ ?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો

- (1) રાજા રામમોહનરાયે સમાજસુધારણા માટે કઈ સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી ?
(અ) હિતકારિણી સભા (બ) આર્યસમાજ (ક) પ્રાર્થનાસમાજ (દ) બ્રહ્મસમાજ
- (2) રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના કાણ કરી હતી ?
(અ) સ્વામી રામકૃષ્ણ (બ) સ્વામી વિવેકાનંદ
(ક) સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી (દ) રાજા રામમોહનરાય
- (3) સિદ્ધાન્તો ગુરુ પ્રબંધક સમિતિએ કયા સમાજમાં સુધારણાનું કાર્ય કર્યું ?
(અ) શીખ (બ) હિંદુ (ક) ખ્રિસ્તિય (દ) ખ્રિસ્તી
- (4) વિપ્લોરિકલ સોસાયટીનું કાર્ય હિંદમાં આવીને કાણ ઉપાડી લીધું ?
(અ) મ.મ બલવદ્સકી (બ) એની બેસન્ટ (ક) કર્નલ આલકાટ (દ) બેન્ટિક
- (5) સતીપ્રથા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતો કાયદો કોણે ઘડ્યો ?
(અ) રોબર્ટ ક્લાર્ક (બ) ડેવિડાઉસી
(ક) વિલિયમ બેન્ટિક (દ) વાઈસરોય કનિંગ

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા (Indian National Congress) ની સ્થાપના સહ ભારતીય ઇતિહાસનું એક મહત્વનું અને ગૌરવશાળી પ્રકરણ શરૂ થયું. તેના અંગે આખા સ્પર્શ કરીએ ત પહેલાં આપણા હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ઉદ્ભવ અને વિકાસ માટે કાળાખૂત પરિબલો તથા પુરાવાઓ સમ્યાચ, તમજ તના પ્રારંભિક તબક્કા (1885-1919)ની કામગીરીનો સંક્ષિપ્ત અહવાલ મળવીશું.

હિંદનું વહીવટી તેમજ આર્થિક એકીકરણ

૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના અંત કામનીનું શાસન સમાપ્ત થતા બ્રિટિશ તાજનું સીધું શાસન સ્થાપિત થયું તની કટલીક તાકાલીન તથા દુરગામી અસરો ઘઈ બ્રિટિશ સરકારનું સીધું શાસન સ્થપાતા તની વહીવટી, રાજકીય, લશ્કરી, આર્થિક, સામાજિક તથા પ્રારંભિક નીતિમા મહત્વના ફરફારો થયા. દાસક અને શાસિત વચ્ચેના પરસ્પરના અંતર તથા અવિશ્વાસન સંગ્રામનું એક મહત્વનું કારણ મણવામા આવ્યું હતું આ દૂર કરવા માટે હિંદીઓને વહીવટમા સામલ કરવાનું જરૂરી હતું કપનીસરકારે વર્ગીય તથા શાસકીય ચરિયાતમણાના ખ્યાલોને હીથે હિંદીઓના સરકારી હાદાથી વચિત રાખ્યા હતા તેમજ હાલકાતાના ધોરણે હિંદીઓના વહીવટમા સામલ કરવાની ચાર્ટરે અક્ટ 1833નાં જામવાઈના અમલ પણ થયા ન હતા. આથી સંગ્રામના અંત નવઅર, 1858મા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવલ સામ્રાજી વિક્ટરિયાના દરબારમા લાલકાતાના ધારણ હિંદીઓના વહીવટમા સામલ કરવાની નીતિનું પુનરુચ્ચારણ કરવામા આવ્યું તથા તેના અદશિક અમલ પાકા થયા. પરંતુ તનું પ્રમાણ આછું હતું. તેમના અપાયેલ જગાઓની પાયરી પણ ઘણી નીચી હતી. આથી બાસ કરીન શિક્ષિત હિંદીઓના સરકાર પ્રત્યના અસત્તાય વધ્યા 1861ના ધાર, હાલ આ અસત્તાયના આછા કરવાના પ્રથમ પ્રયાસ કરવામા આવ્યો.

કપની સરકારની આર્થિક નીતિએ ભારતના પાયમાલ કપું તેણે તાલસ ભારે જમીનમહેસૂલ તથા નેણ પોષણ, જમીનદારવાચી ખેડૂતનું ભારે શોષણ થયું હવાથી ખેતી રડી ભાગી હિંદનો ખેડૂત બેહાલ બન્યો. સરકારનાં કલપાતી મુક્તવામારની નીતિથી હિંદના વંપાર-ઉદ્યાગ પણ પડી ભાગ્યા હાલેન્ડમા અધાત થતા ભારતીય માલ પર ભારે જકાત લવાતી, જ્યારે હાલેન્ડથી ભારત આવતા માલ પર માત્ર પાંચ ટકા જેટલી નજીવી જકાત લેવાતી પરિણામે ભારતમા બનતો માલ ભારતમા જ માલો પડતા. જ્યારે હાલેન્ડમા ઉત્પાન થતા માલ ભારતમા સસ્તા વધી શકાતો. આથી ભારતના ઉદ્યોગ-વ્યવ નાશ પામ્યા અને તના કરીગરવર્ગ બેકાર બન્યો. બ્રિટિશ સરકારે કપનીસરકારની આ નીતિમા કઈ ફરફાર કર્યો નહિ આનાથી ભારતમા બકારી અને ભૂખમરા વધ્યા વિલિયમ હન્ટર ઈસ 1880 નાધ્યા પ્રમાણે લાખ હિંદીઓને એક ટક ભાજનથી ચલાવી લવુ પડતું ભારતીય મત્રી સેલીસબરી ઈસ 1875/૭૫ પણ સ્વીકાર્યું કે બ્રિટિશ શાસને ભારતના આર્થિક રીત નિયાવીન સફ્ટ પૂણી જવુ બનાવી હીધું હતું. ઉપરાત 19મી સદી દરમિયાન અવારનવાર પડલા દુષ્કાળના ભારતના લોકની વિષમ સ્થિતિમા વધારા કર્યો હતો. સરકારે લોકને સમયસર રાહત આપી નહાતી. આ બધાને પરિણામે લોકોમા અસતોષ વધ્યો.

પાશ્ચાત્ય વિચારો તેમજ શિક્ષણનો હિંદ પરનો પ્રભાવ

ભારતમા અગ્રજી કળવણી દાખલ કરવાના વિલિયમ બેન્ટિકના નિર્ણય 7 માર્ચ 1835 ધણા ઐતિહાસિક અને શકવર્તી પરિણામો લાવનારો સંબિત થયો હાલેન્ડની રાહામેન્ટે કપનીને અદેશ આપ્યો 83) હતા કે નેણ દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયા ભારતમા કેળવણી, કલ્પ તથા સસ્કૃતિને ઉભજન આપવા વાપરવા. પરંતુ ઈસ 1833 સુધી કપનીના ભારતમા કળવણી વિકાસથી એક પાઈ પણ વાપરી ન હતી તે સમય ભારતના લોકને સસ્કૃત કે ફારસી માધ્યમથી કેળવણી આપવી કે અગ્રજી માધ્યમથી આપવી તે પ્રશ્ન હતા સર ચાર્લ્સ ટ્રેવલ્સના રાજા રામનાથરાય વગરે અગ્રજી કળવણીના હિમાવતી હતા વિલિયમ બેન્ટિક પાત્ર

અંગ્રેજ કેળવણી તથા પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન-વિજ્ઞાન ભારતમાં ફાળવ કરવાના મતનો હતો. તેણે કેળવણીના પ્રશ્નોનું અવલોકન કરવા માટે એક કળવણી પંચ નીમ્યું તના પ્રમુખપદે ટી બી મકોલની નિમણૂક કરી 1835ના ફેબ્રુઆરીમાં મેકોલએ પત્રાવલ અહવાલ આપ્યા તથા પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ ઉત્તરજન અપવાનો હિમાયત કરી હતી વિલિયમ બેન્ટિને આ અહવાલ સ્વીકાર્યો ત પછી ગવર્નર જનરલ ડલહાઉસીના સમય (ઈ.સ. 1848-56) સર ચાર્લ્સ વુડ નામના અધિકારીએ ભારતીય શિક્ષણના મેગ્નાકાર્ટા તરીકે જાણીતા 'શિક્ષણનો ખરીતો' પસાર કરી કેળવણીની દિશામાં ઝડપી ગતિ કરી વાઈસરોય રિપને હન્ટર કમિશન મારફતે આ કામને કાયમી સ્વરૂપ આપ્યું. આ બધા પ્રયત્નોને લીધે દેશભરમાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો નેનારી વખત જતા ભારતમાં બુદ્ધિવાદીઓના અને નાનકડા પંતુ શક્તિશાળી વર્ગ ઊભા થયા તમ્મ પુરુષ અને ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ અને તમના ભારતનામ એમકાનો અજ્ઞાત ડાર્. બર્ડ, ચિલ્ડ, ટાન્સલ તથા નો. ઉદાત્તવાદી અને આત્મચરિત્ર લખાણોએ આ વખતે રાષ્ટ્રવાદ અને સ્વશાસનની ભાવના ઝેરી વળી, ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ ત. ફરજિયાત ભણવવામાં આવતા તમ મેગ્નાકાર્ટાની પ્રાપ્તિથી માંડીને સસદીય પદ્ધતિ ચૂંટણી, રાજકીય પક્ષ, લોકના મૂળભૂત અધિકાર, વગર બ.બ.અ ભારતના શિક્ષિત સમાજ પર અસર કરી.

મુદ્રણ અને સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રભાવ

રાષ્ટ્રીય ચેતના ફલાવવામાં વર્તમાનપત્ર અને સાહિત્યક પણ નોંધપાત્ર ફળ આપ્યા. મુદ્રણ-ક્ષેત્ર ભારતમાં છક સાળમાં સૈકથી પાર્ટીંગીઝ દ્વારા પ્રારંભ થઈ ચૂક્યા હતા. ત્યારબાદ સત્તરમાં સૈકમાં મુબઈમાં ભીષ્મજી પારંબ નામના મુજરાતી વણિકે તથા બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મુદ્રણાલયો સ્થાપ્યા. ત્યારબાદ બંદરમાં સૈકામાં કોલકાતા મદ્રાસ (ચેન્નાઈ) અને મુબઈ જેવા મોટા શહેરમાં બધા મુદ્રણાલયો શરૂ થયા જતા લીધે ગ્રંથ, પત્રિકાઓ, સામયિક અને વર્તમાનપત્ર છપાઈને લોક સુધી પહોંચવા માંડ્યાં. આવા સમયગાળામાં (ઈ.સ. 1780, બંગાળમાં કોલકાતા મુકામે જૈમ્સ ઓગસ્ટસ હિકી નામના અંગ્રેજ 'બેંગોલ ગેઝેટ' નામનું સવક્રમ સમાચારપત્ર શરૂ કરી વાણીસ્વાતમ્ય વૈચારિક અભિવ્યક્તિ અને યત્નકારત્વના ક્ષેત્ર ઉચ્ચ માપદંડની સ્થાપના કરી.

આ ભરતમાં હિંદની ભાષાઓમાં પ્રસિદ્ધ થતા આખબારની સાખ્યામાં સારા અવા વધારે થયા. ઈ.સ. 1888 સુધીમાં બંગાળમાં લગભગ 62 મુબઈ ઈલાકામાં આશરે 100 તથા મદ્રાસ પ્રાંતમાં 50 જેટલા વર્તમાનપત્રો દેશી ભાષાઓમાં પ્રસિદ્ધ થતા હતા. આ ઉપરાંત અંગ્રજી ભાષામાં પણ સારી સાખ્યામાં અખબારો પ્રગટ થતા હતા. તમ 'મ.સ કરીન કલકાતાથી પ્રસિદ્ધ થતા 'પટ્ટીઅટ' ઈન્ડિયન મિરર' અને 'અમૃત બજાર પત્રિકા' નામના અખબારો સંસ્કારના અન્ધાણી કાળો ગળીના ખેતરોમાં કામ કરતા મજૂરો ખરના અત્યાચારો વગરની અકરી ટીકા કરીને રાજામતને જાગૃત કર્યા. લોકમાન્ય ટિળકના માર્ગદર્શન હઠળ પ્રસિદ્ધ થતા 'કસરી' અને મરાઠા સાન્સહિતોએ પણ રાષ્ટ્રવાદને ફલાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો. મદ્રાસથી પ્રસિદ્ધ થતા 'હિન્દુ' નામના વર્તમાનપત્ર પણ દસિશામાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાના ફેલાવામાં મહત્વના ફાળો આપ્યા.

અમ ભારતમાં વર્તમાનપત્ર પ્રસિદ્ધ બનતા લોકજાગૃતિ વધી. દેશભરમાં અંગ્રેજી માધ્યમના શિક્ષણને લીધે અંગ્રેજી ઉપરાંત ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, તમિલ, નેલુગુ, મલયાલમ, કન્નડ, વજબી, ઉર્દુ અને હિંદી ભાષામાં ઘણાબધુ સાહિત્ય રચવા માંડ્યું. આવી સાહિત્યિક રચનાઓ રાષ્ટ્રવાદ પૌરાણિક મૌરવ અને વૈચારિક જાગરણને લગતા વિચારો પૂરતા પ્રમાણમાં રહેતા. બકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય (ચેટર્જી) લિખિત આનંદમઠ નામની નવલકથાનું ગીત વદ માતરમ્ યુવા કાનિવીરોનું પ્રિય સૂત્ર બની ગયું. આ ઉપરાંત કવિવર રવીન્દ્રનાથની ગીતજલિ હિનબધુ મિત્રનું નિર્લપણ રાજા રામમહંદરાય ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, મહંદર માવિદ રાજા, ગાંધાલ હરિ દેશમુખ, ચિપલૂકર, લોકમાન્ય ટિળક ગુજરાતમાં વેવધનરમ ત્રિપાઠી, વીર નર્મદ કરસનદાસ મૂળજી વગરની રાષ્ટ્રવાદી અને સુધરાવાદી સાહિત્યિક કાનિગાઓ દેશભરમાં વક નવી જાગૃતિ અને લાભગતના સર્જકો અ.મ. બને માધ્યમાં દ્વારા તાકાલીન ભારતમાં ભારે પરિવર્તન આપ્યું.

ભારતના બંધ્ય ભૂતકાળનું પુનઃ સંશોધન

આ સમય દરમિયાન હિંદી સંસ્કરના પુરાતત્ત્વખાતાના વડા અલેક્ઝાન્ડર કનિંગહામ તથા તેના મદદનીશોએ ભારતના અનેક પ્રાચીન સ્થળોએ ખોદકામ કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિની ગૌરવગાથા ગાતા અવશયા શોધી કાઢ્યા. અજ અસ્તમ્ય ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી જેવા ભારતીય પુરાતત્ત્વવિદોએ પણ અનેક પુરાણો અવશયા શોધી કાઢીને ભારતીયના તમના દેશની સંસ્કૃતિની ભવ્યતાના ખ્યાલ આપ્યો. વળી, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જેવા કે કર્નલ જૈમ્સ ટાલ જૈમ્સ પ્રિન્સપ, સર એલેક્ઝાન્ડર કિનલાક ફર્બેસ, મેક્ઝમુલાર વિલ્સન, ફર્ગ્યુસન, બુલ્લર ફલીટ વગેરે તથા ભારતીય વિદ્વાનો જવા કે રાજન્દ્રલાલ મિત્ર, રામકૃષ્ણ ગો ભાડારકર, ડા હસમુખ સહગિયા, હરિપ્રસાદ દાસી, દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામી વિવેકાનંદ સંજા રામચાંદનરાય, ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, ડા અસ આર રાવ, ડા આર એન મહતા શ્રી પી પી પટ્ટા, આર અસ વિષ્ટ વગેરેએ પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીઓ દ્વારા ભારતીય ગૌરવગાથાન પુનઃ જાગૃત કરવા પ્રયાસ કર્યો અનેક વિદ્વાનોએ પ્રાચીન શિલાલેખો, સિક્કાઓ, હસ્તપ્રત વગેરેના અભ્યાસ કરીને તમના પર અભ્યાસપૂર્ણ લેખ લખ્યા, અશાકના શિલાલેખો, પાશ્ચિની અને પત્તજલિની કૃતિઓ, કીટિલ્પનું અર્થશાસ્ત્ર, અશ્વધાનના લગણા, કલિકલ્પના પુસ્તકો, મહાન વ્યક્તિશાસ્ત્રીઓ અને ભગાવતકાવ્યોના ગ્રંથો વગેરે પર અભ્યાસીઓએ નવા પ્રકાશ નાખીને ભારતીયની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાને જાગૃત કરી તમને લાગ્યું કે ભારતના સંસ્કૃતિક વારસા શ્રીક કે રામના સંસ્કૃતિક વારસા કરતા જરાએ ઊંતરતો ન હતો આમથી રજા તેમની રાષ્ટ્રીય ભાવનાને રંગ મળ્યો

બ્રિટિશરોનું જાતિગત અભિમાન

બ્રિટિશરોએ જાતિગત અભિમાન શરૂઆતથી જ જાંવા મળે છે શાસક અને શાસનપ્રણાલીના તંત્ર પ્રત્યક્ષરિત કર્યો કપનીસરકારે વર્ગીય તથા શાસકીય ચરિત્રતાવશાતના ખ્યાલો હિંદીઓને સરકારી હાદથી વર્ણિત રાખ્યા હતા તથા અંગ્રજ નાકરશાહીની હિંદીઓ પ્રત્યેનાં સુગમ લીધે લાચકાતના ધરણ હિંદીઓને વહીવટમાં સ્થાન આપ્યું નહિ અટલું જ નહિ પણ ભારતમાં આવેલા યુરોપિયનનાં એક વિશિષ્ટ અધિકાર હતા કે તેમનો મુકદ્દમા માત્ર યુરોપીય ન્યાયાધીશ સમક્ષ જ ચાલી શકે

૧૮૬૭ના સ્થાનત્વસંશ્લેષમાં વહી ગંગેજામાં જાતીય ગૌરવ અભિમાન તથા અલ્પકરની તેમજ ભારતીય પ્રત્યક્ષ ધૃષ્ટા નિરસ્કાર તથા અભ્યક્તની ભાવનામાં વાંધારો થયો તરબેન તક મળે ત્યારે ભારતીયને નીચા દેખાડવાની તક જની કેરતા નહિ ભારતીયના તંત્રા નિમ્ન સમજતા હતા ભારતીયના યુરોપિયન કલબ, હાટલ, પાર્ક સ્નાનગૃહમાં જવાની મનાઈ હતી તમના ગારી યામડીની શ્રમતા (White men's burden) દેખાડવા જાગૃત રહ્યા, યુરોપિયન સિવાય સર્વે અશિયાવાસીઓના પોતાનાથી નિમ્ન સમજતા હતા તથા ભારતીયના અસભ્ય અસંસ્કૃત તથા જાગલી ગણતા હતા 'ગાંધીઓનો અધિકાર ભારતીયો ઉપર જન્મજાત રહ્યો' હાવાનાં સિદ્ધાંતનો પ્રચાર-વસાર કરતા

આ પ્રકારની અપમાનજનક પરિસ્થિતિનો સામનો ભારતીયોને અવારનવાર કરવો પડતા હતાં શાસક અને શાસિત વચ્ચે માટી ખાઈ ઉદભવી અંગ્રેજોએ ભારતીયો સાથે સામાજિક રીતે હળવામળવાનું હાનભાગ બધ કરી દીધું હતું બન વચ્ચે અરસપરસ દ્રષ્ય અને ચૃણા ઉદભવ્યા ભારતીયો પણ અંગ્રજોના અત્યાચાર અને નિર્દોષ હન્યાઓ બુલ્યા નહોતા હિંદીઓના ગૌરવને હસ પહોંચી અને નેથી તમની રાષ્ટ્રભાવના જાગી ઊઠી !

હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પુરોગામી સંસ્થાઓ

હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થવા છતાં રાજકીય ભેગોમાં આ પહોંચી પણ કેટલીક સ્થાનિક અને પ્રદેશ-સ્તરની રાજકીય સંસ્થાઓ આ દિશામાં કામ કરતી હતી પાશ્ચાત્ય કબજણીના પ્રચાર-પ્રસારના લીધે હિન્દુમાં રાષ્ટ્રવાદી, બધારણવાદી અને લોકશાહીવાદી વિચારના સારા અવા કલાવા થવા પામ્યા હતાં પરિણામ ૧૭મા સેક ના પ્રારભકાળથી જ રાજકીય-રાષ્ટ્રીય તમજ સામાજિક અને ધાર્મિક ભેગ નાધવાનું કાળે આવાનાર સંસ્થાઓ ઉદય થયો હતો આ સંસ્થાઓએ હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેવા સંગઠનો માટે પૂર્વભૂમિકા બાધી અને ધોગ્ય વાતાવરણ સર્જ્યું હતું ઇંગ્લેન્ડની સસદે વસાર કરેલ ૧૮૭૦ બંધાનુસાર કોઈપણ ભારતીય ન્યાયાધીશ યુરોપિયન

તેમજા ખ્રિસ્તી તહેવારોદ્ધાર સામેનો કેસ ચલાવી શકે નહિ કે ન્યાયપત્ર(જુરૂરી)ના સભ્ય પણ રહી શકે નહિ આ અન્યાયી અને અપમાનજનક ધારના રાજા રામભાઈનારૂપે વિરોધ કર્યો આ ધારના રદ કરવા તેમણે અરજી કરી હિન્દીઓની હજારો સહી કરાવી ઇંગ્લેન્ડ પાર્લામેન્ટમાં રજૂઆત કરી રજા તનુ કાઈ હકારાત્મક પરિણામ આપ્યું નહિ, આ અન્યાયી ધારા ચાલુ રહ્યા પરંતુ સરકારે જાણુકમીયરી નીતિના વ્યવસ્થિત રીત વિરોધ કરવા માટે જામૃત હિંદીઓની કાઈ રાજકીય સંસ્થા હાવી જોઈએ એવા ખ્યાલ લોકમાં દેઢ થયો.

બગાબાયા પ્રકાશિકા સભા (1836)

બગાબાયા અને ભારતનું આ પ્રથમ રાજકીય સંગઠન હતું તેની સ્થાપના (1836) સરકારની નીતિઓ અને હિંદની પ્રજા સદર્થે વહીવટની સમીક્ષા કરવા માટે થઈ હતી. બ વર્ષની કામગીરી બાદ અને સભ્યાને પાતાની ગ્રીવસ જણાતા સરકારી નત્ર નિયંત્રણની સબધ ધરાવતા અને તમની સમક્ષ રજૂઆત કરવા સક્ષમ એવા જમીનદાર વર્ગને આ કામ સોંપાયું.

જમીનદાર સંઘ (1838)

બગાબાયા બિહાર અને ઓરિસ્સાના જમીનદારોએ દારકાનાથ ઠાકુર કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના પિતામહ ની પ્રેરણાથી કાલકાતા મુકામ જમીનદાર સંઘની સ્થાપના 1838 કરવામાં આવી આ સંસ્થાના સંયુક્ત મંત્રી 'ઈન્ડિશમેન અબબારના તરીકે ઇબલ્યુ સો. હરીન હતા. આ સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જમીનદારો અને હિંદીઓના પ્રશ્નોની રજૂઆત અને નિયંત્રણ લાવવાના હતા આ માટે સંઘ બ્રિટનમાં તથા ત્યાની સરકાર, પાર્લામેન્ટ/મ. મિ થામ્પસન નામના એક સાસદની હિંદના હિતને લગતી રજૂઆત કરનાર પ્રવક્તા (વગરદાર પ્રતિનિધિ) તરીકે નિયુક્તિ કરી આ પ્રકારનો એ સવપ્રથમ રાજકીય પ્રયાસ હતો.

બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિયેશન (1851)

બ્રિટન ખાતે 'બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિયટી' નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી હિન્દીઓને સરકાર દ્વારા થતા અન્યાયોની રજૂઆત આ સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવતી હતી એ જ રીત કાલકાતા મુકામે બગાબાયા બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિયટી નામની એક સંસ્થા સ્થપાઈ 1844, જોકે આ સંસ્થામાં ડ્રાય વર્ગના તથા જમીનદાર વર્ગના લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ હતું, આથી આમજનતાને તરી પ્રવૃત્તિઓ વિશે વિશેષ પાશ્વિત્ય ન હતાં આ બન સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિ અકસરમાં છાવાથી તનુ જાણણ કરીને 'બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિયેશન' નામની નવી સંસ્થા ઉદ્ભવી 1851) આ સંસ્થાનું સ્વરૂપ રાષ્ટ્રીય સ્તરનું હતું દારકાનાથ ઠાકુરના કુત્ર અને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના પિતા દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરે તરી સ્થાપના કરી તમણે આ સંસ્થાની શાખાઓ મદ્રાસ, મુંબઈ વગર સ્થળોએ ખોલી હતી તેમના પ્રયાનોથી 1858 ના ધારાના હિન્દીઓને સૌપ્રથમ વખત ધારાનુંહમાં સ્થાન અપવામાં આવ્યું હતું.

અન્ય સંસ્થાઓની સ્થાપના અને કામગીરી

કાલકાતા-બગાબાયાની ઉપર્યુક્ત સંસ્થાઓને ધારણે મુંબઈ ખાત બાબ્બ એસોસિયેશન (ઈસ 1857), મદ્રાસ ખાત 'મદ્રાસ નેટિવ સભા' ઈસ 1855, અને પૂના મુકામ 'પૂના એસોસિયેશન' (ઈસ 1867, તથા સ.વર્જનિક સભા' (ઈસ. 1870) જેવી કેટલીક અન્ય સંસ્થાઓની સ્થાપના થઈ જેમ્સ અનુક્રમ જગન્નાથ શંકર શંક દાદાજીઈ નવરાજી, જે ભા.ઉદાજી તથા જી અમ્મ થકી અને મહાદેવ ગવિંદ રાજા તમજ ગાપાલકૃષ્ણા માખલ જેવા નતજાઓ અમત્યની કામગીરી બજાવી ત્યારબાદ ફિરોજશાહ મહેતા, કેટી નલમ અને બદરુદ્દીન નૈયબજીના પ્રયાનોથી મુંબઈ મુકામ બાબ્બે પ્રસિડન્ટી એસોસિયેશન (ઈસ 1885) અને 'મદ્રાસ નેટિવ એસોસિયેશન'ન સ્થાને મહાજન સભા' (ઈસ. 1884)ની શરૂઆત થઈ કાલકાતામાં ઇન્ડિયન લીગ'ની સ્થાપના થઈ 1879, તના મુખ્ય નતજાઓ 'અમૃત બાગાર પત્રિકા' મુખ્ય સંપાદક શિશિરકુમાર ધ.પ શામુચંદ્ર મુંબરજી, કાલીમાહનદાસ અને જોશીશંકર દત્ત હતા તના મુખ્ય ઉદ્દેશ લોકોના રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના વિકસાવવી અને રાજકીય તાલીમ અપવાનો હતો.

આ નમૂના સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓ અને ઉદ્દેશો પણ ઉપર્યુક્ત સંસ્થાઓ જેવા જ હતા. જ્યારે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના (ઈસ 1885) થતા આમાંની માટાભાગની સંસ્થાઓ પાતાના કાર્યક્ષેત્ર અને ઉદ્દેશો સાથે મહાસભામાં વિલીન થઈ ગઈ

ઇન્ડિયન એસોસિયેશન (1876)

કલકત્તા મુકમ ઇન્ડિયન એસોસિયેશન ની સ્થાપના કરવામાં આવી 176 જુલાઈ, 1876, તેના મુખ્ય નેતાઓ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને એનઈ માહન બાજુ હતા આ સંસ્થાએ અગ્રજી શિક્ષણ મળવાના ભારતના મધ્યમ વર્ગના લોકોની બહુમતિ હતી આ સંસ્થાએ રાજકીય આદર્શનમાં ભાગ લીધો ખાસ કરીને સિવિલ સર્વિસિઝ અજિટશનમાં મુખ્ય ફળો આ સંસ્થાનો હતો સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીની ધરપકડ કરવામાં આવી તે અંગે સંસ્થાએ વિભિન્ન સ્થળોએ વિરોધપ્રદર્શન યોજ્યા આ સંસ્થાની હાલતના સાબર શાખાઓ કામરત હતી મદ્રાસમાં પણ 'મહાજન સભા' ની સ્થાપના થઈ 18 મે 1884 નેના નેતાઓ પી રગિયા નાયડુ, વી રાધવાચારી અને આંતરેબલ મિસ્ટર પી આનંદ ચાર્લ્સ હતા સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જનતાની ભાવનાઓનો વિકાસ કરવાનો હતો

આ રીતે (1870-1884 સુધી) ભારતના જુદા જુદા પ્રાંતમાં કઈ ને કોઈ સંસ્થા કાર્યરત હતી કિંટન દ્વારા આપાજિત દિલ્હી દરબારમાં, ઈ.સ. 1877 આવવા લોકોને જાણના ભારતીયમાં પણ આ વિચાર સ્ફૂર્તી કે 'જુદા જુદા રાજકીય સેઓમાં કામ કરતા લોકો પ્રતિનિધિઓએ પણ વરસમાં એક વખત કાર્થ સ્થળ મળવું જોઈએ' સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના ભારતવ્યાપી પ્રવાસ, રિપોનના વખતમાં સ્થાપિત ઈલ્હર્ટ બીલે આ વિચારને સમર્થન આપ્યું ઇન્ડિયન એસોસિયેશન નું વાર્ષિક અધિવેશન (ડિસેમ્બર 1883) કલકત્તા મુકમ ભરાયું તેમાં 200 પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો હતો આ સંસ્થાના બીજા અધિવેશન 25 થી 27 ડિસેમ્બર 885) દરમિયાન (જ્યારે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું ત્રયમ અધિવેશન મુંબઈ ખાતે મળવા જઈ રહ્યું હતું ત્યારે) કરવામાં આવેલા ઠરાવો પણ મહાસભાના ઠરાવો જેવા જ હતા પરંતુ આ સંસ્થાના આગેવાનોએ જ્યારે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પાતાના ઇચ્છિત ધારણા અનુસાર કામ કરતી જાઈ તથા તેમ મળવા લાક-પ્રતિસાદ જોવા અટકે આ પરિષદે પોતાની પ્રવૃત્તિઓ સકલ્પી લીધી

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને રાષ્ટ્રીય આદર્શનના પ્રારંભિક તબક્કો (1885 થી 1905)

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના

સર એલન આકટવિયન ક્યુમ નામના એક નિવૃત્ત અગ્રજી અધિકારીની પ્રરણાથી ભારતમાં (1885) હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થઈ સર ક્યુમ વાઇસરોયની કે ઇન્સિસલન્ટ ગૃહમંત્રીના અગત સકટરી હતા તે પહેલા તેઓ ઈંગ્લેન્ડ જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ હતા ઈસ 1857) તે વખતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની તેમણે ઘણી સારી સેવા કરી હતી છતાં તે વખતથી તેમના મનમાં વિચાર રૂઢ થયો હતો કે "બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપરથી દેખાય છે તેટલું નહામન તથા અત હિંદી લોકોમાં તેમના વિશે ભારે અસતોષ છે" આ ભારતીયોના અસતોષને વ્યક્ત કરવા માટે જો કોઈ બહારગુલીય સંસ્થા નહિ હોય તો તે ફરી પાછો દાવાતબના સ્વરૂપે બહુકી ઊંઠશ તેવા નમને વાજબી રીતે જ રર લાગતા હતા સર ક્યુમની આ વિચારસરણીના ન સમયના વાઈસરોય ફરિનના સાથ અને પ્રરણા મળ્યા હતા ભારતના વિચારશીલ લોકોને તો એક અખિલ ભારતીય સંસ્થાની જરૂરિયાત લાગતી જ હતી

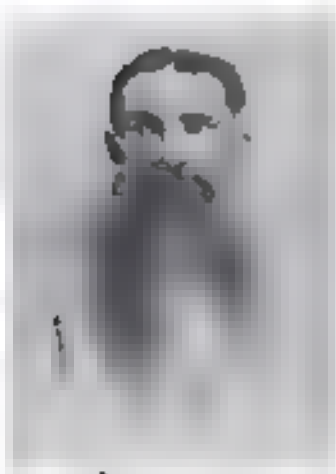

સર એ. ઓ. ક્યુમ

આથી દાદાભાઈ નવરોજી મોવાલકુજા મોનલ, ફિરંગશાહ મહેતા બદરૂદીન નેયબજી, મોમેશચંદ્ર બેનરજી વગેરેએ ક્યુમના વિચારને વધાવી લીધો અને હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થઈ ભારતના લોકોની

આ.કા.ક.ઓ અને કૃષિ.દોને વાળા આંદોલ. માટે તથા હાંકોની માગણીઓ બ્રિટિશ સરકાર સમક્ષ રજૂ કરવા માટે આ બો હુમને એક દશવ્ય.પી સમ્મ. આપવાની જરૂરિયાત લાગી હતી. તમારા ઈન્સ્ટેન્ડ જર્નલ બ્રિટિશ રાજકુલુષ. સમક્ષ આ વિચાર રજૂ કર્યા અને તમા તમને સમર્થન મળ્યું તથા તમારા ભારત પક્ષા કરીને હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના કરી.

1885 થી 1905 સુધીની હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કામગીરી

બાલગંગાધર ટિલક

સર એ. એ. હુમની પ્રેરણા અને પ્રયત્નોને આધારે 1885ના ડિસેમ્બરની 75મી તારીખે પૂના સાર્વજનિક સભાના આમંત્રણથી પાવંતી ટેકરી પેશા બાગ પૂના ખાતે મળવાનું નક્કી થયું હતું પરંતુ આ અરસામા પૂના અને તેની આસપાસના વિસ્તારમાં પોલોનો રાગચાળો ક.ટી નીકળતા ફિરોજશાહ મહેતા, ક.ટી તલાગ અને બદરુદ્દીન તૈયબજીના નેતૃત્વ નીચ મુબઈ પ્રેસિડેન્સી અસાસિયસને આ બેઠક મુબઈના ગોવ.ગિધા. ટેન્ક ખાતે બાલાવી. અને 28 ડિસેમ્બર 1885ના રોજ બહારના 12:00ના સુમારે મુબઈની સંસ્કૃતિક કક્ષમા ગાવ.ગિધા. ટેન્ક ખાતની સર મહકુબશાહ તજપાળ સંસ્કૃત મહા.વિદ્યાલયના સંસ્કૃતિક કક્ષમા મળી. તમુ પ્રમુખપદે વ્યામેશ્વરદ બેનરજી નામના કાલકત. બાબાના ના. ખ્યાતનામ અડવાકટન સાધવામા આવ્યું જ્યાર અજીવન મહા.મનીંવદ હુમની વરણી કરવામા આવી. આ અધિવેશનમા દર.ભરમાથી આવલા કુલ 70 પ્રતિનિધિઆએ ભાગ લીધા હતા. આ અધિવેશનમા મુજરાતના ના.બા. સર્વકી દાદાભાઈ નવરજી સર દિનશા વચ્ચે સર ફિરોજશાહ મહેતા વગરે હતા. કુલ ચાર દિવસ 28 થી ૩1 સુધી ચાલવા આ અધિવેશનમા દરની અનેક સમસ્યાઓ પર ચર્ચાવિચારણા કર્યા પછી કુલ નવ ઠરાવો કરવામા આવ્યા ત્યારપછીના વર્ષે (18 ડિસેમ્બર, 1886) મહાસભાનું દ્વિતીય અધિવેશન કાલકાત. મુકામ મળ્યું તેમા ઉપસ્થિત 400 પ્રતિનિધિઓનું પ્રમુખસ્થાન પારસી સુધારક અને મુજરાતના લોકપ્રિય ના. દાદાભાઈ નવરજીએ સભાળ્યું પાતના વક્તવ્યમા તમારું મહાસભાના ઠરાવો તરફ સરકારે દર્શાવેલ ઉદાસીનતાની ટીકા કરી સ્વાગતપ્રમુખનું સ્થાન રાજદ્રાવલ મિત્ર શાબાળ્યુ આ બન અધિવેશનાન પારી સફળતા મળી નહિ. છતાં પણ મહાસભાના અગોવાનો ત્રીજા વર્ષે (ડિસેમ્બર. 1887મા) મદ્રાસ મુકામ જાણીતા મુસ્લિમ અગ્રણી બદરુદ્દીન તૈયબજીના પ્રમુખપદે મળલી મહાસભાના અધિવેશનમા ઉપસ્થિત રહ્યા તમા મહાસભાના બધારસ-ચાતર માટે પ્રમાણ થયા આ અધિવેશનમા કુલ 607 પ્રતિનિધિઓ દર.ભરમાથી હાજરી આપી હતી.

પ્રારંભમા કોંગ્રેસ નરમ મવાલ વલણ અપનાવ્યું તમા પ્રત્યેક ઠરાવમા બ્રિટિશ તાજ પ્રત્યે વફ દારી રજૂ કરવામા આવતી અને ઠરાવોની ભાષા સૈમ્ય નક્ક અને વિવકી રાખવામા આવતી તમા ધારાસભા.આમ. ચૂટાયલા સભ્યોની બહુમતી રાખવા, પ્રાતા.મ. અને કન્દમા જવાબદાર સરકારે રચવા, હિંદોઆન લા.બકાતના પારણ સરકારી નાકરીંગના આપવા, કારાબારી અને ન્યાયતમન અલગ કરવા ભારતના લોકોનું શક્ય ત્યા સુધી ભારતીયકરણ કરવા, ખૂતો અને મજૂરાની સ્થિતિ સુધારવા ભારતની ગરીબોઈ ખાલી કરવા વગરેન લગતા ઠરાવો કરવામા આવ્યા હતા. કોંગ્રેસે ઠરાવો પસાર કર્યા પરંતુ સરકાર પર તેની કોઈ ખાસ ગતસર થઈ નહિ.

કોંગ્રેસનું ત્રીજું અધિવેશન અલ્હાબાદ ખાતે યોજવાનું નક્કી કરવામા આવ્યું હતું પરંતુ તે લોકરી વિસ્તાર હવાથી શાંતિ અને સલામતી જાખમાવના બહાના તથા આ અધિવેશન મળવા પર હોલ્લી ધરીએ પ્રતિબંધ કરમાવવામા આવ્યો આવી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ પૂર્વનિધારિત સમયે (ડિસેમ્બર, 1888) આ ઐતિહાસિક અધિવેશન મળ્યું અધિવેશનની અધ્યક્ષતા જ્યોર્જ પૂલ નામના એક ઉદારમતવાદી અંગ્રેજ વ્યાખારીએ કરી હતી આ અધિવેશન પણ સફળ રહ્યું.

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કોંગ્રેસ), પ્રથમ અધિવેશન, મુંબઈ-૧૮૮૬

તા ૫છી (૧૮૮૮) કોંગ્રેસે પાતાની કાર્યપદ્ધતિને વળાંક આપીને ભારતીય મ.ર્ગે જવાના નિર્ણય કર્યો અને કડક શબ્દોમાં પોતાની માગણીઓની રજૂઆત કરી

અહિંદુઓએ અધિવેશન ૫છી પાંચમું અધિવેશન (૧૮૮૭ મુંબઈ ખાતે અને છઠ્ઠું અધિવેશન (૧૮૯૦) કાલકાત ખાતે મળ્યું જ્યાં સરકારી અમલદારોને ભાગ લેવાનું તો દૂર પણ પ્રત્યેક બનીને ઉપસ્થિત રહેવા પર પ્રતિબંધ કરાવવા પ્રમુખસ્થાનથી ફિરોજશાહ મહેતાએ આની ટીકા કરી ત્યારબાદનું (૧૮૫૧નું) સત્તમું અધિવેશન પ્રથમ હિંદુ પ્રમુખ બાનરબાલ મિ. પિ. આનંદા ચાઈનના અધ્યક્ષપદે નાગપુર મુકામે અને તે પછી ૧૮૭૨ નું અહિંદુઓએ ખાતે વ્યામશયદ્ર બેનર્જીના પ્રમુખપદે મળ્યું હતું એ આ હુમની વિચારસરણીમાં પરિવર્તન આવ્યું હતું તમણે જણાવ્યું કે મહાસભા બાંધાર સૂચના અધિવેશનમાં થયેલા ઠરાવો પ્રત્યે સરકાર સહજ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નથી અને ખાસ કરીને ૧૮૭૨ના ધારામાં મહાસભાના એક પણ ઠરાવ પર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી તે જોતા તેના વિરુદ્ધ કરવાનું દર્શાવ્યું છતાં તમને ન થતા સર હુમ મહામત્રીપદ છોડવા કહ્યું જોકે તેમને કાર્યરત રહેવા મનાવી લેવામાં આવ્યા આ અધિવેશન બાદ મહાસભામાં જનતાવાદી અભિગમ વિકસ્યો એવા સંજોગમાં દર વર્ષે લાખેક રૂપિયાના ખર્ચે કરી અધિવેશનો બાલાવવાના કાંઈ ખાસ અર્થ રહ્યા નથી તથા મહાસભાએ હિંદુઓની પાતાની પ્રવૃત્તિઓ ધરાવીને તે ઈંગ્લેન્ડના કોલરમતવાદી સંસદો સુધી વિસ્તારવી જાઈએ પરંતુ નાગપુર અધિવેશન વખતે મહાસભાના અધિવેશનો પૂર્વવત્ રીતે મક્કમતાપૂર્વક ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો

ત્યારબાદ ઈસ ૧૮૭૭ થી ૧૯૦૬ સુધીના સમયગાળામાં મહાસભાના મવાળવાદી નતાઆ પાતાની રીતે સક્રિય રહ્યા ઈસ ૧૯૦૪ના મુંબઈ ખાતે મળેલા મહાસભાના વીસમા અને ત્યારબાદ (૧૯૦૬) બનારસ ખાતે મળેલા એકવીસમા અધિવેશનમાં ખાસ કોઈ અગત્યના ઠરાવ થયા નહિ આ સમયગાળામાં મવાળવાદીઓની પ્રવૃત્તિઓ આછા પ્રભાવવાળી રહી

આ અરસામાં વાંછસંગીય કર્જને બનાવના ભાગલા માડતા (૧૯૦૬) નના દંડબાબી વિરુદ્ધ શરૂ થયે મહારાજા મહેન્દ્રયદ્ર નાન્દી તથા સુરેન્દ્રનાથ બેનર્જીના પ્રયત્નોથી બગભગની સાથે 'સ્વદેશી ચળવળ' જોડાતા સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિની લડતને નવો વેગ મળ્યો

ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો દ્વિતીય તબક્કો (૧૯૦૬-૧૯૧૭)

કોંગ્રેસના બીજા તબક્કામાં કેટલાક મહત્વના બનાવા બન્યા જેમ કે, મવાળવાદ અને જલલવાદ વચ્ચેના સંઘર્ષ બગભગના ભાગલા (૧૯૦૬) અને તની સામ ચાલુ બગભગ કે સ્વદેશી આંદોલન, ભારતમાં કામવાદના

ઉદય, હોમરૂલ આદેશન, ભારતમાં અને વિદેશોમાં કાનિકારી પ્રવૃત્તિમાં તથા સરકારની 'ભાગલા પારો' અને રાજ કરાની નીતિન મુર્તિમત કરતા બ કચદ 1909ના માર્લ-મિન્ટો સુધારા અને 1910ના મોન્ટગ્યુ ચમ્સફર્ડ સુધારા એ અમની થયાં અહીં કરવામાં આવી છે હિન્દી પારસીઓના કચદા-1892 થી ખાસ સંલગ્ન થયા નહિ હવ તની માગણી અને અંપલગને વધી રહી હતી તવી પઢીના જહાલવાદી (અર્થાત્ ઉગ્ર) પુવાનાન જૂની પઢીના નનાઓની મવાળા (નરમ) નીતિ પસદ ન હાવાથી બન વચ્ચનુ વેમનસ્ય વાચુ

મવાળવાદ - જહાલવાદ વચ્ચેનુ વેમનસ્ય

જૂની પઢીના નનાઓ જેમ કે વ્ય.મેશચંદ્ર બનરજી દાદાભાઈ નવરાજી રામેશચંદ્ર દત્ત, મ.પાલકૃષ્ણ નાખલ, દિનશા વાચકા સર ફિરાજશાહ મહેતા, મદનમોહન માલવિયા, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી વગેરે મુખ્ય મવાળવાદી નનાઓ હતા. બ્રિટિશરો સત્ય અને ન્યાયમાં માનનારા હતાથી મવાળવાદીઓ બધારણાય અને લોકશાહી પઢીત દર. બ્રિટિશ શાસનની અપોગ્ય નીતિનો વિરોધ કરવામાં આવતા કંગ્રેસના વાર્ષિક અધિવશનમાં માગણીઓ અગ્ર થયાં અને ઠરાવો કરી વિનતીસ્વરૂપ અરજી વાઇસરોયને મોકલવામાં આવતી તેમની આવી કંઈશીલીને લીધે તેઓ નરમ મવાળવાદી કહેવાયા તમણે હિંદના શહેરી સુશિક્ષિત મધ્યમ વર્ગને સંગઠિત કરી રાષ્ટ્રીય ચળવળ માટની પૂર્વાભુમિકા નેપાદ કરી તેમણા સ્વશાસન સમાનતા લોકશાહી અને સ્વતંત્રતાના વિચારોનુ ભારતીય પ્રજામાં બીજારનારા કાર્યુ તેમ છતા તેઓ અંગ્રેજોના આધણા અનુયાયી નહતા, માટે જ નોંધાલકૃષ્ણ ગાંધીએ અંગ્રજ સરકારે આપલ 'નાઈટના બિતાબ તમજ સકંટરી ઓફ ધ સ્ટેટ ફર ઇન્ડિયાની કોંગ્રેસિયના સભ્યપદનો પણ અસ્વીકાર કર્યા

આમ, મવાળવાદીઓ સમયને અનુરૂપ નીતિ અપનાવી હવા છતા બ્રિટિશ સરકાર પર તેની કશી જ અસર થઈ નહતી. આથી કંગ્રેસના પુનર્વર્ગની ધીરજ ખુટતા કોંગ્રસમાં ઉગ્ર અને સક્રિય કામગીરીના પ્રારંભ થયા. આવી વિચારધારામાં માનનારા જહાલવાદીઓ તરીકે ઓળખાય છે જહાલવાદના મુખ્ય નેતાઓ બાળ ગાંધી દિગ્ગજ લાલા લજપતરાય અને બિધિનચંદ્ર પાલ હતા લાલ પાલ અને બાળની આ ત્રિપુટીએ નીચે પ્રમાણેના તેમના કાયો થકી ઓનુ ધ્યાન ખેંચુ

લોકમાન્ય દિગ્ગજ (1856-1920)

લોકમાન્ય દિગ્ગજ તરીકે જાણીતા બાળ ગાંધીએ દિગ્ગજ જહાલવાદના મુખ્ય પુરસ્કર્તા હતા તમના જન્મ 123માં જુલાઈ 1856 મહારાષ્ટ્રમાં રત્નાગિરિમાં થયા હતા તમણા બી.એ. અલઅલ બી.ની ડિગ્રીએ મળવો હતો તમણા તમના વિચારના ફલાવા કરવા 'ધી મરઠા અંગ્રજી અને કસરી (મરઠી નામના બ વર્તમાનપત્રા શરૂ કર્યા હતા મુબઈ કોંગ્રસ અધિવશનમાં તેમણે પ્રથમ વખત ઈસ 1890) બાળ લીધા હતા તેઓ રાષ્ટ્રીય ચળવળના માગ બુદ્ધિજીવીઓની નાનકડા વગ પૂરતી મયાદિત રાખવાને બદલે લોકવ્યાપી બનાવવા માગતા હતા જેથી જાગૃત થતી વિરૂદ્ધ જનતાનુ બળ સરકારની સાન દેકણો લાવી શકે

આ માટે તમણા મહારાષ્ટ્રમાં ગણપતિ ઉત્સવ અને છત્રપતિ શિવરાત્રી મહારાજાના ઉત્સવો ઊજવવાનુ ચાલુ કર્યુ અને તે દ્વારા લોકોને એકઠા કરી સરકારના જુલમાં વિશ તમન સભાન કરવાના પ્રયત્ન કર્યા તમણા 'સ્વરાજ મારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે અને સ્વરાજ પ્રાપ્તિ વગર આપણુ જીવન અને ધર્મ નકામ છે તેવા સૂત્રો બાખ્યા(1906). સરકારની આકરી ટીકા કરવા બદલ તમન છ વર્ષની કદની અકરી સજા કરવામાં આવી તેમન માણેની જલમાં મોકલવામાં આવ્યા તેમણે હોમરૂલ લીગની સ્થાપના ઈસ 1906) તમજ તેની ચળવળમાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવી

લાલા લજપતરાય

શર-અ-પજાબ તરીકે જાણીતા લાલ લજપતરાય ફિરાજપુરના કુક, નામના ગામમાં જન્મ્યા દેવાનંદ સરસ્વતીએ શરૂ કરેલા અત્યસમાજથી તેઓ ખૂબ પ્રભાવિત થયા તેમણે 'ધી પજાબી' અને 'ધી મુખિલ જવા વર્તમાનપત્રા શરૂ કર્યા પજાબના બહુતાની લોકની અગવાની લવા બદલ તમન જલની સજા કરવામાં આવી

સાપ્તમ્ય કમિશનનો વિરોધ કરતી વખતે પાંડેશની લાકીનો માર વાગતા તેમને દરખાવામાં દાખલ કર્યા ત્યાં ટૂંકાગાળામાં (17 નવેમ્બર, 1928) તેમનું અવસાન થયું.

બિપિનચંદ્ર પાલ

તમને જન્મ બંગાળમાં સિલ્હર જિલ્લાના ખાલ ગામમાં થયો. બિપિનચંદ્ર પાલ અકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય અને તમના વતમાનપત્ર બાબ દરશન થી બૂબ જ પ્રભાવિત થયા શરૂઆતમાં તે બ્રહ્મસમાજના સંપર્કમાં આવ્યા તેમણે બંગાળના અને સ્વદેશી આદેશનમાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવી તેમણે 'ન્યૂ ઇન્ડિયા' સાપ્તાહિક અને વદ માસિક વતમાનપત્ર શરૂ કર્યું તેમને પદ્મ શ્રેણવાસ ભોજવો ૧૯૧૬ ૧૯૧૭, ૧૯૨૦ હતો.

બંગાળના ભાગલાં (1905)

વર્ષસંકાય કર્તેન 1899-1905 દ્વારા વિશાળ બંગાળ પ્રાંતમાં વહીવટી કાર્યક્ષમતા લાવવાના બદલામાં બંગાળ રાજધાની ઢાકા અને પશ્ચિમ બંગાળ રાજધાની કલકત્તા) એમ બે ભાગમાં વડવા આક જ બંગાળી ભાષા અને સંસ્કૃતિ ધરાવતી પ્રજાઓ આ ભાગલાંનો સમ્પત વિરોધ કર્યો બંગાળના ૧૯૧૬ 1905 પછળ કર્તેનના ઈન્દો સમગ્ર ભારતમાં સૌથી વધુ જાગૃત બંગાળી પ્રજાની - હિંદુ અને મુસ્લિમ પ્રજાની એકતાને તોડવાનો હતો.

પશ્ચિમ બંગાળમાં બિહાર અને અરિસ્થાના પ્રાંત મુકાબ, જની કુલ વસ્તી 5 કરોડ 30 લાખની હતી, જેમાં 4 કરોડ 40 લાખ હિન્દુઓ અને 90 લાખ મુસ્લિમો હતા.

પૂર્વ બંગાળના નવા બંગાળના પ્રાંતમાં અસાધ્ય પ્રદેશ અને ઢાકા રાજશાહી ચટ્ટોપાધ્યાય વગર પ્રદેશ મુકાબમાં આવ્યા તરી કુલ 3 કરોડ 20 લાખની વસ્તીમાં 1 કરોડ 80 લાખ મુસ્લિમો અને કરોડ 40 લાખ હિન્દુઓ હતા. આમ પૂર્વ બંગાળના નવા પ્રાંતમાં મુસ્લિમોની બહુમતી જાણીબુઝીને રખાઈ કે જેથી બંગાળીભાષી હિન્દુઓ સમુમતીમાં મુકાઈ જાય.

બંગાળી પ્રજા જ માત્ર નહિ પરંતુ ભારતના અન્ય ભાગો પણ માનવા જાન્યમાં કે હિન્દુમાં રાષ્ટ્રવાદના જીવાળ જે જાદશોરથી થાર થયો છે તેમ રોકવા માટે જ આ વિભાજન કરાવ્યું છે આથી (16 ઓક્ટોબર, 1905) બંગાળ પ્રાંતના ભાગલાંના અમલ કરવાને તે દિવસ સમગ્ર બંગાળ પ્રાંતમાં રાષ્ટ્રીય શોકદિન તરીકે મનાવવાનો સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ પોતાના બંગાળી છાત્રામાં 'એક મોટી અને ભયંકર રાષ્ટ્રીય આર્વાન શીર્ષક દ્વારા પ્રજાની આખ બોલી નાખી.

સ્વદેશી આદેશન (1905)

બંગાળના અતર્ગત 16 ઓક્ટોબર, 1905 તમમાં વિદેશી માલના બહિષ્કારનું આદેશન અને સ્વદેશી માલના ઉપયોગને ઉત્તેજન આપવાનું એશન આરંભુ આ આદેશનના મુખ્ય ત્રણ લક્ષણો હતા. 1) સ્વદેશી માલના વપરાશ કરવા. 2) વિદેશી માલના બહિષ્કાર કરવા અને 3) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ લેવું બંગાળની લડતના આ ત્રણ સ્વરૂપે ક્રિયા અને વ્યવસ્થ બનાવવાના હેતુથી એક લડત સમિતિની રચના કરવામાં આવી એ સમિતિમાં સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી બિપિનચંદ્ર પાલ રાસબિહારી ઘોષ અને અરવિંદ ઘોષ વગર કોંગ્રેસના આગાળ પડતા નતાઆના સમાવેશ કરવામાં આવ્યા સહીગુબ્ધ, જાહરસલામ, પ્રવચન, સરથસો અને દંડાવા શરૂ કર્યા સ્વદેશી માલને ઉત્તેજન આપવા માટે વિદેશી માલના બહિષ્કાર માટેનું આદેશન ઉગ્ર બન્ધુ પૂરા એક વર્ષ માટે રાષ્ટ્રીય શોકની જાહરાત કરવામાં આવી. સરકારી હાદાઓના ત્યાગ કરવાની અપીલ કરવામાં આવી આદેશન ચલાવવા માટે માટે ભાગ એકઠું કરવામાં આવ્યું સ્વયસેવકદળની રચના કરવામાં આવી તમમાં વગના લોકો આ લડતના અભૂતપૂર્વ ટેકા આપ્યા વિદેશી માલ નહિ વાપરવાની લોકોએ જાહરમાં પ્રતિજ્ઞા લીધી ઈંગ્લેન્ડના કારના તથા અન્ય ચીજ-વસ્તુઓનો બહિષ્કાર કરવા વચ્ચા કરતી દુકાનો ઉપર પિકેટિંગ

કરવામાં આવ્યું હતું તે વખતે ૩૩ બનાવવા સરકારી અધિકારીઓ અને ક્ષેત્રના વિરોધ કરનાર લોકોને પાળી, વાળદ, મોચી, રસોઈયા, વગેરેની સેવાઓ મળતી બંધ થઈ નેઓનો સામાજિક બહિષ્કાર કન્યાઓ આવ્યો હતો અને સ્વદેશીના ખાદ્ય સમજાવવા આગળનાં લગ્નશા સરઘસ, જાહેરસભાઓ અને લોકગીતોના આશરે લગામો આવ્યો બકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનું આનંદમઠ નવલકથાનું ગીત 'વદ માતરમ્ ઈરંદર ગૂજનુ થઈ ગયું' સરકાર તરફી વર્તમાનપત્રોએ પ્રજા આ રાષ્ટ્રીય જીવાળની નોંધ લીધી

સ્વદેશી આદોલનથી ભારતને ખૂબ લાભ થયો જ્યારે વિદેશી માલના બહિષ્કારને પરિણામે દેશબંધના વેપારન મોટા કંટા પડ્યા હતા, જેસંતર, બગુદા, ઢાંકા આદિ હજારોઆગ નદિયા, માલદા અને બર્દવાન એમ કુલ ૪ રેપારી કન્દ્રોમાં સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૪માં ઈંગ્લેન્ડથી ૭૬,૭૦૦ રૂપિયાની ચીજવસ્તુઓની આયાત હિંદમાં થઈ હતી ત પછીના ૧૯૦૫ના સપ્ટેમ્બરમાં કુલ ૧૭૦૦ રૂપિયાની થઈ ગઈ ' વિદેશી કાપડ લગાવના ૩ કરારથી વધુ મીટર અંછૂ આયાત થયું ૧ કરોડ રૂપિયાના રૂ સુતરની આછી આયાત થઈ વિદેશી પગારખામાં ૭૧ ટકા, સિગારેટની આયાતમાં ૬૦ ટકા અને અન્ય ચીજવસ્તુઓની આયાતમાં પણ ભારે ઘટાડો થયો. આ ઘટાડો સ્પષ્ટરૂપે બહિષ્કાર અને સ્વદેશી આદોલનની અસરનું જ પરિણામ હતું. પ્રેમ શાસ્ત્રી વગેરે સરકારી જાહેર સહસોમાં હડતાળો પડવાથી બ્રિટિશ સરકારને ભારે નુકસાન થયું

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

બંગાળની હડતાલ વિદ્યાર્થીઓએ આગળ રડતો ભાગ ભજવ્યો તેથી વિદ્યાર્થીઓને સામૂહિક દગ કરવાથી માનીને તેમને શાળાનું લેજોમાંથી કમી કરવા સુધીના તમામ બરવામાં આવ્યા તથી બંગાળમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી બંગાળમાં ઈસ ૧૯૦૭માં ૨૬ રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શાળાઓ અને ૩૦૦ રાષ્ટ્રીય પ્રાથમિક શાળાઓ હતી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની શાંતિનિકેતન વિદ્યાપીઠ આ દરમિયાન વિકાસ પામી હતી

બંગાળ ઉપરાંત હિંદના અન્ય પ્રદેશો પંજાબ, ઉત્તર પ્રદેશ, મધ્ય પ્રદેશ, મુબઈ મદ્રાસ વગેરે પ્રાંતમાં પણ હડતાલ પ્રત્યાધત્યા પડ્યા ગુજરાતમાં પણ સ્વદેશીની લગ્નના પડધા પડ્યા હતા

મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના (૧૯૦૬)

મુસ્લિમ લીગની સ્થાપનાના વિચાર (ઈસ ૧૩૦૬ના) સિપૈયા સમયના રહ્યો છે તે સમયના વાઇસરોય મિન્ટો અને હિન્દી વજીર માર્લીએ સ્પષ્ટ મળીને હિન્દના રાષ્ટ્રવાદના કચેરી માગવાની વાજના બનાવી મિન્ટોના સચિવ ત સમયના અલીગઢ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ આર્કીબાલ્ડન જણાવ્યું કે જો સુધારા મેળવવા માટે મુસ્લિમોએ મળવું હશે તો, તમામ અલગ મત્તાધિકારની માગણી કરવી હશે તો વાઇસરોય મુસ્લિમ પ્રતિનિધિમંડળને ખુશીથી મળશે "

પ્રિન્સિપાલ આર્કીબાલ્ડ અલીગઢ કોલેજના મળીને એ. આનના પત્ર લખ્યા, જેમાં માગણીઓના મુસદ્દા તથા જરૂરી સૂચના કર્યા હતા પત્ર મળતા આગાખાનના નવૃત્ત નાંચે મુસ્લિમોનું એક પ્રતિનિધિમંડળ સિમલામાં વાઇસરોયના મહાપુ અને પોતાની માગણીઓ રજૂ કરી જોક તમણે કમવાદની માગણીના સ્વીકાર કર્યા નહિ પરંતુ ત ધારણે અલગ મત્તાધિકારની માગણી રજૂ કરવા મુસ્લિમોને સૂચન કર્યું બાંમ, અલગ પ્રતિનિધિમંડળની માગણી મુસ્લિમોની નહિ પરંતુ અંગ્રેજોની નીતિની જ નીપજ હતી મિન્ટોએ જ મુસ્લિમોને સહાયની બનાવવાની નીતિની શરૂઆત કરી તથો તમને કહેવાક લખકો મુસ્લિમ કામવાદના પિતા' કહ્યો કોઈએ તો અમ પછે લખ્યું છે કે પાકિસ્તાનના સમય સર્જક મહમદઅલી ઝીણા કે રહિમતુલ્લા નહિ પરંતુ મિન્ટો જ હતા ' એક અલગ મુસ્લિમ સંગઠનની રચના કરવા મુસ્લિમોના એક જૂથને સમજાવવા માટે અંગ્રેજો સફળ

રહ્યા પરિણામ મુસ્લિમ લીગની આપના (ઈસ . ૧૩૦૬ થઈ આ સંસ્થાની સ્થાપનામાં મુસ્લિમતા વડે આગાખાન હંસાના નવાબ સલીમઉલ્લાખા, વર્ઈસરોય મિન્ટો અને તેના ખાનગીમત્રી કનહોર સ્મિથે મહત્વની ભૂમિકા ભજવી કરાચી ખાતે (૧૯૦૭) તેનું વિગતવાર બધારણા ધરાવામાં આવ્યું લાહોર અધિવેશનમાં (ઈસ . ૧૩૦૮) આ બધારણાને મજૂરી આપવામાં આવતાં 'અખિલ ભારતીય મુસ્લિમ લીગ'ની સ્થાપના થઈ. મુસ્લિમ બિરુદરો કોંગ્રેસના વાર્ષિક અધિવેશનમાં હાજર ન રહે તે માટે કોંગ્રેસના અધિવેશનના દિવસોએ જ મુસ્લિમ લીગનું વાર્ષિક અધિવેશન ઓઠવવામાં આવતું.

કોંગ્રેસના ભાગલા-સુરત-૧૯૦૭

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા દ્વારા બાજવામાં આવેલા (૧૯૦૬-૧૯૦૬ અધિવેશનમાં જહાલ અને મવાળા પણ વચ્ચેની વિચારબિન્નાતા વધતી જતી હતી આવા સંજોગમાં ૧૯૦૬ના કલકત્તા અધિવેશનમાં ઉગ્રતાવાદીઓએ બાજવાગાયર ટિળકનું નામ સૂચવ્યું. જ્યારે મવાળવાદીઓએ હાદાભાઈ નવરોજીના અધિવેશનના પ્રમુખ બનાવવા અત્યંત રાખ્યા મહાસભાના આ ત્રીસમા અધિવેશનનું સ્થળ નાગપુર રાખવાનું નક્કી થયું હતું પરંતુ ત્યાં જહાલવાદી નેતાઓને બાદે પ્રભાવ હોવાથી આ અધિવેશન સુરત મુકામે (૨૭ ડિસેમ્બર, ૧૯૦૭) ધોજાયું જહાલવાદીઓ, લાલા લજપતરાયને પ્રમુખ બનાવવામાં મતના હતાં જ્યારે મવાળવાદીઓએ રાસબિહારી ઘોષને પ્રમુખપદે નીમવાની દરખાસ્ત કરી જહાલવાદીઓ કલકત્તા અધિવેશનમાં પસાર કરવામાં આવેલા ઠરાવો ચાલુ રહે ન શરતે રાસબિહારી ઘોષન ટકો આપવાની તૈયારી બતાવી. પરંતુ મવાળવાદીઓ આવી કાંઈ બહુધરી સ્તંભવા ઇચ્છતા ન હતા તેથી બને વક્તા વચ્ચે ઉગ્રતા વધી છવેટે આ ઉગ્રતાએ મહારાષ્ટ્રીનું સ્વરૂપ ચારણ કર્યું જહાલવાદીઓ મહાસભાથી અલગ થઈ અમલ પરિણામ કોંગ્રેસ જહાલ અને મવાળા અમલ પસારમાં વર્ઈસરોય ગઈ સુરતમાં મુલતવી રહ્યું મહાસભાનું ૭૭મું અધિવેશન પાણજીમાં મદ્રાસ મુકામે ૧૮ ડિસેમ્બર, ૧૯૦૮) ડો રાસબિહારી ઘોષના વાચનમાં નજો મળ્યું જેમાં મવાળવાદી વિચારજૂથનું પ્રભુત્વ છવાયેલું રહ્યું.

મોર્લે-મિન્ટો ધારો (૧૯૦૯)

અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીના પ્રિન્સિપલ આર્કબલ્ડ મુસ્લિમ પ્રતિનિધિમંડળ પાસે વાઈસરોય સમક્ષ મુસ્લિમોની માગણીઓ કરાવી. મુસ્લિમોની માગણીઓ મજૂર ખામીને હિંદી વાંકીર જહાલ મોર્લે અને વાઈસરોય મિન્ટોની અધ્યક્ષતા નીચે ઘણાંય મોર્લે-મિન્ટો ધારામાં મુસ્લિમોના 'અલગ મતદાર મંડળ' અનુસાર બ્રિટિશ હિંદના ઇતિહાસમાં સર્વપ્રથમ વખત થઈ, કમ ક વર્ગના ધારાજી અલગ મતદાર મંડળ આપવામાં આવ્યું. તબક્કાવાર હિંદી રાજકારણમાં કામવાદનું વિષય પ્રસર્યું. અટલું જ નહિ પરંતુ તેની બવડી અને આડકતરી ચૂંટણીપ્રથાને લીધે મધ્યસ્થ ધારાસભાના સભ્યો અને ક્ષાથમિક મતદારો વચ્ચે કોઈ સંબંધ જ રહ્યો નહિં આ અંગે બધારણાવિદ્ કનૈયાલાલ માણકલાલ મુનશીએ તેને હિંદની વિકાસ વામતી લાકડાકી આવવાનું ખૂન કરનાર સુધારો ગણાવ્યો છે "

બગલબંધ રફ અને રાજધાનીનું સ્થાનાંતરણ (૧૯૧૧)

બગલબંધ લગતના પાંચાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં જાહેરજન પડ્યા અને પાલામેન્ટે પુનર્વિચારણા કરીને માત્ર છ વર્ષ બાદ (ઈસ . ૧૯) બગલબંધ ભાગલા રફ કરવાની ફરજ પડી હિંદવાસીઓનો આ એક ઘાટગાર વિજય હતો. અહત્યા દ્વારા અને સમર્થિત રહીને આખરે શુ સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ તેનો આ બાલકા પુરાવો હતો આપણા દેશની ભાવિ રાષ્ટ્રીય લગતને ભાવિ ઇતિહાસ તથા ભવિષ્યની પેઢીઓને માટે પ્રેરણા અને પદાર્થપાઠ બનાવવાનું આદેશનોએ પૂરા પાડ્યા.

ધરતીનાણાની સ્થિતિ સભાની હેવાના હરદા સાથે સરકારે બ્રિટિશ રાજવી જર્મીન પચમન હિંદની મુલાકાત આમત્રીન દિલ્હીમાં ભવ્ય દરબાર ભર્ષા (17 ડિસેમ્બર, 1911) આ સમારભ્યમાં જયોજ પચમન, મામ્યમયો 'અનભગ' રદ કરવાની નેમજ કાનિકારી પ્રવૃત્તિના મથક બની જવા સમેલા ફોલકાતાથી રાજધાની ખસડીને દિલ્હી લઈ જવાની જાહેરાત કરવામાં આવી બગાળના ત્રાગલા રદ થતા કામવાદી મુસ્લિમ અ સરકારની ભારે ટીકા સાથે ખોતના, અણાનમો પ્રદર્શિત કર્યો અને સરકાર બહુસખ્યક હિન્દુમ, અગળ ઝૂકી ગઈ છે એવ, આકષ્પ ધણ કર્યો

હોમરૂલ આદોલન (1916)

જહાલાવાદી નેતા બાળગમખર ટિળકન માડલની જેલમાં રાખવામાં આવ્યા, ઈસ 1908 થી 1914, અહીં ટિળક અને તમના સહોદારના ખાતરી થઈ કે હામ ફલ (ગૃહસ્વરાજ) માટે આદોલન કરવું જાઈએ આથી નેઓએ પૂનામાં 128મી એપ્રિલ 1916 હોમરૂલ લીગની સ્થાપના કરી ટિળકે જાહેર કર્યું કે, "સ્વરાજ્ય માટે જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે અને તેને મેળવીને જ હું જીવીશ" આમ તેમણે હોમરૂલ માટેનું આદોલન શરૂ કર્યું શ્રીમતી એની બસન્ટે પણ ચેન્નાઈ મદ્રાસ, ખાત 19 ડિસેમ્બર 1916) હોમરૂલ લીગ ની સ્થાપના કરી આ બન સસ્થાઅન, હતું બધારણીય માર્ગ ગૃહસ્વરાજ (હોમરૂલ, મળવવાના હત. ટિળક પાતાના અખબારા કેસરી અને 'મરાઠા મા લના લખીને તથા અધણો આવીને હોમરૂલની તરફણા લોકમત કળવ્યા આ દરમિયાન ટિળકને 'લોકમખ્ય' તરીકે બિરદાવવામાં આવ્યા.

એની બેસન્ટે ૫ કોમનવીલ સાન્તાહિક અને ન્યૂ ઇન્ડિયા દૈનિક દ્વારા હોમરૂલના પ્રચાર કર્યો કોંગ્રસ, મુસ્લિમ લીગ વગરે સસ્થાઅન આ આદોલનન ટકા આપ્યા મતીલાલ નહરુ, ચિતરજનદાસ જવા નાતાલ પણ આ આદોલનમાં જોડાયા સરકાર વિરુદ્ધ લખવા બદલ '૫ કોમનવીલ અને ન્યૂ ઇન્ડિયા' બંધ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી મદ્રાસ સરકારે એની બેસન્ટની ધરપકડ જૂન 9 7) કરીને ઉટક મ.મા નજરકદ રાખ્યા એની બસન્ટન મુક્ત કરવા સમગ્ર દશમાથી માગણી થઈ સભાઅ અને સરકાર દ્વારા ઠર ઠર ભારે વિનાય વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા આથી એની બસન્ટન છાડી દેવાની સરકારને ફરજ પડી અંતે 10મી આગસ્ટ, 1917) બ્રિટિશ સરકારવતી હિન્દી વજીર માન્ટેમ્યુઅ જાહેર કરવું પડ્યું કે બ્રિટિશ સરકારનું ધ્યય વહીવટીતમના હિન્દીઆનુ પ્રમાણ વધારવાનું નેમજ ભારતને જવાબદાર રાજ્યતમ આવવાનું છે હોમરૂલ લીગની શ.ખ.ઓ ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં પણ શરૂ થઈ હતી

આત્મતિક રાષ્ટ્રવાદ

રાષ્ટ્રીય આદોલનની તથા વિચારસરણીએ જોવ, મળે છે 1.) ઉદારવાદી મવળવાદી 2.) ઉગ્રવાદી બ્રહ્મસવાદી અને 3.) ઉગ્ર અર્થાત્ આત્મતિક, કાનિકારી જ્યારે પ્રથમ બ વિચારસરણીવાળા નેતાઓ ખોતના ઉદશો સિદ્ધ કરવામાં નિષ્ફળ જતા લાખ્ય ભારે ભારતના નવપુવાનાનો અક વમ વિદશી શાસનની ગુલામીમાંથી ક.ઈપણ ભાગ અને ક.ઈપણ રીત માટે ભાગ હિસાતમક) આઝાદી મેળવવા માગતા હતા ઉગ્ર કાનિકારી લડતના સ્વવૈધ, મત્તુભૂમિની સ્વતંત્રતા માટે હસને મુખ બલિદાનો આપવા તત્પર હતા તમો પ્રાણ આપી શકતા અને આઝાદીની પ્રાપ્તિ માટે બીજાનો પ્રાણ લઈ પણ શકતા હતા

ઉગ્ર કાનિકારી ચળવળની શરૂઆત કર્જનના શાસનકાળમાં શરૂ થઈ હતી ચાકેકર ભાઈઆઆ પૂનામાં હોમ કમિશનર રેન્ડ અને તેના સહોદાર અયસ્ટનનું બૂન કર્યું 1898) ને બને ભાઈઓને ફક્ત આપવામાં આવી વિનાયક સાવરકર પૂનામાં અભિનવ ભારત સમાજ નામની કાનિકારી સમ્થાની સ્થાપના કરી હતી

અમદાવાદમાં વાઈસરોય મિન્ટો અને લડી મિન્ટો ઉપર બે વખત બાબ ઝીંકયા (13મી નવમ્બર, 1909) જાક બને વખતે નેઓ બચી ગયા આ બાબ પ્રથમ રામપુર દરવાજા બહાર અને પછી તરત જ આસ્ટોરિયા દરવાજા અંદર ફેંકવા હતા બાઈ કંકનારાઓમાં માહનલાલ કાંચર પડ્યા (ફગલીવાર, અને કોમના બે સાથીઓ પૂજાભાઈ વકીલ તથા વસંતરાવ વ્યાસ હતા જોક સરકાર તમને છોક મુખ પકડી ઘડી નહિ

બગાઇમાં સરોજ કાનિદળનું સંચાલન અરવિંદ ઘાષ, ભાઈ બારીન્દ ઘાષ અને સ્વ.માં વિવેકાનંદના ભાઈ બુપન્દ્રનાથ દ્વારા કરી રહ્યા હતા. બારીન્દ ઘાષ 'અનુશીલન સમિતિ' નામની છૂપી કાનિકારી સંસ્થાની સ્થાપના કરી તેના થકી લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની ટ્રેનને બીબથી ઉડાડી મુકવાનો પ્રયાત્ન કરવામાં આવ્યો (ડિસેમ્બર, ૧૯૦૭) બજારીતે ઠાકાણ મેજિસ્ટ્રેટ મિ. કિન્ગ્ડર્ફ પર બાબ ફકવાના કારણે મહાદેવ બુદીરામ બાગ અને પ્રદુલ્લ થાકી નામના બગાઈઓ પકડાયા, ઈ.સ. ૧૯૦૮, જોકે પ્રદુલ્લ થાકીના નામના ને ત્યાં જ રિવાલ્વર વડા આપઘાત કર્યો પરંતુ બુદીરામ પર કામ ચલાવી, તેમને ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યો. કાલકાલામાંથી બાંબ, ડાલમેપાઈટ, કારતુસ, રંગર પકડાયા અને તે સમયમાં અરવિંદ ઘાષ, બારીન્દ ઘાષ, હમયદદાસ વગરની ધરપકડ કરવામાં આવી, જ્યારે કમ્પાઈટ દળને ફાંસી આપવામાં આવી પકડાવવામાંથી નરેન્દ્ર મોહાઈ તાજાંનો સળી બંધ્યો પરંતુ તે કબૂલાત આપે તે પહેલા તમા સાથીઓએ તેને વીંધી નાખ્યા. બુદીરામને પકડનાર પાલીસ ઇન્સ્પેક્ટર નંદલાલ તથા પોલીસ પ્રિંસિપલ્સ અસુભાષ વિશ્વાસને મોળીએ દેવામાં આવ્યા.

રાજાબાગ કાનિકારી પ્રવૃત્તિઓ બંધાવનાર બની રહી કેટલાક પજાબી કાનિકારી યુવાનો ગવર્નર જનરલ હાર્ડિન્ગનું ખૂન કરવાના કારણેના પકડાયા હતા તેમાંથી ચારન ફાંસી આપવામાં આવી મદ્રાસ અને પાર્થિવરાં આત્મનિક પ્રવૃત્તિના કેન્દ્ર હતા. તિરૂવર્ણમાં વર્ષ ૧૯૦૨ ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ આશાનું ખૂન કર્યું ત્યાં બગાઈ અને મહારાષ્ટ્ર ઉપરાંત પજાબ, રાજસ્થાન બિહાર ગુજરાત, મદ્રાસ, આરિસ્સા વગર પ્રાંતમાં કાનિકારી પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી એ બાબતની નોંધ લેવી જરૂરી છે કે, આ કાનિકારીઓએ આપડ ગાળીઓ ચલાવી નહાતી પરંતુ જે બમજા અધિકારીઓના ભારતના યુદ્ધ પર ભાર આપવાના ગુજાર્યા હતા તેમન જે વીરવી વીરવીને ખતમ કરવાનો પ્રયાત્ન કર્યો હતો.

વિદેશોમાંની આત્મનિક (ઉગ્ર) રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિઓ

ભારતમાં પ્રભુત્વવાળી ઉગ્ર કાનિકારી પ્રવૃત્તિઓ ભારતની બહાર છોક ઇંગ્લેન્ડ, કેનડા, અમેરિકા, જર્મની, ફ્રાન્સ બના (બ્યુનમર, મલાયા, સિંગાપુર, કાબુલ, અફઘાનિસ્તાન) રશિયા વગર દેશમાં પ્રસાર પામી હતી ત્યાં પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રીતે શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા, સરદારસિંહ ત્રાપા, મેડમ તિપાઈજી કમા, મદનલાલ ધીંગરા, વીર સાવરકર, મૌલાના અબ્દુલા, મૌલાના બશીર, ચપક રમણ પિલ્લાઈ એ મથુરસિંહ બુદાબખ્શ જવા કાનિકારી સક્રિયતા હતા મદનલાલ ધીંગરા નામના પજાબી યુવાન લડનામાં હિંદ સંસ્કારના રાજદારી અફસર સર વિલિયમ વાલ્લીનુ ટ્રકાલ્ગર સ્કેવર યસ (જુલાઈ, ૧૯૦૯) ભરબખ્શ ખૂન કર્યું ત્યાં ફાંસી આપવામાં આવી અને તેના સાથી વિનાયક સાવરકરને કળાચાણીની સજા કરવામાં આવી એ સમયે ઈ.સ. ૧૯૧૩ થી ૧૯૧૬ સુધી)

શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા ગુજરાતના કચ્છ જિલ્લાના માગધીના વતની હતા તમણે ઇંગ્લેન્ડમાં કાનિકારી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી તેમણે લડનામાં ઇન્ડિયન સોસાયટી ની સ્થાપના કરી (ઈ.સ. ૧૯૦૫) આ સંસ્થાનીના મુખ્ય ઉદ્દેશ ભારત માટે સ્વશાસન પ્રાપ્ત કરવાના હતા સંસ્થાના પ્રચાર માટે તેમણે ઇન્ડિયન સોસાયટીજિસ્ટ નામનું સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું તમણે ઇન્ડિયન હાઉસની સ્થાપના કરી મદનલાલ ધીંગરા, વિનાયક સાવરકર અને લાલા હરદયાલ બાગ જેઈ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માની સાથે જાડયા મદનલાલ ધીંગરા અને વિનાયક સાવરકરની પ્રવૃત્તિની માહિતી આપણે આગળ જાઈ મળ્યા છીએ લડનામાં રહવાનું સલામતીભર્યું ન લાગતા શ્યામજી પેરિસ ગયા થા.સ. સમય પછી (જિનિવ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ) મળ્યા જ્યાં તમણે ઈ.સ. ૧૯૩૦) અવસાન થયું. તેમના પત્ની ભાનુમતી કૃષ્ણ ત્યાં જ (બેંગલોર, ૧૯૩૩) મૃત્યુ પામ્યા.

શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા

મોડમ કામા

મોડમ કામા મૂળ ગુજરાતના વસાહતીના હતા તેઓ મૂળથી નિવૃત્તી (પાવર્સી સુધારક) સોરબજી કચામજી પટલની પુત્રી અને હુસ્તમ કામાના પત્ની હતા. પાછળથી મોડમ ત્રિખર્ષીજી હુસ્તમ કામા (ઈસ. 1903, યુર.પ આબ્દા તેઓ રિસિમ. કાનિકારી પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળવા તેમણે ઈસ. 1907) જર્મનીના સ્ટુઅર્ટગાર્ડ શહેરમાં યોજાયેલી આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પરિષદમાં ભારતનો પહેલો ધ્વજ ફરકાવ્યો. તેમણે (20મી ફેબ્રુઆરી 1909) લડન ઇન્ડિયન સાપ્તાહિકની મીટિંગમાં પ્રવચન કરતા અરશમી ધ્વજ આંત.અ. સમસા રજૂ કરતા કર્યો હતા. અમા સ્વદેશી અને વદ માતરનું એમ બે શબ્દ લખેલા હતા.

સરદારસિંહ રાણા ગુજરાતના સોરઠાજીના લીબડી વાસના કાષ રિયા ગામના વતની હતા. તેઓ શાહો કુટુંબના અને લીબડી રાજ્યના હકદાર હતા. છતાં તેમણે સ્વાભાવિક પ્રતિભા સુધી પેરિસ અને લંડનમાં રહીને ભારતની આઝાદી માટેની પ્રવૃત્તિઓમાં સંલગ્ન રહ્યા. આખી આ બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓથી અકબર ઈન કાઉન્સિલના ગવર્નરને અજાન્ટ બ્રિટિશ સરકારની સહમતીથી જાહેરનામું બહાર પાડીને (ઓક્ટોબર 1911) રાજ્યના બધા રાજકીય હક્ક છોડવા લખ્યા હતા. અને બીજા હુકમ ફરમાવે (મે, 1912) એમની લીબડી રાજ્યની તમામ મિલકતો સરકારે જપ્ત કરી લીધી હતી જોકે આ જપ્તના હુકમનો અમલ એમના પિતા રેવાજી રાવસિંહ રાણાના અવસાન પછી કરવાનો હતો.

સરદારસિંહ રાણા

અમેરિકાના કેલિફોર્નિયામાં ઇન્ડિયન ઇન્ડિપન્ડન્સ લીગ' ની સ્થાપના (1907) જેનું પાછળથી લાલા હરદાસે 'ગદર પાર્ટી' નામ આપ્યું. ચાર ભાષાઓમાં ગદર સાપ્તાહિક શરૂ કરાવ્યું. આ પ્રવૃત્તિમાં તારકનાથ દાસ અને કન્ટારસિંહ પણ જોડાયેલા જર્મનીમાં ચપ્ક રમણા પિલ્લાર્થન 'હિન્દી રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક ઢળ' ની રચના કરી ઈસકન વડે મથક બનાવી. ત્યાંથી ભારત ઉપર આક્રમણ કરવાની યાજના બનાવેલી, પરંતુ તેની બ્રિટિશ સરકારને જાણ થઈ ગઈ.

મોદર

અન્ય દેશોમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ વળા બોણા પ્રમાણમાં પ્રસરી અફઘાનિસ્તાનમાં તો રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપના 'રાષ્ટ્રીય પ્રમુખ'પદે કામચલાઉ સ્વતંત્ર સરકારની રચના કરાઈ, જેમાં બરકતુલ્લા, અબિદુલ્લા મોલાના બશીર, શમશરસિંહ, ડી મધુસિંહ વગેરે હતા. આ સરકારે રશિયા, ઈરાન, તુર્કી વગેરેમાંથી મદદ મેળવવા પ્રયાસો કર્યા. તુર્કીના વઝ અનવર પાશા અને ગવર્નરને પણ મળેલા. 'રેશમી રૂમાલ' ઉપર લખેલું 'ગાલિબનામ' મુસ્લિમોને એકત્રિત સંગઠિત થઈ ખ્રિસ્તીઓના સાથે જંગ માગ્યો એ પકડાઈ ગયું ! રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપે પોતાની સહીવાળી સેનાની પટ્ટી રશિયાના ઝારને મોકલાવેલી, જેમાં 'ઝારને ઈંગ્લેન્ડ સાથેના સબધો તાલી નાખવા' જણાવેલું. રશિયાના કાન્નિવોર ટ્રોટસ્કીએ તો ભારતના ક્રાંતિકારીઓને બધી જ મદદ કરવા વચન આપેલું.

અમારા કાનિકારી સોલનલાલ પાઠકે ભારતીય સૈનિકને બળવો કરવા ફેરેલા, તો સિંગાપુરમાં ભારતીય લશ્કરમાં બળવો કરવા માટે ઉશ્કરવામાં કાનિવીર ભઈ પરમાનદનો હાથ હતો. ઈરાનની મદદ મળવાવાના પણ પ્રયાસ કરવા કાનિવીર સૂફી અબ્દુલસદનું મૃત્યુ તો ત્યાં જ થયલું. જાપાનમાં રાસબિહારી ઘોષે પણ કાનિકારી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. આમ કાનિકારીઓએ વિદેશોમાં અગ્રેજો વિરુદ્ધ લાગણી જાગૃત કરવામાં પ્રયત્ન બળ દુરુ પાડ્યું.

લાખની કરાર (1916)

ઓલ ઇન્ડિયા મુસ્લિમ લીગ (1913 પછી) પાતાનું નકારાત્મક વલણ અદલતી લાખનીમાં ભ્રમચલ તના વાર્ષિક અધિવેશનમાં જાહેર કર્યું કે, તનું એવ અન્ય કામો સાધે રહીને હિંદ મંડે સ્વશાસન સિદ્ધ કરવાનું છે. કોંગ્રેસ અને લીગ એકસાથે મુબઈમાં અધિવેશન (9-5) ભર્યું ત્યારબાદ છેલ્લે (9-6) લાખની મુકામે કોંગ્રેસ તથા મુસ્લિમ લીગના અધિવેશન, અલગ અલગ સ્થળ મળ્યાં. આ બંનેની સંકલન સમિતિઓએ બંને વર્ષને જ પાજના ધરી તે લાખની અધિવેશનમાં સ્વીકાર્યું કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગે સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર્યું આ કરાર લાખની કરાર તરીકે અભિપ્રાય, આ કરાર મુજબ મધ્યસ્થ ધારણામાં 80 ટકા શૂટચલ સાધ્યા રાખવાની અને નિયુક્ત સાધ્યાનું પ્રમાણ 20 ટકા રાખવાની યાગણી કરવામાં આવી કોંગ્રેસ મુસ્લિમ લીગ સાથે સમધાન કરવા પગલો ભગાળે તથા અન્ય પ્રા.મ. મુસ્લિમાને વસ્તીના પ્રમાણ કરતા વધુ બઠકા આપવાનું કબૂલ કર્યું. તથા હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે કામી અકતાનું વાતવરણ સર્જાયું આ કરાર દ્વારા કોંગ્રેસ અલગ મતદારમંડળોને સ્વીકૃતિ આપી.

લાખની ખાતે મળેલા કોંગ્રેસના આ અધિવેશનમાં લોકમાન્ય દિળકે હાજરી આપી અને કોંગ્રેસના અલગ પડેલા મવાળવાદી તથા જહાલવાદી જૂથ એક થઈ જતા રાષ્ટ્રવાદી ચળવળમાં નવું જામ આવ્યું.

ભારતની રાષ્ટ્રવાદી ચળવળના ઇતિહાસમાં લાખની કરાર ઘણો મહત્વનો ગણાય છે. આ કરારથી કોંગ્રેસ તથા મુસ્લિમ લીગ રાજકીય રીતે તરીકે રાષ્ટ્રના હિતને મહત્વ આપ્યું તેથી સ્વરાજ માટેની લડતને બળ મળ્યું.

મોન્ટેગ્યુની જાહેરાત (ઓગસ્ટ, 1917)

હિંદી વગીર મોન્ટેગ્યુએ સરકારના અંતિમ અથ તરીકે હિંદનું 'સાંસ્થાનિક સ્વરાજ' આપવા સદર્જે જાહેરાત કરી (17 ઓગસ્ટ, 1917), પરંતુ તેમાં રહસી મર્ધાદત્તા અને અનિશ્ચિતતાઓ તેને નકમી પુરવાર કરી જાક, તેન લીધે આવેલા ફારો અથાનું માન્ટેગ્યુ ચમ્સફર્ડ કે માન્ટે-ફર્ડ ધરો (13 ડિસેમ્બર 1917) વસતર થયાં આ ધારામાં દ્વિમુખી રાજ્યપદ્ધતિ Dyarchy જવી પૂર્વે મિરકાફરના બંગાળમાં અમલમાં મૂકવાની નિષ્ફળ યોજનાનું પુનરાવર્તન કરાયું હવા છતાં તે ભારતીય બધારણના ઘણા મહત્વપૂર્ણ ધારા બની રહ્યાં.

મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા (1919)

માન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારામાં ધારાસભ્યોના સીટી શૂટલો દાખલ કરવામાં આવ્યાં તમની સજા વધારવામાં આવી પ્રાંતમાં અશત જવાબદાર રાજ્યતંત્રના પ્રધાન કરવામાં આવ્યાં. આમ પ્રતિક સ્વરાજ્ય તરફનું પ્રથમ પગલું ભરવામાં આવ્યું છતાં ગવર્નર જનરલની અને ગવર્નરનાં અસાધારણ સત્તાઓ કામી અને વર્ગીય મતદારમંડળો અને અભ્યાસવાળી દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિનો પ્રવેશ વગરને લીધે માન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારા સ્વીકાય બન્યાં. ત્રિહ છતાં અનુસર કોંગ્રેસ (1919) મહાત્મા ગાંધીજીના આગ્રહન વશ થઈને માન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારાએન સહકાર આપતા કરાર કર્યાં ત્યારબાદ નાગપુર અધિવેશન (1920) માં હવેથી ગાંધીજીના માર્ગદર્શનને અનુસરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું તાથી જવાહરલાલ નહેરુ આ કોંગ્રેસને પ્રથમ ગાંધી કોંગ્રેસ કહે છે ત્યારબાદ કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિઓનાં ત્રીજાં તબક્કાં. અથવા 'ગાંધીયુગના આદલનો' 1920-47 નાં તબક્કાં શરૂ થયો.

1 નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો

- (1) પાશ્ચાત્ય વિચાર તમજ શિક્ષણનો હિંદ પરનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ રીત સમજાવ.
- (2) ભારતના ભવ્ય ભૂતકાળના પુનઃ સર્જનની પ્રક્રિયાનો ખ્યાલ આપો.
- (3) હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પ્રારંભિક (ઈ.સ. 1885 થી 1905) કાર્યવાહીના સંક્ષિપ્ત અલંકાર આપ.
- (4) બંગાળનું અદાલત શા. પાટ શરૂ થયું ? તેના મુખ્ય પરિણામોની ચર્ચા કરા.
- (5) ભારતમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓની માહિતી આપો.
- (6) વિદેશોગ્રાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓની ચિત્રિત દર્શાવો.

2 અ વિભાગમાં વર્તમાનપત્રોનાં નામો અને બ વિભાગમાં તે વર્તમાનપત્ર શરૂ કરનારના નામો દર્શાવ્યા છે વિભાગ અ ની વિગતો વિભાગ બ ની વિગતો સાથે સાચી રીતે જોડો

અ	બ
(1) 'કેસરી'	(1) બિપિનચંદ્ર પાલ
(2) 'ધી પજાબી'	(2) એની બેસન્ટ
(3) 'વહે માતરમ્'	(3) અરવિંદ થાપ
(4) 'ન્યૂ ઇન્ડિયા'	(4) બાળગગાધર ટિળક
(5) 'ઇન્ડિયન સોશિયોલોજિકલ'	(5) લા.લા. લજપતરાય
	(6) શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા

3 આપણા વિકલ્પમયી સ.ચો વિકલ્પ શાંથી ઉત્તર આપો :

- (1) મવાળવાદી નેતા કોણ હતા ?
(અ) એની બેસન્ટ (બ) મોતીલાલ નહુ (ક) ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલ (ડ) બાળગગાધર ટિળક
- (2) "સ્વરાજ મારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે" - એ સૂત્ર કોણે આપ્યું ?
(અ) લા.લા. લજપતરાય (બ) બાળગગાધર ટિળક
(ક) બિપિનચંદ્ર પાલ (ડ) ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલ
- (3) સાયમન કમિશનના વિરોધ કરતી વખત પોલીસના લાઠીચારથી કોનું અવસાન થયું હતું ?
(અ) બાળગગાધર ટિળક (બ) ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલ (ક) લા.લા. લજપતરાય (ડ) બિપિનચંદ્ર પાલ
- (4) લડનમાં 'ઇન્ડિયન હોમરૂલ સોસાયટી' ની સ્થાપના કણે કરી હતી ?
(અ) મદનલાલ ધૈંગર (બ) શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા
(ક) સ.વરકર (ડ) સરકારસિંહ સહા
- (5) મોહનલાલ કામઘર પંડ્યાએ કોના પર બૉમ ફેંક્યા હતા ?
(અ) વાઈસરોય મિન્ટો અને લેડી મિન્ટો (બ) ન્યાય.ધીશ કિંગ્સફર્ડ
(ક) ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ આશો (ડ) કર્નલ વાયલી

ભારતીય સ્વતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ઈ.સ. 1919 થી ઈ.સ. 1947 સુધીના સમયને ગાંધીયુગ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે આ અણખાય ફલક પર મહાત્મા ગાંધી છરાયવા રહ્યા છે તેમના મુદ્દા, વિચારો અને કાર્યપ્રણાલીના તથા તેમના સામાજિક, ધાર્મિક, નૈતિક અને આર્થિક વિચારોનો પ્રભાવ આ સમગ્ર અવધિ દરમિયાન ખાસ જાણ મળે છે.

ઈ.સ. 1919 અને ઈ.સ. 1935ના કરાવેલા બધારણીય પરિવર્તનો

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયા બાદ બ્રિટિશ સરકાર માન્ટગ્યુ એમ્સફોર્ડ ધાના આમો મોન્ટગ્યુએ ભારતમાં સ્વશાસન અપવાદની જાહેરાત કરી (ઈ.સ. 1917) હતી જેકે ૨૮ માર્ચ ૨૦ આગુ કાર્ય સ્વધાસન અપવાદના આધારે ૧ કાકુ તા ૨૦ માં ધારામાં સીમાને અલગ મતદારમંડળ આપ્યું. પ્રત્યક્ષ ચૂંટણીપ્રથા આવી અને પ્રાતાંમાં દિમુખી શાસન પદ્ધતિ આવી જોકે તેનાથી ભારતીયોને કોઈ લાભ થયો નહીં. ગાંધીજીને એ ખાતરી થઈ કે અંગ્રેજો કાયદાકીય દૃષ્ટિએ કશું આપવા નૈમર નથી.

સંવિનય કાનૂનભંગની ચળવળ દરમિયાન ઈ.સ. 1917) ગાંધીજી અને ઈંગ્લીશ વચ્ચે કરાર થતા બીજી બેઠાએ પરિષદ ભરાઈ તેમાં ગાંધીજીએ ભાગ લીધો. અંગ્રેજ સરકાર આ પરિષદમાં અનુસૂચિત જાતિને મહત્તમ મતદારમંડળ આપવાનો આગ્રહ કર્યો. ગાંધીજીએ તનો વિરોધ કર્યો. ગાંધીજી ભારત પછા કરતા તેમની પરખ કરવામાં આવી અને પૂનાની પરવડા જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા. બ્રિટિશ વડાપ્રધાન રમજ મકડાનહા (ઈ.સ. 1932) પાતાના પ્રસિદ્ધ કામી ચુકાદા જાહેર કર્યો જેમાં અનુસૂચિત જાતિને ભારતીય વિધાન પરિષદમાં અલગ બેઠક આપવામાં આવી હતી. આ ચુકાદાની વિરુદ્ધ મહાત્મા ગાંધીએ આમરજાત ઉપવાસ શરૂ કર્યો. છેવટે આબેહકર સાથે હિંદુ મહાસભાની સમજૂતી થતા કોંગ્રેસે અનુસૂચિત જાતિને સરકાર કરતા પણ વધારે બેઠક આપવાનું ઠરાવતા કામી ચુકાદાના વિરોધ કર્યો કરી અક વખત સંવિનય કાનૂનભંગની ચળવળ શરૂ થતા બ્રિટિશ સરકાર મુશ્કેલીમાં મુકાઈ પરિણામે નણ આગાથી સુધારાની બધૂ પ્રિન્ટ સમુ જાતપત્ર બહાર પાડ્યું (ઈ.સ. 1933) આ જાતપત્રના આધારે ઈ.સ. 1935ના પ્રાતિક સ્વાયતતા, ધારા, ધાવામાં આવ્યા આ ધારામાં દિમુખી શાસન પદ્ધતિને કન્દમાં લાગુ કરવામાં આવી. પ્રાતાંને ચૂંટાયેલા સભ્યો સાથે સ્વાયતતા આપવામાં આવી. પરિણામે 19 જેટલા પ્રાતાંમાં ઈ.સ. 1937ની ચૂંટણી પ્રમાણે કોંગ્રેસની સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી આ ધારા અનુસાર સૂચિત સમવાયતત ઘડવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ તેની સૌથી વિધિત બાબત એ હતી કે તેમ અડધા સભ્યો બ્રિટિશ પ્રાતાંના ચૂંટાયેલા હતા જેમાં અડધા દેશી રજવાડાના પ્રતિનિધિઓ હતા. દેખીતી રીતે તેમણે સૂચિત સમવાયતત અને પ્રાતિક સ્વાયતતા દાખલ કર્યા પરંતુ ગવર્નર અને ગવર્નર જનરલને એટલી વિશાળ સત્તા આપવામાં આવી હતી કે તેઓ કંઈપણ કાયદાને નાબૂદ કરી શકે તેમજ ખાસ વિદા વાપરવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો.

ઉપરાંત બીજા કાયદામાં પ્રત્યાષાની સ્વરૂપને હાવા છતાં ભારતના બધારણીય ઇતિહાસમાં તેનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. મોન્ટગ્યુ 1919 કાયદાએ પ્રત્યક્ષ ચૂંટણીપ્રથાનો પ્રારંભ કરી આપ્યો. તો ભારત સરકાર અધિનિયમે 1935 ભારતને પ્રાતિક સ્વાયતતા આપી આ ૪ વર્ષે ૪ રિડવ બેક ઓફ ઇન્ડિયાની સ્થાપના થઈ એ દર્શાવે છે કે ભારત આર્થિક સ્વતંત્રતા તરફ ઝડપથી ગતિ કરી રહ્યું છે.

મહાત્મા ગાંધીજી અને સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ. તેમના સામ્યગ્રહ અને અહિંસા અંગેના વિચારો

વિશ્વમાં ભારતીય સ્વતંત્રતાસંગ્રામ અનાબો છે ૨૦મી સદીનો પૂર્વાધ દુનિયાભરમાં બે મહાયુદ્ધો અને સરમુખત્યારશાહીની દર્દનાક હિંસાથી ભરલા છે ત્યાર ભારતમાં સત્ય અને અહિંસાના પાયા પર માનવચતનનાને સકારી નજર સ્વતંત્ર્યપ્રાપ્તિ તરફ લઈ જવાનું મહાન કાર્ય ભારતમાતાના વીર સપૂત મહાત્મા ગાંધીએ કર્યું.

રાષ્ટ્રપિતા અને બાપુથી પ્રખ્યાત માહનદાસ કરમચંદ ગાંધીનો જન્મ ગુજરાતમાં પારબર ખાતે ઈ.સ. 1869

ગાંધીજી

થમ. હતા ક્રિસ્ટનની યુનિવર્સિટીમાંથી કાયદાની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી ભારત પરત ફર્યા ત્યારબાદ વકીલાત કરવા દક્ષિણ અફ્રિકા પહોંચ્યા. ૧૯૦૩ દક્ષિણ અફ્રિકામાં રંગભેદ અને સામાજિક અસમાનતા સામે ન્યાયની ઉચ્ચ ભાવના સાથે લડતના શ્રોત્રી કર્યો ભારતમાં અસ્પૃશ્ય જવી હોવાને દક્ષિણ અફ્રિકામાં ભારતીયોની હતી. તમને કાંઈ માનવ અધિકારો મળ્યા ન હતા ગાંધીજીએ દક્ષિણ અફ્રિકામાં સત્ય અને અહિંસા પર આધારિત સત્યાગ્રહ નામનું મહત્વપૂર્ણ આંદોલન ચાલુ કર્યું. ગાંધીજી હિંસાના કાયરપણું નાણાત નેમણે લખ્યું હતું અહિંસા માનવજાતિના ધર્મ છે જ્યારે હિંસા પશુનો ધર્મ છે

ગાંધીજીના દષ્ટિકાંક્ષા આ રીતે પણ મહત્વપૂર્ણ હતા કે તમામ વિચાર અને આચરણ કાંઈ અતર ન હોય સત્ય અને અહિંસા મત્ર આપણે અને લખો માટે ન હોય. રાજબંધુજીના જીવન માટે પણ હતા. ગાંધીજીને જનતા પર અને તેમના સંઘર્ષની કામતા પર અતુટ વિશ્વાસ હતા ૪૬ વર્ષની વયે તેઓ જ્યારે ઈસ ૧૯૧૬ ભારત આવ્યા ત્યારે ભારતવાસીઓમાં તમામ પ્રત્યે અપાર પ્રેમની લાગણી હતી તમને કાર્યથી તમને ભારતમાં બમ્બા પરિચિત થઈ ચૂક્યા હતા ત્યારબાદ ઈસ ૧૯૦૬ સુધી તેમણે નાપાલકૃષ્ણા ગોખલાની સલાહથી ભારત પ્રવાસ કર્યું અને ઈસ ૧૯૦૬માં, અમદાવાદ મુકામે કાયરબ આશ્રમની સ્થાપના કરી ત્યારબાદ અમદાવાદમાં જ ઈસ ૧૯૧૭-૧૮) લાબરમતી આશ્રમની સ્થાપના કરી અહીં અમણ સત્ય અને અહિંસાને વ્યવહારિક સ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય કર્યું. પાતાના સાતના પ્રવાનોને તેમણે અહીંયા પ્રારભ કર્યા મહાત્મા ગાંધીજી ભારતમાં આવ્યા બાદ પ્રજાકીય લડતની શરૂઆત કરી તેમણે આ પ્રકારના પ્રથમ સત્યાગ્રહ ઈસ ૧૯૧૭) ચપરણમાં કર્યા ચપરણમાં ગાંધીની ખેતી સાથે સંકળાયેલા ખેડૂતો નીને કઠિયા પ્રથમના બાબતે હતો તેમણે તેમની જમીનના ૩૨૦ ભાગ પર ફરજિયાતપણે ગળીની ખેતી કરવી પડતી હતી અને અગ્રજ માલિકો નક્કી કરે તે જ ભાવે વેચવી પડતી હતી આ પ્રથમથી ગરીબ અને બહાલ થયા હતા ગાંધીજીના દક્ષિણ અફ્રિકા સત્યાગ્રહ વિશે સાત્તળીન ચપરણના ખૂબ મનોવંદનને ગાંધીજીની સહાય મળી અને તેમણે ત્યાં આવવા અમાનજા અપાધુ. ગાંધીજીએ ત્યાં જઈ વિનંત તપાસ કરી ખૂબીનું નવૃત્ત લીધું સરકાર અક તપાસ સંધિતિ નીમીન ગાંધીજીના ત્યાના સત્ય બતાવ્યા અને ખડૂતોની સમસ્યા દૂર થઈ ભારતમાં સત્યાગ્રહનું આ પ્રથમ આંદોલન સફળ થયું. અટલું જ નહીં ગાંધીજીએ ભારતીય ખડૂતના ભયકર ગરીબીભય જીવનના નજીકથી જોધું અને અજીવન તમના માટે કામ કરવાનું નક્કી કર્યું

ચપરણ સત્યાગ્રહ બાદ ઈસ ૧૯૦૮ અમદાવાદના મિલમજૂરા અને મિલમાલિકા વચ્ચે થયેલા વિવાદમાં અને પછી વચ્ચે સમાધાનકારીની ભૂમિકા ભજવી તેમણે મજૂરાના હડતાલ પર જવા સલાહ આપી અને હિંસાથી દૂર રહેવા જણાવ્યું. અટલું જ નહીં પ્રથમ વખત તેમણે ઉપવાસ શરૂઆત પ્રથમ કર્યા ગાંધીજીના ઉપવાસ આંદોલનને કારણે મિલ માલિક નરમ પડ્યા અને મજૂરોની મજૂરી વધારવા માટે સહમત થયા.

આ અરસામાં જ ઈસ ૧૯૧૮, મુજરતના ખૂબ મુકામ ખડૂતના પ્રશ્ન ગાંધીજીના મહત્વપૂર્ણ સત્યાગ્રહ કર્યો અનિવૃત્તિને કારણે પાક નિષ્કળ જતા સરકાર પૂરેપૂરું મહસૂલ ઉધારવવા ઉગ્ર બની હતી. ગાંધીજીના જવા સુધી મહેસૂલમાં છૂટ ન મળે ત્યાં સુધી ખેડૂતોને મહેસૂલ ન ભરવા જણાવી સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો સરકારે જ્યારે મત પેનાલ્ટી ખડૂત પાસેથી મહેસૂલ ચૂકવવાના આગ્રહ રાખ્યા ત્યારે જ ગરીબ ખડૂતોને મહેસૂલમાં છૂટ આપી ત્યારે આ આંદોલન પાછું ખંચાયું સરકાર વલ્લભભાઈ પટેલ ગાંધીજીના પ્રબર અનુધર્મી બન્યા હતા.

ગાંધીજીના માર્ગદર્શન અને ફિલસૂફી પ્રમાણે બારડાલી ખાતે વલ્લભભાઈ પટેલ મહત્વપૂર્ણ ખડૂત આંદોલન કરી સફળતા પ્રાપ્ત (ઈ.સ. ૧૯૨૮) કરી હતી

રથનાત્મક કાર્યક્રમો, રોલેટ ઓક્ટના વિરુદ્ધમાં ચળવળ

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં કાનિકારીઓ વિરુદ્ધ આકરા કમદાઓ પસાર કરવામાં આવેલ હતા જમા ક નિકારીઓને કોઈપણ પ્રકારના ગુના વગર પકડીને જલમ ઠાલી દેવામાં આવતા હતા અને તેમના પર અત્યાચાર કરવામાં

આવના ભારતીયને એવા વિશ્વાસ હતો કે મુઢ્ઢ બાદ સરકાર આવા કાયદાઓ પસાર નેયથે પરંતુ આવા અભ્યાસથી કાયદાન સરકાર રોલટ એક્ટ બનાવી માર્ચ 1919માં પસાર કરતા ભારતવાસીઓ થાકી ગયા. આ કાયદા અનુસાર કોઈપણ ભારતીય ઉપર અદાલતમાં કામ ચલાવ્યા સિવાય તેમને જેલમાં પૂરી શકાતા હતા. રોલટ કાયદા ભારતવાસીઓ માટે અત્યંત ધૂશાસ્પદ હતો. યુદ્ધ દરમ્યાન સરકાર ભારતવાસીઓન સ્વશાસન મંત્રાલયની હેવાલમાં આવી હતી તેને બદલ આ કાયદા દ્વારા લોકની ભાવના સાથે તેમને દોષ કર્યો હતો. ગાંધીજીએ આ કાયદાને કાળા કાયદા કહ્યો અને તેનો વિરોધ કરવા ભારતીય સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનું નેતૃત્વ ખેતાના હાથમાં લીધું. એમણે એક સાત્યાગ્રહ સભા રચીને ઈ.સ 1919, જેલ ભરે આદોલન શરૂ કર્યું. રોલટ એક્ટની વિરુદ્ધમાં ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો.

જલિયાવાલા બાગનો હત્યાકાંડ

રોલટ એક્ટ વિરુદ્ધ સહાત્મક ગાંધીનો સાત્યાગ્રહ ક્યાડી નાખવા સરકારે આકરા પગલા ભર્યાં મુબઈ, અમદાવાદ કલકત્તા, દિલ્હીમાં સાત્યાગ્રહીઓ ઉપર ગાળીઓ વરસાવના 10 એપ્રિલ 1919) ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રવાધી હતાબળનું આહવાન કર્યું હતું. લોકો સ્વેચ્છાથી તેમાં મોટી સંખ્યામાં જોડાયા હતા. સરકારે લોકોના વિરોધનો સામનો કરવા ધારા 144નો અમલ શરૂ કર્યો. ખાસ કરીને પજાબમાં આ સમયે સ્થિતિ સ્ફોટક હતી. પજાબના અમૃતસરમાં (13 એપ્રિલ 1919) વિશાળ જનસમૂહ ખેતાના લોકપ્રિય નેતાઓ ડૉ સૈફુદ્દીન કિશનુ અને ડૉ. સાત્યાગ્રહની પરખકના વિરોધ કરવા એકઠા થયા હતા. જલિયાવાલા બાગમાં વૈશ્યામીના નહવારન અનુલભીને અનેક લોકો આવ્યા હતા. નિરાશ લોકોના સમૂહ ઉપર અમૃતસરના લશ્કરી કમાન્ડર જનરલ ડાયર ગોળીઓ વરસાવી જ્યાં સુધી લશ્કર પાસે ગોળીઓ સમાપ્ત ન થઈ ત્યાં સુધી ગોળીબાર ચલાવતા રહ્યા. એક હજાર જેટલા લોકો આ ગાળીબારમાં મૃત્યુ પામ્યા અને અનેક લોકો ઘાયલ થયા. એટલું જ નહીં સરકારે પજાબમાં માર્શલ લૉ લાગવી લોકો પર અપાર અત્યાચાર કર્યા. આ ઘટનાના સમયે ભારતવાસીઓના કુલ્ય બનાવ્યા સમગ્ર દેશમાં ભયનું વાતાવરણ વ્યાપી ગયું. સાત્યાગ્રહવાદી શાસનના વ્યવસ્થાપક વિરોધ થયા. આ ઘટનાથી વ્યથિત થઈ ગાંધીજીએ સરકાર દ્વારા અપાયેલો કેસરે હિંદ નો ઇલકાબ નષ્ટ કરીને જ્યારે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે નાટકની પદવી પાછી આપી બિલાફત અને અસહકારનો આદોલનો.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં તુર્કી જર્મનીના પક્ષે લડી રહ્યું હતું. ભારતીય યુસ્તિમાં તુર્કમાં તુર્કી સુલતાનના હસ્તમાં ધર્મના ધાર્મિક વડા માનતા હતા. તમના મતે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં હારલ તુર્કી વિરુદ્ધ જે કોઈ સંધિ કરવામાં આવે તેમાં ઇસ્લામિક પ્રમુખ એટલે કે ખલીફની સ્થિતિને કોઈ અંશ આવવી જાઈએ નહીં. ભારતીય યુસ્તિમોના અગ્રણી અલીભાઈઓ (મુહમ્મદ અલી અને શૌકતઅલી) મોલાના આજ્ઞાદ હકીમ અજમલ બા અને હસરત મુહાનીના નેતૃત્વમાં એક બિલાફત સમિતિની નિયમલૂક કરવામાં આવી તમણે બ્રિટન વિરુદ્ધ રાષ્ટ્રવાધી બિલાફત આદોલન કરવાનું નક્કી કર્યું. દિલ્હીમાં નવમ્બર 1919માં એપ્રિલ ભારતીય બિલાફત સમલન મળ્યું જેમાં સરકાર તમની માંગના સ્વીકાર ન કરે તો સરકાર સાથે અસહયોગ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. તેમણે કંગ્રેસના આદોલનને ટેક જાણ કર્યો. ગાંધીજી અને તિલકે બિલાફત આદોલનને હિંદુ યુસ્તિમ એકતા સ્થાપિત કરવા માટેના સત્તરી અવસર ગણાવી ટેક આપ્યો. તમણે બિલાફતને અને પજાબના અત્યાચારોને સાથે રાખી બ્રિટિશરા વિરુદ્ધ લડવાનું નાતૃત્વ લીધું. સરકારે રોલટ કાયદા અંગે વિચારવા અને પજાબની ઘટનામાં નર કાય કરવાનું વિચારવાને બદલે લોકો પર અત્યાચાર ચાલુ રાખ્યા. તેથી 1જૂન 1920 અલ્હાબાદમાં તમામ પક્ષોએ ભગા મળી સરકાર વિરુદ્ધ આદોલન કરવાનું નક્કી કર્યું. 19વેટ 13. ઓગસ્ટ 1920) બિલાફત આદોલને આ અસહકારની લડતનો પ્રારંભ કર્યો.

કોંગ્રસ 1920ના કલકત્તા અધિવસનના અસહકારના આદોલનના ઠરાવ પસાર કર્યો. જ્યાં સુધી પજાબના અત્યાચાર અને બિલાફતની માંગ સંતોષાય નહીં ત્યાં સુધી સંલકરનો અસહકાર કરવાનું નક્કી કરવામાં.

આવ્યુ ગાંધીજીએ (ડિસેમ્બર ૧૯૭૦) નાગપુર કોંગ્રેસમાં ઘાષણ કરી કે સામ્રાજ્યન નાષ્ટ કરવું પ્રત્યક્ ભારતીયનું પરમ કર્તવ્ય છે નાગપુર અધિવેશનમાં કોંગ્રેસ અસહકાર આંદોલનના મુસદ્દા ઘડી કાઢ્યા ગાંધીજીને કારણે આજ સુધી ટિપલા વર્ષ સત્ય કામ કરનાર કોંગ્રેસનું સ્વરૂપ બદલાયું અને તે નિર્ધન લોક, સુધી એટલે કે સામાન્ય લોકો સુધી પહોંચ્યું. વિદેશી શાસનથી મુક્તિ માટે જે રાષ્ટ્રીય સંઘર્ષ શરૂ થયો તેમાં સામાન્ય લોકોએ મોટા પ્રમાણમાં હિસ્સો લીધો. જનતાએ ગુલામી મનોવૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો હિંદુ મુસલમાન એકતા સ્થાપઈ ત્યારબાદ (ઈ.સ. ૧૯૭૧-૭૨) અસહકારના મહત્ત્વપૂર્ણ આંદોલનથી દશનો મોટો ભાગ ગુજા ઊઠ્યો. હજારોની સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓએ સરકારી શાળા કાલજો છોડી રાષ્ટ્રીય કેળવણી આત્મી સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ લીધો. આ સમય અલીગઢમાં જામિયાનમિલિયા-અમલિયા (રાષ્ટ્રીય મુસ્લિમ વિશ્વવિદ્યાલય) બિહાર વિદ્યાપીઠ કરી વિદ્યાપીઠ અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ સેકરો વકીલોએ પોતાની વીકની વકીલાત છોડી સ્વતંત્રતાસંગ્રામમાં મૂક વ્યુ, જમા માતીલાલ નેહરુ, સરદાર પટેલ, ચિતરજન દાસ અને રાજેન્દ્રપ્રસાદનો સમાવેશ થાય છે. આ આંદોલનમાં જીઆઆ મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવ્યા હતા તેમજ પાતાન કિમતી દાગીના સ્વતંત્રતાસંગ્રામમાં દાન કરી દીધા હતા.

અસહકારનું આંદોલન ચલાવવા તિલક સ્વરાજ્ય કે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હતું વિદેશી વહીવટી બહિષ્કાર અને ખાદીપ્રવૃત્તિ આ આંદોલનનું મહત્ત્વપૂર્ણ તત્ત્વ હતું કોંગ્રેસ લમણ ભારતભરમાં આ આંદોલનના પ્રચાર પ્રસાર કરવાનું નક્કી કર્યું તો સરકારે રાષ્ટ્રવાદીઓની ધરપકડ કરવાનું અને દમન ગુજારવાનું કામ ચાલુ કર્યું લગભગ ૩ હજાર જેટલા લોકોનું જલમાં પુરવામાં આવ્યા હિંદુસ્તાન પ્રિન્સ ઓફ વેલ આ સમય ભારત આવ્યા ત્યારે તેમના પણ વિરોધ કરવામાં આવ્યા. ગાંધીજી જનતાના આ અહિંસક આંદોલન બાદ નાકરની સળવળ ચલાવવાના હતા લોકો સતત મોટી સંખ્યામાં આંદોલનમાં જોડાઈ રહ્યા હતા પરંતુ સંયુક્ત પ્રાંતના ગારામપુર જિલ્લામાં ચૌરીચાલ નામના ગામમાં (૬ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૨) ૩ હજાર ૧૫૦ના ૩૫૨ પાલીસા ગદી(બાર ક્યો આથી કંઈત ભીડે પોલીસક્રેશન પર હુમલો કરી ભાગ ચાલી દીધી જેને કારણે ૨૭ જેટલા પોલીસ કર્મચારીઓ માર્યા ગયા. આ ઘટનાથી દુખી થઈ મહાત્મા ગાંધીએ બારગાલી ખાતે ૧૨ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૨) આંદોલન પાછું ખેંચવાનાં નિર્ણય લીધા અને ખાદીપ્રવૃત્તિ તથા સામાજિક એકતા જવા સ્વચાત્મક કાર્યોમાં લાગી જવાનું લોકોને આહવાન કર્યું ગાંધીજીના આ નિર્ણયના તેમના નજીકના સહીદારોએ પણ વિરોધ કર્યો પરંતુ ગાંધીજી તપાસ નિર્ણયમાંથી ગયા તર્યા ગાંધીજી પર સરકારે અસહાય ઊંચા કરવાના આરોપ લગાવ્યા છ વર્ષની જેલની સજા ફરમાવી.

ક્રાંતિકારીઓની ભૂમિકા

અસહકાર આંદોલન બાદ કરી એક વખત આત્મચિત્ત રાષ્ટ્રવાદીઓએ ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત કરી આ ક્રાંતિકારીઓ સમાજવાદમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા અને અસહકાર આંદોલનની નિષ્ફળતાના કારણે ઊંચા થયા હતા તેમજો સશસ્ત્ર ક્રાંતિ માટે સંગઠન ઊભું કરવા હિન્દુસ્તાન પ્રજાતંત્ર સંઘની સ્થાપના (૧૯૨૪) કરી સરકારે તેમની ધરપકડ કરી (ઈ.સ. ૧૯૨૬) કાકેરી કેસ ચલાવ્યા રામપ્રસાદ બિસ્મિલ અને અરુણક ઉલ્લા અને અન્ય બે ક્રાંતિકારીઓના કસો આધવામાં આવી (ઈ.સ. ૧૯૨૮), ચદ્રશંકર આઝાદના નતૃત્વમાં ક્રાંતિકારીઓએ નવીન સંગઠન હિન્દુસ્તાન સમાજવાદી પ્રજાતંત્ર સંઘ શરૂ કર્યું તમા વ્યક્તિગત ચોરસ અને હિંસાની પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહેતા હતા પરંતુ ત્રાયમન કમિશનનો વિરોધ કરનાર પંજાબના મહાન નાતા લાલજી લજપતરાયનું પાલીસ લાઠીચાર્જમાં અવસાન થતા આ ક્રાંતિકારીઓ ઊંચા ઊંચા ભગતસિંહ, ચદ્રશંકર આઝાદ અને રાજગુરુએ લલ્લા લજપતરાય પર લાઠીચાર્જના આદેશ કરનાર બ્રિટિશ પાલીસ અધિકારી સનડર્સની ૧.૭ ડિસેમ્બર ૧૯૨૭) હત્યા કરી ચદ્રશંકર આઝાદ અને ભગતસિંહના ક્રાંતિકારી સંગઠને પોતાના રાજકીય ઉદ્દેશો જનતા સુધી પહોંચાડવા અને બ્રિટિશ સરકારના જાણ કરવા એક નવો જ રસ્તો અપનાવ્યો. ભગતસિંહ અને

બટુકચર દ્વેષ (૬ એપ્રિલ, ૧૯૧૧) કેન્દ્રીય પારસાવામાં બોમ્બ વિસ્ફોટ કર્યો તેમના પત્નિ તેમના આશય કાર્યની હત્યા કરવાના ન હતા. પરંતુ બહારી ધર્મ ગણતરી બ્રિટિશ સરકારને જાણ કરવાના હતા. બોમ્બ આ બોમ્બથી કાર્યની હત્યા પણ નહોતી કરવામાં આવી અને કાર્યને ઈજા પણ નહોતી પહોંચી. ભગતસિંહ અને બટુકચર ભાગી જવાને બદલે પકડાયા અને ન્યાયાલયમાં અગ્રજ સરકાર વિરાધી દલીલ કરતા રહ્યા.

અગાળમ્મ પણ કાનિકારી રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિઓ કરી એકવાર ઊભી ધઈ હતી. તેણે (એપ્રિલ ૧૯૩૦) ચટ્ટોગાવના સરકારી શાળામાં ઉપર કાનિકારીઓએ છાપા મારી લૂટ ચલાવી. તેનું નવત્વ માસ્ટર સૂર્યસેન કપૂરે હતું. તેમની સાથે મહિલાઓએ પણ ભાગ લીધો હતા. સરકાર આ પ્રવૃત્તિઓ દબાવી દેવા કાનિકારીઓની ધરપકડ કરી અને તેમના પર કસ ચલાવ્યા સરકારે ભગતસિંહ, સુખદેવ અને રાજગુરુની ધરપકડ કરી તમના પર કેસ ચલાવ્યો. ત્રણેયને (૨૩ માર્ચ, ૧૯૩૧) ફાંસી આપવામાં આવી.

આ કાનિકારી રાષ્ટ્રવાદી આદાલત મહત્વપૂર્ણ હતું સૂર્યસેનને (ઈ.સ. ૧૯૩૧) પકડીને ફાંસી આપવામાં આવી. તત્કાલે તેમને ઊંચા હાથ દાખી દેવા માટે કાય કપૂરે આ ઉપરાંત કેટલાક સામ્યવાદી નેતાઓને પકડીને તેમના પર મેટ્રા કસ ચલાવવામાં આવ્યા હતા. આમ, કમલ આદાલત સતત ચાલતું રહ્યું.

સાયમન કમિશન અને ભારતના બોકોનો પ્રતિભાવ

બ્રિટિશ સરકાર ઈન્ડિયન સ્ટેચ્યુટર કમિશનની નિમણૂક (નવેમ્બર, ૧૯૨૭, કરી જ સાયમન કમિશન તરીકે આળખાય છે) જાહેર સાયમન નામ પ્રમુખ હતા. તેને ઉદ્દેશ ભારતના બધારણીય સુધારા સૂચવવાનો હતો. જોકે, સાયમન કમિશનના તમામ કમિશન અગ્રજ હતા ન કરણો ભારતવાસીઓએ તેના વિરોધ કર્યો ભારતીયોએ કહ્યું કે સ્વરાજની વાસ્તવિક અવગતિના નિર્ણય માત્ર અરુ લોક કબી રીત લઈ શકશે તમાથી ભારતીયોના આત્મસન્માનને ઠસ પહોંચી છે કોંગ્રેસ, મુસ્લિમ લીગ અને હિંદુ મહાસભાએ સાયમન કમિશનના વિરોધ કર્યો.

સાયમન કમિશનના વિરોધની સાથે સાથે ભારતીય જુવાન બધારણીય સુધારાની અક પાજના બતાવી સાયમન કમિશનને જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરિણામ માતીલાલ નહરુએ (ઓગસ્ટ ૧૯૨૮) પ્રસિદ્ધ નેહરુ રીપોર્ટ પ્રસ્તુત કર્યો. જે ભારતના બધારણીય બ્યુ-પ્રિન્ટ ગણાય છે કમનસીબે તમામ પક્ષોએ નેહરુ રિપોર્ટ સ્વીકાર્યો નહીં મુસ્લિમ લીગ, હિંદુ મહાસભા અને શીખ પ્રતિનિધિ મંડળે તેના વિરોધ કર્યો. કમિશન મુબઈ પહોંચતા જ હજીબની શરૂઆત ધઈ સાયમન આ બેકના નવાથી તેના વિરોધ શરૂ થયા. ગાંધીજી પણ સાયમન કમિશનના વિરોધથી જાત આદેશન માટે તૈયાર છો એમ સમજતા હતા અને આ તરફથી તેમણે પોતાની બીજા મહત્વપૂર્ણ ચળવળ શરૂ કરી.

સવિનય કાનૂનભંગની ચળવળ અને દાંડીકૂચ

જનતાના ભાવનાનું સન્માન કરી મહાત્મા ગાંધી એક મહાન આદેશન તરફ વળ્યા. કલ્પ લાહર ખાતે કોંગ્રેસનું અધિવેશન (ડિસેમ્બર, ૧૯૨૯) મળ્યું જેમાં કોંગ્રેસે પૂર્ણ સ્વરાજનું પોતાનું લક્ષ્ય ઘોષિત કર્યું અને ૨૬ જાન્યુઆરી, ૧૯૩૦ ને પ્રજાસત્તાક દિવસ મનાવવાનું નક્કી થયું. જો કે એ પહેલાં (૩૧ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૯) લાહોર ખાતે સ્વતંત્ર ભારતનો સ્વીકૃત તિરંગો બધજ લહેરાવવામાં આવ્યો. એટલું જ નહિ પરંતુ ૬૨ વર્ષ ૨૬મી જાન્યુઆરીના દિવસ પ્રજાસત્તાક દિવસ મનાવવો તેવું ઠરાવવામાં આવ્યું. એટલું જ નહીં એક સવિનય કાનૂનભંગનું આદેશન કરવાનું નક્કી થયું જેના નિર્ણય મહાત્મા ગાંધી લેવાના હતા. આ આદેશનની શરૂઆત મહાત્મા ગાંધીની

દાંડીયાત્રા

પ્રસિદ્ધ દાડીયાનાથી થઈ તમાશા ૧૧૨ માર્ચ ૧૯૩૦ના રોજ અમદાવાદથી પત્રના ૭૮ સંથીદારના સં. ૩૭૬ કિમી દૂર ભગવાદડી જઈ બ્રિટિશ કાયદાના ભંગ કરવાનું નક્કી કર્યું. માગમાં અંતિમતા સેંકડો ગામડાઓના તમની સભાઓ થઈ. ગાંધીજીએ ૬ એપ્રિલ ૧૯૩૦ના રોજ દાડી મુક મે પહોંચી અને સમુદ્રકિનારેથી મુઠ્ઠી ભરી મીઠું ઉપાડી અદાલતના પ્રારભ કર્યો તમને બ્રિટિશ સરકારના મીઠાના કાયદા નાંડીને આ પ્રતીક દ્વારા સમગ્ર ભારતવાસીઓના સ્વાતંત્ર્યના સંદેશ આપ્યા. તેમણે કહ્યું બ્રિટિશ શાસન ભારતીયો માટે અભિશાપ સમાન છે હું આ શાસનપ્રણાલીને નાષ્ટ કરવાના મનના છું રોજદ્રાણ અમારા ધર્મ છે ગાંધીજીના સવિનય કાનૂનભંગના આ કૃત્યથી સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં ક્રાંતિની લહેર ફરી વળી મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક મધ્યપ્રદેશ, પૂર્વીય ભારતની પ્રજાએ જગલન અને ચકીદારીના કાયદાઓ તોડ્યા. હાલના પ્રદેશના વિદેશી વસાવા બહિષ્કાર જવા મહત્વપૂર્ણ કર્યો પ્રજાએ કર્યો લાખો ભારતીયો આ સત્યાગ્રહમાં જોડાયા એકત્રાન કરે ચૂકવવાની ના પાડી. હજારો સ્ત્રીઓ આ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લઈ વિદેશી વસ્ત્ર અને દારૂ વચલી દુકાના પર પિકેટિંગ કર્યું.

આ અદાલત છોક ભારતના ઉત્તર પશ્ચિમી ભાગ સુધી પહોંચ્યું હતું સરહદના ગાંધી તરીકે આજ્ઞાતાના બાન અબ્દુલ ગફર ખાનના નતૃત્વ નીચે ખુદાઈ બિદમતગાર નામનું સંગઠન ઊભું કર્યું તેઓ ભાલ ભર્મસંધારી કહવાતા તમા અહિંસાપૂર્ણ સત્યાગ્રહમાં માનતા અહિંસા એક મહત્વપૂર્ણ ઘટના બની હતી. પેશાવરમાં મહત્વાહી સેનાપતિ ચંદ્રસિંહ મહત્વાહી અને અન્ય સૈનિકોએ આ અહિંસક ક્રાંતિકારીઓ પર ઘોળીઓ ન ચલાવવાનો નિર્ણય લીધો બ્રિટિશ સરકારે તમના પર કોર્ટમાર્શલ કરી અજીવન જેલની સજા કરી પરંતુ આ ઘટનાએ આ સાબિત કર્યું કે ગાંધીજીના આદર્શો અને રાષ્ટ્રવાદની ભાવના ભારતીય સના સુધી ફેલાઈ ચૂકી છે જે બ્રિટિશ શાસનના મુખ્ય સ્તંભ હતા આ રીતે સમગ્ર દેશમાં અદાલત વ્યાપક બન્યું નાગલેન્ડમાં રાણી મિહાલુઆ માત્ર ૧૧ વર્ષની વયે ગાંધીજીના આદર્શોમાં ભાગ લઈ બ્રિટિશ શાસન વિરુદ્ધ વિદેશ કર્યો રાણી મિહાલુઆ પકડીને અજીવન કદની સજા કરવામાં આવી જેમાંથી દેશને સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ જ રાણીને મુક્તિ મળી જવાહરલાલ નેહરુએ લખ્યું એક દિવસ એવો આવશે જ્યારે ભારત તને પાદ કરશે અને તનું સન્માન કરશે સરકાર આદલતકારા વિરુદ્ધ ભયકરે અભ્યાસાર કર્યો ગાંધીજી સહિત ૯૦ હજાર કરના વધાર ક્રાંતિકારીઓને પકડવામાં આવ્યા કોંગ્રેસ પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યા સમાચારો પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો ૧૦ જેટલા લોકોને ગોળીબારમાં મારવામાં આવ્યા ત્યારબાદ (ઈ.સ. ૧૯૩૦) લડનમાં ગોળીમજા પરિષદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું જેનો અશય સંપ્રદાન કમિશનના રિપોર્ટ નર વિચાર કરવાનો હતો પરંતુ કોંગ્રેસે તના વિરોધ કર્યો અને વાઈસરોય દર્વિન અને ગાંધીજી વચ્ચે (મ.ચ ૫૩) કરાર થયો અને ગાંધીજી સવિનય કાનૂનભંગનું આદાલત હકીલ બીજા રાજમજા પરિષદમાં ભાગ લેવા લાગ્યા ગયા જોકે ગાંધીજીની મોગણી સરકારે સ્વીકારી નહીં અને ભારતીયોને કાંઈ જ અધિકારો ન મળતા ગાંધીજી પાછા કર્યો કરી એક વખત આદાલત શરૂ કરવામાં આવ્યું ઉત્તર ભારતમાં જવાહરલાલ નેહરુએ આ આદાલતનું નતૃત્વ લીધું ફરીથી સરકારી કમન શરૂ થયું અને થીમે થીમ આદાલત પણ શરૂ થઈ.

મીઠાના સત્યાગ્રહો

દાડીની સભા સાથે મીઠાના સત્યાગ્રહો દેશના વિભિન્ન ભાગમાં શરૂ થયા હતા ગુજરાતમાં વરસાદા જાતે ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ કરવાની જાહેરાત કરી તમની ધરપકડ ૧૧મી મ. ૧૯૩૦ના રોજ મીઠાના સત્યાગ્રહની નેતાનીરી અબ્બાસ નૈયબજીને મળી જોકે તેમની પણ ધરપકડ થતા અને સરોજિની નાયડુએ મીઠાના સત્યાગ્રહનું નતૃત્વ લીધું. પરસણા સિંધાય સુરજકાંડી અને વજલો ખાતે પણ મીઠાના સત્યાગ્રહ થયા હતા. ઉત્તર ભારત અને બિહારના ઘણા બધા ક્ષેત્રમાં લોકોએ સેતાના ઘરે જ મીઠું બનાવી મીઠાના કાયદાના વ્યાવક ભંગ કર્યો હતો.

કોંગ્રેસી પ્રધાન મંડળની રચના

ભારત સરકાર અધિનિયમ-1935 અનુસાર પ્રાંતમાં સ્થાપનતા આપવામાં આવી ત્યાં કાયદા, અનુસાર થમલી ચૂંટણીમાં જનતાએ કોંગ્રેસને બહુમતી આપી. ૧૧ માર્ચ 7 પ્રાંતમાં કોંગ્રેસ મતીમંડળે અમલમાં આવ્યું બ પ્રાંતમાં કોંગ્રેસ અન્ય પક્ષના ટકાથી સરકાર બનાવી શકી માત્ર પજાબ અને બંગાળ પ્રાંતમાં કોંગ્રેસ સિવાયના પક્ષોએ સરકાર બનાવી હતી પજાબમાં યુનિયનિસ્ટ પાર્ટીએ અને બંગાળમાં કૃષક પ્રજા પાર્ટી અને મુસ્લિમ લીગે સાથે મળીને સરકારની રચના કરી હતી.

કોંગ્રેસ મતીમંડળે ભારતમાં બ્રિટિશ શાસનનગતના સામ્રાજ્યવાદી સ્વરૂપને બદલવાનું કાર્ય કર્યું જોક તમને બહુ ઓછા અધિકારો મળ્યા હતા. તેમ છતાં તેમણે ઉમ્મનદારીપૂર્વક કાર્ય કર્યું, તેમણે મજૂરો, ખેડૂતો, અને નાગરિક ન માટે સારું કાર્ય કર્યું. પોલીસના અધિકારી ઓછા કયા ખેતમજૂરો માટે કૃષિ કાયદા બનાવ્યા મજૂરની મજૂરીના દર વધાર્યો નશાબધી અને દારૂબધી લગુ કરી અનુસૂચિત જાતિના કલ્યાણ માટે કાર્ય કર્યું પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ, ટેકનિકલ શિક્ષણ અને લોકના આરામ્ય માટે સારું એવું ધ્યાન કન્દેન કર્યું ખાદી અને ગ્રામીણ હસ્ત-ઉદ્યોગોન પ્રોત્સાહન આપ્યું કામવાદી નેત્રોનો વિરુદ્ધ મહત્વપૂર્ણ કાર્ય કર્યું લોકોને લાગ્યું કે નમતી પાતની સરકાર આવી રહી છે ઈ.સ. 1939માં દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થતા ભારતને બ્રિટન યુદ્ધમાં જોડી દતા નનાં વિરોધ કરવા કોંગ્રેસી મતીમંડળે આમૂલિક રાજનયમાં આપી દીધા.

હિંદ છોડો ચળવળ-1942

આપણે જાણુ તેમ બ્રિટિશ સરકાર રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ કે કેન્દ્રીય પારલમનના સભ્યોની માથે વિચારવિમર્શ કર્યા વગર યુદ્ધમાં જોડાઈ જતા કોંગ્રેસ તના વિરોધ કર્યા કોંગ્રેસ કહ્યું એક ગુલામ રાષ્ટ્ર બીજાના મુક્તિસર્પમાં કવી રીતે ભાગ ભજવી શક પહેલ ભારતને સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ તાર જ તમને ત્યાં યુદ્ધમાં ભાગ લઈ શક. બ્રિટિશ સરકારે કોંગ્રેસની મામણીનો અસ્વીકાર કરી પોતાનો નિર્ણય અકબલ રાખ્યો. ત્યારબાદ (એપ્રિલ 9, 1942) ગાંધીજીએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની શરૂઆત કરી સરકાર લગભગ 25 હજાર કરતા વધારે સત્યાગ્રહીઓને પકડીને પૂરી દીધા હતા વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ કરનાર પ્રથમ નેતા વિનોબા ભાવે હતા જાપાને ઈન્ડોનેશિયાના માર્ગે બર્મા ઉપર આધિકાર (ઈ.સ. 1942) કરી લેતા મહાયુદ્ધ ભારતની સરહદ સુધી પહોંચી ગયું, અસવ, સજાગમાં ભારતીયાના યુદ્ધમાં સહયોગ પ્રાપ્ત કરવા બ્રિટિશ સરકારે ઈર્કેવ કિસના નતુવ નીચ કિસે મિશન ઈ.સ. 1942 ભારતમાં મોકલ્યું તેણે લાચણા કરી કે બ્રિટિશ સરકાર બહુ ઝડપથી ભારતીયોને સ્વશાસન આપશે તેમણે કોંગ્રેસની એ માર્ગ ફગાવી દીધી કે ભારતીયાને નાતકલિક સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે ગાંધીજીએ કિસ દરખાસના "વિતિ ગયેલી તારીખનો (પોસ્ટડેટેડ) ચેક" કહ્યું કોંગ્રેસની સાથે સાથે મુસ્લિમ લીગ પણ તેના વિરોધ કર્યા યુદ્ધ દરમ્યાન ભારતમાં ભયકર દુષ્કાળ પડ્યો અને માધવારી પણ વધી તથી પ્રજામાં સતત અસલાથ વધતા ગયા આ બધી બાબતોએ મહાત્મા ગાંધીને તેમનું એક મહાન આદેશન કરવા પ્રેષા મુબરકમાં મંગેલ અખિલ ભારતીય કોંગ્રેસ કમિટીની મિટિંગમાં હિંદ છોડો પ્રસ્તાવ પસાર કરવામાં આવ્યો (8 ઓગસ્ટ, 1942) અને ગાંધીજીના નેતૃત્વમાં આદેશન કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું, આ જ રાત્ર કોંગ્રેસના હાઉસરોન સંભાળન કરતા મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું હું તો ઈચ્છુ છું કે સવાર પહેલાં આપણને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય હું પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી આજુ કરુ જ સ્વીકારીશ નહીં, ક્યાં પા મરો આપણી પરાધીનતાને ફગાવી દઈશું અથવા તો મૃત્યુ પામીશું તેથી (9 ઓગસ્ટ, 1942) ગાંધીજીની પરપકો કરવામાં આવી પરંતુ રાષ્ટ્રવરમાં સ્વયસ્ફુરણથી એક મહાન આદેશન શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે હવે તમે જ તમારા નેતા છો એ રીતે આ આદેશન નેતાવિહીન અને સંગઠન-વિહીન જનતાનું પોતાનું પોતાની રીતે ચાલતું આદેશન હતું કારખાનાઓ, શાળાઓ, કોલેજો, હાતાઓ તરી સરકાર લાઇચાર્જ અને ગાંધીબારે કર્યા મરિજામાં જનતાએ પણ પાલીસમેશન, રેલવેસ્ટેશન અને પાસ્ટઓફિસ જવા બ્રિટિશ પ્રતીકો ઉપર હુમલો કર્યા ટેલિફોનના તાર ઉખાડી નાખ્યા રેલવેના સ્ટો પજા ઉખાડી નાખ્યા અને મરકડી મકાનામાં આગ લગાડી દીધી મદ્રાસ અને બંગાળમાં સ્થિતિ કાબુ બહાર હતી બિહારે પશ્ચિમ બંગાળ, સંયુક્ત

પ્રાત, તામિલનાડુ, આરિસ્સા, અંધ્રપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રના માટાભાગના વિસ્તારમાં આદાલત બાબત બંધુ ઓટલુ જ નહીં થઈ બધી જગ્યાએ બ્રિટિશ શાસનના અત અબ્બા અને મધ્યનિક સરકારની સ્થાપના થઈ ઉત્તર પ્રદેશના બલિયામાં, બગબન, મિદનાપુરમાં, મુબઈના સતારામાં, ગુજરાતના અમદાવાદમાં ક્રાનિક, રીઓબ સમાનંત સંસ્કારની સ્થાપના કરી. બાન. મજૂસ અને વિદ્યાર્થીઓએ 1942ના હિંદ છોડો અદાલતમાં સૌથી માટા ભાગ ભજવ્યા હતા સરકારે આદાલતને કચડી નાખતા પોતાની તમામ તાકાત લગાવી દીધી હતી પ્રસ પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો. 10 હજારથી વધારે લોકોને ગાળીબારથી મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. 1857ના મહાક્રાંતિ પછીનું આ સૌથી મોટું દમનકારી કાર્ય હતું આ આદાલતની એક વિશેષતા ભૂગભ સચરબવસ્થા હતી મુબઈમાં રૂબા મહત્તમ આ આદાલતનું ભુગર્ભ રેડિયો સ્ટેશન સભાળી રહ્યા હતા આ આદાલતમાં અનુસાર વાસકગતલી અને ઇન્દિરા ગાંધીએ પણ અગત્યના ભાગ ભજવ્યો હતા આ આદાલતને સમિત કરી દીધું કે ભારતીય પ્રજાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ અંગ્રેજો ભારતમાં લાખો સમય સાસન કરી શકશે નહીં.

સુભાષચંદ્ર બોઝ અને આઝાદ હિંદ ફોજ

હિંદ છોડો આદાલતની સાથે સાથે ભારતીય પ્રજાની બહાદુરી અને સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિની ધગશને ઉજાગર કરતું મહત્વપૂર્ણ આદાલત હતું આઝાદ હિંદ ફોજના સુભાષચંદ્ર બોઝના નતૃત્વ નીચે ચલાવવામાં આવતા આ આદાલત ભારતમાં વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે સુભાષચંદ્ર બોઝ કંગ્રેસ છોડી ફરવર્ડ બ્લાકની સ્થાપના કરી

સુભાષચંદ્ર બોઝ અને આઝાદ હિંદ ફોજ

(ઈ.સ. 1939) હતી સરકારે તેમની ધરપકડ કરી નજરકેદ કર્યા હતા ચોખ્ખ તક મળતા (માર્ચ-1941) સુભાષચંદ્ર બોઝ કેદમાંથી છૂટી દેશની બહાર નીકળી ગયા તેઓ જર્મની ગયા અને ભારતની સ્વતંત્રતાની લડાઈ માટે મદદ માગી ત્યાંથી (ફેબ્રુઆરી 1943) જાપાનની સહાયતા પ્રાપ્ત કરવા જાપાન ગયા ભારતની સ્વતંત્રતા માટે લશ્કર ઊભું કરવા સિંગાપુરમાં રાસબિકારી બોઝની સહાયથી આઝાદ હિંદ ફોજનું નતૃત્વ લીધું જનરલ ચોહનસિંહે ભારતીય સૈનિકોની અક દુકડી ઊભી કરી આઝાદ હિંદ ફોજ બનાવી હતી તેમણે જયહિંદનું સૂત્ર આપી આઝાદ હિંદ ફોજની કાર્યવાહી ચાલુ કરી સુભાષચંદ્ર બોઝ બર્માથી ભારત ઉપર આક્રમણ કરવાના મતના હતા જોક, બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં (ઈસ 1944-45) જાપાનનો પરાજય થતા આઝાદ હિંદ ફોજની હાર થઈ સુભાષચંદ્ર બોઝ ટંકિયો જતી વખત રસ્તામાં વિમાન દુર્ઘટનામાં મૃત્યુ પામ્યા (જા 5, આજ પણ આ વર્ષા ઉજવવા રહસ્ય છે) સરકાર આઝાદ હિંદ ફોજના ત્રણ મહત્વપૂર્ણ નેતાઓ જનરલ શાહનવાઝ, જનરલ ગુરુદયાલસિંહ દિલ્હા, અને જનરલ પ્રેમ સહેગલ પર દિલ્હીમાં લાલ કિલ્લાનો કેસ ચલાવ્યો તેની વિરુદ્ધમાં ભારતીયોએ પ્રદર્શન સરૂ કર્યા છેવટે આઝાદ હિંદ ફોજના આ અધિકારીઓને છોડી દેવામાં આવ્યા

હિંદમાં શ્રોમવાદનો ઉદય, વિકાસ અને હિંદના ભાગલા

ઈ.સ. 1857 બાદ ભારતમાં અંગ્રજોએ ભાગલા પાગા અને રાજ કરાની ઊંઝિત સાચી ટેરવવા મુસ્લિમોના પોતાના પક્ષે લેવાની શરૂઆત કરી હતી. 19મી સદીનો અત અવધત સુધીમાં ભારતમાં સામ્રાટાયિકતાનો વિકાસ થયા જે સ્વતંત્રતાસંગ્રામ માટે સૌથી મોટો ખતરો હતો સામ્રાટાયિકતા એક વિચારધારા છે તના માત ભારતમાં હિંદુ-મુસ્લિમ, શીખ અને ખ્રિસ્તી અલગ અલગ વિશિષ્ટ સમુદાય છે જેમના હિતા પક્ષ અલગ છે ભારતીય રાષ્ટ્ર નામની કઈ ચોંટ અસ્તિત્વમાં છે નહીં કમવદના ઉદય બ્રિટિશ શાસનને કારણે ભારતમાં થયા તમામ મુસ્લિમોના અલગ ધર્મ અને જાતિનો દરજ્જો આવી હિન્દુઓથી અલગ કરવાની વૃત્તિ કોષવાનું કામ કર્યું આ પ્રવૃત્તિમાં સૈયદ

અહમદ ખાં મહમ્મદપૂરા હતા તમા માનતા કે મુસલમાનોના રાષ્ટ્રીય હક્કો હિંદુઓ કરતાં અલગ છે અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી તેમના આ વિચારોને આગળ વધારવાનું કામ કરતી હતી ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના સમયે તમણે તેનો વિરોધ કર્યો તેના માનતા કે બ્રિટિશ શાસન સમાપ્ત થવાથી બહુમતી હિંદુઓના હાથમાં શાસન આવશે આ તમા મુસ્લિમોના મુકામને કચડે, ધમકાવે, ઉદય માટે મુસ્લિમોના નિરક્ષરતા અને અજ્ઞાન વધારે જવાબદાર હતા 19મી સદીના પ્રારંભમાં જ હિંદુઓ પશ્ચિમી જ્ઞાન-વિજ્ઞાન સાથે સંકળાયા હતા જ્યારે મુસ્લિમો અશિક્ષિત રહ્યા હતા સરકારી નોકરીઓ, વંધાર વાણિજ્યની પ્રવૃત્તિઓ અને ઉદ્યોગોમાં પણ તેઓ હિન્દુઓ કરતા ધણા પછાત હતા આ બાબતાન લીધે તમા અસુરક્ષાના અનુભવ કરતા હતા આ પ્રવૃત્તિ ત્યાર થરમસંભા પર પહોંચ્યાં જ્યારે શિક્ષિત મુસ્લિમો, મુસ્લિમ નવાબો અને જમીનદારોએ જમાબ આમતપાન ઠંડાળા માફકની ઉચ મુલકના નેતૃત્વ નીચે અગિય ભારતીય મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના કરી આ જૂથ સંપ્રદાયિક અને રૂઢિચઢી રાજકીય સંગઠન તરીકે કામ કરતું હતું તથા બ્રિટિશ સંસ્થાનવાદના વિરોધ કરવાનું બદલ બગાળના વિભાજનનું સમર્થન કર્યું અને સરકારી નોકરીઓમાં મુસ્લિમો માટે અનામત વ્યવસ્થા દાખલ કરવાની માંગ કરી ઈસ 1909ના કાયદામાં તેમને અલગ મતદારમંડળ આપવામાં આવ્યાં અને વિદેશી શાસને તમને વધારે કઠોર બનાવ્યા તેઓ રાષ્ટ્રવાદી અહંકારનાથી દૂર રહ્યા મુસ્લિમ લીગના આ પગલાને કારણે દેશભ્રમી મુસ્લિમો વિચલિત થયા અનેક મુસ્લિમ રાષ્ટ્રવાદીઓએ સ્વતંત્રતાસંગ્રામમાં સક્રિય ભાગ લીધા મૌલાના આઝાદે આવા જ એક સંહિયો આ રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ હતા જોકે થીમ થીયે મુસ્લિમ લીગ તકતવર થતું જતું હતું આ અરસામાં (ઈસ 1909) વજાબમાં હિંદુ સભાની સ્થાપના થઈ તમણે પહેલાં હિંદુ પછી ભારતીયનું સૂત્ર આવ્યું ત્યારે ઈસ 1915 કાસીમબજારના મહારાજાના નેતૃત્વ નીચે અગિય ભારતીય હિંદુ મહાસભાનું સંગઠન બન્યું પરિણામે હિંદુઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચે ખાઈ વધતી ચાલી ઈસ 1915ના પારા પ્રમાણ થયેલી ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસને બહુમત પ્રાપ્ત થવા પરતું ન મુસ્લિમો માટે મોટા પ્રમાણમાં બેઠકો મળવી શકી નહીં મુસ્લિમોની 482માંથી કોંગ્રેસને માત્ર 26 બેઠકો પ્રાપ્ત થઈ હિંદુ મહાસભાની પક્ષ છોડી કોંગ્રેસ જમાવદારો વિરુદ્ધ કામ કરતાં હાવાથી મુસ્લિમો જમાવદારો નનામાં વિમુક્ત થયા પરિણામ સંપ્રદાયિક વર્ગો મજબૂત થયા આદેશ થતા (ઈસ 1922 પછી, તીજા કોંગ્રેસના વિરોધી બનતા નવા હતા તેઓ વધારે ને વધારે કઠોર બનતા ગયા હતા તેમણે કહ્યું હિંદુ અને મુસલમાન એ બે અલગ અલગ રાષ્ટ્ર છે તમા કપારેય એકસાથે રહી શકે નહિ તમની આ નીતિ દ્વિરાષ્ટ્ર સિદ્ધાંત (Two nations theory) કહેવાય છે મુસ્લિમ લીગે એક પ્રસ્થાવ પસાર કરી સ્વતંત્રતા બાદ દેશના ભાગલા કરી પાકિસ્તાન નામનું એક અલગ રાષ્ટ્ર આપવાની માગણી (ઈસ 1940) કરી

હિંદુ મહાસભા જેવા હિંદુ સંગઠના મુસ્લિમ લીગની જમ સંપ્રદાયિક બનતા જતા હતા તેમણે પણ દ્વિરાષ્ટ્રના સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો હતો આ રીતે સંપ્રદાયિકતાને બન રહી સ્વીકારતા રહ્યા તેથી બંને વચ્ચે સંઘર્ષ વધ્યો અસહકારના બાદ લેન બાદ અને આર્થસમાજના શુદ્ધ આદોલન બાદ હિંદુઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચે મોટા પાયે કામી રમખાણો ફટી નીકળ્યા સ્વતંત્રતાસંગ્રામનું આદોલન આ સંપ્રદાયિક રાક્ષિઓનાં વિરોધ કરતું રહ્યું પરતું ન તમા સંઘર્ષ થયું નહીં આ દરમિયાન ઈસ 1917 થી ઈસ 1919 સુધીમાં કોંગ્રેસના નેતાઓ અને તીજા વચ્ચે અનેક મુલાકાત થઈ પરંતુ તમ કાંઈ પરિણામ ન આવ્યું ત્યારબાદના (ઈસ 1946-47, ગાજામાં હિંદુઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચેની ખાઈ વધારે પહોળી થઈ કેબિનેટ મિશન આવ્યા બાદ (ઈસ 1946) મુસ્લિમ લીગ સોષ પગલાના દિવસ મનાવવાની શરૂઆત કરી પરિણામ ભારતમાં માટાપાયે કામી રમખાણો ફટી નીકળ્યા ખાસ કરીને પૂર્વ બંગાળના નોકાખલમાં માટા પાયે કામી રમખાણો તાવ થયું અનેક નિર્દોષની હત્યા થઈ પહોળા ગામોએ જાતે તમા જઈ પરિસ્થિતિને સમાધાનવાળો પ્રયત્ન કર્યો માઉન્ટબેટનની 3 જૂનની યાજના અન્વયે 1947 મુસ્લિમ લીગની માગણી સ્વીકારાઈ અને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિના સમયે ભારતના ભાગલા થયા

સ્વતંત્ર બનેલા ભારત અને તેની સમસ્યાની તત્કાલીન સમસ્યાઓ

બીજા વિશ્વયુદ્ધનો અંત આવતાં, ભારતીય સ્વતંત્રતાસંગ્રામમાં એક નવો જ વળાંક આવ્યો. યુદ્ધને કારણે વિશ્વકક્ષાએ શક્તિનું સંતુલન બદલાયું હતું. અમેરિકા અને સાવિયટ રશિયા હવે વિશ્વની મહાસત્તાઓ તરીકે અગ્રણી આવ્યા હતાં. આ બંને સંપૂર્ણ સંસ્થાનવાદ અને સામ્રાજ્યવાદમાંથી મુક્તિનો પત ધરાવતા હતાં. યુદ્ધમાં ક્રિટન વિજયતા, પક્ષે હારવા હતાં તેની આર્થિક પરિસ્થિતિ ગંભીર થઈ ચૂકી હતી. આટલું જ નહીં બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ ક્રિટનમાં રૂઢિચુસ્ત પાર્ટીની જગ્યાએ લબર પક્ષની સરકાર આવી હતી. મુબઈમાં ભારતીય નૌસેનાના સૈનિકોએ વિદ્રોહ (ઈ.સ. 1946) કર્યો. આથી સરકારને લાગ્યું કે કમશ સેના પણ તના હાથમાંથી સરકી રહી છે. પાલીસ અને સરકારી અધિકારીઓ પણ સ્વતંત્રતાસંગ્રામની તરફથી કરી રહ્યા હતાં એ સમય દેશી રજવાડાઓમાં પણ માટા પાથે આદેશનો ફાટો નીકળ્યો હતો. આટલું જ નહીં ક્રિટિશ ભારતમાં પણ મંદિત પાથે હાંતાળા શરૂ થઈ ચૂકી હતી. ત્યારે (૧૨ ફેબ્રુઆરી 1946, મુબઈમાં માટા પાથે હાંતાળા પડી હતાં) જમાં 250 કરતાં વધારે લોકો માર્યા ગયા હતાં. તે દરમિયાન ભારતમાં રહવેમજૂદાએ પણ માટી હાંતાળા શરૂ કરી હતી. આ બધી બાબતોનું ધ્યાનમાં લઈ સરકારે કેબિનેટ મિશન (ઈ.સ. 1946) ભારતમાં પાકલ્યું જ ભારતીયોને સત્તાની સોંપણી માટેનું હતું. તેના એક પ્રસ્તાવ મુજબ ભારતીયો પોતાનું બધારણ નૈધાર કરે તે સિવાય તેની બાકીની માગણીઓ બધા પક્ષ કબાલી દીધી. આ યોજના અન્વયે જવાહરલાલ નેહરુના વડપણ હેઠળ વચગાળાનું મંત્રીમંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું (સપ્ટેમ્બર, 1947, જેમાં મુસ્લિમ લીગ પણ સામલ થયું.

નવે ક્રિટનના વચગાળા કલેમેન્ટ એટલીએ ચાલણ કરી (20 ફેબ્રુઆરી 1947) કે ક્રિટન જૂન 1948 સુધીમાં ભારત પરનું પાતાનું શાસન છોડે. દશ અટલીની ધાપણ બાદ મુસ્લિમ લીગ વધારે અક્રમક બન્યું. સમગ્ર દેશમાં ભારે કોમી રમાખણો ફાટી નીકળ્યાં આવ્યા. સમયે (માર્ચ 1947) માઉન્ટબેટન ભારતના વાઈસરોય તરીકે નિમણૂક પામ્યા. તમણે હાલેન્ડના નતાઓ અને ભારતના જુદા જુદા પક્ષ સાથે વાર્તાલાપ કરી (3 જૂન 1947) પાતાની ધાજના જાહેર કરી. તે પ્રમાણે ભારતમાં (19 ઓગસ્ટ 1947) અકસાથ બે રાજ્યાં ભારત અને પાકિસ્તાનના જન્મ થયાં. ભારતીય રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓએ વિભાજનનો ન્વીકર કર્યો (4 ઓગસ્ટ, 1947) જવાહરલાલ નેહરુએ બધારણસભા સમક્ષ પ્રવચન કરતાં કહ્યું હતું જ્યારે સમગ્ર વિશ્વ સૂઈ રહ્યું છે ત્યારે ભારત જીવન અને સ્વતંત્રતા તરફ અગ્રસર થયો.

સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિની સાથે ભારત સમક્ષ અનેક સમસ્યાઓ સા કડીન ઝિંબી હતી. લગભગ 562 જિલ્લા દેશી રજવાડાઓ જે સ્વતંત્ર રહવા ઇચ્છતા હતાં. તે ભારત માટે મોટી બાકતરૂપ હતાં. સંસદર રહેલું કલ્કુ હતું કે જો દેશી રજવાડાઓ વિશે પાંચ નિર્ણય નહીં કરવામાં આવે તો ભારતની સ્વતંત્રતા દેશી રજવાડાઓના પાછળના બારણથી નીકળી જશે. બીજી તરફ ભારત અને પાકિસ્તાન એવા બે ભાગલો થતાં ભારતીય પ્રજાનું સ્થળાંતરણ બહુ જ માટી સમસ્યા સર્જાઈ ખાસ કરીને રજાબ અને બગાળા, સ્થિતિ સ્કેટક હતી. આ સમસ્યાઓ માટા પાથે હિન્દુ મુસ્લિમો વચ્ચે કમી રમાખણો ઊભા કર્યાં. ખુશલાતમિલ જેવા સમય સ્થાિત્યકાર દ્વારા રચિત પુસ્તક ટ્રેન ટ્રે પાકિસ્તાનમાં આવી વટનાઆના ફદમદાવક અહવાલ મળે છે. 200 વર્ષના અગ્રજી શાસને ભારતનું ભાષકર આર્થિક શાપણ કર્યું હતું. નિરસર અને ગરીબ તથા બહાણ ભારતને આર્થિક અને શૈક્ષણિક રીતે પગભર બનાવવાના એક માટે પગકાર સ્વતંત્ર ભારત સમક્ષ હતું. કૃષિ અને ઔદ્યોગિકીકરણ તથા શિક્ષણ અને ટેકનાલોજીના વિકાસથી જ તે પગકારના જવાબ અપવાના હતાં. ભારતમાં પ્રાતરચનાના એક માટે મુદ્દા સ્વતંત્રતા પછી તરત જ ઊભો થયો હતો. જેણે કરી એક વખત ભારતની બકત અને અખડિતતાને ભયમાં મૂક્યું હતો. સીઆન્ટી, અનુસૂચિત જાતિની અને અનુસૂચિત જનજાતિની વિકાસની સમસ્યાઓ પણ સ્વતંત્ર ભારત સમક્ષ હતી. જોકે આજ ભારત ખાસો વિકાસ કરી આ સમસ્યાઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે અને ભારતને વિશ્વની મહાસત્તા બનાવવા સમગ્ર પ્રજા કૃતનિશ્ચયથી બની છે.

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) મહાત્મા ગાંધીના સત્યાગ્રહ અને અહિંસાના વિચારો સમજાવો.
- (2) સ્વતંત્રતાસંગ્રામમાં ક્રાંતિકારીઓની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરો.
- (3) સવિનય કાનૂનભંગની ચળવળ ઈ.સ. 1930ના કારણે અને પરિણામો જાણાવો.
- (4) ભારતીય સ્વતંત્રતાસંગ્રામમાં સુભાષચંદ્ર બોઝનું પ્રદાન સ્પષ્ટ કરો.
- (5) સ્વતંત્રતા બાદ ભારત સમક્ષ કેવી સમસ્યાઓ હતી, સમજાવો.

2. અપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) રોલેટ એક્ટ (1919) વિશે જણાવો.
- (2) ઈ.સ. 1935ના કાયદાએ ભારતીયોને શું આપ્યું ?
- (3) અસહકારના આદેશન વિશે ના.પ. લખો.
- (4) કોમવાદના ઉદય માટેના કારણો ટૂંકમાં જણાવો.
- (5) સાયમન કમિશનનો શા માટે વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો ?

3. અપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ ચોધી ઉત્તર આપો :

- (1) મહાત્મા ગાંધીનો પ્રથમ સત્યાગ્રહ કયો ?
 (અ) ચંપરણ (બ) અમદાવાદ (ક) ખેડા (ડ) બારડોલી
- (2) કયા મહાન નેતા સાયમન કમિશનના વિરોધ વખતે મૃત્યુ પામ્યા ?
 (અ) બિપિનચંદ્ર (બ) તિલક (ક) લાલુ પ્રસાદ શાસ્ત્રી (ડ) દાદાભાઈ નવરોજી
- (3) વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહના પ્રથમ સત્યાગ્રહી કોણ ?
 (અ) ગાંધીજી (બ) વિનોબા (ક) નેહરુ (ડ) સરદાર
- (4) કઈ યોજના અન્વયે ભારતનું બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું ?
 (અ) ઓગસ્ટ એક્ટ (બ) કિંગ્ડમ મિશન (ક) વંદલ યાજના (ડ) કેબિનેટ મિશન
- (5) મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના ક્યારે થઈ ?
 (અ) 1905 (બ) 1906 (ક) 1907 (ડ) 1908

આર્થિક વિકાસનાં મોડેલ્સ

કઈપણ દેશનો આર્થિક કે સર્વાંગી વિકાસ કરવા હાથ તો તે માટે આયોજન જરૂરી છે ભારતમાં બ્રિટિશ શાસન સમય જ મહદંશે આ દિશામાં કાર્ય થયેલું જણાય છે શ્રી એમ વિઠ્ઠલચૈયાએ ભારતમાં સર્વપ્રથમ આર્થિક આયોજનનાં વિચાર તેમના નુસાકે Planned Economy for India માં કર્યો એ અરસામાં પડિત નેહરુના અધ્યક્ષપદા હેઠળ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે આયોજન સમિતિની રચના કરી (1938) જેમાં પ્રખ્યાત અથશાસ્ત્રી પ્રો. કે. ટી. શાહના અધ્યક્ષતા નામ 29 જુલાઈ પંચાસમીના રજાએ પરંતુ ભારતનાં અને વિશ્વની અસ્થિર પરિસ્થિતિ અને રાજકીય ગ્રીચલચલના લીધે (1942 થી 1946) આ સમિતિ ધાર્મ્ય કામ ન કરી શકતા તેનો અલ્પવાલ ધ્યાનેકે મોડો (1949) રજૂ થયો.

આ સમય દરમિયાન દેશના આર્થિક વિકાસ માટે મુખર્ષ યોજના, જનતા યોજના, ‘માધીવટી યોજના’, મુજ તર પુનરચના યોજના વગર પણ રજૂ કરવામાં આવી આઝાદી પછલા વચ્ચળાની સરકારના વડા નેહરુના નેતૃત્વ નીચ શ્રી કે. ટી. નિયોગીના અધ્યક્ષપદા હેઠળ એક સલાહકાર આયોજન બોડની રચના કરવામાં આવી (1946) દૂકગાળામાં આ સમિતિય રજૂ કરલા અલ્પવાલમાં કાપમી ધારણા એક આયોજન યચની રચના માટે ભલામણ કરી હતી જોકે સ્વતંત્રતા બાદ ઊભા થયેલા પ્રશ્ના અને સમસ્યાઓને લીધે આ દિશામાં કાઈ કાર્ય થઈ શક્યુ નહીં, પરંતુ સરકાર આ પ્રશ્ન (જાન્યુઆરી, 1950) હાથ પર લીધા અને બધારણના પચ્ચા અને આદર્શોન પૂર્ણ કર તવા આયોજન યચના પ્રારંભ કરવામાં આવ્યા 15 માર્ચ 1950) આ સાથે ભારતમાં વ્યવસ્થિત અને આયોજનબદ્ધ આર્થિક વિકાસ માટેની યોજનાઓ રજૂ થઈ તલે ને નીતિ આયોજને નામે કાર્યરત છે,

આયોજન યચમા સભ્ય સભ્ય 6 થી 7ની નક્કી કરવામાં આવી આ આયોજન યચ નિષ્ણાત અર્થશાસ્ત્રીઓ વહીવટી નિયંત્રતા અને વિવિધ ક્ષેત્રના વિદ્વાનનુ બનલુ હાથ છે તના અધ્યક્ષ હાલમાં રૂબે વડાપ્રધાન હાથ છે અને ઉપાધ્યક્ષ આયોજન નાતના પ્રધાન રહે તમ ઠરાવાયુ ઉપાધ્યક્ષ સરકાર અને યચના સભ્યો વચ્ચે કડીરૂપ કામ કરે છે

ભારતનુ આર્થિક આયોજન લાભાગાળા તમજ દૂકગાળા એમ અને ઉદ્દશ ધરાવે છે લાભાગાળાના ઉદ્દશ અર્થતંત્રમાં ધીર ધીર મહત્વના ફરકાર કરવા બાબતના છે જ્યારે દૂકગાળાના ઉદ્દશમાં નક્કી થયલ સમયમર્યાદામાં હક્ષમકો સિદ્ધ કરી આર્થિક વિકાસ કરવાનો છે

ભારતમાં આર્થિક આયોજનના મુખ્ય ઉદ્દશો નીચે મુજબ છે

- **ઝડપી આર્થિક વિકાસ** : રાષ્ટ્રના ઉત્થાનમાં ઝડપી અને સતત વધારા કરી પ્રજાના જીવનધારણમાં સુધારો લાવવો તથા ભૌતિક જીવનની ગુણવત્તા સુધારવી
- **આર્થિક અસમાનતામાં ઘટાડો** : ગરીબો અને અધીર વચ્ચની આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા ઘટાડવી
- **પૂર્ણ રોજગારી પ્રાપ્ત કરવી** : દશના નાગરિકોની શક્તિનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરી બરોજગારી ઘટાડવી અને નવી તકા ઊભી કરી પૂર્ણ રોજગારીનુ વ્યય હાસલ કરવુ.
- **સ્વાવલંબન** : વસ્તુના યચા, સાધનો અને ટેકનિકલ જ્ઞાતકારી જવી બાબતમાં સ્વાવલંબન પ્રાપ્ત કરવુ ખાસ બાબત તરીકે અન્ન ઉત્પાદનમાં પૂગભર થવુ.

- ભાવસ્થિરતા ભાવો સ્થિર રહી અને વિકાસ થાય તરીકે જરૂરી નાણાકીય અને રાજકાર્થીય નીતિઓ અમલી બનાવવી.

- શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે વિકાસ શિક્ષણનો વ્યવસ્થાપક તરીકે સમાજ સુધારણા દ્વારા રાષ્ટ્રની કાલકાલે કરવી

પચવર્ષીય યોજનાઓ :

ઉપર્યુક્ત ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવા દેશના આર્થિક અભિવિકાસના ઇતિહાસના શીમાચિહ્નરૂપ પચવર્ષીય યોજનાઓ શરૂ કરાઈ મુળ તો આ યોજનાઓના સામ્યવાદી રીતિમાના સકળ પ્રયાગ થઈ ચૂક્યા હતા. આથી સામ્યવાદી રીતિમાના પાલન ભારતના પક્ષ યોજનાથી આર્થિક વિકાસ થાય તે માટે પચવર્ષીય યોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવી.

પ્રથમ પચવર્ષીય યોજના (૧૯૫૧-૧૯૫૬) સમયગાળા દરમિયાનના સમયગાળા માટે હતી બીજી વિશ્વયુદ્ધ દેશના ભાગલા, કાંબી હુલ્લડાના લીધે દેશમાં અત્યંત જામડાળ સ્થિતિમાં હતું આ સંજોગમાં પ્રથમ યોજના માટે બે બેઠો નક્કી કરવામાં આવ્યા.

- અનાજની બાબતે કિંમતો વધારી આત્મનિર્ભર થવું
- રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારો કરવો અને લોકોનું જીવનધોરણ સુધારવું.

આ યોજનાના ઘડતર માટે હેરોડ કોમન મોરેલ'નો ઉપયોગ કરાયો. આ યોજનાના અને આલ્ફો બેટી, સિગર્થ વીજળી અને વાલ્ટનવિલ્સન જેને સારી પ્રગતિ કરી શક્યા આ સહી રાષ્ટ્રીય આવકમાં 18%નો વધારો થયો.

બીજી પચવર્ષીય યોજના (૧૯૫૬-૧૯૬૧) સમયગાળા દરમિયાન હતી આઝાદીના આઠ વર્ષોમાં ગરીબીમાં નાબૂદના ઘટાડો થઈ શક્યા ન હતા ભારતીય સરકારે આર્થિક નીતિના અધ્યક્ષ 'સમાજવાદી સમાજરચના'નો આદર્શ જાહેર કર્યો. એ મુજબ આર્થિક વિકાસના કાર્યક્રમમાં એવી રીત અમલમાં મૂકવાના હતા કે જેથી જે લોકો ગરીબ છે અથવા સમાજના હોવાડ રહી ગયેલા છે તેમની પણ પ્રગતિ થાય.

બીજી યોજના થકી બહુતામાં ભાવિ ઔદ્યોગિક વિકાસનો પાયો નાખ્યો. પરંતુ સામાન્ય લોકો ભાવવધારો અને કુળાવનું વિષયક શરૂ થયું યોજનાના અને લાખા-પોલાડ સિમેન્ટ રસાયણના બહુ બજારમાંથી વીજળીને લગતો સામાન્ય વાજેરના ઉત્પાદનમાં નોંધપાત્ર વધારો કરી શકાયો.

ત્રીજી યોજના (1961- ૧966) સમયગાળા દરમિયાન હતી આ યોજનાનું મુખ્ય લક્ષ્યક આત્મનિર્ભર અને સ્વસ્વયં, (Take off stage) અર્થવ્યવસ્થાની સ્થાપનાનું હતું. આ યોજનાની અસરકારકતાનું મુખ્ય કારણ ચીન સાથે યુદ્ધ (1962) તથા પાકિસ્તાન સાથે યુદ્ધ (1965) તથા દેશમાં પડેલા ભીષણ દુષ્કળો. ગણતરી શકાય આ પરિસ્થિતિના લઈ કિંમતોમાં થયેલ વધારો અને યોજનાના ઉદ્દેશ માટે સંસાધનમાં ઊભા થયેલા લાચારી થયો યોજનાના અંતિમ સ્વરૂપ આવી શકાયું નહિ આ સ્થિતિના કારણે ચોથી યોજનાના બદલે (1966 થી 1969) સુધી, ત્રણ વાર્ષિક યોજનાઓ બનાવઈ તેથી આ સમયગાળાને યોજના અવકાશ (Plan holiday) કહેવાયું.

ચોથી પચવર્ષીય યોજના (1969- ૧974) સમયગાળા દરમિયાન હતી. આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સ્થિરતા સાથે આર્થિક વિકાસ અને આત્મનિર્ભરતા પ્રાપ્તિનો હતો. આ યોજના દરમિયાન 14 બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ (1969) કરવામાં આવ્યું.

પાંચમી પંચવર્ષીય યોજના (1974-1978, સમયગાળા માટે હતી આ યોજનાના પ્રથમ વર્ષને બાદ કરતા ચાર વર્ષો સાનુકૂળ નીવડતા પાંચમી યોજનાની કમગીરી સત્તાષકત્વક રહી. પાંચમી યોજના એક વર્ષ વહેલી સમાપ્ત કરતા છઠ્ઠી યોજના અમલમાં મુકાઈ (1978) જેનું નામ વાર્ષિક યોજનાઓ (Rolling plan) રાખવામાં આવ્યું. પરંતુ જાન્યુઆરી 1980માં કન્દમા સત્તાપરિવર્તન થતા છઠ્ઠી પંચવર્ષીય યોજના (1980-1985) દરમિયાનની રહી હતી. આ યોજનાનો મુખ્ય ભાર ગરીબી નાબૂદી રાજગારસર્જન, લોકોની ન્યૂનતમ જરૂરિયાત પૂર્ણ કરવી, ઉત્પાદનમાં સમતા વધારવી વગેરે હતો. છઠ્ઠી યોજના પ્રમાણમાં સફળ રહી.

સાતમી પંચવર્ષીય યોજના (1985-1990) સમયગાળા દરમિયાનની હતી. આ યોજનામાં ઉત્પાદનસમતા વધારવી, રાજગારોનું સર્જન કરવું, ગરબીનું પ્રમાણ ઘટાડવું, પર્યાવરણનું સંરક્ષણ કરવું અને શક્ય તટલા ક્ષેત્રમાં સ્વનિર્ભરતા પ્રાપ્ત કરવી તથા સારવામાં આવ્યા. આ યોજના દરમિયાન વિકાસદરના લક્ષ્યાંક સિદ્ધ કરી શકાયો. પરંતુ આ માટે જરૂરી અત્યંત નાણાકીય સાધનો અને વિદેશી મુદ્રા મેળવવાનું કામ મુશ્કેલ બન્યું.

આઠમી પંચવર્ષીય યોજના 1992-1997 રાજકીય અસ્થિરતાના કારણે બે વર્ષ મોડી શરૂ થઈ આ યોજનામાં પ્રથમિક શિક્ષણનું સાર્વભીકરણ કરવું, 15-35ની વયજૂથના લોકો એટલે કે યુવાનોમાંથી નિરસરતા નાબૂદ કરવી પીવડા પાણી તેમજ ખેતીનો વિકાસ મુખ્ય હતા. આ યોજનાનાં બે સમયે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યાં જ્યારે દેશ ભારે સંકટનો સમાનો કરી રહ્યો હતો જેમાં બજેટમાં ખાત, ચુકવણીના સમતોલનનું સકટ વધતું દેતું અને કુળાવો મુખ્ય ગણી શકાય જ્યાં નરીબી, બકારી અને આર્થિક અસમાનતા જેવા પ્રશ્નો ચાણુ રહ્યા.

નવમી પંચવર્ષીય યોજના (1997-2002) સમયગાળા દરમિયાનની હતી આ યોજનામાં અગાઉની યોજનાના ઉદ્દેશો યથાવત રાખી દેશને મદીના સંકટમયથી બહાર લાવવો, રોજગારોનું સર્જન ગરીબીનિવારણ માટે ખેતી અને ગ્રામવિકાસને આગ્રિમતા જવા ઉદ્દેશ. પણ રખાયો. આ યોજનામાં ગરીબોના કલ્યાણ પર ભાર મુકાયો. પરંતુ આ યોજનાના અને કુળાર પદ અકુશ મળવી શકાયો નહિ. સરકારનું પ્રમાણ 65-78% સુધી જ વધી શક્યું વસ્તીવૃદ્ધિદર અટકી શક્ય નહિ અને ઔદ્યોગિક વિકાસદર પણ ધીમ રહ્યો. આમ આ યોજના તેના લક્ષ્યાંકો પૂરેપૂરી પૂર્ણ કરી શકી નહિ.

દસમી પંચવર્ષીય યોજના (2002-2007) સમયગાળા દરમિયાન હતી આ યોજના આવાક જાવડના મોડેલ પર આધારિત હતી આ યોજનામાં સૌપ્રથમ વખતે રાજ્યદીઠ વિકાસદર નક્કી કરવામાં આવ્યા. આ યોજનામાં આર્થિક લક્ષ્યાંકો સાથે સામાજિક લક્ષ્યાંકો પર પણ નજર રાખવાની વ્યવસ્થા હતી ગરીબીની ટકવારી 28%થી ઘટાડી 21% સુધી લાવવી દરક ગામમાં પીવાનું પાણી પૂરું પાડવું ખાતર પરતી સબસિડીમાં ઘટાડા કરવા, પદ્ધતિયમ પરતી સબસિડી નાબૂદ કરવો ખાતગી રાજકીયથી વિમાનીમથક બાવી ઉક્રમનક્ષત્રના વિકાસ કરવો બાળસરણના આક ઘટાડવો. વિદેશી રોકાણને પ્રાસાહન આપવું બાધ કરતા જાહેર ક્ષેત્રના એકમોનું બાનગીકરણ કરવું જેવા લક્ષ્યાંકો રાખવામાં આવ્યા. આ યોજનામાં 8% વિકાસદરની પ્રાપ્તિ માટે 6 સૂત્રી કાર્યક્રમની ઘોષણા કરવામાં આવી.

અગિયારમી પંચવર્ષીય યોજના (2007-2012) સમયગાળા દરમિયાન હતી. આ યોજનામાં ધરઅગણાના વિકાસની વૃદ્ધિ 78% રહી અને ખેતીમાં વિકાસદર 3.3% રહ્યો.

બારમી પંચવર્ષીય યોજના (2012-2017) સુધીની છે જેમાં 8% ના વાર્ષિક વૃદ્ધિદરના લક્ષ્યાંક રાખવામાં આવ્યો છે.

જુદી-જુદી પંચવર્ષીય યોજનામાં રોકાણ, વૃદ્ધિદર અને પ્રાથમિકતા ક્ષેત્ર

યોજના અને સમયગાળો	પ્રાસ્તાવિક રોકાણ	વાસ્તવિક રોકાણ	વિકાસદર લક્ષ્યાંક	પ્રાપ્ત વિકાસદર	પ્રાથમિકતા ક્ષેત્ર
પ્રથમ પાંચના . ૧૯૬૧-૬૬	૨ ૦૭૦	1,960	૨.૧ %	૩.૬ %	ખેતી, સિંચાઈ વીજળી
બીજી પાંચના 1956-61	4,800	4,672	4.5 %	4.2 %	ભાર ઉધોગ, ચિકિત્સા અને આરોગ્ય
ત્રીજી પાંચના ૧૬-૬૬	7,500	8,577	૬.૬ %	2.8 %	માધ્યમિક પાક ઉદ્યોગ
ચોથી પાંચના ૧6૭-74	15,900	15,799	5.7 %	3.4 %	ખેતી, સિંચાઈ
પાંચમી પાંચના . ૧૭4-79	37,250	39,426	4.4 %	4.9 %	જનઆરોગ્ય, સમાજકલ્યાણ
છઠ્ઠી પાંચના . ૧80-8૬	9૬ ૬00	1.03.292	૬.૩ %	૬.4 %	ખેતી ઉદ્યોગ, ઊર્જા
સત્તમી પાંચના . ૧85-90	1,80,000	2 18 730	૬.0 %	૬.૬ %	ઊર્જા, માધ્યમિક પાક
અઠમી પાંચના 1992-97	4,34.000	4,9૬,670	૬.૬ %	6.7 %	માનવ-સંસાધન શિક્ષણ- આરોગ્ય અને રોજગાર વિકાસ
નવમી પાંચના 1997-2002	8,59.200	9,41,041	6.5 %	5.7 %	સામાજિક ન્યાય, ગ્રામ વિકાસ રોજગાર
દસમી પાંચના ૨002-૨007	૬,92,300	6,53,065	7.9	7.6	સુધાર અને સામાજિક સરચનાઓ વિકાસ
અગિયારમી પાંચના 2007-2012	16,44,718	17 50,978	૯.0	8.0	વિકાસ સર્વસત્કારી બનાવવો અને ઝડપી વિકાસની સાથે વૃદ્ધિની બેવડી રચનાતિ

વૃદ્ધિદર અને પ્રાથમિકતા ક્ષેત્ર

ઔદ્યોગિકીકરણ

સ્વતંત્રતા પૂર્વેની બ્રિટિશ સરકારના ભારતના ઉદ્યોગોના વિકાસમાં બહુ ઓછું ન હતો. આ સરકારનો મકામત ઉદ્યોગ ભારતનું આર્થિક શાષણ કરવાના હતો. સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ બાદ પંચવર્ષીય પાંચનામાં અમલ થકી આયોજનબદ્ધ રીતે આ દિશામાં વિકાસના પ્રયાસો થયા. ભારે અને પાયાના ઉદ્યોગોની સ્થાપના કરવામાં આવી. જથી ભાવિ ઔદ્યોગિક વિકાસનો પાયા નાખી શકાયો. સુતરાઉ કાપડ બાજુ, વનસ્પતિ જેવા વપરાશી માલ વધુ કરતા ઉદ્યોગોની સાથે સાથે પત્રઉદ્યોગોના ઉત્પાદનના ઉદ્યોગ પણ વિકસી શક્યો છે. લોખંડ-પંલાદના ઉદ્યોગ, ભારે રસાયણ-ઉદ્યોગ, કાચના-ઉદ્યોગ. વગેરેના આયોજનકળ દરમિયાન સારા અવકાશ વિકાસ થયો છે.

ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં આપણે મહદંશે સ્વાવલંબી બની શક્યા છીએ. એટલું જ નહીં નિકાસ કરતા પણ થતા છીએ. આઝાદી બાદ સરેરાશ વિકાસદર 6% થી 7% રહ્યો છે. દશમ, ઇશમી માટે અનુરૂપ વાતાવરણ નેપાલ થયું છે. કમ્પ્યુટરોમાં શિક્ષણ થકી નવું કૌશલ્ય આવ્યું છે. સંગણકોનાં એક નવો વર્ગ ઊભો થયો છે. આમ આઝાદી પછી અભ્યાસજનક થકી આપણા ઝડપી ઔદ્યોગિકીકરણની દિશામાં મહત્વના પગલા ભરી શક્યા છીએ.

હરિયાણી ક્રાંતિ

હરિયાણી ક્રાંતિ વીસમી સદીની એક ખાસ ઊપજ મહાન ઘટના અને સિદ્ધિ ગણાય છે તંત્રી શરૂઆત મેક્સિકોમાં, (1940ની આસપાસ) થઈ ત્યારબાદ વિશ્વના અન્ય દેશોમાં તેના પ્રસાર થયો.

હરિયાણી ક્રાંતિ એટલે હાલ દીર્ઘ વર્ષાદે ઉત્પાદન આપી શક તરફ બીજાન પૂરતો પ્રમાણમાં રાસાયણિક ખાતર અને જનુનાશક દવાઓ નવા પામ્યા પામી પૂરું પાડીત થતી ઉત્પાદનવૃદ્ધિ ભારતમાં ખેતીમાં આધુનિકીકરણ આવવાથી અને જતા ઉત્પાદનમાં નાષપાત વધારા થઈ શક્યા છે. ખેતીમાં દશમ વિવિધ કાનિયાની હારમાં સર્જાઈ છે જમ કૃષિવિકાસ માટે હરિયાણી ક્રાંતિ દૂધ-ઉત્પાદન વધારવા માટે થતકાંતિ. રાસાયણિક ખાતરનું ઉત્પાદન વધારવા માટે ભૂરી કાંતિ તલ્લીબિયાનું ઉત્પાદન વધારવા પીંખી કાંતિ, માસ દોનદોન ઉત્પાદનમાં વધારા કરવા માટે હાલ કાંતિ, બટાટાનું ઉત્પાદન વધારવા માટે ગાળ કાંતિ તવી દેકનાલોજીના વધુ ને વધુ ઉપયોગ મદદે દેશનાં એકા જાગૃત અને ઉત્સાહી બનતા જાય છે. ખેતી સેત્ર ઘડેના વધુ ઉત્પાદન થકી આપણે સ્વાવલંબી બની શક્યા છીએ અને ઉત્પાદનમાં ભારત વિશ્વમાં પ્રથમ છે, ૫૦૪થી ભારત વિશ્વની સહુથી માટા દૂધ ઉત્પાદક દશ બની ગયો છે. પ્રમુખ વિસ્તારોમાં પણ ભૌતિક સુવિધાઓનું પ્રમાણ આર્થિક સદ્ગતિને લીધે વધતું જણાયું છે.

જા સમાજનાં અમુક લોક પોતાના જીવનની પાયાની જરૂરિયાતો પણ પૂરી કરી શકતા ન હાય અને જીવન જીવતા હાય તત ગરીબ ગણવામાં આવે છે. સ્વતંત્રતા પહેલાં ભારતમાં દાદાભાઈ નવરોજીએ જીવનનિવાસની પરંપરા આધાર પર સવપ્રથમ ગરીબીરોખાનો વ્યાલ રજૂ કર્યો હતો.

સ્વતંત્રતા બાદ આર્થિક અસમાનતા દૂર કરવા ગરીબી નિવારણનાં કાર્યક્રમ અમલી બનાવવા પચવર્ષીય યોજનાઓ થકી રાષ્ટ્રીય આવક અને માથા દીઠ આવકમાં વધારા થયા. પરંતુ ગરીબોની સખ્યામાં ઘટાડો થઈ શક્યો નહીં. ધનિકો વધુ ને વધુ પુનવાન બનતા ગયા. સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ચોક્કસ વધ્યું છે પરંતુ નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ નાષપાત રીતે ઘટ્યું નથી. નિરક્ષરો મોટાભાગે ગરીબ જ રહ્યા છે. પરિવાર નિયોજન કાર્યક્રમને ગરીબવગમાં અસરકારક રીતે લાગુ કરી શક્યો નથી. આથી, વસ્તીવધારાને લીધે પણ ગરીબોનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે.

ગરીબોની સમસ્યાનો હલ કરવો છે પરંતુ અશક્ય નથી. શિક્ષણનો પ્રચાર-પ્રસાર ઉત્પાદનમાં આજ અને કૃષિકર્મને પ્રાથમ્ય આપવું જ રહ્યું. વાજબી ભાવે ગરીબને આવશ્યક બીજવસ્તુ મળી રહે અને રાષ્ટ્રાકામ આહાર થકી દેશના વિકાસમાં યોગદાન આપી શકે ન જાવું રહ્યું. આર્થિક અસમાનતામાં ઘટાડો પણ મુખ્ય બબ્બે બની રહે પરંતુ આ બાંધી બાબતોનાં આધાર દેક રાષ્ટ્રીય નિર્ધાર અને પ્રજાનાં સહકાર પર રહેલો છે.

સ્વતંત્ર ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો વિકાસ

બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન ભારતમાં શિક્ષણના કાર્થ નાષપાત વિકાસ થઈ શક્યા નહીં પરંતુ આધુનિક શિક્ષણની શરૂઆત ચોક્કસ થઈ થકી લાર્ડ લિલિથમ બન્ટિકના શાસન સમયથી ભારતમાં આધુનિક શિક્ષણની શરૂઆત થયાનું ગણાવી શકાય. સ્વતંત્રતા સમય પ્રાથમિક શાળાઓમાં ધારણ 1 થી 5માં 6 થી 11ની વયજૂથના કુલ બાળકો થકી ૩૬% જેટલા જ બાળકાન શાળામાં લાવી શક્યા હતા. વળી 6 થી 11ની વયના બાળક માત્ર પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત બનાવવામાં આવી અને દરેક પચવર્ષીય વાજનામાં પ્રાથમિક શિક્ષણને વધુ ને વધુ મહત્વ આપવામાં આવ્યું. પચાસની રાજ થકી દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રસાર ઝડપી બની શક્યા.

ભારત સરકારે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં બુનિયાદી શિક્ષણનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો. શ્રી બી. જી બેંટના અધ્યક્ષપણા નીચે એક સમિતિ નિર્માઈ ૧૯૪૮ જેણે બધા પચ્ચવર્ષીય યાજનાના ગાળા દરમિયાન દશમ સંસ્કૃતિપણે બુનિયાદી શિક્ષણ કાબલ કરવાનું નક્કી કર્યું. આ યાજનામાં દરમિયાન અનેક જુનિયર બુનિયાદી અને સિનિયર બુનિયાદી શાળાઓ શરૂ થઈ ત્રીજા યાજનાના અંત પ્રાથમિક તાલીમ સંસ્થાઓ સંપૂર્ણ બુનિયાદીકરણ થઈ શક્ય છે ન અત્યુત્તમૂર્વે સિદ્ધિ ગણી શકાય સામાન્ય પ્રકારની પ્રાથમિક શાળા કરતા બુનિયાદી શાળા વધારે ખર્ચાળ હોવા ત હકીકત પણ તની મદદ પ્રગતિનું એક કારણ છે સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ બાદ દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનું પ્રમાણ વધુ હોવા છતાં તેની કેટલીક સમસ્યાઓ છે જેવી કે પ્રાથમિક વિસ્તારની શાળાઓમાં પૂરતી સંખ્યા હાજર ન રહેવી અથવાયેથી અભ્યાસ છોડી દેવા કેટલીક શાળાઓમાં નો અજો પણ ભૌતિક સુવિધાઓનો અભાવ જોવા મળે છે પ્રાથમિક વિસ્તારોમાં સરકાર તેમજ પ્રામવચાવનો આ સૌજ સજાગત કેળવી સમસ્યાનું નિવારણ લાવી શકે

સ્વતંત્ર ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો વિકાસ

બ્રિટિશકળ દરમિયાન શાળાશિક્ષણ કરતા ઉચ્ચ શિક્ષણના વિસ્તરણ અને વિકાસન વધુ પ્રાસંગિક અને સહાય મળ્યા જયી ભારતમાં કળવણીકારે ખાસ કરતા ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્ર વધુ પ્રચાર થઈ શક્યા

સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ સમયે ‘મધ્યમ શિક્ષણ સલાહકાર બોર્ડ’ ઠરાવ કરી દશમ માધ્યમિક શાળામાં શિક્ષણ બાબતે એક નય નીમવા ભલામણ કરી હતી (૧૯૪૮) તે અનુસાર સરકારે મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ ડી એ હકારવાથી મુદલિપારના અધ્યક્ષપણા હેઠળ માધ્યમિક શિક્ષણ નય નીમ્યું તનો અહેવાલ મળતા સરકારે આ નય પર સક્રિય પગલા ભર્યા જેથી આ નયની માટાભાગની ભલામણો સ્વીકારાઈ. આ નયે ૧૪૩ ભલામણો કરી હતી.

ડી સવલલ્લી રાધકૃષ્ણનના અધ્યક્ષપણા હઠળ ભારત સરકાર એક યુનિવર્સિટી શિક્ષણનય નીમ્યું (૧૯૪૮) જયે એક વર્ષમાં ખોલનો અહવાલ રજૂ કર્યો.

સરકારે આ નયની માટાભાગની ભલામણોનો સ્વીકાર કરતા

- યુનિવર્સિટીઓના માટાભાગના અભ્યાસક્રમ એકસરખા રાખવામાં આવ્યા.
- શિક્ષણનું માધ્યમ બહુધા માતૃભાષા રખાયું.
- દેશમાં અતીવાડી, ઈજનરી, તબીબી, કનૂની વ્યવસ્થાલક્ષી ઉપલામાં અભ્યાસક્રમ અપની કંલજા તથા સરથાઓમાં વધારો કરવા.
- યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન સ્થાપવું.
- કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાની મર્યાદા નક્કી કરાઈ.
- અભ્યાસક્રમ તેમજ પરીક્ષાપદ્ધતિમાં સુધારા.
- અધ્યાપકના પગારમાં વધારા.

ભારતીય કળવણીના ઇતિહાસમાં કે નિકરી પરિવર્તન અને અગત્ય કહી શકાય તપ કાઠારીપચળા અહવાલ ૧૯૬૬ પ્રગટ થયા તની માટાભાગની ભલામણના સ્વીકાર થયા અને ભારત સરકાર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ ધરી કાઢી ૧૯૬૮ આ નવી નીતિ મુજબ શૈક્ષણિક ધોરણની જાળવણી ઉપરાંત પ્રાથમિક શિક્ષણના સર્વત્રિકરણ અને પ્રોટે શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યા જમ. દૂરવર્તી શિક્ષણ (Distance Education) ને પણ સ્થાન અપાયું

યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના

સ્વતંત્રતા બાદ ભારતમાં યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપનામાં ઉત્તરાતર વધારા થતો ગયા છે શિક્ષણને રાજ્યવાદીમાં સ્થાન અપાયું હોવા છતાં બનારસ હિલ્ડી અલોગઠ વિશ્વવિદ્યાલયની અને જવાહર લાલની

યુનિવર્સિટી કન્દ્રીય યુનિવર્સિટીઓ છે તદુપરાંત યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશનની સહાયથી કેટલીક વિશિષ્ટ સંસ્થાઓ પણ ચાલે છે.

- ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ (બેંગ્લોર)
- ઇન્ડિયન એગ્રિકલ્ચરલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (દિલ્લી)
- ઇન્ડિયન સ્કૂલ ઓફ ઇન્ટરનેશનલ સ્ટડીઝ (દિલ્લી)
- તાતા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સોસાયલ સાયન્સ (મુંબઈ)
- બિરલા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટેકનોલોજી એન્ડ સાયન્સ (પિલખી)
- ઇન્ડિયન સ્કૂલ ઓફ સાયન્સ (પનખા)

યુ. જી. સી. ધારા મુજબ ભારતમાં સ્વાયત્ત હરજનો ધરાવતી ગૃહરાત વિદ્યાપીઠ, કાશી વિદ્યાપીઠ, જામિયા-મિલિયા આસ્માનિયા, અલીગઢ ગુરુકુલ કાશી જવી સંસ્થાઓ પણ કાર્યરત થઈ છે જેમ્મ શિક્ષણાસત્ર અંતર્યા નોંધપાત્ર વિકાસ આપણે કરી શક્યા છીએ.

ટેકનિકલ અને આઈ.આઈ.ટી.

કઠારીપરે શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં ગુણવત્તાનો વિકાસ થાય અને ભારતીય યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યારીય તાલીમ અને સંશોધનના ક્ષેત્રમાં અત્યંતરરાષ્ટ્રીય ધારણાની સમકક્ષનું ધારણા સ્થપાય અ માટે ભલે, મણા કરી હતી અ મુજબ અક આઈ.આઈ.ટી. અને કૃષિવિષયક યુનિવર્સિટીનો સમાવેશ થાય પરિણામ ધીરે ધીરે દેશમાં ટેકનિકલ સંસ્થાઓમાં વધારા થતા રહ્યા છે દેશમાં અન્જિનિયરિંગના સર્વપ્રથમ ધામ્યસન કોલેજ (૮૪૬) હતી આ કોલેજ સ્વતંત્રતાપ્ત પિ બાદ ‘ટૂટકી અન્જિનિયરિંગ યુનિવર્સિટી’ બની હતી. ૧૯૪૮)

આજે ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે ૨૦ સંસાધન સંસ્થાઓ કાર્યરત છે જેવી કે કન્દ્રીય કાચ અને માટીકમ કાંધસંસ્થા (ખાદવપુર), કન્દ્રીય ગ્રીજા સંસાધન સંસ્થા(બિહાર)નું મલાલી શકાય આ ઉપરાંત માનવ તબીબી, કાચદા, કૃષિ સંગીત, સ્થાપત્ય ંતીઉદ્યાગ, ખનકારત્વ પ્રાણી તબીબી જવી વ્યવસાયી શિક્ષણ આપત્તી સંસ્થાઓમાં પણ વધારો થયો છે

પૂર્વ પ્રાથમિક તમજ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાના શિક્ષક માટે ટ્રેનિંગ કોલેજો અને તનુ સ્તરે સુધર્મુ છે ભારત સરકારે NCERT (નશનલ કાઉન્સિલ ઓફ અજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ સંસ્થા, સ્થાપી આ સંસ્થાના નજા હદબ હરેક રાજ્યમાં રાજ્યવાર સ્ટેટ કાઉન્સિલ ઓફ અજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી છે

અણુ સંશોધન, અવકાશ સંશોધન અને અન્ય વૈજ્ઞાનિક તેમજ ટેકનોલોજિકલ વિકાસ

ભારતીય સસઠ વૈજ્ઞાનિક નીતિનો ઠરવ પસાર કર્યો (૧૯૬૮) જના યકી વૈજ્ઞાનિક સંશોધન તાલીમ અને વિકાસનાં નવા દ્વાર ખુલ્લું

ભાવણ ઓટોમિક રિસર્ચ સન્ટર

પદાર્થનો નાનામાં નાનો એકમ તે અણુ આ અણુ સૂક્ષ્મતિસૂક્ષ્મ કણો ધરાવે છે, જેને પરમાણુ કહે છે અણુ- શક્તિપરચની સ્થાપના (૧૯૪૮) થતા ડો હામીભાભા આ સંસ્થાના અધ્યક્ષ બન્યા. દેશમાં પ્રથમ અયસર નામે અણુબહી તેવાર થઈ (૧૯૫૬) અને દ્વોએ (મુંબઈ નજીક) એટોમિક એનર્જી એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ (AEF) નામે સંસ્થાની સ્થાપના થઈ (૧૯૫૭). ડો. હંમીભાભાનું અવસાન થતા તેમની સ્મૃતિને કાયમ રાખવા સરકારે આટોમિક એનર્જી એસ્ટાબ્લિશમેન્ટનું ભાભા એટોમિક

રિસર્ચ સેન્ટર BARC) એવું નામ આપ્યું. જે (વિક્રમ સારાભાઈ નેમના અનુગામી બન્યા. તેમની સિદ્ધિઓ બદલ તમન જે શાંતિસ્વરૂપ ભટનાગર મંત્રિયલ અવોર્ડ પ્રાપ્ત થયા અદ્ભુતશક્તિ મળવવા હવી વોટરની જરૂરિયાત ઊભી થતા નાગલ ખાતે હેવી વોટર પ્લાન્ટ નખાવ્યો (1962) ચેન્નાઈ નજીક કલમકમ ખાતે ઈન્દિરા ગાંધી સેન્ટર ફોર એટમિક રિસર્ચ સ્થાપવામાં આવ્યું (1971), ઍંગલાર પાસ ગોરીબુદનપુર ખાતે સસ્મિક મથક સ્થાપ્યું (1969) એ. મથકની ઉપયાગિતા અણુપ્રકાશ કયા સ્થળે કરવા તે માટે થાય છે ભારત રાજસ્થાનના પામરણ ખાતે પ્રથમ અણુપ્રકાશ મથક (1974) તે એ. સંસ્થાની મદદથી સ્થળ પસંદ કરાયું હતું. એ. સાથે ભારત અણુપ્રતીક્રિયા માટે વિશ્વનું છઠ્ઠું ક્રમનું રાષ્ટ્ર બન્યું. ભારતના કુલ સાત અણુમથકોના આયોજન, સચાલન અને વ્યવસ્થા માટે 'ન્યુક્લિયર પાવર કોર્પોરેશન ઓફ ઇન્ડિયા'ની સ્થાપના કરવામાં આવી (1981).

ભારતમાં 'ઇન્ડિયન નેશનલ કમિટી ફોર સ્પેસ રિસર્ચ'ની રચના ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ એટમિક એનર્જી દ્વારા થઈ (1962) ત્યારબાદ નાના ચોકેટ છોડવાનું શરૂ કરાયું થુમ્બા ખાતે 'ઈકવેલોરિયલ ચોકેટ લોન્ચિંગ સ્ટેશન' સ્થપાયું (1963). વળી, થુમ્બા ખાતે બીજા 'સ્પેસ સાયન્સ એન્ડ ટેકનોલોજી સેન્ટર' ની સ્થાપના થઈ ત્યારબાદ અમદાવાદમાં જોધપુર ટેકરા ખાતે 'સ્પેસ એપ્લિકેશન સેન્ટર' ની સ્થાપના થઈ (1969) સરકારમાં 'ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ સ્પેસ' અને 'સ્પેસ કમિશન'ની સ્થાપના થઈ

પામરણ અણુપ્રકાશ

પ્રજાસત્તાક ભારતમાં ઍંગલાર ખાતે ઇન્ડિયન સ્પેસ રિસર્ચ ઍડર્ગેનઇઝેશન ની સ્થાપના થઈ એ. જા ઇસ્ટના સંસ્થા દ્વારા આર્યમણ નામ કૃત્રિમ ઉપગ્રહ અવકાશમાં તરતા મુકવામાં આવ્યા જે થકી ભારતના અવકાશયુગમાં પ્રવેશ થયા ભા.સકર-1 (1979) અને ભા.સકર-2 (1980) અવકાશમાં છોડવા શ્રી હરિકાંટા અવકાશી મથકેથી રોહિણી IRS- કૃત્રિમ ઉપગ્રહને સફળતાપૂર્વક અવકાશમાં તરતા મૂકાયો (1980), તે માટે SA V-3 નામે અવકાશયાનનો ઉપયોગ થયા જે થકી ભારતે અવકાશ ક્ષમ્ય બન્યું વિશ્વમાં છઠ્ઠું સભ્ય બન્યું

સંદેશ-વ્યવહાર અને ઇન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી

ઈન્સ્ટ- બી અવકાશમાં છોડાતા (1983) ભારતમાં દૂરસંચાર, દૂરદર્શન, આકાશવાણી અને હવામાન વિભાગમાં ક્ષાંતિના મહાફા થયા. ઈન્સ્ટ-1-બીનું આયુષ્ય માત્ર સાત વર્ષનું જ હતું આથી ઈન્સ્ટ-1-ડીને તરત મુકાયો (1990).

IRS-1A (ઇન્ડિયન રિમોટ સેન્સિંગ સેટેલાઈટ) ક્ષાંતિયોગ રશિયાના બેકાનુર મથકેથી વ્યાવહારી ધોરણે છોડાયા ત્યારબાદ IRS-1 બી તરત મુકાયો (1991) અવકાશવિજ્ઞાનસત્ર કૃત્રિમ ઉપગ્રહ છોડવા માટે એ.એસ.એલ.વી. (આગમેન્ટેડ સેટેલાઈટ લાન્ચ વીકલ) ભારતીય વૈજ્ઞાનિકોએ તૈયાર કરી લીધું હતું (1980) આથી કૃત્રિમ ઉપગ્રહ થકી દૂરદર્શન અને સંદેશ-વ્યવહારથી દેશને એ.જા બંધારી લેવાયા છે

ભારતમાં રેડિયોની શક્તિભરત કેલકુલા અને ચેન્નાઈથી બાંગ્લાની ટ્રાન્સમિટર દ્વારા થઈ સરકારે રેડિયો પ્રસારણ પોતાના હસ્તક લઈ લીધું (1930), અને તેના આલે ઇન્ડિયા રડિયો એવું નામ આપ્યું (1936) આકાશવાણી કન્ઝર્ તરીકે જાણીતા સ્થાનાની સંખ્યા (1985) 71 હતી તે વધીને (1994) 160ની થઈ

ભારતમાં દૂરદર્શનના પ્રથમ પ્રયોગ 1965માં થયો સર્વપ્રથમ મુબઈ (1972) અને તે રહી કલકત્તા, ચેન્નાઈ શ્રાંતનગર, અમૃતસર જલધર અને લખનૌ કન્ઝે. દ્વારા દૂરદર્શનની સવાબોનું પ્રસારણ શરૂ કરવામાં આવ્યું ભારતમાં આકાશવાણી અને દૂરદર્શનના અલગ કરવામાં આવ્યા (1976) દૂરદર્શન પર રાષ્ટ્રીય મર્યાકમાં 1987 થી બપોરનું પ્રસારણ (1989)થી શરૂ કરવામાં આવ્યું અને પ્રાચીન કાવ્યોના પ્રારંભ (1984) થયા

સ્વતંત્રતા બાદ સદશા-વ્યવહારશક્તિ સ્તરી પ્રગતિ સપાઈ છે આઝાદી સમયે 2૧32૬ જેટલી વાસ્તવિકતા હતી જ બે લાખ કરતા વધુની છે ટપાલની સુવિધા ઝડપી બની છે જોક તારસવા બધ થઈ ચૂકી છે સેલફોનના યુગમાં એસ.એમ.એસ અને સોશિયલ મીડિયા સદશા-વ્યવહારના નવા મધ્યમો બન્યા છે ઈ-મલ્લનું ચલણ વ્યાપક બનતું જાય છે સરકારી ટેલિકોમ્યુનિકેશન સંસ્થાઓની સાથે સ્થાનિક ખાનગી સંસ્થાઓનું પ્રમાણ પણ વધી રહ્યું છે માબાઈલ અને ઇન્ટરનેટ દ્વારા એસ ટી ટી ફોનસેવાના લાભ સમાન્ય લોકો લાભ થયા છે ઉપગ્રહની મદદથી મનીઓર માફલગની શરૂઆત થઈ (1994) પરંતુ આજે ઓનલાઈન બેન્કિંગ અને માબાઈલ બેન્કિંગ સિસ્ટમથી મનીઓરસેવા પણ લુપ્તપ્રાપ્ય બની રહી છે

ગ્લોબાઈઝેશન ટેકનોલોજીઓને ભારત વિકસિત દેશની હરોળમાં આવી ગયેલું છે ભારતમાં આ લગ્ન હૈદરાબાદ અસાધારણ પ્રગતિ હાસલ કરી છે નુજરતમાં પણ ઇન્ફોસિટીની સ્થાપના થઈ છે પ્રવેશ નોકરી અને અદાલતી કાર્યવાહીમાં આ ટેકનોલોજીઓને ઉપયોગ સામાન્ય બન્યો છે મુજરત વહીવટીશ્રેણે પોતાનું નેટવર્ક (GSWAN-Global State Wide Area Network) વિકસાવ્યું છે આથી કહી શકાય કે આજનું વિશ્વ આ ઓનલાઈન અને ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીનું મહત્તમ ભાગ બની રહ્યું છે

સર્વોચ્ચ સત્તાઓ અને ધડોશી દેશો સાથે સંબંધો

સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ બાદ ભારતે પાતાની વિરિષ્ટ વિદેશનીતિ દ્વારા પાશ્ચી દેશો તથા વિશ્વની પહોંચનાર સાથ સંબંધ કળવી સમતુલન સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તેમાં ભારત મહદશ સફળ પણ રહ્યું છે

અમેરિકા

સ્વતંત્રતાસંગ્રામ સમય વિશ્વની માંડાભાગની સપાટીએ ભારતને ટેક આપ્યા હતાં તમા અમેરિકા પણ બહાત ન હતું છતાં ભારતના રશિયા સાથેના સંબંધોને લીધે અમેરિકાએ યુ.એન.ની સુરક્ષા પરિષદમાં પાર્કિસ્ટાનને સમર્થન આપવાનું શરૂ કર્યું અમેરિકા ભારતને તેની ઇચ્છા મુજબની વિદેશનીતિ મુજબ દાખલ ઇચ્છતું હતું ભારત તેના અસ્વીકાર કરતા બન વચ્ચેના સંબંધો ઉપરછલ્લ રહ્યા નદુપરાત ચીનના સંયુક્ત રાષ્ટ્રમાં સમાવેશ બાબત પણ અમેરિકા સાથે ભારતના સંબંધો મૈત્રીપૂર્ણ ન રહી શક્યા આ સ્થિતિ હોવા છતાં પણ બંને દેશો વચ્ચે આર્થિક અને ટેકનિકલક્ષે પરસ્પર આદાનપ્રદાન થતું રહ્યું અમેરિકાના પ્રમુખ અર્ધજન હોવર અને કોનેડીની ભારત મુલાકાત છતાં ભારતના સંબંધો અમેરિકા સાથે ઊંડાવાવા તમજ માઠ મૈત્રીપૂર્ણ રહ્યા નથી તે હકીકત છે

ભારત પરમાણુ શક્તિ સંબંધો સંધિના પર હસ્તાક્ષર કર્યા નથી કારણ કે સર્વગ્રાહી પરમાણુ પરમણુ સંધિ અને સર્વગ્રાહી 'પરમાણુ પરીક્ષણ પ્રતિબંધ સંધિ' પર ભારત હસ્તાક્ષર કરે આ વાતનો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સે આગ્રહ રાખ્યો છે આ બન સંધિના ભદભાવપુક્ત અને રાષ્ટ્રીય હિતાન નુકસાનકર્તા હાવાથી ભારતે તમા પર હસ્તાક્ષર કર્યા નથી પોતાના ઈન્દિરાગાંધી અને આગ્રહની અવગણના થતા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ભારત પર નારાજ થયું ભારત પોબરણા (રાજસ્થાન, ખાતે સંકળ પરમાણુ અખતર કર્યો (1998) ત્યાર તેજ અભીર નાથ લઈને તેણે ભારત સાથે કેટલાક પ્રતિબંધો મૂક્યા જે સમય જતા હળવા થતા ગયા ત્યારબાદ આર્થિક અને ટેકનિકલ જોવા જોતેમ તો ભારતને અમેરિકાની મદદ પણ મળતી રહી છે

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના ન્યૂયોર્કના વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટર પર (૧૧ સપ્ટેમ્બર, 2001) થયેલા બળકવાદી હુમલા પછી બન દેશો વચ્ચેના સંબંધોમાં સુધારા થયા છે ભારતે પણ આર્થિકક્ષેત્ર પ્રગતિ સાધી છે ન બાબતના હવ તે સ્વીકાર કરે છે અને બન દેશ વચ્ચે ગાઢ સંબંધો બધા થતી ઇચ્છા ધરાવતા થયા છે

તાજેતરમાં (2014 અને 2015) ભારતના વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદી અમેરિકાની મુલાકાતે ગયા ત્યાં તેમણે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (U.N.) ની મહાસભાના પણ સભ્યો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકાના પ્રમુખ બરાક ઓબામાએ 26મી જાન્યુઆરી

૨૦ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૨ના રોજ ભારતના ૬૬મા પ્રજાસત્તાક દિન (ગણતંત્ર દિન)ની ઉજવણીના સમારોહમાં મુખ્ય મહેમાન બની ભારતની મુલ્યકાત લીધી ભારતીય ગણતંત્ર દિવસમાં ભાગ લેનારા તેમાં અમેરિકાના પ્રથમ પ્રમુખ બન્યા. આમ, ભારત અને અમેરિકાના સંબંધ સુધ્ધીભર્યા થઈ રહ્યા છે અંતરકલ્પના જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય સમસ્યા સંદર્ભે અને રાષ્ટ્રોના વચ્ચેનો ચિતિત છે

સોવિયેટ સંઘ (યુ.એસ.એસ.આર.)

અમેરિકાની જેમ સોવિયેટ સંઘ પણ ભારતની સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિની અભિવૃદ્ધિ દેકા આપ્યા આગાહી બાદ ભારતના ખાસ મિત્ર તરીકે સોવિયેટ રશિયા રહ્યું. કારણ કે પ્રથમ અગ્ર હમણાં ન ભારતની પડખે રહ્યું સોવિયેટ પ્રમુખ ક્રુશ્ચેવની ભારત સુલાહ નથી અને તે સંબંધ વધુ ગાઢ બન્યા અને પછી બાબત આ રાષ્ટ્રની થઈ જમા ભારતની પવવર્ધિત યાજનામાં પણ સોવિયેટ આર્થિક મદદ કરી ભારત ચીન યુદ્ધ (૧૯૬૨)ના કટાકટીભયા સમય સોવિયેટ લશ્કરીસત્ર મિત્ર યુદ્ધ વિમાના બનાવવામાં ખાસ મદદ કરી આંતરરાષ્ટ્રીયક્ષત્રે સોવિયેટ રશિયાએ ભારતની બિનજોડાવાદી અને નટસ્થતાની નીતિનું સંપૂર્ણ સમર્થન આપ્યું

ભારત-પાક સંબંધો

બ્રિટિશ ભારતમાંથી, ભારત અને પાકિસ્તાન એવા બે રાષ્ટ્રો અસ્તિત્વમાં આવતા બને દેશોના સંબંધો તરફ રહ્યા તમા વળી કામી રમખાણો તથા ભગવા સમયની સ્થિતિઓ બાબતમાં થી હોમવાનું કામ કર્યું પાકિસ્તાન સંયોજી આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદ બાબત અજ સુધી વિવાદ રહ્યા છે પાકિસ્તાન સંયોજી સંબંધમાં ૧૯૪૭ના મુદ્દા હમણાં મહત્વના રહ્યા છે જના કારણ પાકિસ્તાન સાથે ૧૯૪૮ ૧૯૬૫ ૧૯૭૧ અને ૧૯૯૯માં યુદ્ધ થયા જમા તેની હાર થઈ છતાં અજ પણ પાકિસ્તાન સંયોજી આપણા સંબંધ સુધરી શક્યા નથી તરફકદ કરાર અને સિમલા કરારને ભારત સંપૂર્ણ સમર્થન આપે છે પરંતુ પાકિસ્તાન નહીં વડાપ્રધાન અટલબિહારી વાજપેયીની ભાષાને બસવાના અને તે પછી પાકિસ્તાનના લશ્કરી વાસક પરવેઝ મુશરફની સાથે અગાળા ખાતેની શિખર મંત્રણા છતાં સંબંધો તનાવપૂર્ણ રહ્યા છે

પરજાબમાં શીખ ઉદ્ધવાદીઓ, જમ્મુ-કાશ્મીરમાં અલગવાદીઓ અને આંતરવાદીઓના સક્રિય મદદ આપી ભારતને પરેશાન કરવામાં પાકિસ્તાને કઈ બાકી રાખ્યું નથી ભારતના અણુપરીક્ષણ બાદ પાકિસ્તાન પણ અણુપરીક્ષણે કપા બને દેશ હવે અણુદ્રાક્ષો ધરાવતા દેશ બન્યા છે ત્યારે લશ્કરીક્ષેત્ર સતત યુદ્ધસામગ્રીમાં વધારો થતા બન વચ્ચેના સંબંધો તરફ જ રહ્યા છે સંતિપૂર્ણ સંબંધો જાળવવાની ભારતની નીતિનો પાકિસ્તાને ધોમ્ય પ્રતિભાવ આપ્યો નથી

ભારત-ચીન સંબંધો

ચીનમાં સામ્યવાદી ક્રાંતિ (૧૯૪૯) બાદ તરફ નિબેટ પર કબજા જમાવ્યા અર્થે આ સંબંધ સુધારવા વડાપ્રધાન નહરુએ ચીન સાથે મત્રણાબના કરાર કર્યા આ કરાર થકી બને દેશ વચ્ચે ઉખાડપૂર્ણ સંબંધોની શરૂઆત થઈ અને હિંદી ચીની બાઈ બાઈ ના નારા શરૂ થયા જ એક ભ્રમણા હતી આ અરસામાં (૧૯૬૪) ચીને પોતાના નકશા પ્રગટ કર્યા જેમાં ભારતના ઘણા પ્રદેશોના સમાવેશ પોતાનામાં કર્યો. ચીનના આ પગલાથી બને દેશો વચ્ચેના સંબંધો બગાડવાની શરૂઆત થઈ ચીને એકમતિય રેખાનો પણ અસ્વીકાર કર્યો ભારત ચીન વચ્ચે બકર સ્ટેટ જવા નિબેટને પાતાનામાં ભેળવી દેતા બન દેશ વચ્ચે મતભેદ ઊભા થયા ચીને આ નકશામાં જૂના છે તમા કહી વાતન ટાળી ભારતીય પ્રદેશમાં ઘુસણખોરી ચાલુ કરી. પૂર્વે (૧૯૬૭) સુધી, ભારત, ચીન સંયોજી સંબંધ સંતિપૂર્ણ માર્ગે કલવા માગતું હતું. પરંતુ ચીન અકમલ કરીને ભારતના પ્રદેશ પર કબજા જમાવ્યો. ભારત આ પગલા વિરુદ્ધ જવાર લશ્કરી પગલું લીધું, ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ચૂક્યું હતું અને ચીન એકપક્ષીય યુદ્ધવિરામ જાહેર કરતાં યુદ્ધને બંધ આવ્યા પરંતુ આ યુદ્ધમાં ભારતને ચણું સંહન કરવું પડ્યું

ન્યારથી આજ દિન સુધી બને દેશે વચ્ચેના સરહદી પ્રશ્નોને લગતી બાબતે ઘણી મતભેદો થઈ પરંતુ કુબલ સમાધાન લાવી શકાયું નથી આવે છતાં છેલ્લા દાયકા દરમિયાન ભારત અને ચીન વચ્ચે પરસ્પર સહકાર અને મૈત્રીપૂર્ણ સબધ વિકસતા રહ્યા છે ભારતના વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદી અને ચીનના વડાપ્રધાન જીનપીંગ વચ્ચે રિવરફ્રન્ટ, ગમદાવાદ ખાતે સૌજન્યપૂર્ણ મૂલાકાત થઈ (2014) જેને ભાવિ સબધોમાં મીઠાશ વધવાનો સંકેત માની શકાય.

ભારત-બાંગ્લાદેશ સબધો

ભારત-પાકિસ્તાન યુદ્ધ બાદ બાંગ્લાદેશના ઉદય થયો (1971) એ પહેલાં તે પૂર્વ પાકિસ્તાન તરીકે ઓળખાતું હતું. બાંગ્લાદેશના ઉદયમાં ભારતનો સિદ્ધાંતો રહેલો છે

શરૂઆતમાં ભારત-બાંગ્લાદેશ સબધ મૈત્રીપૂર્ણ રહ્યા બાંગ્લાદેશની સ્વતંત્રતા બાદ તરત જ ભારતે તન અર્થિક અને ભૌતિક રીતે ઘણી મદદ કરી છતાં પગલી દેશ તરીકે કેટલીક બાબતે ભારતના સબધો તંગ રહ્યા. ભારત તનના નીચ બીધા ના પ્રદેશ સંધા (1992) બાંગ્લાદેશની નેના બીજા પ્રદેશમાં જવાની સરળતા વધી શકી પગલી દેશ તરફ આજ પાકા ભારત હમશા બાંગ્લાદેશની ધાબ રહ છે

ગંગા નદીના રાણીનો ઉપયોગ અને વહેંચણી સબધે થયેલી ચર્ચાઓ દ્વારા સમાધાન સંધવામાં આવ્યું અનિવૃત્તિ વાવળામાં જવી કુદરતી અપનિ વખતે ભારતે બાંગ્લાદેશને પૂરતા પ્રમાણમાં મદદ કરી છે બન રાષ્ટ્ર વચ્ચ (2015) વિવાદિત જમીન વિસ્તાર અને ત શેગના લોકોની નાગરિકતાના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ વાઘાપાટણી થયું છે

ભારત-શ્રીલંકા સંબંધો

શ્રીલંકા સંબંધ ભારતના સબધ છક રમામણકાળથી છે શ્રીલંકા માં આત્મીય તમિલ વસ્તવાટ કરે છે તેમની નાગરિકતાને પ્રશ્ન બને દેશે વચ્ચે મદભદ થતા ભારત તમિલ લોકોને ભારતીય નાગરિકતા અપવાની નેચારી પસા બતાવી છે

શ્રીલંકા માં સિંહલી લોકોની બહુમતી છે અથવી તમિલ પ્રાચ ભદભાવ રખાય છે તેથી લાગણી પ્રબળ બનતા તમિલોએ અલગ રાજ્યની માગણી કરી જેથી તમિલ અને શ્રીલંકન સરકાર વચ્ચે વર્ષોના શરૂ થયું પ્રતિકરનની આગવાનીમાં તમિલના ઉગ્રવાદી સંગઠન (LTTE) રથી તસવાદના પળ આશરે લીધા એ સમય બને દેશ વચ્ચે સમજૂતી સવાઈ 1987, શ્રી રાજીવ ગાંધીની સરકાર વખતે ભારતીય સરકારને શ્રીલંકામાં શાંતિ સ્થાપવા મોકલવામાં આવ્યું, પરંતુ ભારતનું આ પગલું સફળ થઈ શક્યું નહીં અને પૂર્વ વડાપ્રધાન રાજીવ ગાંધી પર પેરામ્યુદ્ધમાં અત્મચાતી હુમલો કરી નમની હત્યા થઈ. ભારતની હેમ્છા બને પશ્ચે વચ્ચે શાંતિમય સમાધાન થાય તે છે

ભારતના વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ શ્રીલંકાની મુલાકાત વખતે તમિલ પ્રભાવિત વિસ્તાર જાકનનાં મુલાકાત લીધી 13 માર્ચ, 2015 શ્રીલંકન તમિલ અસરગ્રસ્તાના પુનઃવસન માટે 37000 જટલ મકાનો ભારતની અર્થિક સહાયથી બનાવાયા છે આજ શ્રીલંકા સાથે ભારતના મૈત્રીપૂર્ણ સબધ છે

ભારત-નેપાળ સબધો

ભારત અને નેપાળ વચ્ચે મિત્રતાપૂર્ણ સબધના પ્રારંભ 1950માં થયા ત મુજબ બન સમાજના એકબીજાના સાર્વભૌમતા અને અખણિતતાના સ્વીકાર કર્યા છે ભારત નેપાળન તના અર્થિક વિકાસ માટે મોટા પાયે અર્થિક તેમજ સામાજિક મદદ કરે છે

નેપાળ અને ભારતના હોંકે સરળતાથી એકબીજાના દેશોમાં આવ જા કરી શક છે અને ધાર્મિક સ્થળોની મુલાકાત લે છે ક્યારેક માઓવાદીઓ ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિઓ કર છે તમો ક્યારેક ભારતના નકસલવાદીઓ સાથે સંપર્કમાં હોવાનું જણાયું છે સરળતાથી આ દશમાં અવાન-જાવન થઈ શકતી હોવાથી અહીં ઘણા અતંકવાદી પ્રવૃત્તિ કરતા હોવા આશય હોવા હોય છે તેથી બંને દેશો વચ્ચે તંગદિલી ઊભી થાય છે ભારતના ચીન સાથેના સંબંધોથી નેપાળના સંબંધો અંગે ગેરસમજ થાય છે ભારત હમેશા નેપાળ સાથે મુશ્કેલીઓ સંબંધો રાખવા આતુર રહ્યું છે

નેપાળના સામાજિક-આર્થિક વિકાસમાં ભારતે ઘણી મદદ કરી છે નેપાળના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે ભારત આવે છે હિમાલયમાંથી નીકળતી કેટલીક નદીઓ નેપાળમાંથી પસાર થઈને ભારતમાં આવે છે ચામાસામાં તમા ભારે પૂર આવે છે તથા ભારતના ઘણું નુકસાન થાય છે નદીઓના પૂર રોકવા માટે ભારત અને નેપાળ વચ્ચે સમજૂતી થાય તે માટે ભારત પ્રયત્ન કરે છે 25 એપ્રિલ, 2015ના રોજ નેપાળમાં 8.8ની તીવ્રતાના ભૂકંપ આવ્યા હતા તમા આશરે 8000ની આસપાસ લોકો મૃત્યુ પામ્યાં અને કુદરતી હાનિરેતમાં ભારત બચાવ કામગીરીમાં નેપાળને મદદ કરી, રાહત અને પુનઃવસનમાં મદદ કરી

ભારત-મ્યાનમાર (બર્મા) સંબંધો

મ્યાનમારનું સ્વતંત્રતા મળી (1948, ત્યારથી બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધો મૈત્રીપૂર્ણ રહ્યાં છે સ્વતંત્રતા બાદ મ્યાનમારે સહાયની માંગણી કરતા ભારત તરત જ આર્થિક મદદ પાકવી આપી હતી બંને દેશો વચ્ચે ઘણા સંધિ મુજબ એકબીજાના સર્વભોમત્વન માન આપવા તથા એકબીજાની અંતરિક્ષ બાબતમાં દખલખીરી ન કરવાનું સ્વીકાર્યું (1951) આ જ વર્ષે બંને દેશો વચ્ચે પચવર્ષીય કરાર થતા વપારી સંબંધો મજબૂત બન્યા બંને દેશો વચ્ચેના ઉખાલખા સંબંધોના વિકાસમાં ભારતના તત્કાલીન વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નેહરુ અને મ્યાનમારના વડાપ્રધાન ઉનુની વ્યક્તિગત મિત્રતાનો ફાળો મહત્વનો છે

મ્યાનમાર સરહદ બેચવાબાર પ્રવૃત્તિ વળતા બર્માએ ભારતની શાસનશક્તિ મેળવી નહુપરાત ભારત આ નકમનો અડધો ભાગ જતા કર્યો ઉપરાંત, મ્યાનમારની કટોકટીમાં પણ ભારતે હાન આપવાની જાહેરાત કરી બર્માના વડા નેવીની ભારત મુલાકાત (1965) થકી બંને દેશોએ પરસ્પર સંબંધો વધુ મજબૂત બનાવવા નિધાર કર્યો આઝાદી બાદ ભારતના મ્યાનમાર સાથે કંઈ આઝાબનાવ બન્યા નથી જે નોંધવું રહ્યું.

ભારત-ભૂતાન સંબંધો

સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ બાદ ભારત ભૂતાન સાથે કાયમી શાંતિ અને મિત્રતાની સંધિ કરી (1949) ભારત ભૂતાનની સ્વયંશાસન, સ્વીકાર કર્યો સામે પણ ભૂતાને પણ ભારતને સરક્ષણ અને વિદેશનીતિભાગે વિશ્વાસમાં હોવાનું સ્વીકાર્યું વડાપ્રધાન નેહરુએ ભૂતાની લીધી હતી (1958) ચીન તિબેટમાં હાથક માફલી તેના કબજો હોવા ભૂતાને પણ ચીનનો ડર હોવાને કારણે આથી પણ ત ભારતની વધુ નજીક આવ્યું

ભૂતાનના દારૂઓના નુન (1964) બાદ ભારત વિરોધી પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ પરંતુ યોગ્ય સમયમાં તે વાતવરણ દૂર થયું ભારતના પ્રધાનમંત્રી ભૂતાન યુનિવર્સલ પોસ્ટ યુનિયનનું સભ્ય બન્યું (1969) તથા યુ.એન.નું પણ સભ્ય બન્યું (1971) મ્યાનમારની જમ ભૂતાન સાથે પણ ભારતના સંબંધો સમાનતાના ધારણે મૈત્રીપૂર્ણ રહ્યાં છે એક નાનકડું થાણી રાષ્ટ્ર હોવા છતાં ભારત ભૂતાનનું વિશિષ્ટ મહત્વ આપ્યું છે

ભારતના વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ ભૂતાનની મુલાકાત (જૂન, 2014) લીધી ત દરમિયાન થવા પામેલી ચર્ચાઓમાં નેપાળે કહ્યું કે ભારત પ્રગતિ કરતા તાત્કાલીક સીધો અસર પાડેલી દેશો પર પણ ભારતના બંને દેશોના પરસ્પર સુરક્ષા સંબંધિત સહયોગ પર સંતોષ પણ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો આમ ભારતે ભૂતાન જેવા નાનકડા પડોશી રાષ્ટ્ર સાથે પણ ઉખાલખા સંબંધો સ્થાપિત કર્યા છે

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) આયોજન પત્રની રચના અને મુખ્ય ઉદ્દેશો જણાવો.
- (2) પચવર્ષીય યોજનાઓ વિશે ટૂંકમાં લખો.
- (3) સ્વતંત્ર ભારતમાં શિક્ષણનો વિકાસ વર્ણવો.
- (4) ભારતે અણસંસોધન ક્ષેત્રે સંપેદ્ય વિકાસની ચર્ચા કરો.
- (5) ભારતના યત્નશીલ અને સારિયેટ રશિયા સંબંધી સંબંધો વિશે માહિતી આપો.

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) હરિયાણા ક્રાંતિ વિશે લખો.
- (2) સંદેશ-વ્યવહાર ક્ષેત્રે થયેલ વિકાસની માહિતી આપો.
- (3) ઔદ્યોગિકીકરણ વિશે માહિતી આપો.
- (4) ભારત-પાકિસ્તાન સંબંધો વિશે નોંધ લખો.
- (5) ભારત-શ્રીલંકા સંબંધો વિશે નોંધ લખો.

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) ભારતમાં આયોજન પત્રનો પ્રારંભ કયારે થયો ?

(અ) 1947	(બ) 1950	(ક) 1955	(ડ) 1957
----------	----------	----------	----------
- (2) સ્વતંત્ર ભારતમાં પહેલા યુનિવર્સિટી શિક્ષણપત્રના અધ્યક્ષ કાણ હતા ?

(અ) ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન	(બ) કોઠારીપત્ર
(ક) મુદ્દલિયાર પત્ર	(ડ) મેકાલેપત્ર
- (3) ભારતે પ્રથમ અણુધંત્રી કયા સ્થળે કર્યો ?

(અ) ભંગલોર	(બ) પોખરણ	(ક) અમદાવાદ	(ડ) કચ્છ
------------	-----------	-------------	----------
- (4) 'સ્વચ્છ ઓલિમ્પિક્શન સેન્ટર' કયા આવેલું છે ?

(અ) ભંગલોર	(બ) દિલ્લી	(ક) અમદાવાદ	(ડ) શુમ્બા
------------	------------	-------------	------------
- (5) કઈ પચવર્ષીય યોજના એક વર્ષ વહેલી સમાપ્ત કરી દેવામાં આવી ?

(અ) ચોથી યોજના	(બ) પાંચમી યોજના	(ક) સાતમી યોજના	(ડ) આઠમી યોજના
----------------	------------------	-----------------	----------------

સમયની દૃષ્ટિએ મધ્યકલીન ઇતિહાસને આધુનિક ઇતિહાસથી તથા આધુનિક ઇતિહાસને સમકલીન ઇતિહાસથી અલગ કરવા બાબતે ઇતિહાસકારાશ્ચ મતમતાનરે છે તમજ પુરોપના આધુનિક યુગનો પ્રારંભ ક્યારથી થયો તે નિશ્ચિતરૂપે કહવું મુશ્કેલ છે છતાં 14 થી 16 મી સદી દરમિયાન વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો, ભૌગોલિક શોધખોળો, વપારનો વિકાસ, મૂડીનો ઉદય, મધ્યમવર્ગના ઉદય તથા ખ્રીસ્તીન કલા સંહિતાને પુનર્જીવન મળ્યું, પરિણામ પુરુષમાથી અધ્યાત્મી અનુજકતાના અને અશાંતિ દૂર થઈ અને પુરુષમા નવજાગૃતિ તથા નવો ચેતન્ય પ્રગટી જતા કારણે ઇતિહાસકારો તેને આધુનિક યુગના આરંભ ગણાવે છે.

આ પ્રકરણમાં આપણે આધુનિક યુગના પ્રારંભકાળે થયેલા કટલાક બનાવાના અભ્યાસ કરીશું.

નવજાગૃતિ

પુરુષમા મધ્યયુગના અંત અને અર્વાચીન યુગની શરૂઆતમાં જ નૂતન યુગનો પ્રારંભ થયો તેને નવજાગૃતિ પુનર્જાગૃતિ અથવા રનસા (Renaissance) તરીકે આજાપવામાં આવે છે નવજાગૃતિ પુરુષના લોકની માનસિક ક્રાંતિ હતી ખ્રીસ્તી ચળવળની શરૂઆત હતી લોકમાં નવું જાણવા-જાવવાની જિજ્ઞાસા અને જ્ઞાનપિપાસા જાગૃત થઈ હતી મધ્યયુગીન સંસ્થાઓ અને વિચારસરણીમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું હતું જેના રાજકીય, સામૈજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક ગતિઓ પર વ્યાપક અસર કરી હતી યુરોપના સમગ્ર આ સમય માનસિક મુક્તિમાંથી બહાર આવી રહ્યાં હતાં.

મધ્યયુગીન સામંતશાહી તથા જાગીરદારી પ્રથાના અંતની શરૂઆત થઈ તથા નગર વસ્તી નવા વપારીવર્ગે ધર્મ કરતા વિજ્ઞાનનું વધુ મહત્ત્વ આપ્યું, માનવી અધશ્રદ્ધા વગર ફેરિંગલ ખસવાથી ઉપર ઊંચીન વિવેક બુદ્ધિ અને કંઈકોઈપણ બાબત વિચારે થયો ધર્મનું સ્થાન બુદ્ધિ અને રાજી દરક બાબતમાં ધર્મના બદલે માનવી મહત્ત્વ અપાવ્યું, પરલાકના કાલ્પનિક સુખના બદલે આ જગતના વાસ્તવિક સુખ અને અગવડ તરફ લોકનું આકર્ષણ વધ્યું, આ સમયે બુદ્ધિવાદ, માનવતાવાદ, ઔત્તિકવાદની સાથે ઉદારતા વિશાળતાનો વિકાસ થયો તેથી આ યુગને નૈતિક વિસ્તરણ યુગ પણ કહે છે.

ધર્મયુદ્ધો, કોન્સ્ટેન્ટિનોપલનું પતન, આરબોના સર્વક તમજ ભૌગોલિક શોધખોળના કારણે આરબોની કલા પ્રાચીન વિજ્ઞાન, સાહિત્યના પરિચય થયા નવા શહેરો વિકસ્યા વસ્તુવિનિમયના સ્થાન નાણાના વ્યવહાર વધ્યો આ સમય પુરુષમાં પ્રચલિત બન્યો પ્રક્રિયા - 'સ્વતંત્રતાની શોધમાં હા ના શબ્દરમાં જાવ ના પરિણામ વેનીસ જાનીવા જવા નગરાના ઘણા વિકાસ થયો ખ્રિસ્તી વિદ્વાનોએ ઇટાલીમાં ગ્રીક અને લેટિન ભાષાની શોધાઓ ખોલી કાઢી. છાપખાનાની શોધથી મોટી સંખ્યામાં પુસ્તકો છપાવા લાગ્યા જેનાથી પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમના નવચિત્રકાના વિચારના પરિચય સામાન્ય લોકના થયા વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ જસ્ટીનિયન પ્લટ, અરિસ્ટોટલ, રાજર બેકન વગરના અભ્યાસનું મહત્ત્વ વધ્યું ઇટાલી જમની રમન અને કાસન લોકો માટે જોડસીકોશ તૈયાર કરવામાં આવ્યો.

લિઓનાર્દો-ડા-વિન્ચી

આ સમયે દાન્ટેએ પોતાની કૃતિ 'ડિવિન કોમડી' માં ધાર્મિક બાબત સાથે બગાળ, ભૂપ્રેક્ષ અને ભૌતિક વિજ્ઞાનની સમજ આપી છે લેન્ડના અધ કવિ મિલ્ટને બાઈબલની આદ્ય અને ઈવની કથાના આધાર પરડાઈઝ લાસ્ટે નામનું મહાકાવ્ય લખ્યું મહાન નિબંધકાર ફ્રાન્સીસ બેકન અને મહાન નાટ્યકાર શકસપિયર નવજાગૃતિના સમયની ભટ છે માર્ટિન લ્યુથર બાઈબલના જર્મન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો.

આ સમયના લિઓનાર્દો-દ-વિન્સીએ 'મોનાલિસા' અને 'લાસ્ટ સપર', રૂફલે 'મેડોના' અને 'થી સ્ક્રલ મૉફ એથેન્સ' ના ભીંતચિત્રો તેમજ માઇકલ એન્જેલોએ રોમમાં દોરેલા 300 ભીંતચિત્રો દ્વારા ચિત્રકલાને ઉચ્ચ શિખરે પહોંચાડી સ્થાપત્યના ક્ષેત્રે પણ કિલિખામે માઇકલ એન્જેલો અને બ્રામે જેવા સ્થપતિઓએ પોતાના બાષક મસત્રે મહાન સિદ્ધિ મેળવી.

'લાસ્ટ સપર'

ધર્મસુધારણા

ખ્રિસ્તી દવળ સંસ્થામાં સુધારણા માટેનું આદાલન અટલ ધર્મસુધારણા' ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મૂળભૂત અવા સત્તાઈ સેવા, સાત્ય સમાનતા અને ભ્રાતૃભાવન સ્થાન પ્રવેશેલા જોહુકમી ભ્રષ્ટાચાર શોધણ અને દલ સ્કમ જે પ્રચલ આદાલન થયુ ત ધર્મસુધારણા તરીકે આળખાય છે પાતાના સ્વાર્થી હિત માટે પાદરીઓ વિશ્રાપ અને ખ્રિસ્તી સાધુઓએ ઈસુના મત્તવત્તવાદી ઉદ્દેશને વિકૃત કરી નાખ્યા ઈશુના મૂળ સદેશન કરી સ્થાપિત કરવા અને ખ્રિસ્તી સમાજની પુનરચના માટે પ્રજાએ ઉપગ્રહ આદાલન ધર્મસુધારણા તરીકે આળખાય છે ઈશુના મૂળસદશ મતની પવિત્રતા, સ્કદગી, સરળતા અને ઈશ્વરની અનુકંપા પર વિશ્વાસ ધરાવતા માર્ટિન લુથર નામના જર્મન પાદરીએ વિટેનબર્ગન દવળના દરવાજ 95 મુદ્દાવાળી યાદી ચઢાડી જન લોકાનુ જબરદસ્ત સમર્થન મળ્યુ પુરાણના ધણાભર દશામાં રામન કેથલિક ખ્રિસ્તી ધર્મસપ્રદાય સામ વિરુદ્ધ શરૂ થયા આ વિરોધ કરનાર પ્રોટેસ્ટન્ટ (protestant) અટલે વિરોધ, સપ્રગ્નપના નામે આળખાય.

ધર્મસુધારણાનુ આદાલન એ સાચા અર્થમાં કેથલિક ધર્મની અમુક માન્યતાઓનો વિરોધ પોષની એકલચ્ચ સત્તા સામે પાકાર હતો ધર્મગુરુઓના વિકૃત થતા જતા જીવનને સુધારવાના પ્રયત્નોની પ્રક્રિયા હતી લોકોની અધશ્રદ્ધા અને અજ્ઞાનતા દૂર કરવા માટેનો પ્રયાસ હતો ઈસુ અને બાઈબલનાં સાચા સદેશને લોકમાં ફેલાવવા માટેનો પુરુષાર્થ હતો કેથલિક ધર્મમાં વધી પડલા સત્તાપિપાસા, ધનલાલસા, નૈનિક દૂરત્યારે વગરે દૂર કરવાનુ પ્રયત્ન આદેલન હતુ.

4મી સદીમાં ઇંગ્લેન્ડમાં જહાંન વિકલીફ દવળની ભુલા લોકો સમક્ષ ખુલ્લી કરી બાઈબલના અગ્રજીમાં અનુવાદ કર્યો તેનાથી આજ સુધી પોર દ્વારા બાઈબલના નામે અરાતા બનાવટી ઉપદેશન બદલ હવે લોકોને સાચી સમજ મળી તેથી રાપ અને દવળ દ્વારા જહાંન વિકલીફનો વિરોધ થયા તેના અવનાત બાદ તેના સમર્થક 'લાલાઈસ નામે આળખાય તેમજ દવળ સ મ આદાલન ચાલુ રાખ્યુ.

વિકલીફની જેમ જહાંન હસનુ નામ પણ વિરોધ કરનારામાં આગળ પગતુ હતુ તેને કદ કરી જીવતો બાળી નાખવામાં આવ્યા ત જ રીત 90 વર્ષ પછી રામન પોપ વિરોધ અવાજ ઉઠાવનાર સાવનારેલા' ન પણ જીવતો સળગાવી દવલ્યો જહાંન વિકલીફ જહાંન હસ અને સાવોનારાલની નિષ્કળતાનુ કારણ લોકોની અપરિપક્વ સમજ અને ધનિક વર્ગોના સાધનો અભાવ હતો.

ધર્મસુધારણાન કરણ દેવળ અને પોપની સર્વોપરિતા નષ્ટ થઈ લોકોને સ્વતંત્ર રીતે વિકાસ સાધવાની તક મળી વિદ્યાભ્યાસન ઉત્તજન મળ્યુ બાઈબલ પ્રમાણે સત્યની શોધની છુટ મળતા માત્ર ધર્મના સત્ર નહીં પરંતુ અન્ધાધ, પાનડ ભ્રષ્ટાચાર અને જુલમ સ્કમે લગવાની પ્રેરણા મળી એ દષ્ટિએ આ આદાલન નવજાગૃતિનુ પૂરક આદાલન બન્યુ ત બનઅ સાથ મળીને આધુનિક પુરાણના સજનની પૂર્વમૂખિકાનુ નિર્માણ કર્યુ.

પ્રતિ ધર્મસુધારણા

ધર્મસુધારણાની સકળતાથી કેથલિક દવળ સંસ્થાએ પાતાની આંતરિક શુદ્ધિ માટે પાપ પાલ રજાએ ટ્રન્ટ (જમની)માં બેલાવલી પરિપદમાં કેથલિક ચચમાં કેટલાક સુધારા કર્યા જે પ્રતિ ધર્મસુધારણાના નામ આળખાય

છે સત ઈન્ફોર્મેશન દ્વારા સ્થપાયેલી 'સાસાવટી' ઓફ ડિસસ અને નેના સભ્ય જસ્યુઈટ દ્વારા કેથોલિક પંથની આંતરિક શુદ્ધિનાં પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવ્યાં. જનતાની સવાનુ ધ્યા સ્વીકારનાર જસ્યુઈટ મિશનરી તરીકે પણ ઓળખાય છે.

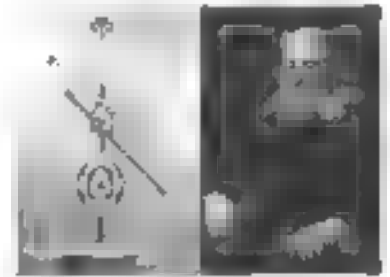
પ્રતિ ધર્મસુધારણાથી કેથલિક પ્રત્યેના રોષ અને અસંતોષ અછા થયા. આ સંસ્થાના સભ્ય સત કન્સીસ ડિવિયર જેવા જસ્યુઈટ ભારતમાં કેથલિક પંથના પ્રચાર-પ્રસારનું કાર્ય કર્યું.

વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો

નવજાગૃતિના આઠાવનના કારણ ધાર્મિક માન્યતાના સ્થાન લોકાની દષ્ટિ વૈજ્ઞાનિક બની પ્રાથમિક સંશોધન શરૂ થયા. પ્રચીન મુદ્દલકળા સુધારે કરેલ જાણવા પામતાં લટર્સ ઓફ ઈન્ડલજન્સ અને બ્રાહ્મજનના વ્યાપક આવકાર મળ્યો. વૈજ્ઞાનિક શોધાત્મકતા આ પ્રવૃત્તિઓના સરળ બનાવી. 13મી સદીમાં માનવશરીર નરના વાદકાંપનો પ્રતિબધ દૂર થવાથી તબીબીક્ષેત્રે ચણી પ્રાયોગિક પદ્ધતિ વિકસી સજરીક્ષેત્રે માનવજૂણના અભ્યાસ દ્વારા અનેક રોગોની સારવારની પદ્ધતિ શોધાઈ. કૃત્ય સર્જન અમ્બાધજ આ સમયે અર્વાચીન સર્જનીવિદ્યાનો પાયો નાખ્યો.

એ જ રીતે ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર અને બગાળવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે અનેક નવા સંશોધનો થયા. નિર્કલસ કાપરનિકસે મહાન બગાળશાસ્ત્રી હતા તથા અન્ય બગાળશાસ્ત્રી ટાલમીના શિક્ષાના ભ્રમદાતા કન્દસ્થાને પૃથ્વી છે ના સિદ્ધાંતના ખાટો સાબિત કર્યા તથો કલ્કુ કે પૃથ્વી તરફ પડા કન્દસ્થાન સૂર્ય છે પૃથ્વી તની અસપાસ ફરે છે કોપરનિકસે પરિભ્રમણ નામના પુસ્તકમાં ઋતુ ફેરફાર, પૃથ્વી અને અન્ય ગ્રહોની સવિસ્તાર માહિતી આપી.

દૂરબીનની ક્રાંતિકારી શોધ કરનાર ઇટાલીના વૈજ્ઞાનિક ગલિલિયોના બધા જ પન્નર્થ એકસરખી ગતિએ નીચે પડે છે તે સાબિત કરીને એરિસ્ટોટલની અસમાન વજન ધરાવતા પન્નર્થ અસમાન ગતિથી નીચે પડે છે ન બતાવતનું ખત્ત કર્યું. તથા દૂરબીનનાં ચર્ચ ઉપક્રાંતિ સ્વર્ગ અને ટાલમીના સિદ્ધાંતના ખોટા સાબિત કર્યા આ શોધ તેણે 'ડાયલોગ્સ ઓન ટુ ચીફ સિસ્ટમ્સ ઓફ ધી વર્લ્ડ'માં પ્રકટ કરી, તેથી દેવળ અને ધર્મગુરુઓ તેનાથી નારાજ થયા તેને નાસ્તિક ગણાવી જેલમાં પૂર્ણ આ સમયે તેણે લાચાર બની પોતાના સંશોધનો ભૂલભરેલા છે તેવું જાહેર કરવું પડ્યું.

ગેલેલિયો

ન્યૂટન

જાહેર કરવું પડ્યું.

ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત આપનાર પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક ન્યૂટને ધી પ્રિન્સિપિયામાં ગતિના સિદ્ધાંતની સમજ આપી છે દષ્ટિશાસ્ત્ર વિશે અનેક લખા લખ્યા છે તેમજ કલનશાસ્ત્રની શોધ પ્રસિદ્ધ કરી છે.

પાપ ગ્રેગરીએ જુલિયન કેલન્ડરમાં સુધારા કરી જૂના પચાગના દસ દિવસ પાછળ લઈ જઈ શનાબ્દીના આ લીપ વર્ષના વધારાના દિવસના ૨૬ કર્યા આ સુધારણુ પચાગ 'ગ્રેગરિયન કેલન્ડર' તરીકે ઓળખાયું.

ભૌગોલિક શોધઓળ

15મી અને 16મી સદી દરમ્યાન વિશ્વના નકશામાં અકાળક ફેરફાર થયા નવજાગૃતિના પરિણામ ઉદભવેલી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ તેમજ ભારતના તજાના મેળવવા, પૂર્વની આર્થિક સમૃદ્ધિ હસ્તગત કરવા અને સોનું કીર્તિ તથા ધર્મપ્રચારની લાલચ અનેક સહસ્રિકો જીવન જાગમમાં મૂકવા તેવાનું થયું. 'હનરી ધ નેવીગેટર' તરીકે પ્રખ્યાત

પાર્ટીગલન, બ્રિસ હનરીઅ 'નૌકાવાન શાસની શાળા સ્થાપી સ્થાનિક સાહસિકન વધારે પ્રત્યાહ્વિત કર્યા પરિણામ ર્થીસ ૧૪૪ બાર્થોલોમ્યુઅસ કેપ આંક ગુડ હાપ' પાસખા ત્યારબાદ (૧૪૭૨) ઈટાલીના ક્રિસ્ટોફર કલબસ ચારવતર દરિયાઈ મુસાફરી કરી ચરણ પર્યંત ભારતની શોધ કર્યાના બાદ બાલમ ત રહ્યા. અમરીગા વસૂચી નામના એક ખલાસીએ તની ભુલ સુધારી હકીકતમા ત ભારત નહીં પરંતુ એક નવા ખા હાવાનુ જણાવત તનુ નામ (અમરીગો વેસ્પુચીના નામ પરથી) અમેરિકા પડ્યુ.

વાસ્ક દ ગામા કેપ આંક ગુડ હાપથી આગળ ભારતના એક ગુજરાતી ખલાસોનો મદદથી કલિકટ બદરે પહોંચો ર્થીસ ૧૪૭૪) ત્યારબાદ પોર્ટુગીઝ ખલાસી ફર્ડિનાન્ડ મેગલન દક્ષિણ આફ્રિકાથી કિલિવાઇન્સ પહોંચ્યા તપ્ત પૂરવાના પ્રદાસીયા કાળ સંબંધ કર્યુ ક પૂર્વો ગાળ છે

સંસ્થાનવાદનો ઉદય

ભૌગોલિક શાધખાળના પરિણામ યુરોપીય સત્તાના અને સંસ્થાનગરમા અમેરિકા, આફ્રિકા અને અશિયાના દશામા વખતેમા વધારે પ્રદેશ મળવાવા, કાયમાલ અને સંસ્થાન મળવાવા માટેના સ્પર્ધા શરૂ થઈ જમા સ્થન અને પોર્ટુગલ વચ્ચે ઝઘડાઓના અને લાવવા પોર એલેક્ઝાન્ડર હુકાનો એટલેન્ટિક મહાસાગરમા બન વચ્ચે ર્થીસ ૧૪૭૧) એક કાલ્પનિક સીમા નક્કી કરી આપી જમા પશ્ચિમ સ્પન અને પૂર્વમા પાર્ટીગલન પ્રદેશા અપમા આ રામા માંપ લાઇન (Line of Demarcation) તરીકે અંગીકાર્ય છે

પાછળથી યુરોપની અન્ય સત્તાઓ પણ આ સ્પર્ધામા જોડઈ શરૂઆતમા વધારે અર્થ મળવા આ યુરોપિયનોએ સંસ્થાનામા પોતાના સિતોની રક્ષા માટે હાશકર રાનવાનુ શરૂ કર્યુ અને અને આ પ્રદેશના શાસકે અન્ય.

મધ્ય અને દક્ષિણ અમેરિકામા ખાસ કરીત લેટિન દશામા પાર્ટીગલ, સ્પન અને ફ્રાન્સ અહીંના મૂળ વતનીઓનો નાશ કર્યો લેટિન ભાષા અને લેટિન સરક રોનો પ્રચાર કર્યો ઉત્તર અમેરિકામા બ્રિટન અને ફ્રાન્સ માટેના સંસ્થાન સ્થાપ્યા પાછળથી હાલેન્ડ અને સ્વીડન પણ અહીં આવ્યા આફ્રિકા ખડ યુરોપિયન પ્રજા માટે અધકારખા જ રહ્યા હતા અહીં સૌથી ખાટી અસર ગુલામાના વધારમા થઈ અહીંની હબસી પ્રજાન મુલામ બનાવવામા રસ ધરાવનાર યુરોપિયન પ્રજાએ પશ્ચિમ કિનાર વધારકન્દા ઊભા કર્યા અને કિંમતો ધાનુઆની ખાસની આવક મેળવી

અશિયામા ચીન અને ભારતમા પાતાના વેપારીમથકો સ્થાપવામા સૌપ્રથમ પોર્ટુગીઝ પ્રજાજનો સકળ થયા ત્યારબાદ ડચ, અંગ્રેજો અને ફ્રાન્સ પણ અહીં વેપારી મથકો સ્થાપ્યા જોક જાપાનમા યુરોપિયન સત્તાઓ માત્ર વધારી કરારો જ કરી શકી કારણ કે જાપાન અશિયામા સ્થપાવવા સંસ્થાનના તીવ્ર વિરોધ કર્યા હતા

અમેરિકાનો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ (૧૭૭૬)

ઇંગ્લેન્ડે ઘરઆમણે રાજાશાહી સામે ક્રાંતિ થકી લોકસાહીની ભાગીનરી સ્થાપી પરંતુ અમેરિકામા ચેતાના રાજાનુ આધિપત્ય ચાલુ રાખ્યુ. ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ અને વચ્ચે અહીં સત્તા સ્થાપવા માટે ૭ વર્ષ સુધી ચાલેલા સત્તા વાર્ષિક યુદ્ધના નેચ વસૂલ કરવા માટે સ્પેશ અક્ટનો અમલ શરૂ કર્યો તનો વિરોધ થતા ત રદ કર્યો ત્યારબાદ નૌકાવાનના કાપના, અમાન્ય વધારી કાપના અને જકાતધાર લાચ અમેરિકન પ્રજાનુ આર્થિક શાષણ કરવામા આવ્યુ જેના વિરોધમા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના તણ વહાણાથ ભરેલી ચાની પટ્ટી દરિયામા ફેંકી દીધી આ બનાવ અમેરિકન ઇન્ડિયાસમા 'ઓસ્ટન ટી-પાર્ટી' તરીકે જાણીતો થયો ત્યારબાદ અમેરિકન સંસ્થાનની મુશ્કલીનો વિચાર કરવા ફિલાડેલ્ફિયામા તણ પરિષદ મળી જેમા સ્વાતંત્ર્યનુ જાહરનામુ નેપાન કરવામા આવ્યુ સંસ્થાનના સ્વાતંત્ર

જાહેર કરવા. (ઈ.સ. 1776) ત્યારબાદ 6 વર્ષો સુધી અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડના સૈનિક વચ્ચે દસ મોટા યુદ્ધો થયા ઇંગ્લેન્ડના સેનાપતિ લોર્ડ કોનવાલિસે શરૂઆતી સ્વીકારતા યુદ્ધનો અંત આવ્યો છવટ પેરિસની સંધિ (1783) પ્રમાણે અમેરિકા સ્વતંત્રતાનો સ્વતંત્ર સર્વભૌમ રાષ્ટ્ર તરીકે ઇંગ્લેન્ડનો સ્વીકાર થયો આ કાલિએ વિશ્વને સમવાયત્રી પ્રજાત્રી અને પ્રમુખીય સરકાર લેખિત બધારણ, શાસનમા પ્રજાની સમતિનો સ્વીકાર, તથા સમ્મનતા-સ્વતંત્રતા તેમજ વ્યક્તિસ્વતંત્રતાની ભેટ આપી

ફ્રાંસની ક્રાંતિ (1789)

18મી સદીના અંતમા ફ્રાંસ યુરોપના અન્ય દેશ કરતાં અગળ ૪૬મો દેશ હતો. અહીં ઈથોગ-વેચારનો વધારે ચિહાણ થયા હોવા છતાં ૧૭૮૯ના રાજાશાહી અને રાજાશાહીના ૪૬૬ અનિષ્ટો બાદી હતા તથા સામાજિક અર્થિક, રાજકીય અને ધાર્મિક ક્ષેત્રમા અરાજકતા હતી વિવિધ પ્રકરના અન્યાય સહન કરતી પ્રજા હવે જાગૃત બની હતી તના પરિણામ ત્યાં મળવા માટે ફ્રાંસની પ્રજાએ ક્રાંતિના માર્ગ અપનાવ્યો

અરજકના વરંલા વાતવરણમા માનસક વોલનર રૂસો અને કીરો જવા ફ્રાંસના વિચારક આ પ્રજાને વૈચારિક રીત ક્રાંતિ માટે તૈયાર કર્યા જમા ધાન્ટસ્ક કાનૂનની ભાવના પુસ્તક દ્વારા કાયમન અને બધારણીય સ્વતંત્રતા, રુસોએ સામાજિક કરાર પુસ્તક દ્વારા માનવમાનની સમ્મનતા તેમજ કીરોએ વિશ્વળ વિશ્વકોષ દ્વારા કરવ્યવસ્થા શાસન પદ્ધતિ અને અર્થના અધિકર જેવા વિષયની સ્પષ્ટ સમજૂતી આપી

કાલિમા અત માનવહક્કનુ જાહેરનામુ પ્રસિદ્ધ કર્યું અને ફ્રાંસનુ નવુ બધારણ ધડાવુ લુઈ ૧૬જાન ખદખદ કરી ફ્રાંસન પ્રજાસત્તાક જાહેર કરવામા આવ્યુ રાજા લુઈ ૧૬મા ને તથા તેની રાણીને દેહાંતદંડની સજા કરાઈ (૧૭૯૩) આ ક્રાંતિને પરિણામે સામાનશાહી મધ્યયુગનો અંત આવ્યો પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થઈ એનુતંત્ર માલિકીહક્ક મળ્યા પ્રજામા એકતા અને રાષ્ટ્રીયતાનો ઉદભવ થયો સ્વતંત્રતા, સમ્મનતા અને બધુતવા મહામુલા સિદ્ધાંત વિષય ભેટ ધરી આ ક્રાંતિએ ત્યારે ફ્રાંસ માટે ૪૧૬૧ વસ્તુ સમગ્ર વિશ્વની પ્રજા માટે ૬૧૬૧ યુગની શરૂઆત કરી વિશ્વના પરાધીન દેશોને સ્વતંત્ર બનાવની, લોકશાહી ચિચારાને સમજવાની પ્રવૃત્તિ આ ક્રાંતિએ આપી ફ્રાંસમા રાજાશાહીના અંત આવતાં અન્ય યુરોપિયન સત્તાઓએ પ્રજાસત્તાક સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું પરંતુ તેમા તમને સફળ થવા નહીં

ક્રાંતિ બાદ ફ્રાંસમા થોડા સમયમા આંતરિક વિખવાદ અને હિસાબંરીના કારણે પ્રજાસત્તાક શાસન બહુ લાંબા સમય સફળ થયુ નહીં ત્યાર નેપોલિયન બોનાપાર્ટે ફ્રાંસમા સરમુખત્યારશાહીની સ્થાપના કરી

આમ છતાં મહાન આદર્શોન વરંલા આ રાષ્ટ્ર ૭૯ વર્ષ બાદ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના કરી આ ક્રાંતિની સારી સફળતા તેના આદર્શો અને સિદ્ધાંતોમા રહેલી હતી તથા તેની અસરો વિશ્વવ્યાપી બની

ઈટાલી અને જર્મનીના વિશિષ્ટ સદર્ભમા રાષ્ટ્રવાદનો ઉદય

ઈટાલીનું એકીકરણ

રાષ્ટ્રવાદના ઉદયના લીધે ઇટાલી અને જર્મનીમા એકીકરણ શક્ય બન્યુ ફ્રાંસની ક્રાંતિ સુધી માત્ર એક ભૌગોલિક વિસ્તાર રાષ્ટ્રાતુ ઇટાલી અનેક નાનાખાટા રાજ્યમા વહેંચાયેલુ હતુ ત્યાં આસ્ટ્રિયા અને રાખના પાપની સત્તા હતી નેપોલિયન આસ્ટ્રિયાન સત્તાન ઇટાલીમાથી નામશય કરી ત્યાં રાષ્ટ્રીય અકતા સ્થાપવા ઇટાલીના બધા રાજ્યોને એક કર્યા તમા આ સમય રાજ્યોની રચના કરીને ઇટાલીમા રાષ્ટ્રીય અકતાના બીજા રોબ્બા રચતુ નેપોલિયન રાષ્ટ્રી વિધેના સમલને ઇટાલીમા ફરી વખત નાનામોટા રાજ્યોની સ્થાપના કરી ત્યાં રાજાશાહી સ્થાપી ઇટાલીની અકતા અને સ્વતંત્રતાની ભાવનાને ટિંગ્લ-ટિંગ્લ કરી તમા પરિણામ ઇટાલી ફરીવાર ઉત્તર ઇટાલી અને દક્ષિણ ઇટાલીમા વહેંચાઈ ગયુ જ્યાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આસ્ટ્રિયાનો અકુશ હતો વિધના સમેલન સમયે કરલી આ વ્યવસ્થા પ્રત્ય સંક્રામા ભારે નિરાશા અને અસત્તા થ વળ્ય ૧૮૪૦ થી

1830) કાર્બોનટી નામની ગતિ કાર્બનિક સંસ્થા દ્વારા ઇટાલીના આસ્ટ્રિયાના આધિપત્યમાંથી મુક્ત કરવાના પ્રયાન કર્યા પરંતુ સફળતા મળી નહીં.

ત્યારબાદ ઇટાલિયન રાષ્ટ્રવાદના પગબર ગણતાર મેઝિનીના નેતૃત્વ નીચે યુગ ઇટાલી (યુવાન ઇટાલી) નામના સમઠન કરતા વિદ્રોહન પારી સફળતા સારી નહીં ઇટાલીના અકીકરણના બીજા તબક્કામાં કાવુર ફાસ સમ્રાટ નેપોલિયન ત્રીજાની મદદથી આસ્ટ્રિયા પાસેથી ઇટાલીના કેટલાક પ્રદેશો ખાલી કરાવ્યા તથા પ્રદેશો કાવુરે સાંપ્રિનિયા સાથે જોડી દીધા.

ઇટાલીના અકીકરણના આખરી તબક્કામાં ગેરીબાલ્ડીના મહત્વનું કાર્ય કર્યું તથા પાતાના લાલ ખમીસવારી દળ' (સ્વયંસેવક) સાથે કાર્બનિક રીઆની મદદ કરી (ઈ.સ. 1860) સીસીલીના કબજો મેળવ્યો. આ સમયે નેપોલિની જનતાએ તથા ગરિબાલ્ડિન પાતાના નાના તરીકે સ્વીકાર્યો જ્યાં તેણે બહુ જ એકાગ્ર સમયમાં માત્ર 5 મહત્વે વિકટર એમ્બ્રુઅલ બીજાને અકીકૃત થયેલા ઇટાલીનો રાજા જાહેર કર્યો.

અ.મ. આસ્ટ્રિયાના આધિપત્યમાંથી રામ સિવાયના તમામ પ્રદેશો મુક્ત કરાયા. 1866) પ્રશિયા સાથેના યુદ્ધમાં ઓસ્ટ્રિયાની હાર થઈ આ સમયે ઇટાલીના પાતાના પ્રદેશ ઓસ્ટ્રિયા પાસેથી છીનવી લીધા. લડકમતના આધારે વેનિશિયાને ઇટાલીમાં ભેળવી દેવાયું (1870). રામમાં રહતા ફ્રેન્ચ લશ્કરને નેપોલિયન પ્રશિયા સામે લડવા બાલવ્યુ. વિકટર ઈમ્બ્રુઅલ રામ પર હુમલો કરી તનો કબજા મેળવી તન ઇટાલીમાં ભેળવી દીધું. અને (1871) વેટિકન શહેર રામના પોપના નિવાસસ્થાન તરીકે અપી બાકીના રામને ઇટાલીનું પાતાનગર બનાવી દેવામાં આવ્યું.

દ્વક્રમાં ઇટાલીમાં ઉદભવવા શાષ્ટ્રવાદ મંડિનીનું નૈતિક બળ ગેરીબાલ્ડીની વીરતા કાવુરની ઉચ્ચ પ્રકારની મુસાદીગીરી વિકટર ઈમ્બ્રુઅલના અધ્યાપક અને દશપ્રમ તબક્કા ઇટાલીની જનતાને આપ્રિનિયા ઉન્નત અને બલિયનનું સમુક્ત પરિણામ હતું.

જર્મનીનું એકીકરણ :

જર્મનીમાં નેપોલિયન બનાવે પોતાની સત્તા સ્થાપ્યો પછી ત્યાં સો જર્મન રાજ્યોના એક સઘ બનાવ્યો. દરેક રાજ્ય માટે એક સમવાયી માળખાની કર્મપ્રણાલી અપનાવી. તેથી સમગ્ર જર્મનીમાં એકસમાન શાસન પ્રશાસિક સ્થપાઈ માત્ર ઓસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયાના નેપોલિયન હજુ સ્વતંત્ર કર્યા ન હતા તથા સમવાયતજની સમતશાહીની જગ્યાએ ધાર્મિક સંદિષ્ણતા તથા કાનૂની સમાનતાના ખ્યાલ રજૂ કર્યા અહીં બધા જ રાજ્યોની ભાષા જર્મની હતી.

જનતા યુદ્ધમાં પ્રશિયા નેપોલિયનથી હાર્યું. તથી જર્મન પ્રજામાં રાષ્ટ્રવાદના વધારે પ્રબળ બની નેપોલિયનના પરાજય પછી વિધના સભેલન 39 રાજ્યો જ રાખ્યા અને તનો એક શિથિલ સઘ બનાવ્યો તના પ્રમુખપદે ઓસ્ટ્રિયા તથા ઉપપ્રમુખપદે પ્રશિયાને રાખ્યું.

ત્યારબાદ 1834, ડાલ્બરિન સઘ' (આર્થિક જકાત સઘ) રચ્યા જમાં ઓસ્ટ્રિયા સિવાયના તમામ રાજ્યો હતા જનાથી જર્મનીના એકીકરણનું સ્વન સંકાર લક્ષ્ય તેવી આશા જન્મી. જર્મનીના એકીકરણના યશ પ્રશિયાના માટા જાગીરનગર અને જર્મન લાખડી પુરુષ બિસ્માર્કના આપી શકાય તથા ડેનિશ યુદ્ધ 1884, ઓસ્ટ્રિયા પ્રશિયા યુદ્ધ 1886, નેમજ ફાસ પ્રશિયા યુદ્ધ 1870, મા. આસ્ટ્રિયા અને ફ્રાન્સે પરાજિત કર્યા તના પરિણામે ઓસ્ટ્રિયા સ્પેન તથા ફ્રાન્સે પાતાના જ પ્રદેશો ગુમ.વવા પડ્યા અત (1871) બિસ્માર્કની શાસકતા નીતિ દ્વારા જ જર્મનીનું એકીકરણ શક્ય બન્યું જ્યાં પ્રશિયાના રાજાનો જર્મન સમ્રાટ તરીકે રાજ્યાધિષ્ઠ કર્યો જર્મનીના એકીકરણના પરિણામ યુરોપમાં એક બળવાન રાષ્ટ્રની સ્થાપના થઈ, જમાં રાજાશાહી અને લશ્કર મુખ્ય હતા. બિસ્માર્કની હોહી અને તકવાદ રક્ત અને શાસનની નીતિએ જર્મનીમાં લશ્કરવાદ અને સત્તાવાદન પાશ્વર અખ્યુ જ અતમા વિશ્વવિગ્રહમાં પરિણમ્યું.

ઇંગ્લેન્ડમાં સંસદીય પદ્ધતિનો વિકાસ

ઇંગ્લેન્ડમાં રાજાચિહીન ક્રાંતિ (1688) પછી સંસદીય હકારાણીના નવો ધુન શરૂ થયો. ક્રાંતિના આંતરે પાર્લામેન્ટે પસાર કરેલો હકકાન, ખરેખર રાજા અને રાષ્ટ્ર વચ્ચેનો એક કલર હતો. તેમ કાયદા અને પ્રજાની સર્વોપરિતાના સ્વીકાર થયો અને રાજાશાહીને બધારાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ મળ્યું. ‘મ્યુટિની’ એક્ટ અને સિવિલ એક્ટ દ્વારા પ્રજાની સ્વતંત્રતા પર તરત મારતી રાજાની અબાધિત સત્તાના આત અલ્લા નિર્વાર્પિત કાયદા દ્વારા વર્તમાનપત્રના સ્વતંત્ર્ય મળ્યું. એક્ટ એક સંદર્ભમંત દ્વારા પ્રજાના પાતાના હક્ક અને સ્વતંત્રતાનું કાયદાકીય રક્ષણ મળ્યું. જ્યારે પહેલો ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેના અગ્રજી બાપના અજાનનો લાભ લઈ પાર્લામેન્ટે ઉમરાવસભાના નિયંત્રિત કરી, નીચલા ગૃહ આમસભાની સર્વોપરિતા સ્થાપી આ જ સમય પાર્લામેન્ટના સર્વભોમત્વના વિકાસ થયા કમિન્ટે અને પક્ષપદ્ધતિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ બન્યું. સસદ દ્વારા વ્યવસ્થાનન વાસ્તવિક સત્તા આપવામાં આવી. 19મી સદીની શરૂઆતમાં બ્રિટનમાં કોઈપણ અકાધિકારવાદી રાજા અહીંની સંસદીય પદ્ધતિના વિકાસને અટકાવી શક્યો નહીં.

આમ છતાં મતાધિકાર અને સસદમાં પ્રતિનિધિત્વની જ પ્રથા મધ્યકાળમાં હતી તો વધવાનું રહી કારણ કે પાર્લામેન્ટના બંને ગૃહો તથા સસદમાં સમાજનો શ્રીમત વર્ગ જ મત આવી શકતો તેના પ્રતિનિધિઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ઉપસ્થિતતા વચ્ચે નીચે રહતા એ દષ્ટિએ પાર્લામેન્ટમાં ઉપસ્થિતિનું જ વર્ચસ્વ રહેતું. ત્યારબાદ લાંબી હકાતના પરિણામ કાયદાકીય રીતે મધ્યમ વર્ગના દરેક પુખ્તવયના સ્ત્રી-પુરુષને ગુપ્તમતદાનના અધિકાર મળ્યા. આમ 20મી સદીની શરૂઆતમાં ઇંગ્લેન્ડની રાજસન પદ્ધતિનું સંપૂર્ણ સંસદીય હકારાણીનું સ્વરૂપ આપ્યું. સમાજવાદી વિચારસરણીનો ઉદ્ભવ

‘સમાજવાદી’ શબ્દના પ્રથમ સૌપ્રથમ સાંશિયાલિઝમમાં ઇંગ્લેન્ડના રાબર્ટ ઓવાનના સામયિક લેબ્લાઅ નામની ફ્રેન્ચ પત્રિકામાં (1832) થયો.

સમાજવાદની ચાલકસ વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ છે કારણ કે સમાજવાદી વિચારક ફરેક લિસ્ટ અને થામસ મૂડીવાદની ટીકા કરવા સાથે મધ્યયુગીન સામંતશાહીને આર્થિક સત્તા ધન્ય રાખતા ન હતા સિસ્ટાન્ડોઅ સમાજમાં ક્રિસ્તી શત્રી વિસવાદિતાની સમજ આપી તો ખુદોએ મજૂરોને જ માલિક ગણાવી માલિકને મળતું મત્ર વ્યાજ નફો વગરે આપવાના વિરાધ દર્શાવ્યા. થામસ કાર્લાઈલ માલિક મજૂર વચ્ચેના સહકારના જરૂરી જાગૃત્ય છે જાનગ્રેએ શ્રમજીવી સિવાયના અનુત્પાદક વર્ગના સમાજમાં ખારરૂપ ગણાવ્યા છે સેન્ટ સિધ્ન અને કુરિઅ સમાજિક માલિકીના હિમાયતી હતા તેની સાથે વ્યક્તિગત સુખ અને તે માટે ઉત્પાદન પર સામાજિક અકુશના સમર્થક હતા. આ માટે આર્થિક અને સામાજિક બધારણનું આયોજન રાજ્ય દ્વારા થવું જોઈએ. આમ દરેક વિચારકએ સમાજવાદ માટે પાતાના અલગ અલગ વિચાર રજૂ કર્યા છે. ટૂકમ કહીએ તો “ઉત્પાદનના સાધનો પર વ્યક્તિગત માલિકીના સ્થાને સર્વજનિક માલિકીના હક્કના સ્વીકારના સિદ્ધાંત સમાજવાદના પાયામાં છે.”

સમાજવાદી ચળવળના આત્મ જવી ટ્રેડયુનિયનના આદાલતની પ્રવૃત્તિને રોબર્ટ ઓવાને નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું તના આદાલતનું સ્વરૂપ મૂડીવાદ સાથે સંધર્ષના બદલ સમાધાન અને હિસાની જગ્યાએ સમાજવાદથી ઉદયરિવર્તનનું હતું. તેજ શ્રમ કે કમનવંટની સરકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ કર્યો, શ્રમ કલ્યાણના કાયદાના ધાન્યના આપવી, ચળવળના સકળ બનાવો આમ સમાધાન અને સમાજવાદમાં માનનાર આવના જવા લીઅન કાર્લ, સેન્ટ સાઇમન અને કુટો જેવા સમાજવાદી નેતાઓને કાર્લ માર્ક્સ જેવા સમાજવાદી સામ્યવાદી ચિંતકો તરફી કહતા. આમ છતાં સમાજવાદમાં નેણે આપેલ પ્રવ્રત્તિનો માર્ક્સે પગાળી કર્યો છે.

સામાન્ય રીતે આ સમય મૂડીવાદી વિચારસરણીના વિરાધ કે ટીકા કરનાર તમામ સમાજવાદી ગણવામાં

આવતા મહાસત્રને પણ એક મહત્વના સમાજવાદી વિચારક મહાવામા આવે છે તેને દરેક વ્યક્તિ માટે સમ્યવાદ ને શ્રેષ્ઠ માન્યતાના અનુયાયીઓ રાત્રાને સમાજવાદથી અલગ સમ્યવાદી કલ્પકાવં છે

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) નવજાગૃતિ માટે કયા પરિબલો જવાબદાર હતાં ?
- (2) ધર્મસુધારણાનું સ્વરૂપ જણાવો.
- (3) નવજાગૃતિ કાળના નૈસર્ગિક સરોવરનો ટૂંકમાં જણાવો.
- (4) ફ્રેન્ચ ક્રાંતિના પરિણામો જણાવો.
- (5) સમાજવાદી વિચારસરણીના ઉદ્ભવ અને વિકાસ વિષે ટૂંકમાં લખો.

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) નવજાગૃતિ એટલે શું ?
- (2) પ્રતિ ધર્મસુધારણા એટલે શું ?
- (3) નિકોલસ કોપરનિકસે દોલેમીની કઈ માન્યતાનું ખડન કર્યું ?
- (4) નૌકાયન શાહની શાળા કોણે અને શા માટે સ્થાપી ?
- (5) અમેરિકન ક્રાંતિય વિચન કયા નવ ૨ જાકીય વિચારની ખટ આપો ?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) 'મોનાલીસા' અને 'લ.સ્ટ સંપર'ના કર્તા કોણ હતા ?
 (અ) રાફેલ (બ) મિલ્ટન (ક) લીઓનાર્ડો દે વિન્સી (ડ) મેકોના
- (2) 'સોસાયટી ઓફ ફિસસ'ના સભ્યો કોણ હતા ?
 (અ) જેસુઈટ (બ) જેરુસલમ (ક) પોપ પોલ (ડ) લેસ્પુચી
- (3) 'યમ ઇંટલી'ના સ્થાપક નેતા કોણ હતા ?
 (અ) બેરીબલકી (બ) કાવૂર (ક) મેડિની (ડ) વિકલીફ
- (4) બોસ્ટન-ટી-પાર્ટીનો બનાવ કઈ ક્રાંતિ સાથે સંકળાયેલ છે ?
 (અ) અમેરિકન ક્રાંતિ (બ) ફ્રેન્ચ ક્રાંતિ (ક) ઇંગ્લેન્ડ ક્રાંતિ (ડ) રશિયન ક્રાંતિ
- (5) જર્મનીના લોબકી પુરુષ કોણ હતા ?
 (અ) હિટલર (બ) મુસોલિની
 (ક) હિસ્માર્ક (ડ) નેપોલિયન બોનાપાર્ટ

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ

પ્રથમ વિશ્વવિગ્રહન 20મી સદીની વિશ્વની શક્તિશાળી કે યુગપ્રવર્તક ઘટનાઓની પાછીમાં અગ્રણ્યતા જરૂર મૂકી શકે. 1871-73, આ યુદ્ધની અંતર સામાન્ય ભાગ સુધી થઈ હતી સૈનિકાની જમ સામાન્ય નાગરિક પાસે આ યુદ્ધના વિનાશક શસ્ત્રોના ભાગ બન્યા હતા. તમા કારણ અજાણ અને પરિણામ યુગપ્રવર્તક હતા. તે અંક સૈનિકાના યુગને પાસે અને નવા યુગની શરૂઆતનો સંકેત આપતા હતા. આવી અભૂતપૂર્વ ઘટના પાછળ કેઈ અકસ્માત કારણ જ જવાબદાર ન હોઈ શકે, આ પૈકીના કેટલાક કારણો વિવેચના નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના કારણો

ઉગ્ર સંકુચિત અને વિકૃત રાષ્ટ્રવાદ 19મી સદીમાં વિકસિત થયેલા રાષ્ટ્રવાદ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ માટેની પાયાની ભૂમિકા નેપાટ કરી શરૂઆતના વર્ષોમાં કદાચ રાષ્ટ્રવાદને કારણે ગ્રાંસ, ઇટાલી, જર્મની વગરના સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોનું સર્જન થયું ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના પરિણામ ઉદ્ધ રાષ્ટ્રવાદે ઉગ્ર અને સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદનું સ્વરૂપ લીધું યુરોપના માટાભાગના રાષ્ટ્રો અને અન્ય રાષ્ટ્રોના ભાગ પણ પ્રગતિ સાધવાના પ્રયત્ન થયા. યુરોપના દરેક રાષ્ટ્રની આ સ્પર્ધા ભાવનાએ ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદનું સ્વરૂપ ધારણ કરતા આ મહાયુદ્ધનો ઉદ્ભવ થયો.

સામ્રાજ્યવાદ યુરોપમાં ઉદ્ભવેલી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ મૂડીવાદ સંસ્થાનવાદ અને સામ્રાજ્યવાદનું જન્મ આપ્યું આ માટે યુરોપના રાષ્ટ્રોએ અશિયા અને આફ્રિકાના રાષ્ટ્રોમાં સામ્રાજ્યવાદી પ્રયત્ન શરૂ કરી ઉદ્યોગ માટે જરૂરી કાર્યોમાંથી તથા નેપાટ માલના બજારના અકાધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે દોડ શરૂ કરી. તેને લીધે જે અભાવજનક મળ્યું ત્યાં પાતળી સત્તા સ્થાપવે માટેનું સઘર્ષો યુરોપીય રાષ્ટ્ર વચ્ચે શરૂ થયા.

લશ્કરવાદ યુરોપના દરેક રાષ્ટ્રોને ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ અને સામ્રાજ્યવાદની દોડમાં સફળ થવા માટે કેટલી રહેવા માટે શસ્ત્રસજ્જ થવું અને ખાસ કરીને નૈક-કળમાં વધારો કરવાનું અનિવાર્ય બન્યું હતું આ ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ અને સામ્રાજ્યવાદના પરિણામ વિશ્વ મહાયુદ્ધ તરફ ધકેલાયું આવે. સમય દરેક રાષ્ટ્ર યાતાના સ્વભાવ માટે લશ્કરી સજ્જતામાં વધારો કરવો પડે તેમ હતું.

પ્રાદેશિક સઘર્ષ વિવિધ કોંગ્રસ (1815) દ્વારા થયેલા પ્રદેશોની અધિકૃત વહેંચણી પ્રત્યે રાષ્ટ્રવાદના કારણ સરહદ બાબત અસત્ય ઝીખે થયા હતા જર્મની, ઇટાલી, બેલ્જિયમ વગરના રાષ્ટ્રોએ પોતાની તાકતનો દર વધારવા પ્રદેશોની અકીકરણ કર્યું હતું. તમા પગલે ઓસ્ટ્રિયાના પણ સ્લાવ લોકોના વસવાટવાળા રાજ્યો પર પાતાના દાવો રજૂ કર્યો હતો. રશિયા પણ બાલ્કનની સમુદ્રયુગની પર કબજો મળવવા ઇચ્છતું હતું આ પ્રાદેશિક સઘર્ષ પરસ્પરની શાંતિ માટે પડકારરૂપ હતો.

ગુપ્તસંધિઓ અને રાષ્ટ્રોની જુથબંધીઓ ગુપ્તસંધિઓ અને રાષ્ટ્રોની જુથબંધીઓ દરેક રાષ્ટ્ર વચ્ચે થિત અને શકાનું સર્જન કર્યું જેની શરૂઆત બિસ્માર્કે કરી હતી. જતા સમય દરમિયાન અને તે પછી પણ યુરોપના રાજકારણમાં જર્મની આસ્ટ્રિયા વચ્ચે દ્વિરાજ્ય સંધિ (1879) થઈ તની સ્કાંદ રશિયા ફ્રાંસ વચ્ચે મૈત્રી સમજૂતી (1894) ફ્રાંસ ઇટાલી વચ્ચે મૈત્રી સમજૂતી (1902) હંગેરી અને ફ્રાંસ વચ્ચે મૈત્રીકરાર (1904), હંગેરી-રશિયા વચ્ચે મૈત્રીસંધિ (1907) તથા રશિયા અને બાલ્કન રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંધિકરાર વગરે સંધિઓ શરૂ થઈ.

આ ઉપરાંત પણ વિવિધ દેશોના રાજપુરુષો અને યુવકોમાં વચ્ચે ગુપ્ત મુલાકાતો, ગુપ્ત વાટાઘાટો અને ગુપ્ત પત્રવ્યવહાર થયા હતા કદાચ તેમના હેતુ અકસ્માતો કે સ્કાંદ જુથને નુકસાન પહોંચાડવાનો નહીં હોય આમ છતાં તેના કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય શત્રુ શકા અને ભયનું વાતાવરણ ઊભું થયું હતું.

વર્તમાનપત્રોની વિધાનક (ઝેરી) અસર આ સમયના વર્તમાનપત્રો પાત્રની નીચિના કારણ બે રાષ્ટ્ર વચ્ચેના મતભેદો કે ઝઘડાની અનિશ્ચયકિતભરી માહિતી આપીને કે તના પર ટીક-ટિપ્પણી કરીને અથવા તો લખા દ્વારા વળતા પ્રહારો કરીને લોકોની રાષ્ટ્રીય લાગણીને ઉશ્કેરતા.

જર્મનીની મહત્ત્વાકાંક્ષા જર્મની સંઘાજ્યવાદી રાષ્ટ્ર બનવાની હરીકાંઈમાં પાછળ હતું તો ઇંગ્લેન્ડ જેવું મહાન સામ્રાજ્ય બનવાની મહેયજા પરાવતું હતું. દુનિયામાં જર્મનીને અગ્રસ્થાન આપવા માટે આત્મન મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજા કેસર વિલિયમે જર્મનીના કારખાનાઆમાં શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન વધારવા માગ્યું હતું. યુદ્ધ માટે જરૂરી સૈનિકો અને નૌકાકાફલાને પણ તૈયાર કર્યો હતો. સમગ્ર દુનિયામાં જર્મની જ અગ્રસ્થાન છે તત્વી વારવાર ઘાથવા કરીને તે વિશ્વમાં ભય અને ડિરેજના ફેલાવતો હતો.

શક્તિશાળી મધ્યસ્થ સંસ્થાનો આવ્યા યુરોપના રાષ્ટ્રો પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સાંતોપવા કે પોતાની મરજીથી દારવાઈને મનસ્વી રીતે વર્તન કરતા ત્યારે તમના પર અકુશ મૂક તત્વી કાંઈ શક્તિશાળી મધ્યસ્થ સંસ્થા ન હતી, જન પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ માટેનું 'નકાત્મક કારણ મણાવી શકાય હશે' પરિષદ ૧૯૧૪-૧૯૧૭ના પરિણામે આંતરરાષ્ટ્રીય અદાલતની સ્થાપના થઈ હતી. પાનુ તેના બુદ્ધિ નાં બળને પણ પાસે સ્વીકાર કરાવવા જેટલી નેમની પાસે સત્તા કે શક્તિ ન હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય ઝઘડાઓનું નિરાકરણ, પ્રશ્નોના ઉકેલ કે સમસ્યાનું સમાધાન કરી શકે નેટલી ક્ષમતા પણ તેની પાસે કદાચ ન હતી. આમ આ સમય જેની તટસ્થતામાં સૌને વિશ્વાસ હોય તત્વી મધ્યસ્થ સત્તા કે સંસ્થાના આવવા રાષ્ટ્ર વચ્ચેની તગદિલી દૂર કરી શકાય નહીં.

તાત્કાલિક કારણ, ઓસ્ટ્રિયાના ગાદીવારસની હત્યા ઓસ્ટ્રિયાનો ગાદીવારસ અર્કડ્યુક ફ્રાંઝ ફર્ડિનાન્ડ તત્વી પત્ની સાથે જુલો બગીમાં લશ્કરી કવાયતનું નિરીક્ષણ કરવા જતા હતા. ૨૮ જૂન ૧૯૧૪, ત્યારે બોસ્નિયાના પાટનગર સારાજવામાં બન્નની હત્યા થઈ ગઈ હત્યા પાછળ સંબંધના હાથ હાવાનાં આરોપ ઓસ્ટ્રિયાની સરકારે સર્બિયા પર મુક્યા સર્બિયાએ આ બાબત માફી માગી પરંતુ તત્ત્વ અસ્વીકાર કરીને ઓસ્ટ્રિયાએ સર્બિયા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ઓસ્ટ્રિયાના મિત્ર જર્મનીએ ફક્ત એન રશિયા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. જર્મનીએ ફક્ત પહાંચવા માટે તટસ્થ બલ્ગેરિયા પાસે તત્ત્વ પ્રદેશમાંથી પસાર થવાની પરવાનગી માગી પરંતુ તે ન મળવા છતાં જર્મન લશ્કર બેલ્ગેરિયામાં પ્રવેશ કર્યો. જર્મનીના આ આંતરરાષ્ટ્રીય સમજૂતીના ભાગને હેઠળ માટે ઇંગ્લેન્ડે પણ યુદ્ધમાં પ્રવેશતા ૧૬ ઓગસ્ટ, ૧૯૧૪ વિશ્વ બે જૂથમાં વહથાઈ ગયું અને વિશ્વના દંતકલ્પમાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત થઈ.

યુદ્ધની ઘટનાઓ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન સમગ્ર વિશ્વ મિત્ર રાષ્ટ્રો અને ધરી રાષ્ટ્ર એવા બે જૂથમાં વહથાઈ ગયું. મિત્ર રાષ્ટ્રોમાં અમેરિકા, ફ્રાંસ, ઇંગ્લેન્ડ, રશિયા, સર્બિયા, પોર્ટુગલ, ઇટાલી, જાપાન, ગ્રીસ, રુમાનિયા અને ધરી રાષ્ટ્રોમાં જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, હંગેરી, બલ્ગેરિયા અને તુર્કી હતા. ઘણા લાખો સ્વયં સુધી ઇટાલી તટસ્થ હતું પરંતુ યુદ્ધમાં મિત્ર રાષ્ટ્રોના વિજય નિશ્ચિત જણાતા ત મિત્ર રાષ્ટ્રોના જૂથમાં જોડાયું હતું. ઇટાલી અને ઓસ્ટ્રિયા વચ્ચેના યુદ્ધમાં જર્મનીની મદદથી ઓસ્ટ્રિયાએ ઇટાલીને હરાવ્યું. મિત્ર રાષ્ટ્રોના સર્બિયાને પણ જર્મનીએ બલ્ગેરિયાની મદદ લઈ હરાવ્યું. રુમાનિયા પર જર્મનીએ સત્તા મેળવી મિત્ર રાષ્ટ્રોની સત્તા પીછાહઠાવી. કારણ મિત્ર રાષ્ટ્રોએ જર્મનીને સમુદ્ર માર્ગે ખારક તથા અન્ય જરૂરી માલની મદદ મળતી હતી ત અટકાવી. મિત્ર રાષ્ટ્રોને વળતા જવાબરૂપ જર્મનીએ તમના પહાણા રૂબાડી દેવા સંબંધીનયુદ્ધ કર્યું તમજ ઝરી ગેસ વાપરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે ઇંગ્લેન્ડે પણ ટેન્કયુદ્ધ શરૂ કર્યું.

શરૂઆતમાં મિત્ર રાષ્ટ્રોની પીછાહઠ થવા છતાં ૧૧.૧૧, મિત્ર રાષ્ટ્રોનું પલ્લુ ભાર થવા લાગ્યું. આજ સુધી તટસ્થ રહેલા દેશના માલજહાજો રૂબાડી દેવાનું જર્મનીએ જાહેર કરતા જ અમેરિકાએ જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. યુદ્ધમાં જર્મની સામે રશિયાની પીછાહઠ થતા ૧૯૧૭માં રશિયાના ગ્રામ નિકાલસ બીજાએ ગાદીત્યાગ કર્યો. બલ્ગેરિયાએ શાંતિ હેઠા મૂક્યા તથા તુર્કીએ આત્મસંમર્પણ કર્યું. ઓસ્ટ્રિયા પણ શાંતિ હેઠા મૂકી યુદ્ધમાંથી બસી.

નવું પરિણામે ધરી રાષ્ટ્રોના જૂથમાં જમની અકલુ વડી જના જર્મની યુદ્ધના દરેક સેત્ર હારવા લાગ્યું યુદ્ધથી થકલી જર્મન પ્રજાએ રાજ વિલિયમની ગાઈન્યાગની આગણી કરી ભૂમિખોરથ અને દરિયામારથ સત્તા પરજ્યા થતા જમન સૈનિકએ 11 નવેમ્બર, 1918 મિત્ર રાષ્ટ્રો સામ આત્મસમર્પણ કર્યું અને પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો અંત આવ્યા.

અ.મ જ યુદ્ધ શરૂઆતમાં માત્ર આસ્ટ્રિયા અને સર્બિયા વચ્ચેના અક 'સ્થાનિક સંઘર્ષ' મનાતું હતું ન વિશ્વયુદ્ધમાં પરિણમ્યું બરેબર આ મહાયુદ્ધ વિશ્વના મોટા ભાગના દેશોએ જેમાં કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે ભૂમિકા ભજવી હોય તેવું માનવઈતિહાસનું સૌપ્રથમ યુદ્ધ હતું.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામો

પેરિસની શાંતિપરિષદ :

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થવા પાછીના વર્ષે 18 જાન્યુઆરી 1919) ક સત્તા પાટનગર પેરિસમાં વર્સેલ્સના 'અપના મહેલ' માં યુદ્ધમાં વિજેતા બનેલા મિત્ર રાજ્યોની પરિષદ મળી જેનો હેતુ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં પરાજિત રાજ્યો સાથે શાંતિ સંધિની શરત, વિચારવા તમજ પુરૂંપની પુનવ્યવસ્થા વિશેનો હતો. પેરિસની આ શાંતિપરિષદે વર્સેલ્સની તથા અન્ય શાંતિસંધિઓ કરી જેનાથી યુરોપમાં અનેક રાજકીય ફે ફાંચે થયા ખાસ કરીને પરાજિત રાષ્ટ્રો સાથે કરવામાં આવેલી વિવિધ સમજૂતીઓમાં મહાસત્તાઓના હિતન જ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યું હતું. પેરિસની આ શાંતિપરિષદમાં થયેલ વર્સેલ્સની સંધિ પ્રથમ અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ વચ્ચેના સમયમાં સૌથી મહત્વની સંધિ ગણાય છે.

વર્સેલ્સની સંધિ (28 જૂન, 1919) :

આ સંધિને ઘડવામાં અમેરિકન પ્રમુખ વુડ્રોવિલ્સન બ્રિટિશ વડાપ્રધાન લોર્ડ જ્યોર્જ અને ફ્રાંસના વડા ક્લેમન્સો આ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી ખાસ કરીને ફ્રાંસના પ્રાદેશિક હાવાઓ, ઇટાલીની કેટલીક આગણીઓ તમજ સંસ્થાનાના પ્રખ્યાત ઉકલ શોધવાનો પ્રયાસ થવા હતો જેમ કે યુદ્ધદડ નિયંત્રકરણ હથકર પ્રાદેશિક વ્યવસ્થા, યુદ્ધવળતર મળવવાની જાગવાઈઓ વગેરેના સમપ્રવેશ થતા હતાં જમની માટે આ સંધિ અત્યંત કડક ફરે, કઠાર અને વરવૃત્તિભરી હતી સમગ્ર યુદ્ધ માટે માત્ર જર્મની જ જવાબદાર હોય ને રીતે તેના પર અત્યાધ, અપમાનજનક રીતે 66 અબજ પાઉન્ડના યુદ્ધદડ લાદવામાં આવ્યો હતો જનાથી જર્મનીએ ખનીજ સંપત્તિવાળા અનેક પ્રદેશો ગુમાવવા પડ્યા હતા. અન્ય પ્રજાઓની રાષ્ટ્રીયતાના ખ્યાલ સાખીને તમને બહુમતીવાળા પ્રદેશો આપવામાં આવ્યા હતા, જ્યારે જમની પાસેથી ગ્રીલટ જર્મન વસ્તીવાળા પ્રદેશો લઈ લેવામાં આવ્યા હતા.

દૂકમાં આ સંધિ બજાની ધમકી નીચે કરાવવામાં આવી હતી નેને વરસ્પરની સમજૂતી કે સહાનુભૂતિનો ટેકો ન હતા આ સંધિ જાણ વિજેતા રાષ્ટ્રોને પરાજિત રાષ્ટ્રોના લૂટી લેવાનો હક આપતી હતી ને જગલિયતભર્યા સિદ્ધાંત પર રચાયેલી હતી તથા જ કટલક વિવચક પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ માટે જેમ કેંકફર્ટની સંધિ (1871)ને જવાબદાર ગણાવી છ તમ બીજા વિશ્વયુદ્ધ માટે આ વર્સેલ્સની સંધિ (1919) ન માને છે. લોર્ડ બ્રાઈસે કહ્યું હતું તમ, "શાંતિ માત્ર સત્તાધર્મી જ આવે શકે આ સંધિઆથી અસત્તાધર્મ જ ઊભા થયે અને તનું પરિણામ કાંતિ 5 યુદ્ધમાં જ આવશે" પાછીના વીસ વર્ષમાં જ તની આગાહી સાચી પડવાની હતી અને વિશ્વ કરી વખત દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધની જવાબદારી જ સંપડાયું હતું.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં જમની ઉપરાંત પરાજિત થયેલા રાષ્ટ્રો માટે આ શાંતિપરિષદ ઈસ 1919 થી 1930 દરમ્યાન ઓસ્ટ્રિયા સાથે જર્મની સંધિ બલ્ગેરિયા સાથે નવીલીની સંધિ, હંગેરી સાથે ટ્રિયાનાની સંધિ તમજ તુર્કી સાથે સેવ્રની સંધિ કરવામાં આવી હતી.

વિવશકાના મતે 'પેરિસની શાંતિ પરિષદ સજનીનિશાની મહાન નિષ્ફળતા હતી કારણ કે તેનાથી વિજેતાઓ અને પરાજિતો બંનેનું અસંતોષ રહેતું હતું અને ભાવિ પટ્ટી માટે વિષમ વાતાવરણ પેદા થયું હતું.

જાનહાનિ

આ રહેલા આઠાલી માટી સંખ્યામાં માનવો, યુદ્ધમાં સામેલ નહોતા થયા તથા માનવહાનિ પણ માટા પ્રમાણમાં થઈ યુદ્ધમાં ટેન્ક ઝેરી ગેસ, બમ્બ, હાથબમ્બ, નબમરીનો, અસાધ્યોનો વગેરે અનેક નવા અને ભયાનક શસ્ત્રોનો ઉપયોગ થયો હતો પરિણામે મોટા પ્રમાણમાં જાનહાનિ તથા ધનહાનિ થઈ હતી એવી ગણતરી કરવામાં આવે છે કે કુલ મળીને 30 રાષ્ટ્રોના 80 લાખ કરતા વધારે લોકો માર્યા ગયા હતા ૩ કરોડ ધામલ થયા, અથવા કેદ થયા કે મૃત થયા હતા.

રાજકીય :

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના પરિણામે વિશ્વ પરના પુરોપના, આધિપત્યના અત આલ્પ્ય અશિષ્ય આક્રિષ્ટ, સ્વતંત્રતા, લોકશાહી અને રાષ્ટ્રવાદની શરૂઆત થઈ અહીંની પ્રજાને સામ્રાજ્યવાદી માલિકનાં સામના કરવાની પ્રવૃત્તિ મળી ઈટાલીમાં ફાસીવાદ, જર્મનીમાં નાઝીવાદનો જન્મ થયો જાપાને લશ્કરવાદના સંસ્કાર વિશ્વની મહાસત્તાઓમાં સ્થાન મળવાનો પ્રયત્ન કર્યો અમેરિકાએ યુદ્ધના અંત પુરોપના વિજેતા કે પરાજિત એવા અનેક રાષ્ટ્રોને પુનઃ સ્થાપના માટે આર્થિક મદદ કરી જનાથી યુરોપમાં તેની પ્રતિષ્ઠા વધી ટૂંકમાં, આનરરષ્ટ્રીય સંબંધોના વિકાસના પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના મહત્ત્વનું રાજકીય પરિણામ ગણાવી શકાય.

આર્થિક :

આ યુદ્ધમાં અત્યંત ધનહાનિ થઈ હતી, વિદ્વાનના મત અર્થેના હિસાબ ગણતરીએ નો બધા મળીને ૧૬૦ કરોડ પાઉન્ડના ખર્ચ થયા હતા. ઉપરાંત પરાજીત રીત મિત્ર રાષ્ટ્રો અને ધરી રાષ્ટ્રોના થયેલી નુકસાનોનાં કાર્થ હિસાબ જ મૂકી શકાય તેમ નથી યુદ્ધના કારણ જીવનજરૂરિયાતની ચીજવસ્તુનું કિંમતનું અત્યંત વધુ ભાવવધારો થયો, નાણાની કિંમત ઘટી વધાર-ઉઘાગ અસાધ્યસ્ત થઈ ગયા રાષ્ટ્રીય દેવાનું પહોંચી વળવા પ્રજા પર અત્યંત કરવેરા લાદવામાં આવ્યા યુરોપ તથા વિશ્વના અનેક દેશોમાં મહામદી 1 929,નું મોજું ફરી વળ્યું હતું. ત્યાર પછી પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનું પરિણામ ગણાવી શકાય.

સામાજિક :

સામાજિક ક્ષેત્રે કેટલાક ક્રાંતિકારી ઝડપી શકાય તેવા પરિણામ આવ્યા છે યુદ્ધમાં માટી સંખ્યામાં પુરુષો મર્યા ગયા. સમાજમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધી ગઈ નાંકરી, વ્યાપાર, વ્યવસાય સંબંધવાની જવાબદારી સ્ત્રીને શિરે આવી તેથી સ્ત્રીઓમાં આત્મવિશ્વાસ અને આત્મસન્માનની ભાવના વિકસી સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન મહત્ત્વનું બન્યું. દરક દંશમાં સ્ત્રીમતાધિકાર માટની મ.ગણી માટના આદાલત થવા લાગ્યા.

સ્ત્રીઓની જેમ મજૂરોનું મહત્ત્વ વધ્યું મજૂરવિગ્રહણને વેગ મળ્યો. મજદૂરો જાગૃત બન્યા મજૂરવર્ગો સ્થાપાયા રાજકીય પક્ષમાં તેમનું મહત્ત્વ વધ્યું.

ટૂંકમાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પરિણામની દૃષ્ટિએ સાત પુરોપના ઇનિહાસના જ નહીં પરંતુ વિશ્વઇતિહાસના પણ એક મુખ્યપર્વતક બનાવ હતો તેમ કહી શકાય.

ભારતમાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની અસર

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક ભાગ તરીકે બેશક ભારત સીધી રીતે મહાયુદ્ધમાં સંડોવાયું ન હતું તેથી ભારત પર રણ નેની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે અસર થઈ હતી મિત્ર રાષ્ટ્રોને મદદ કરવા માટે ભારતની સંધનસામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો યુદ્ધમાં મળાઓ, રોકડ નાણાની મદદ લેવામાં આવતી તેને હિંદ તરફની બેટ તેઓ ગણતા.

યુદ્ધ દરમિયાન અન્ય દેશોની જેમ ભારતના વધારે પડતા બિલકુલ ખેરવાઈ નહીં ભારતના પાતાની જરૂરિયાત પાત પૂરી કરવાની ફરજ પડી પરિણામ ભારતમાં સુતર અને શાજી જવા જૂના ઉદ્યાગો તમજ યુદ્ધસમયના નવા ઉદ્યોગો ઝડપથી વધ્યાં. સરકારે આજ સુધી જેની ઉપજા કરી હતી તે તાતાનું લાખડ પાલાદનું કરખાનું મહત્વનું બન્યું. પરદેશમાંથી સથામ, અને ધાતુની આયાત વધી. વિદેશી માલની હરીફાઈના અભાવ મૂડીદારોએ નફાનું પ્રમાણ વધાર્યું. મજૂરીના દર વધ્યાં છોવનજરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ મોંઘી બની તેથી મજૂરોની આર્થિક સ્થિતિ હોલટાની બગડી.

યુદ્ધમાં ભારતના જમીનદારોને ગદાનિયમાંથી સૈનિક પૂરા પાડવાની ફરજ પાડી ખાસ કરીને વજાબમાંથી બળજબરીપૂર્વક ખસતી કરવામાં આવી પરિણામ બ્રિટિશ સરકાર તરફ રોષ ફેલાય.

બુદ્ધિજીવી ખાસ કરીને બુદ્ધિજીવી બક્ષોએ ઇંગ્લેન્ડની મુશ્કેલીને પાતાના દેશ માટેના સુઅવસર ગણાવ્યો તમને નિર્બંધતા છાડી સ્વરાજ માટેની વિવિધ માગણીઓ શરૂ કરી ભાકમત્તમ દિળક જેલમાંથી બહાર આવી હામફલ લિગની સ્થાપના કરી બીજા હામફલ લિગની સ્થાપના એની અસંજે કરી જણા બ્રિટિશ સત્તામાં વિરોધ કરવા લોકોને જાગૃત કર્યા.

ટૂકમ. ગાપાલકૃષ્ણા ગોમલ. લોકમત્તમ દિળક, બિપિનચંદ્ર પાલ, ક્રીમતી અને બક્ષો જવા ક્રાંતિકારીઓની નેતાગીરી નીચે ભારતમાં સ્વરાજ માટેની માગણી વધી તેથી બ્રિટિશ સરકારે અન્યક સુધારા માટેના વચનો આપ્યા હિંદમાં નવાસકાર્ય શરૂ કર્યું વાઇસરોય અને હિંદ વજરના અહવાલામાં કટલાક સુધારાઓ અને ફેરફાર સુચવાયા જન હિંદી વજર અને વાઇસરોયના નામ પરથી માન્ટર્કે અહવાલ કહેવામાં આવે છે ભારતમાં સુધારાઓ માટેની આ કામચલાઉ દરખાસ્તો પર ભારે વિવાદ જાગ્યા તેનો વિરોધ થયો વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે ભારતમાં સ્વેચ્છ પરિવર્તનની પ્રબળ અપલામના વધી અને ટૂંક સમયમાં જ પૂર્ણસ્વરાજ માટેની પૂર્વભૂમિકા આ સમયે તૈયાર થઈ.

રશિયન ક્રાંતિ (1917)

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ચાલુ હતું ત દરમિયાન જ રશિયામાં સામ્યવાદી ક્રાંતિ થઈ હતી જેને સમગ્ર વિશ્વના દનિહાસના એક મહત્વના અભાવ નાજાથી શકાય આ ક્રાંતિન વિશિષ્ટ ક્રાંતિ ગણાવી શકાય તમને નેતાઓ રાષ્ટ્રમાં પરિવર્તન લાવવાની ચાકસ સમજપૂર્વક કાનિયા જાડાયા હતા રશિયાની બાહ્યવિક ક્રાંતિમાં સમજવાદી વિચારક કાર્લ માર્ક્સના વિચારોની વ્યાપક અસર હતી. આ ક્રાંતિના નેતાઓએ કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને સામ્યવાદી વિચારસરણીનો પ્રચાર કર્યો.

કારણો

રાજકીય સ્થિતિ આપબુદ અને નિરંકુશ, ઝરશાહી રશિયાના રાજનાક વચ્ચેના રાજવીઓ પાતાન ઝરે સિમ્રાટો કહેવાતા રશિયામાં છેલ્લા સો વર્ષેનું ઝાર શાસન સર્વસનાથીશ આપબુદ, અત્યાચારી. નિરંકુશ તથા ખીલક શાસન હતું. ઝાર નિકોલસ પહલાએ સક્રિયિત વિચારસરણીના કરણ પાશ્ચાત્ય ઉદારમતવાદન દબાવી દવા કુરતાવ્યો પગલે હોવા પાશ્ચાત્ય વિચારસરણીવાળા સાહિત્ય પર પ્રતિબંધ મૂકવા રશિયાના વિદેશ જવા પર અનાઈ કરવામાં આવી. રશિયામાં યુરોપમાં જ્યારે સુધારાવાદી યુગ શરૂ થયો ત્યારે રશિયાને પ્રજા હજુ મધ્યયુગની આપબુદ રાજાશાહી નીચે છોવતી હતી સમ્રાટ એલેક્ઝાન્ડ બીજા એટલા અત્યાચારી હતો કે અંતિમવાદીઓએ તની હત્યા કરી હતી રશિયાના છેલ્લા સમ્રાટ ઝાર નિકોલસ બીજા 1894-1917, વર્તમાનપત્રા, યુનિવર્સિટીઓ. મુદ્રણકળા પર કડક નિયંત્રણ રાખતા વહુદીઓ અને બિનરશિયાના પર પછા જુલમ કરતાં નિર્દોષ લોકો પર આરોપ મૂકી સાઈબેરિયાના અંતિ શીતપ્રદેશમાં કેદ કરવામાં આવતા.

વહીવટીતર ઝાર રાજાશાહીમાં વહીવટના વંચ ખુદ ઝરશાસકો હતા જમનામાં વહીવટની કોઈ આવડત ન

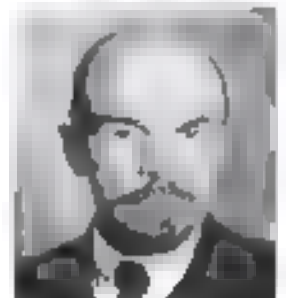
હતી. ઝારની સત્તા નિરકુશ હતી. રાજ્યમાં દરેક સત્તા માત્ર ઝારના હાથમાં હતી. પ્રજાના દુ:ખદર્દ જાણવા કે તબ વ્યક્ત કરવા માટે કંઈ કશું ન હતું. ઝારનું વહીવટીતંત્ર અટલ બિનકર્પકામ, ભ્રષ્ટ્ર અને સડલું હતું કે તેના વહીવટકર્તાને પ્રજાના દુ:ખદર્દ સમજવા દૂર કરવા તેની પાસે આવડત કે કુરસદ ન હતી. ઝાર નિકેલસ બાજાનું મનાભજન નિર્બળ હતું તેથી તે કમશ, તેની રાણી તથા રાસપુટીન નામના ત્રાસિકના પ્રભુનીય હતા. આ રાસપુટીન (અર્થ ગદા, કૃતરાજના કારના પ્રધાનમંડળમાં રણા ન્યાયન આપાધુ આવા અધાન્ય પ્રધાનની દરવાજીથી દરેક કાર્ય થતા. શાસનતંત્રના ઘડતરમાં પ્રજાની કંઈ બાગીદારી ન હતી. પ્રજાના વિચાર કરવાન બદલે ઊલટાનું ઝાર ખોલતી મહાવ્યવસ્થા કે શાખ, વૈભવ, વિકાસ નેમજ યુદ્ધનો અર્થ પ્રજાએ ભોગવવો પડતો હતો. તેનો વિરોધ કરનારને ભારે સજા થતી.

દુકમમાં આત્યાચારી રાજાશાહી રશિયન પ્રજા માટે મરીબી, દુ:ખ અને યાતનાનું કારણ બની જતા છવટે જનતાનો આ રોષ કે અસંતોષ આ મહાન ક્રાંતિનું પાયાનું કારણ બન્યું.

આર્થિક - આ સમયનું રશિયા એક ખતીપ્રધાન દેશ હતો. મજૂર, ખેડૂતાની સ્થિતિ સુધારવા માટેના રાજ્ય દ્વારા કંઈ પ્રયાસ થયા ન હતા. આછી ઊંડજના કારણ પાતાની કુટુંબનું ભરણપોષણ ઉપરાંત સરકારન અને પ્રતોને પ્રજાજતાઓ ભરવાના વિવિધ કારવેરા અને લાગતો ઘણા વધાર હતા. ઉપરાંત (1891 થી 961) અનેક દુષ્કાળ પડ્યા હતા. આ કારવસૂઝી માટે અમલદારો, અમીર ઉમરાવો તથા ભૂમિકતાનો તેમના પર અનેક જુલમો અને આત્યાચાર કરતા.

આમઠા જ સ્થિતિ ખેડૂતાની હતી તે સહરમાં કમદારની સ્થિતિ હતી. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ સાથે તબ દુષ્કાળ જવા કે મરીબી. બકરી શાખદ, વ્યસન, ગદા વસવાટો, રોગચાળાં, અનીનિ વગેરે આવા અમ છતા, કમદાર પાતાની કમલ હાલત અને મૂડીવાદી અથવ્યવસ્થાના દુષ્કાળ માટે સભાન હતા તથી જ સમ્યવદીઓ તમના મજૂરસંગઠન અને મજૂરઅદાલતના ટકા મળ્યા હતા.

સામાજિક કારણો - આ સમય રશિયન સમાજ શાસન અને શાશિત, અધિકારી અને કમદાર માસિક અને મજૂર જેવા બે વર્ગમાં વહેવાવલા હતો જે ઉંચકો અને નીચલો (nobles and I avenois) વગ કલવતા. ઉપલા વર્ગ પાસ દરક સત્તા સપત્તિ હાદામાં હતા. જમા રાજપરિવાર, ધર્મગુરુઆ અમીર - ઉમરાવાના અમલદારનો સમાવેશ થતા હતા. તે સિવાયના દરેક લોકનાં સમાવેશ બીજા વર્ગમાં થતો જેમ, યુધ્યાત્વે વેપારી શિક્ષકે, ડોકટર, ઇજનરો, વકીલાનો સમાવેશ થતો તેમની પાસે કોઈપણ પ્રકારના અધિકાર કે સત્તા ન હતા.

લેનિન

આ બને વર્ગ વચ્ચે વર્ગવિઘ્નહની સ્થિતિ સર્જાઈ, વિશાળ નીચલા વર્ગના લેનિનનું નવત્વ મળ્યું જણ લેનિન ચીંધા, માર્ક્સ હાથમાં લેતાડા (કમદારનું પ્રતીક અને રાતરુ ભિતદારનું પ્રતીક) લઈ ક્રાંતિ માટે તૈયારી કરી.

ધાર્મિક કારણો - ઝાર રાજાઓ પાતાને ભગવાનના પ્રતિનિધિ ગણાવતા તથા તમને પ્રજા પર શાસન કરવા માટે જ ભગવાન પૃથ્વી પર મુકલ્યા હવાનું કલતા. પાતાની રશિયન વિચારસરણી-સંસ્કૃતિ, ભાષા, રીતિ-રિવાજ ધર્મ લોકો અપનાવે એ માટે તેમણે “એક સમ્રાટ (ઝાર) એક સંસ્કૃતિ અને એક ધર્મ” નું સૂત્ર આપ્યું. શાળાઓ, દેવળો સથામાં પાતાની છબી મુકાવી પાતાને નાના ઝારા ભગવાન તરીકે અભાળવા લાગ્યા. આવા ધાર્મિક આત્યાચારોએ લોકોને ક્રાંતિ તરફ વાળ્યા.

કાર્લ માર્ક્સની વિચારસરણી : કાર્લ માર્ક્સના ‘મજૂરોની સરમુખત્યારશાહી, વગવિહીન સમાજરચના’ ‘રાજ્યવિહીન શાસનવ્યવસ્થા વગેરે સમાજવાદી વિચારાંશ રશિયામાં પ્રાપ્ત્ય જમાવ્યું ઝાર રાજાશાહીના દમન નીચે

જીવન, લોક શાંખિત, પીડિત અને હતાશ મજૂરી માટે દારવણીનું કામ કરતા મજૂરસંગઠન રચાય. તેમણે પાતાની મામ સત્તાપણ માટે મજૂર આદાલતના સહાર લીધા - (ઈ.સ. 1898)માં રશિયન કામદાર પક્ષની રચના કરી જે પાછળથી રશિયન સામ્યવાદી પક્ષ બન્યો. જમા અનેક યુવાનોએ સક્રિય ભાગ લીધો, જમા હોનિન પણ હતો. તેણે 'ઈસ્મા નામના સામયિક દ્વારા લોકજાગૃતિનું કામ કર્યું. આ પક્ષની સભા મળી ઈ.સ. 1903) તેમ, કાલિ મટેના વિચારોમ, મનભેદ ઊભો થતા પક્ષના બે ભાગલા પડ્યા હોનિનના સમર્થકો બોલશવિક' (બહુમત) અને તેના વિરોધી 'માનસેવિક' (લઘુમતી) કહેવાયા.

વિચારકોનો ફાળો કાર્યપણા મહાન કાલિમ્મ વિચારકો લોકમાનસ ઘડવાનું કામ કરે છે. આ સમય રશિયન સમાજમાં અપશ્રદ્ધા વહેમ, અજ્ઞાનતા હતી જીવન, દમને લોકના માનસ વિચારા અને રશિયન સમાજમાં અપશ્રદ્ધા વહેમ, અજ્ઞાનતા હતી જીવન દમન લોકના માનસ વિચારા અને લાગણીમાં પર ઊંડી અસર કરી હતી. પ્રજાને આ સ્થિતિમાંથી બહાર લાવવાનું કામ બૌદ્ધિક-વિચારકાએ કર્યું. જેમ, મહાન સાહિત્યકાર નાલ્સનાય, દાસ્તોવસ્કી, ગોર્કી તેમજ કાલ માર્ક્સના વિચારો મુખ્ય હતા. તેઓ વિખ્યાત ગ્રંથ 'દાસ્કેપિટલ રશિયન ભાષામાં ભાષાંતર કર્યું. જતાથી રશિયનો વિશાળ જનસમુદાય ઉત્સાહમ, આવ્યા રશિયન નતાઓમાં મુખ્યત્વે હોનિન, ટ્રાટ્સ્કી, મકિસન, કેરન્સી વગરના લોકના નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું. આ નતાઓએ દેશભરમાં અનેક જગ્યાએ સરકારી સ્થાવી સામ્યવાદી વિચારધારાનો પ્રચાર-પ્રસાર કર્યો. નવી સમાજરચના અને રાજ્યવ્યવસ્થા માટે મનાબળ પૂરું પાડીને રશિયનકલિની પૂર્વભૂમિકા તેમજ કરાવી. ઝાર રાજાશાહીએ દમન દારા આ નતાઓને શકવાના પ્રયાત્ન કર્યો પરંતુ તે માટે ઘણું મોડું થયું હતું.

રુસો-જાપાન વિગ્રહ (1904-05) રશિયા ઘરઆંગણા અનેક પ્રયત્નોથી ઘેરોપણું હતું ત્યારે ચીનની ઊતર આવેલ મનુરિય, પર કબજો જમાવવાની બાબત જાપાન સાથે મુઠ્ઠા થયું. વામન જાપાન વિદ્યાર્થી રશિયન આ મુઠ્ઠામાં હારવ્યું પુઢનાં. આત જાપાન કરલી માર્ક્સ માર્ક્સની સધિ રશિયન ઝાર રાજાએ મલ્લ અપમાનજનક હતી જના પરિસ્થિતિમાં ઝાર રાજાઓની નબળાઈ પ્રજા સમક્ષ વધારે ખુલ્લી થઈ પરાજયથી ઉશ્કરાયેલા લોકોએ દેશભરમાં સરઘના કઢવા, સભા ભરાઈ, દેખાવા કયા રશિયન મુઠ્ઠામતી પ્લાનનોની હત્યા કરી જના માટે ઝારના પહીવટીતમ કામદારોની બનલી સવધિતન જવાબદાર મણી તના પર દમન કર્યું જન. કારણ સમગ્ર રશિયામાં ભયનું પાતાવરણ સર્જાયું.

નિષ્ફળ ક્રાંતિ અને લોહિયાળ રવિવાર (22 જાન્યુઆરી, 1905) રુસો-જાપાન વિગ્રહમાં રશિયાની હાર પછી રશિયન પ્રજામાં ક્રેકેરાટ વધ્યા. હતો તેમણે બધાન્કરીય સુધારા માટે ઝારને આવેલ આવેદનપત્રની ઝારે અવગણના કરી નેથી પાતાની પરિસ્થિતિનું સ્વર્ણન કરવા. તેમજ અનાજ મળવવાની અરજી લઈ સેન્ટ પિટર્સબર્ગનાં કારખાનાનાં કામદારો કાંધર ગાંધાની નતાગીરી નીચે નિશજી કામદારો ઝારના વસતિ-મહલ તરફ ગયા જેનાં પર ચાળીબાર થતા લગભગ અડધાજ કામદાર મૃત્યુ પામ્યા. અનેક ઘવાયાઓ બન્યા રશિયાનાં ઇતિહાસમાં લાહિયાળ રવિવાર તરીકે ઓળખાય છે. આ બનાવ બુદ્ધિશાળી વર્ગના પણ પાતાના સઘ બળાવવા, સુધારા માટે જાગૃત કર્યા ઇતિહાસકર લારસે જણાવે છે કે આ અક જ અપકૃષ્ટન કારણ ઝારે નિકોલસ બીજાએ દેશમાના પોતાના હજારો વફાદારો પ્રજાજનનો વિશ્વાસ અને ટેકો ગુમાવી દીધા. આ બનાવ ક્રાંતિ માટે પ્રેરક બળ બની રહ્યો.

ડુમાઓની નિષ્ફળતા ઝાર રાજાશાહી પ્રત્યેના લોકના વિરોધને દૂર કરી લોકની સહાનુભૂતિ મળવવા લોકપ્રતિનિધિની બનેલી ડુમા રચવાની ઝારે ઉત્સાહપૂર્વક ઘાષણ કરી. આ દરમિયાન (૧૯૦૬ થી ૧૯૧૨) ચાર વખત ડુમાની બેઠકો મળી પરંતુ દરમ વખતે કાંઈ નક્કર સુધારા આપવામાં ડુમા નિષ્ફળ નીવડી છંલ્લી ડુમા (૧, ૭) આ કલિક રીચાન વધાર પ્રોત્સાહિત કરીને ક્રાંતિ માટેનો મામ સરળ કરી આપ્યા.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અને રશિયા

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં ઝાર નિકોલસ બીજાએ પિત્ર સંજ્ઞાના પણ રશિયાન જાડ્યુ શરૂઆતમાં જ જર્મન સમ યુદ્ધ-માર્યો રશિયા હાર્યું. સૈન્ય અને શસ્ત્રોની અનેક નબળાઈઓ તથા ઝાર તરફથી સહકારના અભાવ નેમજ અપૂરતો ખાદ્યપુરવઠો સમયકાળે અભાવ વગેરે કારણે યુદ્ધમાં દરેક મોરચે હારેલા રશિયાન સૈનિકો અધિક-રીતની અવમણના કરી ભ્રમવા લાગ્યા. યુદ્ધના કારણે ઉત્પાદન ઘટ્યું, અનાજ-વસ્તુની તંગી ઊભી થઈ, લોક બકરે બન્યા. આવા સમય ઝાર દ્વારા કરજિવાત લશ્કરી ભરતીના કરેલા હુકમના ઉપર વિરોધ થયા. આવી ઝાર સંજ્ઞાથીને દૂર કરવા પ્રજાએ ક્રાંતિનો માર્ગ અપનાવ્યા.

રશિયાન ક્રાંતિના બનાવો

વસત ક્રાંતિ (8 માર્ચ 1917) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં રશિયાની વણસહી પરિસ્થિતિએ આ ક્રાંતિને જન્મ આપ્યો. આ સમય પટ્રોગાર્ડન, કમદારના પાણી હાત્તાલન દબાવવામાં ઝાર નિષ્ફળ ગયા. આ હાત્તાલિયના સાથે લશ્કર દુભાવવાને જોડાયા જાહેર મકાનો તથા રાહસીય સ્ટેશનોનો કબજો લીધો. ઝાર મોસ્કોમાં ગાદીત્યાગ કર્યો ત્યારે તેના ભાઈ ક્રાન્સ ક્યુક માર્ચકલે 16 ફેબ્રુઆરી સ્વીકાર્યું નહીં. રશિયા પહેલીવાર ઝારવિરોધી બન્યું. દુભાવો પ્રિન્સ લ્યોવની નતાલીરી નાંચ કામચલાઉ સરકારની રચના કરી આ ક્રાંતિ માર્ચ માસમાં થઈ પાવલી માર્ચ ક્રાંતિ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

કામચલાઉ સરકારની નિષ્ફળતા કામચલાઉ સરકારે અનેક સુધારાઓની જાહેરાત કરી પરંતુ ખેડૂનો કે કમદારને સરકારમાં કોઈ મહત્વનું સ્થાન કે મહત્વ અપાયું નહીં. સાથે જ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં જોડાવાની જાહેરાત કરી આ સમય ખાલી માટે જમીન અને ભૂમિ માટે રાષ્ટ્રીની જરૂર હતી. પ્રથમ યુદ્ધથી કટાળાવી પ્રજાના શક્તિ જાઈતી હતી, તેના મન સરકારના સુધારાની કોઈ કિમત ન હતી.

બોલ્શેવિક ક્રાંતિ (નવેમ્બર ક્રાંતિ - 1917) કામચલાઉ સરકાર સમ પ્રજાના વિરોધ વધતા જતા હતા તથી સરકાર વિરુધી સંગઠન વધતું મજબૂત બન્યું. દેશવટો ભોગવી રહ્યો લેનિન વિદેશમાં રહીને પણ રશિયાની પરિસ્થિતિ વિશે જાણ મળવા લાગી તની ગેરહાજરીમાં પણ બોલ્શેવિક આ ધાતના પક્ષની સરકાર સ્થાપા માટે સાવિધાન પ્રતિનિધિમંડળની રચના કરી દેશવટો ભોગવી રહ્યો લેનિન જ્યારે પટ્રોગાર્ડ અભ્યાસ ત્યારે બોલ્શેવિકનાં તેનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. નવા જોમ અને ઉત્સાહ સાથે લેનિને પ્રજાને રાષ્ટ્રી, જમીન અને ક્રાંતિનું સૂત્ર આપ્યું. સશસ્ત્ર ક્રાંતિ માટે લેનિનને આ સમય યોગ્ય લાગ્યાં. તેણે લશ્કરી ક્રાંતિકરી સમિતિની રચના કરી કિસાનો અને કમદારના મહત્વના સ્થાન અને સત્તા અપવાની હિમાયત કરી (7 નવેમ્બર, 1917) બોલ્શેવિકની નાની નાની દુકાનીઓએ રેલવેસ્ટેશન, સરકારી બંન્ક તાર-રખાલ તથા ટેલિફોન કંચરીઓ અને અન્ય સંસ્કરી મકાનોનો કબજો લીધો. કરજાકીઅ તન રાકવાના નિષ્ફળ પ્રયાસ કર્યો પરંતુ આખરે તન નાસી જવું પડ્યું બીજા દિવસ સુધીમાં સપૂર્ણ પેટ્રોગાર્ડ પર બોલ્શેવિકના કબજો આવી ગયો. બોલ્શેવિકો ક્રાંતિ સપૂર્ણ સફળ બની કમચલાઉ સરકારન દૂર કરી લેનિનના નેજા નીચે સોવિયત સરકારની સ્થાપના કરવામાં આવી.

રશિયાન ક્રાંતિનાં પરિણામો

રશિયાન ક્રાંતિનાં પરિણામના અભ્યાસની દષ્ટિએ બે વિભાગમાં વર્ગીકરી શકાય. રશિયા માટના પરિણામો અને વૈશ્વિક પરિણામો.

રશિયામાં આવેલ પરિણામો

ધરત્યાગણ થયેલ સફળ ક્રાંતિના પરિણામ ઝાર સંજ્ઞાથી દૂર થઈ તથી સ્વાત્ચ્છિક જ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાંથી

રશિયાન ખસી જવાની ફરજ પડી. ઝાર રાજાશાહીના અત અવધ નથી ખિસ્મી દવળના વિશ્વપાધિકારો પાતે નાબૂદ થયા.

રૂઢિગત ઝાર રાજાશાહીના બદલ સામ્યવાદી વિચારસરણીવાળી સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી હેનિનના નેતૃત્વવાળી આ સરકારે વિશેષ અધિકારો નાબૂદ કરી વળાવડીના સમાજની રચના કરી. સમાજમાં ઉચ્ચ હોદ્દાઓ સામાજિક વર્ગો તથા વિશેષ અધિકારો દૂર કરવામાં આવ્યા. કેળવણી અને ખુસ્તકાલપના વિકાસને પ્રાધાન્ય આપામું રાજકારણમાં કે રાજ્યવ્યવસ્થામાં ખિસ્મી દવળના વિશ્વપાધિકારો દૂર કરાયા. ધમન રાજકારણથી દૂર રાખવામાં આવ્યો. બંન્ક, આગામના ઉદ્યોગો, રેલવ તથા વિદેશ વેપારનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું.

જમીનની પામ્ય વહયણી કરવામાં આવી 'કામ કરે ત તામ આન કામ કરે તને મતાધિકાર' થી સામાજિક, આર્થિક ધાર્મિક અસમાનતા દૂર કરવામાં આવી પચવર્ષીય પાજનના તથા નવી આર્થિક નીતિ દ્વારા દેશના આર્થિક વિકાસનું ધ્યેય નક્કી કર્યું. દૂકમાં, કાતિ પછી રશિયામાં સાર્વજનિક અને સર્વશ્રેયીય સુધારો દ્વારા ખૂબ જ દૂક સમયમાં રશિયા વિશ્વ મહાસત્તા બની શક્યું જેણે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

સકળ કાતિ પછી માર્ક્સના પાટનગ બનાવવા રાષ્ટ્રધ્વજના રંગ લાલ રખાય. તેમ, દાતરૂ અને હથોળના પ્રતીક અકિત કરાય. જે કિસાનો અને કામદારોની સર્વોપરિતા અને મહત્તા દર્શાવે છે.

વૈશ્વિક પરિણામો

કાતિ બાદ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાંથી ખસી ગયેલા રશિયાએ બહુ જ ધડા સમયમાં શત્રુ જેવા જર્મની સાથે સધિ કરી મિત્ર રાષ્ટ્રને વિચારતા કર્યા કામિન્ટર્ન, કામદાર પક્ષનું આતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન, દ્વારા સંવિચારનું રક્ષણ અને વિશ્વમાં કેલાવો કબો પરિસ્થાને રૂબ ચુરોના અનેક દેશોમાં સામ્યવાદી સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ચીન, ઉત્તર ક રિયા, ઉત્તર વિએટનામ અને મંગોલિયામાં પણ સામ્યવાદી શાસનપ્રણાલી શરૂ થઈ.

'વ્યક્તિ આર્થિક રીત શાષિત ન હાવી જાઈએ' ના સિદ્ધાંત આ કાતિએ વિશ્વના આખા લોકશાહી અને મૂડીવાદી દેશના સમજામું કે રાજકીય સ્વતંત્રતાની સાથે આર્થિક અને સામાજિક સમાનતા પણ કાઈપણ રાષ્ટ્રની પ્રજા માટે અનિવાર્ય છે સામ્યવાદી વિચારસરણીએ વિશ્વમાંથી મુલમપ્રથા રગભેદની નીતિ દૂર કરીને કામદાર-કલ્પકાળના કાષ્ઠના પ્રાસાહનના ઉપદેશ આપ્યા પચવર્ષીય પાજનના દ્વારા આર્થિક વિકાસના બાધપાઠ વિશ્વના દેશના માખ્ય સાપ્રજ્યવાદ વિરોધી સામ્યવાદી વિચારના વિશ્વના ખાસ કરીને અશિયા-આફ્રિકના રાષ્ટ્રોના સ્વતંત્ર બનવા માટે સમર્થન આપ્યું.

જોકે વિશ્વમાં લોકશાહી સાથે સામ્યવાદી વિચારસરણીનું મહત્વ વધ્યું બન્ને પરસ્પર વિરોધી વિચારસરણીએ વિશ્વમાં ઠકા મુદ્દની પરિસ્થિતિને જન્મ આપ્યો.

દૂકમાં આ કાતિએ ૭૦થી સદીમાં સંગઠિત ખૂબા અને સંગઠિત કાષ્ઠના કાઈપણ શાસનપ્રણાલીમાં પરિવર્તન લાવી શકે છે તેનો અનુભવ વિશ્વને કરાવ્યા.

ઈસ ૧૯૬૦ પછી રશિયાના નેતાઓએ લોકશાહી દર્શો સાથે સંઘર્ષના બદલે સહકારની નીતિ અપનાવી હતી છંદલા દાયકામાં સામ્યવાદી વિચારસરણીમાં પરિવર્તન આવ્યું. ઉદાર મતવાદી રશિયાના પ્રમુખ મિખાઈલ ગોર્બાચોવે (૧૯૮૫-૧૯૯૨) વિશ્વશાંતિ સ્થાપવા અને ઠગ પુરૂના ભયને દૂર કરવા રાજકીય અને આર્થિક બાબતે ખુલ્લાપણાની નીતિ અપનાવી.

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો

- (1) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનાં કારણો ટૂંકમાં લખો.
- (2) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની ભારત પર શી અસર થઈ ?
- (3) ઝાર શાસન સમયની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ વર્ણવો
- (4) રશિયન ક્રાંતિમાં વિચારકોએ આપેલ ફાળો જણાવો
- (5) રાજાચન ક્રાંતિમાં રાજાવામાં આવેલા પારિવર્તન જણાવો.

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) ઉચ્ચ રાષ્ટ્રવાદ એટલે શું ?
- (2) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનું તાત્કાલિક કારણ કયું હતું ?
- (3) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં મિત્ર રાષ્ટ્રોના જૂથમાં કયા કયા રાષ્ટ્રો હતા ?
- (4) રશિયન ક્રાંતિને સામ્યવાદી ક્રાંતિ પણ કહે છે. શા માટે ?
- (5) બોલ્શેવિક ક્રાંતિમાં લેનિને પ્રજાને કયું સૂત્ર આપ્યું ?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) જર્મની માટે અન્યાય અને અપમાનજનક સંધિ એટલે ?
 (અ) કેંકકર્ટની સંધિ (બ) ટ્રિયાનાની સંધિ (ક) વર્સેલ્સની સંધિ (ડ) જર્મની સંધિ
- (2) 'અક સમ્રાટ અક સમ્પત્તિ અને એક રાષ્ટ્રનું' સૂત્ર અપનાવનાર નામ કયું હતું ?
 (અ) ઝાર રાજાના (બ) લૂઈ રાજાના (ક) ધર્મગુરુના (ડ) રાસપુટિન
- (3) વર્ગવિહીન સમાજરચનાનો સિદ્ધાંતની કોણે હતી ?
 (અ) ટ્રોટ્સ્કી (બ) ગોર્કી (ક) કાર્લ માર્ક્સ (ડ) મોન્તેસ્કે
- (4) લેનિનના સમર્થકો કયા નામે ઓળખાતા ?
 (અ) મ.ન.વિક (બ) બ.લ.વેશિક (ક) રાસપુટિન (ડ) નિકોલસ ર બીજો,
- (5) વ્યક્તિ આર્થિક રીતે શોષિત ન હોવી જોઈએ એ સૂત્ર કઈ ક્રાંતિ સાથે સંકળાયેલ છે ?
 (અ) ચીનની ક્રાંતિ (બ) આલ્બાવિક ક્રાંતિ
 (ક) અમેરિકન ક્રાંતિ (ડ) રક્તવિહીન ક્રાંતિ

વર્સેલ્સની સપિ (ઈ.સ. ૧૯૧૯) દ્વારા પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંત આવ્યા ફરી યુદ્ધનું પુનરાવર્તન ન થાય તથા વિશ્વમા વિશ્વશાંતિ જાળવાઈ રહે તે માટે રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના કરવામા આવી હતી. માત્ર 20 વર્ષના ટૂંકા સમયમા વિશ્વને બીજા વિશ્વયુદ્ધના સામનો કરવા પડ્યા. આ 20 વર્ષમા અનેક નવા પરિવર્તન આવ્યા પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંત પછી વિશ્વને બીજા વિશ્વયુદ્ધ તરફ દોરી જતા અનેક મહાત્મના બનાવાની માહિતી અહીં આપણે ટૂંકમા મેળવીશું.

રાષ્ટ્રસંઘ (League of Nations)

મહાવિનાશક યુદ્ધ પછી વિશ્વના દેશોમા શાંતિ જાળવી રાખવા પરસ્પરના મતભેદોન શાંતિથી દૂર કરવા તથા વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાન વિકસાવવા આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાની જરૂર હતી આ સમય અમેરિકન પ્રમુખ વુડ્રો વિલ્સનના 14 મુદ્દાના આધાર પરિસમા ભારપેલી શાંતિપરિષદે (૧૦ જાન્યુઆરી 1920) રાષ્ટ્રસંઘ (The League of Nations)ની સ્થાપના કરી. આ રાષ્ટ્રસંઘના સભ્ય બનવા ઇચ્છતા રાષ્ટ્રે સૌપ્રથમ ખતપત્ર રાષ્ટ્રસંઘનું બંધારણની શરતોના સ્વીકાર ઉપરાંત રાષ્ટ્રસંઘની સામાન્ય સભાના બે તૃતીયાંશ સભ્યોની બહુમત મળવવાની રહેતી આ રાષ્ટ્રસંઘના સભ્યપદેથી દૂર થવા માટે બે વર્ષ પહેલા ફરજિયાત નોટિસ દ્વારા જાણ કરવાની રહેતી ખતપત્રના ભંગ કરનારના રાષ્ટ્રસંઘમાંથી દૂર કરવાની જાગવાઈઆ પણ હતી અમેરિકા જવી મહાસભા આ સંસ્થામા ક્યારેય જોડાઈ ન હતી છતાં રાષ્ટ્રસંઘની દરક પ્રવૃત્તિ પર તેનું વર્ચસ્વ રહેતું.

રાષ્ટ્રસંઘના ઉદ્દેશો/આદર્શો

રાષ્ટ્રસંઘના દરેક સભ્યરાષ્ટ્રે અન્ય રાષ્ટ્રોની પ્રાદેશિક આબહિતના જાળવવી મુખ્ય સંધિઆ કરવી નહી શાંતિ-સામગ્રીનાં વધારા ન કરવો, મતાભેદ કે ઝઘડાનાં ઉકેલ વાટાચાટા દ્વારા કે મધ્યસ્થ હવાઈ દ્વારા કરવો લવાઈ ચુકાદા બંને રાષ્ટ્રોએ સ્વીકારવા. જો આ ચુકાદાથી અસંતોષ હાય તો ઓછામા અંછ, ત્રણ માસ સુધી યુદ્ધનો અગાશર હવા નહીં જ રાષ્ટ્ર હવાઈના ચુકાદાન સ્વીકારે નહીં અને યુદ્ધનો અંતિમ લે તા તેન બળવાબાર રાષ્ટ્ર જાહેર કરવું તેની સંધન. દરેક સંઘર્ષ કાંપી નાખવા આ યુદ્ધમા દરેક રાષ્ટ્રે બળવાબાર રાષ્ટ્ર સામે લાવા દરેક પ્રકારની યુદ્ધ માટેની મદદ કરવી કાંઈપણ યુદ્ધન જન્મ આપનાર ગરીબી બકારી નિવરણના દૂર કરવા દરેક રાષ્ટ્રે પ્રયત્ન કરવા.

રાષ્ટ્રસંઘની સંસ્થાઓ

રાષ્ટ્રસંઘ પાતાના ઉત્તમ આદર્શો અને ઉદ્દેશોન સિદ્ધ કરવા કટબીક સમિતિઓનાં રચના કરી હતી તમા સામાન્ય સભાના સભ્યોન મત્તાધિકાર માટેની કમીટી થતી હતી રાષ્ટ્રસંઘના ઉદ્દેશોની વિરુદ્ધ જતા બળવાબાર રાષ્ટ્ર સામે મળવા લેવાની સત્તા કનાબારી સમિતિ પાસ હતી રાષ્ટ્રસંઘની અગત્યની સંસ્થા ગણાતી સચિવાલય રાષ્ટ્રસંઘની કાર્યવાહી માટે બહુકનું બાંધોજન કરતી અને તેમ, થયેલ ચચાઓ કે ઠરાવોની નોંધ રાખી તે ઠરાવો દરેક સભ્યરાષ્ટ્રોને મોકલી આપતી.

રાષ્ટ્રસંઘની રચના થઈ ન પહોલા જ આંતરરાષ્ટ્રીય અદાલતની રચના કરવામા આવી હતી તેનું મુખ્ય મથક હાગ (નધરલેન્ડ, હેતુ આ અદાલત મુખ્યત્વે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના વાદ-વિવાદોના ઉકેલ લાવતી તેમા કુલ 14 મુખ્ય અને 4 ઉપન્યાયાધીશની 7 વર્ષ સુધી નિમણૂક કરવામા આવતી આ સંસ્થાએ બીજા વિશ્વયુદ્ધ સુધીમા 60 જટલા વિવાદોમાંથી 52 ચુકાદા તથા 28 બાબતોમા માત્ર સલાહસૂચન આપીને આંતરરાષ્ટ્રીય લે તે નગદિલી રોકવાની અને સુમેળ સાધવાની મહત્ત્વની કામગીરી કરી હતી.

જોનીવા બાંધતું મુખ્ય મથક પરાવતી આંતરરાષ્ટ્રીય મજદૂર સંઘ (ILO) નામની સંસ્થા વિશ્વભરના મજદૂરોના આર્થિક અને સામાજિક કલ્યાણ માટે કાર્ય કરતાં આ સંસ્થાના વિશાષના અ હવો કે રાષ્ટ્રસંઘના સભ્ય ન હાય તવા રાષ્ટ્રો પણ તેમા જોડાઈ શકતાં આ સંસ્થાની બહાળી કમીટી માટે તેમા 700 કર્મચારીઓ રખાયા હતા.

રાષ્ટ્રસંઘની સિદ્ધિઓ

માત્ર 20 વર્ષના દુર્ક સમયમા રાષ્ટ્રસંઘે અનેક મહત્વની સિદ્ધિઓ મેળવી હતી. માનવહક્કનું જાહેરનામું બહાર પાડીને માનવના મૂળભૂત અધિકારનું રક્ષણ આપ્યું. પછાત રાષ્ટ્રોના નાણાકીય સહાય કરી, મહોરમા સમાવેલા રાષ્ટ્રોને લોકની સમાવ આવી ઉપરાંત ગુલામી વેકેશન, વેશ્યાગૃહ, લાલ્લીનો વપર બાળક અને સ્ત્રી પ્રત્યેના અપોગ્ય વર્તન વગર પ્રત્યે સાબત વલણ અમનાવી સામાજિક સુધારાના કાર્યો કર્યા વિશેષ આચાર્ય સર્વ દારૂ કોલરના શય, શ્રીતળા, ટાઈફોઈડ વગેરે ચેવી રોગોને અટકાવવા, દૂર કરવા માટેની દવાઓ શોધવા માટે સંશોધન કેન્દ્રો સ્થપાયા આમ માનવ સમાજની ખૂબ ઉપચારી સવા બજાવી.

રાષ્ટ્રસંઘની નિષ્ફળતા

રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપનાના મુખ્ય હેતુ વિશ્વશાંતિના હેતુ પરંતુ પાતાનું કટલીક નબળાઈઓના કારણે આ હેતુ સિદ્ધ કરવામા રાષ્ટ્રસંઘ નિષ્ફળ રહ્યું. આ દરમિયાન (1919 થી 1939) કટલીક ઘટનાઓ આવી બની કે જણા વિશ્વને બીજા વિશ્વયુદ્ધ તરફ ધકેલ્યું.

(1919) જાપાનના શીનના મનુરિયા પ્રદેશ પરના આક્રમણને રાષ્ટ્રસંઘ રોકી શક્યું નહીં. આ જ રીતે ઇટાલીના સરમુઆપાર મુસોલિનીના આફ્રિકાના લિબિસિનિયા પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે રાષ્ટ્રસંઘ તેની સામે આર્થિક નાક બધી જાહર કરી છતાં અન્ય સભ્યરાષ્ટ્રોએ ઇટાલીને છૂપી રીતે મદદ ચાલુ રાખી રાષ્ટ્રસંઘ ઇટાલી સામે દાનત્તમક વચલું ભરે તે વચલા જ ઇટાલીએ રાષ્ટ્રસંઘનું સામ્યવદ ફગાવી દીધું. તે જ રીતે જર્મનીના હિટલરે વર્સેલ્સની સંધિને કાગળના ટુકડા બણાવી ફેંકી દીધી અને યુદ્ધદંડ ભરવાનું બધ કરી અન્ય રાષ્ટ્રો પર કબજા મળવવાનું શરૂ કર્યું છતાં રાષ્ટ્રસંઘ કંઈ કરી શક્યું નહીં. આમ, દરેક ઘટનાસમયે રાષ્ટ્રસંઘ મૂક પ્રભુક બની રહ્યું પરિણામ તરો પોતાની પ્રતિષ્ઠા નુકાવી અને (1939) બીજા વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત તારે જ રાષ્ટ્રસંઘનો અંત આવ્યો.

ઇટાલીમાં ફાસીવાદ

ઇટાલીમાં ફાસીવાદના ડેવ માટે જુદા-જુદા અનેક કારણો છે. નાસ કર્વેના પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી વિંકટ બનલી આર્થિક રાજકીય સ્થિતિ તમા મટ જવાબદાર હતી. ઇટાલી પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમા મિત્રરાજ્યના પક્ષે હતું પરંતુ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંત થયલી વર્સેલ્સની સંધિમા ઇટાલીના કાઈ આર્થિક કે પ્રાદેશિક લાભ મળ્યા ન હતા તેથી ઇટાલીના સૈનિક અને રાજામા ભારે અસંતોષ અને રોષ ફેલાયા હતા.

આર્થિક મહામહી

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમા મિત્રપક્ષ રહીને ઇટાલી લડ્યું હતું તમા આ યુદ્ધમા અઢળક ખર્ચ થયા હતા. વધારે ઉધારો ભાગી પડ્યા હતા તથા ગરબી, બકરી ભૂખમરો વ્યાપક બન્યા. દશબી આર્થિક સ્થિતિ આત્મન કથળી ગઈ ઇટાલીની સરકાર પ્રજાની મુશ્કેલી દૂર કરવા કાઈ વગલા લીધા નહીં.

સામાજિક પરિણામ

આર્થિક મહામહીના પરિણામે ઇટાલીના બકાર મજૂરો રવિયાની સામ્યવાદી વિચારસરણી તરફ આકર્ષાય. સામ્યવાદીઆમ પક્ષ તેના લાભ લીધો તમાસ ચૂંટણીમા ભાગ લઈ સરકારે વિરુદ્ધ ઠબવા કર્યા હતા.લ અને ભાગફ ડની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી અહીં પણ ઇટાલીની સરકાર તેને નાકવામા નિષ્ફળ રહી.

રાજકીય પરિણામ

ઇટાલીમાં ફાસીવાદની સૌથી વ્યાપક અસર તમા રાજકીય પાસા પર જાવા મળે છે. ઇટાલીની પ્રજા દરેક મુશ્કેલીનો અંત લાવ તવક કોઈ નેતાની શોધમા હતી. આ સમયે બેનિટો મુસોલિનીની નેતાગીરી પ્રબળ બનતા તેણે બહુ ઝડપથી ઇટાલીની સત્તા મેળવી.

બેનિટો મુસોલિની :

ઇટાલીના રૂમાનિયા ગામમા એક ગરીબ લુહારને ત્યા જન્મેલા (ઈસ 1883) મુસોલિનીને કે તિફારી

વિચારો તેના પિતા નરહથી વાતસામા મળ્યા હતા તેની માતા શિક્ષિકા હોવાથી શિક્ષણકર્તા પૂરું કાર્ય બાદ ઘોડે સમય શિક્ષક તરીકેનું કાર્ય કર્યું. તે દરમિયાન તે સામ્યવાદી વિચારસરણીથી આકર્ષાયા. પરંતુ પાછળથી તે તેના કદર વિરોધી બન્યા. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના સમય તે સૈનિક તરીકે યુદ્ધમાં જોડાયો હતા.

ફાસીસ્ટ પક્ષની સ્થાપના

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંત થયેલી વર્સેલ્સની સંધિમાં ઇટાલીને થયેલા અન્યાયને દૂર કરવા, મુસોલિનીએ ઇટાલીના અસતુષ્ટ યુવાનો અને સૈનિક નું જૂથ રચી 1919, ઇટાલીના મિલાન શહેરમાં 'ઉચ્ચ રાષ્ટ્રવાદી ફાસીસ્ટ પક્ષની સ્થાપના કરી. હાકકાની ભારી અને કુછાડી ફેસિસાનું રોમન સમ્રાટના પ્રતીકને તેણે પક્ષના પ્રતીક તરીકે સ્વીકાર્યું તેથી આ પક્ષ ફાસીવાદ કે ફાસીસ્ટ પાર્ટી તરીકે ઓળખાતા ફાસીવાદના મુખ્યવશ કાળો હતો તેથી તેના 'કાળા ખમ્બીસપાત્રી' તરીકે ઓળખાયા.

આગળ જતાં (ઈસ 1919) યાજાપણી ચૂટણીમાં મુદ મુસોલિની પણ પક્ષની સાથે હાથો પરંતુ ફાસીસ્ટ સૌથી બળવાન પક્ષ ઈસ 1922 બન્યો. આ સમયે સામ્યવાદીઓએ પાડેલી હાતાલને રોકવા માટે સરકાર નિષ્ફળ ગઈ તથી મુસોલિનીએ કહ્યું 'હકતાલન કાબૂમાં રાખા કે સત્તાના સૂત્રો સંપાદી દા.' મુસોલિનીએ સૈનિકા સથ રામ તરફ કૃત્ય કરી સમય જાળવીને સમ્રાટ ઈમેન્યુએલ ત્રીજાએ મુસોલિનીના સરકાર સ્થાપનાનું કહ્યું છેવટે (10 ઓક્ટોબર 1922) મુસોલિનીએ ઇટાલીમાં પાતાનું પક્ષની સ્થાપના કરી સત્તા સંભાળી.

વ્યક્તિ રાજ્ય માટે છે રાજ્યની બહાર વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય નથી તેવું માનતો મુસોલિની રાજ્યને મહાન્ય માનતાં હતો. લોકશાહી અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના તે કદર વિરોધી હતો. સરમુખત્યાર શાસનનો હિમાયતી છતાં સામ્યવાદનો વિરોધી હતો.

ઉચ્ચ ફાસીવાદની વિચારસરણી પરવાતા મુસોલિનીએ બહુ જ ધ્યાન સમયમાં ઇટાલીની કાયદાલોક કરવાનું શરૂ કર્યું. રાજ્યની દરેક સંસ્થાઓને ફાસીવાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ કામ કરવાની ફરજ પાડી તેની નવી અર્થિક નીતિનું પરિણામ ઉત્પાદન વધુ, રાષ્ટ્રનો અર્થિક વિકાસ ઝડપી બન્યા, બકરી, નિરભરતા, દૂર કરવા બતા ઝુંબશ શરૂ કરવામાં આવી તથી ઇટાલી (1915)માં માત્ર 2% લોકો જ નિરભર રહ્યા હતા. લોકરી તાકાત વધારવા લોકરી ભરતી ફરજિયાત બનાવી નોકરકાફલામાં વધારા કર્યા સરમુખત્યારશાહી વિચારસરણીવાળા મુસોલિનીએ ઉચ્ચ રાષ્ટ્રવાદી લોકરી યુગલન ઊભું કર્યું 60 વર્ષથી ખોલ સામે ચાલ્યા આવતા યુદ્ધકાળના સંધિ દારા અંત લાવીને મુસોલિનીએ માંડી સિદ્ધિ મેળવી તેણે આમ કરીને વેટિકનનગર ઉપર પોપની સત્તા સ્વીકારતા હજાર કંઠલિકા ખુશ થયા. અથી સ્વાભાવિક જ તેની લોકપ્રિયતામાં વધારા થયા.

જર્મનીમાં નાઝીવાદ

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંત હારવા જર્મનીના અત્યંત દુર નાન અપમાનજનક અવી વર્સેલ્સની સંધિ પર ફરજિયાત સહી કરવી પડી સ્વાભાવિક જ આ સંધિથી જર્મન પ્રજાનું અપમાન થયું હતું તથી જર્મનીના યુવાના ક્રોધે ભરેલા. આ રાષ્ટ્રવાદી યુવાનોના સંગઠન બનતા નાઝીવાદનો ઉદય થયો. સામ્યવાદના અંતરરાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતનું કરણ જર્મનીમાં અત્યંત વધુ ફલાવા થયો ત્યાં સામ્યવાદી જર્મની રશિયાનું કંઠપૂતળી રાષ્ટ્ર બની જશે તેવા ભય નાઝી પક્ષના વિકાસ કર્યો. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના વર્સેલ્સની સંધિ પરિણામે અર્થિક ક્ષત્રે બરબાદ થયેલા જર્મનીના અમેરિકાના અર્થિક મદદ કરી પરંતુ 1929-30 મહામહીએ તેની અર્થિક સ્થિતિ વધારે બરબાદ કરી.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અને જર્મનીમાં ઉદ્ભવેલા અનેક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં વાઈમર પ્રજાસભાક નિષ્ફળ ગયું. આ સમયે પ્રજા શક્તિશાળી અને શીઘ્ર નિર્ણયશક્તિવાળી વ્યક્તિની શોધમાં હતી ત્યારે અડોલ્ફ હિટલરના રૂપમાં લોકન પાતાના તારખેલારે હાતાત તત્ત બહાળા આવકારસ્વીકાર મળ્યા.

અડોલ્ફ હિટલર

આસ્ટ્રિયાના એક સામાન્ય કુટુંબમાં જન્મેલા (૨૦ એપ્રિલ 1889) હિટલરના ગરીબીના કારણે પૂરતું શિક્ષણ મળ્યું ન હતું શરૂઆતમાં વિધવામાં કોન્દ્રાક્ટરના ત્યાં નાકરી કર્યા બાદ તે મ્યુઝિયમમાં ચિત્ર બનાવી જીવન

ગુજારવા લાગ્યો. અહીં જર્મન નાસ્તુતિની તેના પર નહીં અસર થઈ. તે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મની તરફથી લડકરમાં જાગ્યો. આ યુદ્ધમાં જર્મનીન મળણ પરજય માટે તેણે જર્મન નાના અને અને ચહુદ્દી પ્રજાન જવલબદાર ગણાવ્યા હાલેજા જર્મનીન ગૌરવ સ્થાપવના ધ્યય સાથે તે ૩૩ રાષ્ટ્રવાદના શસ્ત્ર સાથે રાજ્ય રણમાં જાગ્યો.

નાઝીપક્ષ

અસનુદે જર્મન સૈનિકના જુથમાંથી હિટલરે રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી જર્મન કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી (National Socialist German Workers Party) નાઝી પક્ષની સ્થાપના કરી તેની એક સાપ્તાહી હિટલરે 25 મુદ્દાનો કાર્યક્રમ જાહેર કર્યો જેમાં મુખ્યત્વે વર્સલસની સંધિને ફગાવી દેવી, ગુપ્તવેલા પ્રદશ પાછા મેળવવા, મજૂર મધ્યમવર્ગની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવી તેમજ શાસનમંત્રીમાં વધારો કરવાનો કાર્યક્રમ હતો. જર્મન પ્રજાની જાગૃતિ માટેના આ કાર્યક્રમ જાહેર કરતા સરકારે તેન જાલની સજા કરી અહીં તંજા મારા સંઘર્ષ (MEIN KAMPF) નામનુ પુસ્તક લખ્યું જેનાથી નાઝી વિચારનાના લોકમાં વધાર ફેલાવા થયા સમગ્ર દેશમાં નાઝી પક્ષની શાખાઓ શરૂ કરી ભૂરા રંગનો લશ્કરી પાંચાક અને ખભા પર લાલ રંગની પટ્ટી સાથે ઉપર સ્વસ્તિક નુ ચિહ્ન (આર્યવંશ પ્રતીક) ને રાખતા નાઝીના અગરશક્તિ કાળ, પાશક પહરતા અને નાના નર આપરીનુ ચિહ્ન રાખતા આ અગરશક્તિ નાઝી વિરોધીઓને ખતમ કરવા હમેશા તત્પર રહેતા.

સરમુખત્યાર હિટલર

હિટલર જામનીને આર્થિક મહામદીમાંથી બહાર લાવવા માટે પ્રધાન કર્યો તેણે દરેક વ્યક્તિને કમ અને રાહી આપવાનુ વચન આપ્યું. સામાન્ય ચૂટણિમાં ઈ.સ. 1930 અને 1932 નાઝી પક્ષ દેશમાં બળવાન પક્ષ તરીકે ઊભરી આવ્યા બીજા વર્ષે હિટલરે વડાપ્રધાન બન્યા આ અરસામાં 1934 રાષ્ટ્રપતિ હિન્ડનબર્ગનુ મવસાન થતા ચૂટણી કરવાને બદલે હિટલરે પાતે જ રાષ્ટ્રપતિપદ સભાળ્યું આ ઘટનાની સાથ જ જામનીમાં પ્રજાસત્તાક શાસનના અંત આવ્યા અને એક વ્યક્તિના સરમુખત્યારશક્તિ શાસનની શરૂઆત થઈ.

સર્વોપરી, સર્વગ્રાહી અને સર્વસાધીશ રાષ્ટ્રમાં માનતા હિટલરે એક પક્ષ એક પ્રજા અને અંક નાનાના આદર્શ આપનાવ્યા. નાઝી પક્ષમાં અમાય, સમૂહી અને સર્વોપરી સત્તાના પ્રતીક-ચંચૂલર કહેવાતા તની આજ્ઞા અને આદેશ સર્વોપરી ગણાતા સમગ્ર વિશ્વમાં માત્ર જર્મન પ્રજા જ આર્યપ્રજા છે તવી માન્યતા ધરાવતા હિટલરે આ મહત્વપુસ્તકમાં હિટલર અમારો નેતા છે અને અમ તને સાહીબ છીએ તેવું જણાવ્યું પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં હારનુ કારણ પહુદીઓને માનનાર હિટલર 60 લાખ પહુદીઓને ગેસ ચેમ્બરમાં ગુગળાવી તેની હત્યા કરી હિટલરે “જ્યા જ્યા જર્મન ન્યા ન્યા જર્મની” નુ અત્યંત સફોર્ષ રાષ્ટ્રવાદી સુત્ર આપનાવું બીજા વિશ્વયુદ્ધ માટેના બીજા રોષ્યા.

હિટલરે નાઝી પક્ષ દ્વારા ટૂંક સમયમાં જ મજબૂત જર્મન સંગઠન બનાવી તેન સન્માન આપવ્યું પહુદી પ્રજાનો વિરોધ અને જામન પ્રજાની તરફના નેમજ નવી આર્થિક નીતિથી તેણે જામનીના સમૃદ્ધ બનાવ્યું બેકારી દૂર કરવાના પ્રયત્ન કર્યા સિવાઈ, રાહવા જાહેર મકાનાનુ બાંધકામ કાવ્યુ યુદ્ધસામગ્રીનુ ઉત્પાદન શરૂ કર્યું વિશ્વમાં જર્મન પ્રજાને સર્વોપરી ગણાવી પ્રજામાં જુસ્સા વધાર્યા જણ અગણ જતા ઉંચ રાષ્ટ્રવાદનુ ધીમુ ઝર લોકમાનસમાં નાન્યું જણે બીજા વિશ્વયુદ્ધન જન્મ આપવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી.

ન્યૂડીલ પોલિસી અને વિશ્વમાં અમેરિકાનુ વધતું જતું મહત્વ

મહામદીની 1929-30) અસર હઠળ અમેરિકા પાતાન બચાવી શક્યુ નહાતું આ સમય અમેરિકાના આ મહામદીમાંથી ઉગારવા માટે અમેરિકન રાષ્ટ્રપતિ હેંડલિન ડ્રી રૂઝવેલ્ટ ઉત્તમ નાદર્શી સાચના નવીનીકરણના કાર્યક્રમ અમેરિકામાં અમલમાં મૂક્યાં જે ન્યૂડીલ તરીકે આખખાવ છે આ ન્યૂડીલના ઉદ્દેશ રીલિફ (Relief) રિકવરી (Recovery) અને રિફર્મ (Reform) હતા જનાથી વાતમાં આત્મવિશ્વાસ લોકશાહીના મૂલ્યની જાળવણી અને રાષ્ટ્રની કુદરતી સપ્તિની જાગવણી કરવાના મૂલ્યો વિકસે અવી અપેક્ષા છાની એક ડ્રી રૂઝવેલ્ટ આ નીતિ ટૂંકગાળા અને લાંબાગાળાની એમ બે ચરણમાં મૂકી આ ન્યૂડીલ નીતિ પ્રમણે ઉદ્યોગ, કૃષિ, શ્રમ, સાય, વેપાર, રાજગાર, કુદરતી સ્થિતિ નેમજ સામાજિક સુરક્ષા વગેરે માટેના પગલા ભરવામાં આવ્યા જમાં પર્યાવરણ જાળવણી

સાથે કુદરતી સપ્તિના ઉપયોગનું આયોજન હતું. આ ન્યૂટ્રીલ નીતિમાં એક ટ્રી રૂઝવેલ્ટની કર્મક્રમ, નિષ્ફા અને મુજબ સ.ષ રાષ્ટ્રહિત માટેની તેની સમર્પણની ભાવનાના પરિચય થાય છે.

ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસમાં આવેલાં પરિવર્તનો

આ સમય દરમિયાન ઇંગ્લેન્ડના સ્વત્રાજ્ય સમા દેશમાં રાષ્ટ્રીય આદર્શને યત્ન મકુશ હોવા પડ્યા. ઇંગ્લેન્ડમાં સર્વપક્ષીય સરકારની રચના કરવામાં આવી. સરકાર અસંપારણ સત્તાના ઉપયોગ કરી રાષ્ટ્રને આર્થિક મદદમદીમાંથી બચાવવાના પ્રયત્ન કર્યા. સ્વ.પત્ત સંસ્થાઓનું સર્વભૌમત્વ સ્વીકારી સમાર્થિક સુરક્ષા માટેના રાષ્ટ્રસંઘ દ્વારા કરવામાં આવેલા પ્રમાણને પાતાના હિતને ધ્યાનમાં રાખી ટેકા આપ્યા. ટૂંકમાં આ સમયની ઇંગ્લેન્ડની વિદેશનીતિ બાવહારુ અને સમતોલ હતી.

યુરોપના તત્કાલીન રાજ્યોમાં ફક્ત કદાચ સૌથી વધારે શક્તિશાળી અને પ્રતિષ્ઠાસપન્ન રાષ્ટ્ર હોવા છતાં તેને જમનીનાં સૌથી મોટા ભાગ હતું. તેથી તેણે રાષ્ટ્રસંઘ પાસે પાતાનું લશ્કર રાખવાની પરવાનગી માગી તેમજ ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા સાથે ત્રિપક્ષીય કરાર દ્વારા પ્રાદેશિક અખડિતતા અને યુદ્ધ સમય લશ્કરી મદદની બાહ્યથી મળવી બેલ્જિયમ, નાલાન્ડ અને ઝકાસ્લાવકિયા સાથે પરસ્પર મિત્રતા સરક્ષા અને લશ્કરી સહાયની સધિ કરી તેમજ આર્થિક મદદ કરી કાસ પાતાનું સધા વધાર મજબૂત અને સલામત બનાવ્યા આર્થિક મદદના કારણે ગરીબી, બકરી જવા પ્રમ્તન હલ કરવામાં નિષ્ફળ જતા સરકારની પ્રતિષ્ઠાનું વારવાર પતન થવા લાગ્યું જન કારણે રાજકીય અસ્થિરતામાં વધારો થયો.

ટૂંકમાં કાર્લિપક્ષ પ્રકારે પાતાનાં રાષ્ટ્રીય સલામતી જાળવવી એ બે વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાનના સમયની ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસની બધી જ પ્રવૃત્તિઓ અને વિદેશનીતિનું મુખ્ય લક્ષ્ય હતું.

યુ.એસ.એસ.આર. (રશિયા)નો ઉદય

સ્ટાલિનના નતૃત્વ નીચે (1929 થી 199) પચવર્ષીય યાજનાઓથી બહુ જ ધીર સમયમાં સાવિયત સઘ આખુતપૂર્વ આર્થિક વિકાસ સાધ્ય. (1936, સાવિયત રશિયાનું નવું બધારણ અમલમાં આવતા સાવિયત સઘમાં સાવિયત સામ્યવાદી પ્રજાસત્તાક સઘ (યુ.એસ.એસ.એસ.આર.)નું રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ બધારણ પ્રમાણે દરેકન સમાન અધિકાર અપાયા કમદારની સમિતિન કારવાનાનું સચાલન સ્થાપ્યું અનેક સામાજિક અને શૈક્ષણિક સુધારાઓ કરી રશિયાનો સર્વોચી વિકાસનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો. આમ છતાં સામ્યવાદી પક્ષ અને તના વડા રાષ્ટ્રમાં સર્વોચી હતા તથા લોકના રાજકીય અધિકાર પર બાધક કાપ આવ્યા.

આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકામાં આવેલા પરિવર્તનો (1919-1939)

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અને આફ્રિકામાં સ્વત્રતાની ચળવળ માટેની લોકજાગૃતિ આવી. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અત્ પાતાન સ્વત્રતા મળાશ આવી આશાએ આફ્રિકાના દશાઅ મિત્ર રાષ્ટ્રોના યુદ્ધમાં સહકાર આપ્યા હતા પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસની સંસ્થાનો પ્રત્યેની નીતિમાં પરિવર્તન આવ્યું તહીં તેથી આફ્રિકામાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિની શરૂઆત આ સમય થઈ જમા વિવિધ સંગઠના રચવા આવ. સત્તાનામાં 1917 આફ્રિકામાં રાષ્ટ્રીય કોંગ્રસની સ્થાપના થઈ તથા પાતાના રાષ્ટ્રનો ગુલામી ત્યાગવી રહલી પ્રજાને પાતાના અધિકાર માટે જાગ્રત કર્યા. આફ્રિકાના સંસ્થાનાની પ્રજા સ્વત્રતાના, લોકશાહી અને રાષ્ટ્રવાદના રંગે રંગાઈ રરિણામે પોતાના સ્વત્રાજ્યવાદી આલોકો સામે માથું ઊંચું કરવાનું શરૂ કર્યું.

અમેરિકાની હસિણ આવવા 24 સંસ્થાના લેટિન અમેરિકાના નામ અળખાતા અહીં વસતી પ્રજા લેટિન કુળની હતી અને તની ભાષા પણ લેટિન હતી અમેરિકાની જમ અહીંના સંસ્થાઓને પણ સ્વત્રતા માટે લાઓ સઘર્થ કરવો પડ્યા હતાં. અહીંના રકોશી રાષ્ટ્રો અમેરિકા અને ફ્રાંસને લેટિન અમેરિકાની સમસ્યાઓને જાણવાના પ્રયાત્ન ન કર્યા પણ પાતાના વિકાસ સાલુ સાધ્યો. આ સમય લેટિન અમેરિકાએ સ્વત્રતા બાદ અમેરિકાનું અનુકરણ કર્યું તહીં, પરંતુ સ્વત્ર રીતે પાતાના વિકાસના પ્રયાત્ન કર્યા તથી આ રાષ્ટ્રમાં આતંરકલહ સરમુખત્યપરગાહી તમજ લશ્કરી વિદ્રોહ શરૂ થયા આ સ્થિતિમાં બ્રાઝીલ, ચિલી અને

અર્જન્ટાઈનના તથા રાષ્ટ્રોમાં રાજકીય સ્થિતિની અને હોકશાહી શાસનની આશા હતી પરંતુ તેમાં બંદિન અમેરિકાના જ અન્ય રાજ્યના સમાવેશ થતા ગયાં. આ સમયે અર્જન્ટાઈન અને બ્રાઝિલમાં સરમુખત્યારશાહી શાસન સ્થપાયું. મેક્સિકોમાં પણ એકમસીધ વ્યવસ્થાવાળું લોકશાહી શાસન સ્થપાયું લેટિન અમેરિકામાં સૌથી મહત્વના પ્રજાતંત્રનો દરજ્જો ઉરુગ્વેને મળ્યા

એશિયામાં રાષ્ટ્રવાદી આદોલનો

રાષ્ટ્રવાદના સામાન્ય અર્થે 'સ્વદેશ પ્રત્યેની વફાદારી અથવા તો દેશભક્તિ થાય' આ સમય ૧૯૧૯ થી ૧૯૩૯) એશિયાના કેટલાક દેશો પર યુરોપીય રાષ્ટ્રો ફસ અને હાલેન્ડની સત્તા હતી. આ સમયે એશિયામાં રાષ્ટ્રીય આદોલન થયાં, તેની પ્રરણા રણ યુરોપમાંથી મળેલી કારણ કે વ્યક્તિસ્વતંત્ર ઉદારતા, રાષ્ટ્રીય એકતા, સ્વતંત્રતા, હોકશાહી, સમાજવાદ, બધારાષ્ટ્રીય સરકાર જેવા સ્વાધીનતાના પિયારા એશિયાના રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓ જેવા કે ચીનના ડા સુન-યાત્-સેન ભારતના મહાત્મા ગાંધી, નહરુ, ઝીણા વિદેટનામના હાન્સી-મીન, કિલિપાઇસના કિવકોન યુરોપની કબજાદારીમાંથી મેળવ્યા હતા. આ જ રીત સામ્રાજ્યવાદી દશા દ્વારા આર્થિક શોષણ, જાતિભેદ, રામભેદ, વાહનવ્યવહાર અને સદશાવ્યવહારના કાવનોના વિકાસ વગેરે બાબતોને એશિયાના પ્રજામાં યુરોપીય સત્તાના વિરોધમાં રાષ્ટ્રવાદી આદોલન માટે પૂવભૂમિકા તૈયાર કરી.

ભારતમાં આ સમય ગાંધીજીના નતૂત્વ નીચે રાષ્ટ્રીય આદોલનની શરૂઆત થઈ, રોલ્ડ એક્ટ જલિયાવાલા બાગ હત્યાકાંડ, ગૌરી-આદાનો બનાવ વગેરે સામે અહિંસક આદોલનો શરૂ થયાં. અહીં અસહકાર આદોલનો સાથે કટલીક રચનાત્મક અને કાર્યકારી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આંદોલન સ્વરાજનો માર્ગથી પૂર્ણસ્વરાજનો માર્ગ સુધીના રાષ્ટ્રીય આદોલનોનું સ્વરૂપ વ્યાપક થયું.

'શિનહાઈ' (૧૯૧૧), નામની સફળ ક્રાંતિઓ ચીનમાં પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના કરી અહીં લાંબા સમય સુધી સત્તાવાદીઓ પાતાની સત્તા સ્થાપી શક્યા નહીં, પરંતુ ઘણા લાંબા સમયના સંઘર્ષના અંત અહીં સત્તાવાદી સરકારની રચના થઈ.

ભારતના પડોશી રાષ્ટ્રો અગવાનિસ્તાને હાલેન્ડ વિરુદ્ધ સશસ્ત્ર લડાઈ લડી સ્વતંત્રતા મેળવી ઈરાનમાંથી રશિયાએ રાતના સૈનિકો ખાજા બહાઈ લીધાં, તેથી ઈરાનમાં રહણ હાલેન્ડની સત્તા સામે સંઘર્ષ શરૂ થયાં. અંતે (૧૯૫૦)માં ઈરાને આઝાદી મેળવી.

અ.મ. એશિયામાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંત હાલેન્ડ અને ફાસની રાજસત્તા સામ સ્વતંત્રતા મળવાના રાષ્ટ્રીય આદોલન શરૂ થયાં, જેના પરિણામ કટલાક રાષ્ટ્રોને પૂર્ણસ્વતંત્રતા મળવી તો કેટલાક રાષ્ટ્રોમાં આઝાદી માટેનો પાપો વધારે મજબૂત બન્યો.

જાપાનમાં લશ્કરવાદ

આ સમયે જાપાને પાતાના પાવદળ અને નૌકાદળના આધુનિક બનાવ્યાં શસ્ત્રસામગ્રી માટે અનેક કર્યાનામાં શરૂ થયાં. રાજકારણમાં લશ્કરી અધિકારીઓના મહત્વના હદ્દા અડધા રાજકારણમાં લશ્કરનું મહત્વ વધ્યું પ્રજા લશ્કરના આદર અને માનથી જાવા લાગી પ્રચલ લશ્કરી તત્કાલને આધારે જાપાન અનેક નવાં પ્રદેશો ઉપર કબજો મેળવ્યાં લશ્કરવાદી નીતિ અપનાવી વર્સેલસની સંધિની અવગણના કરી નૌકાદળની દૃષ્ટિએ જાઈએ તો હાલેન્ડ અને અમેરિકા સહી જાપાન સંજ્ઞ સ્થાન મળવું.

વિશ્વસત્તા તરીકે જાપાનનો ઉદય

એશિયાનો નાનકડો દેશ જાપાન ૨૦મી સદીના પ્રથમ ત્રણ દાયકા સુધી મૂડીવાદી અને વ્યક્તિવાદી વિચારસરણીના પ્રભાવ નીચે હતા. તેની આર્થિક અને વિદ્યાનીતિ બધારાષ્ટ્રીય, સંસદીય હોકશાહીના સ્વરૂપની હતી તમજ આજરારાષ્ટ્રીય સદ્ભાવ સહિષ્ણુતા અને સહયોગનું વશસ્વ વિદેશનીતિમાં હતું વ્યક્તિવાદી વિચારના પ્રભુત્વને પરિણામ વેતર, રાજમત્તર અને ઉદ્યોગ વધવાની પ્રગતિ થઈ હતી આ સમયે અહીં ચોક્કસ રાજકીય પક્ષનું આધિપત્ય હતું. પાશ્ચાત્ય જીવનશૈલીના કારણે દેશની સંપત્તિ અને પ્રગતિ અધુક વિશિષ્ટ વગના હાથમાં રહી. તેણે પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે દેશની નીતિ લડવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યાં. અ.મ. રાષ્ટ્રમાં

આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિના સ્થાપવાના પ્રયાસ પછી જાપાને લશ્કરવાદને પ્રોત્સાહન આપતી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી પરિણામ રાજકીય, આર્થિક ન લશ્કરી તાકાતમાં વધારો કરી જાપાન વિશ્વમાં પાશ્વત્ય મહાસત્તાની હરોળમાં સ્થાન મેળવવામાં સફળ બન્યું.

આક્રમક અને તુષ્ટિકરણની નીતિ

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ થયેલ વર્સેલ્સની સધિમાં જર્મન, જાપાન ઇટાલીન થયેલ અન્યાયના કારણે આ દાખોના મહાસત્તાઓ પ્રત્યે ખાસ કરીને બ્રિટન અને ફ્રાંસ પ્રત્ય નફરત અને તિરસ્કારની ભાવના જન્મી આ સમય ઇટાલીમાં ફાસીવાદ, જર્મનીમાં નાઝીવાદ અને જાપાનમાં લશ્કરવાદ ફેલાયેલ હતો તત્કાલ પરિણામ આ દાખો આક્રમક બન્યા હતા. રશિયા પણ આ સમયે 'કમિન્ટર્ન' દ્વારા સામ્યવાદના રણરણ અને ફેલાવા માટે કટિબદ્ધ હતું ત્યારે આ ફાસીવાદી, નાઝીવાદી સત્તાઓને તમજ જાપાનનું ખૂબ રાષ્ટ્રીય આક્રમણ માટે પ્રાત્સાહિત કરવાની બ્રિટન અને ફ્રાંસની નીતિ ઇતિહાસમાં તુષ્ટિકરણની નીતિ તરીકે ઓળખાય છે.

બ્રિટન અને ફ્રાંસની આ તુષ્ટિકરણની નીતિનો મુખ્ય હતુ સામ્યવાદ અને સોવિયત રશિયાના વિસ્તારવાદને અટકવવાનો હતો. આ માટે ફાસીવાદી સત્તા અને સોવિયત રશિયા વચ્ચે ઘણા બંધુ રહ્યા હતા અને જૂથાના અકબીજા પર અકુશ રહ્યા. આ માટે બ્રિટન રશિયા તેમજ નાઝી જર્મનીને શક્તિશાળી થતું અટકાવવા માટે ઇટાલીના અખીસિનીયા પદના આક્રમણને રોકેલે ટેકો આપ્યો એ જ રીતે સ્પેનિશ અંતરવિગ્રહ સમયે બળવાખોરોને ઇટાલીમાં મદદ કરી છતાં બ્રિટને ઇટાલી સાથે મિત્રાચારી ટકાવવા અને મુસોલિનીને ખુશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

સામ્યવાદના ફેલાવાના ભયને લીધે બ્રિટન ૧૯૩૬માં, જર્મની સાથે નૌકાદળની સધિ કરી જનવાઈ વર્સેલ્સની સધિના ભંગ માટે જર્મનીને ઉત્તરજન મળ્યું ત જ રીતે જાપાનની મયુરિયા પદની જીતને સ્વીકારી બ્રિટિશના ખેતના, આર્થિક હિતોનું રક્ષણ અને વેપારી ફાયદો લેવા માગતા હતા આ સમયે બ્રિટનની એશિયા ઓફિકના સરચાના પદની પકડ ઢીલી થતી જતી હતી તથી તત્કાલ સામ્યવાદના ફેલાવાના ભય વધારે લાગ્યો પરિણામ ફાસીવાદી સત્તાઓના મુજબ હતું અને તેની અપહરણ સમજવામાં બ્રિટન તરફ નિષ્ફળ ગયું.

ઇંગ્લેન્ડની જથ ફ્રાંસને પણ આશિયા ઓફિસના સરચાનામાં પાતાની પકડ ઢીલી થતી લાગી અને તત્કાલ સુરક્ષાનો અભિવ લાગ્યો તેની વિદગતીતિ કઈપણ પ્રકારે જર્મનીના શક્તિશાળી થતું અટકાવવાની હતી આ માટે તેણે સામૂહિક સુરક્ષાના ભાગે પણ ઇટાલીની મિત્રાચારી મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

દ્વિતમ સામ્યવાદના ફેલાવાના ભયને લીધે લાકશાહી બ્રિટન અને ફ્રાંસ ઇટાલી, જર્મની અને જાપાન તરફ તુષ્ટિકરણની નીતિ અપનાવી સત્તાસમતુલ્યને નષ્ટ કરી જનું પરિણામ બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં પરિણમ્યું.

ચીન ઉપર જાપાનનું આક્રમણ

ચીનમાં આવેલ બનીજસપતિથી સમૃદ્ધ મયુરિયાના પ્રદેશ જાપાનને ખાતાના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે અનુકૂળ હતો. તેથી સૌથી પહેલા જાપાન દક્ષિણ મયુરિયા 'રેલવે કંપની' ની સ્થાપના કરી મયુરિયામાં રેલવે નાખવાની તૈયાર કરી આ પ્રદેશના વધારે લાભ મેળવવા જાપાન ૧૯૩૧, મયુરિયા પર આક્રમણ કરી તત્કાલ સમૂદ્રી કબજો મેળવ્યા ત્યારબાદ ચીનના અન્ય પ્રદેશો મેળવવા આક્રમક રમણ ભયાં ચીન દ્વારા રાષ્ટ્રસભામાં આ બાબત હરિવાદ થઈ પરંતુ રાષ્ટ્રસભા જાપાન સામે કોઈ શિસ્તાત્મક રમણ લઈ શક્યું નહિ.

આગળ જતા જાપાન મયુરિયામાં મયુકુઅ નામનું અલગ રાજ્ય બનાવી ત્યાં પૂતળા સરકાર ની સ્થાપના કરી ત રાજ્ય કે સરકારને માન્યતા પણ આપી અટલું જ નહિ તની સાથે અલગ સધિ પણ કરી ત્યાં ખેતનું લશ્કર તથા રાજકીય અને આર્થિક સલાહકાર રાખવાની માગણી કરી અને અન્ય સમયે પણ મેળવી લીધી.

ઈથોપિયા પર ઇટાલીનું આક્રમણ

પૂર્વ આફ્રિકામાં આવેલ ઇથોપિયા ઉપર ઇટાલીએ ૧૯૩૬માં આક્રમણ કરી પાતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવાના

પ્રધાન કર્યો પરંતુ ત્યારે હાસી પ્રજાને કરણો ઇટાલી સફળ થઈ સક્યું નહિ ત્યારબાદ (૧૯૪૭માં, કાયમી મિત્રતા અને અધ્યક્ષતા ની સધિ કરી છતાં ઇટાલી અહીં કંઈ છૂટ મળવી શક્યું નહિ ત્યાર જાપાન અને જર્મની પાસથી પ્રસ્તાવ મેળવી ઇટાલીએ બળના પ્રયોગ દ્વારા અત્ક્રમણના નિર્ણય કર્યો એક ઇટાલિયન સૈનિકને ઓકટાબર, ૧૯૪૬) હાવાન નિમિત્ત બનાવી તથા ઇથોપિયા પર અત્ક્રમણ કર્યું ત્યારે ઇથોપિયાના શાહ-હર્ષલ રાષ્ટ્રસભા કરિષાદ કરી રાષ્ટ્રસભા ઇટાલીને અત્ક્રમણકાર' જાહેર કર્યું છતાં રાષ્ટ્રસભાને કટલાક દેશોએ ઇટાલીને આર્થિક મદદ શરૂ રાખી છેવટે (૧૯૪૬) ઇટાલીના લશ્કર ઇથોપિયા ઉપર ઝડપી અત્ક્રમણ કર્યું ત્યારે ઇથોપિયાના શાહે નાસીને હાલેન્ડમાં આશરો લીધો છેવટે ઇટાલીએ ઇથોપિયા પર સંપૂર્ણ કબજો મેળવીને ત્યાં ઇટાલીના સ.પ્રાજ્યમાં ભળવી દીધું અને ઇટાલીના વડાન ઇથોપિયાના સમ્રટ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા.

વૈશ્વિક અનાયોમાં નાહી જર્મનીની ભૂમિકા

જર્મનીમાં સરમુખત્યાર હિટલર પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ અહીંની મુશ્કેલીમાં દૂર કરવા નાહી પસાની સ્થાપના કરી. બહુ જ થોડા સમયમાં આક્રમક મગલ ભરી જર્મનીના મુશ્કેલીમાંથી ઉગારી અનેક સિદ્ધિઓ મળવી, જર્મનીની પ્રજાનું જીવન પરિવર્તન કર્યું હિટલરે સત્તા પર આવતા જર્મનીમાં નાહી વિચારસરણી પ્રમાણ મુરોવીય સત્તા સ્થાપના સભવમાં પરિવર્તન કર્યું પાર્લેન્ડ સાથે મિત્રાચારી અને બિનઆક્રમણની દસ વર્ષની સધિ કરી જેથી પોલેન્ડ પરથી ફક્તનું રાજકીય પર્યસ્ત દૂર થયું નાહીવાદના વિચારને અટકાવવા રશિયાએ પેરિસની શાન્તિ સમજૂતીમાં જે ફેરફારની માગણી કરી હતી તે જતી કરી વસાઈની સધિ પ્રમાણ રાજકીય સંરહદા જ નહીં થઈ હતી તે બાબત ફાસન ટેકા આપ્યા આજ સુધી ઝંઝરલાવિયા, કુમાનિયા અને મુગસ્લાવિયા વચ્ચેની જ અક્તા હતી તે નબળી પડી અસ્ટ્રિયા અને હમરીન પાતાની સત્તા નીચે રાખવા માટે ઇટાલીના જર્મન વિદુદ્ધતા મોરચાને સમર્થન આપ્યું ફક્ત અને ઇટાલી નજીક આવે તો મુગસ્લાવિયાના કેટલાક પ્રદેશ પર ઇટાલીની સત્તા સ્થાપ્ય તત્તર ભયે મુગસ્લાવિયાએ ઇટાલી વિરુદ્ધમાં જર્મનીના ટેકા આપવાનું શરૂ કર્યું. હિટલર અને નાહી પ્રણયો બચવા (૧૯૩૬) સાવિયટ રશિયા અને ફાસ વચ્ચે તમજ સાવિયટ રશિયા, ફાસ અને ઝંઝરલાવિયા વચ્ચે રક્ષણાત્મક કરાર થયા અમ, સામ્યવાદ અને લોકશાહી વિચાર ધરાવતા રાષ્ટ્ર નાહી જર્મનીના ભય નજીક આવ્યા પરિણામે વિશ્વની મહાસત્તાઓના સંબંધમાં નવું સ્વરૂપ લીધું. પરંતુ બહુ જ યાજ સમયમાં આ સત્તા-સંબંધોનું નવું સ્વરૂપ નાહીની આક્રમક નીતિના કારણ નષ્ટ થયું.

'કોમિન્ટર્ન' .. વિરોધી કરાર

રશિયામાં કમિન્ટર્ન (૧૯૧૭) પહોંચી (૧૯૧૯) સુધીમાં રશિયામાં તથા સામ્યવાદી આંતરરાષ્ટ્રીય મસા કોમિન્ટર્ન' કામદાર પસનું આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન સ્થાપ્યું. તનું બેધ રશિયામાં સામ્યવાદનું રક્ષણ કરવું અને વિશ્વમાં સામ્યવાદી વિચારસરણીનો પ્રચાર પ્રસાર કરવાનું હતું.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી વિશ્વ સામ્યવાદી અને લોકશાહી અવી બે રરસ્પર વિરોધી વિચારસરણીમાં વહચાઈ ગઈ ત્યારે લોકશાહી દેશોએ આ કોમિન્ટર્નની પ્રવૃત્તિનું અટકાવવા માટે વિશ્વમાં સામ્યવાદના ફલાવાને રાકવા ક તેની સ્થા રક્ષણ મેળવવા તત્તર વિરોધમાં કરાર કર્યો જમ. અમેરિકાની પ્રસ્તાથી ઉગર અટલાન્ટિકના કિનારાના પ્રદેશોનું સમઠન (૧૯૪૯, - 'નાટો' (NATO) દક્ષિણ પૂર્વના એરિયાના દેશોના રક્ષણ માટે સીઆટો (SEATO) ૧૯૫૪ ત્યારબાદ ઇંગ્લેન્ડ, આરબ સધ અને અમેરિકાએ કન્દીય કરારના સન્ટો (CENTO) ની સ્થાપ કરી જાક બાના પરિણામે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ વધાર તથા બની અને ગત કરારમાં નહીં જોડાયેલા રાષ્ટ્રો બિનસલામતી અનુભવવા લાગ્યા.

મ્યુનિચ કરાર

ઉમ્મવાદી અને સત્તાપ્રાપ્તવાદી વૃત્તિ ધરાવનાર હિટલરે સમગ્ર વિશ્વ પર જર્મન પ્રજાનું આધિપત્ય જમાવવા ઇચ્છતા હતો તથી જર્મનીમાં તફ વિદ્યુળ જમન રાષ્ટ્રના સર્જન માટે ઉગ્ર અત્ક્રમક નીતિ અપનાવી જર્મનીના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ઝંઝરલાવિયામાં સુન્ટનલન્ડ નામનો પ્રદેશ ખૂબ ઉપયોગી હતો તમજ અહીં જર્મન વસતીનું પ્રમાણ પસ વધારે હતું તેથી હિટલરે આ પ્રદેશ ઉપર પોતાનો દાવો રજૂ કર્યો તેથી બ્રિટનના વડાપ્રધાન ચેમ્બરલેન્ડ અને ફ સના

વડાપ્રધાન હેલેદિયર, હિટલર અને મુસોલિનીને યુનિય (જર્મન શહેર) ખાતે મળ્યા ત્યાં હિટલરે ન્યૂટનલેન્ડ પર પોતાના દાવા કરી કટલીક શરત મૂકી જે બ્રિટન અને ફ્રાંસના વડાપ્રધાન ઝકાર્લોવિચની સમીતિ વગર જ સ્વીકારી લીધાં. આ સમજૂતીને યુનિય કરાર નરીક અભાવવામાં આવે છે આ સમજૂતીને પરિણામે હિટલરે જર્મન વસ્તીવાળા ઝંક પ્રદેશના સંપૂર્ણ કબજો મળ્યા પરિણામ ઝકાર્લોવિચનું કાર્યક્ષમ જાતનું સંબંધ વિરુદ્ધ વગર પતન થયું.

યુનિય સમજૂતીના પરિણામ ફ્રાંસ અને ઇંગ્લેન્ડની સરમુખત્યારશાહી માનસ ફેલાવતી સત્તા સમતી નબળાઈમાં જાહેર થઈ અને હિટલરની સામ્રાજ્યવાદી, સરમુખત્યારશાહીને વશજ મળ્યું, બહુ જ નજીકના ભવિષ્યમાં તેની આ જોડકામીતરી સામ્રાજ્યવાદી નીતિને સમગ્ર વિશ્વને બીજા વિશ્વયુદ્ધનું મુદ્દમદાન બનાવી દીધું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપનાના હેતુમાં કયા હતા ?
- (2) ઠાસીવાદની વિચારસરણીની વિશેષતા જણાવો.
- (3) નાઝીવાદના ઉદયના કારણ કયા હતા ?
- (4) વિશ્વસત્તા તરીકે જાપાનનો ઉદય કઈ રીતે થયો ?
- (5) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં અતે અફ્રિકન રાષ્ટ્રોમાં કયા પરિવર્તનો આવ્યા ?

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) રાષ્ટ્રસંઘ કયા કયા સામાજિક સુધારા કર્યા ?
- (2) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ ઇંગ્લેન્ડમાં આવેલ પરિવર્તનો ટૂંકમાં લખો.
- (3) ન્યૂટનલેન્ડની નીતિ કોણે શા માટે અમલમાં મૂકી ?
- (4) તુષ્ટિકરણની નીતિ અટલે શું ?
- (5) કોમિન્ટર્નનું મુખ્ય ધ્યેય શું હતું ?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ સાધી ઉત્તર આપો :

- (1) રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના કયારે થઈ ?

(અ) 1820	(બ) 1920	(ક) 1939	(દ) 1945
----------	----------	----------	----------
- (2) હિટલરે જેલવાસ દરમિયાન કયું પુસ્તક લખ્યું ?

(અ) મારું ધ્યેય	(બ) મારો દેશ	(ક) મારો સ્વર્ગ	(દ) મારું સ્વામી
-----------------	--------------	-----------------	------------------
- (3) સોવિયત સામ્યવાદી પ્રજાસત્તાક સંઘનું ટૂંકું રૂપ કયું હતું.

(અ) યુ.એસ.એસ.એ.	(બ) યુ.એસ.એસ.પી.એસ.
(ક) યુ.એસ.એ.આર.	(દ) યુ.એસ.એસ.એ.આર.
- 4 દક્ષિણ મયુરિયા રેલવે કંપની ની સ્થાપના કરનાર રાષ્ટ્રનું નામ આપો.

(અ) જાપાન	(બ) જર્મની	(ક) ચીન	(દ) ઝેકોસ્લાવિયા
-----------	------------	---------	------------------
- (5) સરમુખત્યારશાહી સામે ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસની નબળાઈ કયા કરારથી છતી થઈ ?

(અ) વર્સેલ્સની સંધિ	(બ) યુનિય કરાર
(ક) વાસો કરાર	(દ) સિમલા કરાર

માનવજાતિના ઇતિહાસમાં સૌથી વધુ વિનાશક અને લાલિયાળ એવા મહાયુદ્ધના પ્રારંભ હિટલરની નાઝી સેનાએ પાલેના પર આક્રમણ કરીને કર્યો ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ આક્રમણ કરતાં 1939 સપ્ટેમ્બર, 1939 દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત થઈ આ યુદ્ધની શરૂઆત તો પરિસ શાંતિસંમેલનના પ્રારંભથી જ થઈ ચૂકી હતી આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ જાળવવા સ્થપાયેલો રાષ્ટ્રસંઘ પણ આ મહાસત્તાઓના લશ્કરવાદની દોડમાંથી ચેકી શક્યા નહીં '૩૨ રાષ્ટ્રવાદ સામ્રાજ્યવાદન વિકસાવ્યા સામ્રાજ્યવાદ લશ્કરવાદન ઉત્તેજિત કર્યો તમાથી અને આઠવાગનું વિશ્વ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમાં હામાયુ આ મહાયુદ્ધના ઉદ્ભવ-વિકાસ માટે જવાબદાર પરિબળોની ચર્ચા અત્ર કરીએ

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનાં કારણો

વર્સેલ્સની સંધિ (1919) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અત પેરિસ શાંતિ સંમેલનમાં પરાજિત જર્મની પર મિત્ર રાષ્ટ્રોએ કટલીક કાંક શરતો મૂકી આ શરતોને વર્સેલ્સની સંધિ તરીકે આજખવામાં આવે છ આ સંધિ અનુસાર જર્મનીના કટલાક પ્રદેશ ફ્રાન્સ પાણી લીધા જર્મનીની જવાબદારી સમાન રહાઈને નહીં આંતરરાષ્ટ્રીય જળવ્યવસ્થા માટે ખુલ્લી મૂકી જર્મનીનું કરજિયાતરજ નિરાશીકરણ કરવામાં આવ્યું આવી આકરી અને રાષ્ટ્રીય અપમાન સમી જામવાઈએને લીધે જર્મની શરમજનક સ્થિતિમાં મુકાયુ હિટલર જર્મનીની પ્રજાનું માન પરત મળવવા આવી શરતોના વિરોધ કરીને તને ફગાવી દેવા હાકલ કરી ઇટાલી જાપાન વગેરે દેશોએ પણ આ સંધિના અસ્વીકાર કરી વિરોધ કર્યો તથી આ રાષ્ટ્રો હવ બદલાની ભાવના અને સામ્રાજ્યવાદી મનઃકસાથી પીડાવા લાગ્યા જમાથી દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનો પ્રારંભ થયા

યુરોપનાં રાષ્ટ્રોની જુથબંધીઓ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ વિશ્વશાંતિની જાળવણી માટે રાષ્ટ્રસંઘની રચના કરવામાં આવી હતી તેમ છતાં પણ યુરોપમાં રાષ્ટ્રોમાં પરસ્પરના અવિશ્વાસ અને ત્યાગ આછા થવા ન હતા આથી જ તો જર્મની, ઇટાલી એક સ્લોવકિયા, યુગોસ્લાવિયા વગેરે દેશોએ જુદા જુદા દેશોનું નિર્માણ કરતાં ને જુથબંધીમાં વહેંચાઈ ગયા તેથી બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં વાદળો ધેરાયા

સશસ્ત્રીકરણની દોટ પરસ્પર સહકાર અને નિ શસ્ત્રીકરણની વાત કરતાં રાષ્ટ્રસંઘ નિષ્ફળ જતા અશાંતિ, ગમ, અવિશ્વાસ અને સશસ્ત્રીકરણ વધ્યા મુસોલિની અને હિટલર બન્ને ઝડપથી સશસ્ત્રજજ થઈ રહ્યા હતા તની સાથે ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ અને અન્ય રાષ્ટ્રોના પતાની સલામતી માટે સશસ્ત્રજજ થયા સિવાય છૂટક ન હતા એશિયામાં જાપાન પણ આવું જ કરી રહ્યું હતું છલ છલ ઇંગ્લેન્ડ પણ સશસ્ત્રીકરણની દાડમાં ફૂંદી પડ્યું જેણે આ મહાયુદ્ધનો આરંભ કર્યો

ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ :

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી કેટલાક રાષ્ટ્રોમાં ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદનો વિકાસ થયા તેમાં મુખ્યત્વે પરાજિત જર્મની, અસતુષ્ટ ઇટાલી અને મહત્ત્વક લી જાપાનનો સમાવેશ થયા હતા આ રાષ્ટ્ર કોઈપણ ભાગે પોતાના રાષ્ટ્રને મહાન બતાવવા હચ્છતા હતા તે રાષ્ટ્રોના શાસકો પતાપતાની પ્રજામાં રાષ્ટ્રવાદની ભાવના ઉશ્કેરી તને ઝૂનની સ્વરૂપ આપ્યું પરિણામે આ યુદ્ધ અનિવાર્ય બની જવા પામ્યું

રાષ્ટ્રસંઘની અવગણના વિશ્વશાંતિ માટે સ્થપાયેલ રાષ્ટ્રસંઘની સાથે રહેતા બળવાન રાષ્ટ્રો વિશ્વમાં શાંતિ સલામતીની માત્ર વાતો જ કરતા જાણને ચીનના મયુરિય પર આક્રમણ કર્યું (1931) ચીને રાષ્ટ્રસંઘના દર બબડાવ્યા તનુ કોઈ સમાધાન થયું નહીં ઇટાલીના મુસોલિનીએ પણ અભિસિનિયા પર કબજો કર્યો અને રાષ્ટ્રસંઘના સભ્યવદનો ત્યાગ કર્યો આથી વિશ્વયુદ્ધ મદતને માર્ગ મોકલે થતા ગયો

હિટલરની સામ્રાજ્યવાદી મહત્ત્વાકાંક્ષા :

હિટલર જર્મનીને યુરોપનું મહાન અને શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર બનાવવા માગતો હતા હિટલરે જાપાન રશિયા, ઇટાલી સાથે સંધિ કરીને પતાની સામ્રાજ્યવાદી નીતિને આક્રમક બનાવી

ઓસ્ટ્રિયા પર કબજો :

હિટલરની સામ્રાજ્યવાદી નીતિનું પહેલું શિકાર ઓસ્ટ્રિયા બનતા હિટલર પોતાની સેના સાથે વિધન, સુવી પહોંચ્યા. ઘણા જ સમયમાં ઓસ્ટ્રિયામાં જનમત લેવામાં તેના આધારે ઓસ્ટ્રિયાને જર્મની સાથે જોડવી દેવામાં આવ્યું (1938)

ઝેકોસ્લોવેકિયા પર કબજો :

ઝેકોસ્લોવેકિયામાં 12 લાખ જટલા જર્મન લોકો વસતા હતાથી તેનું એક શહેર સુડેનલેન્ડ જર્મનીમાં મેળવવાનું જાહેર કર્યું. ત્યાંની સરકારે તેનો વિરોધ કર્યો જર્મનીએ સખત પગલા લીધા મ્યુનિચ સંમેલનના દરમિયાન પછી બાજા દિવસ અટકે ક 1 જા. આદુટાબર, 1938 જર્મન સેનાએ ઝેકોસ્લોવેકિયા પ્રવેશ કર્યો સાથે હંગેરીએ રૂમનિયાના કબજો લીધા ફરીવાર હિટલરે ઝેકોસ્લોવેકિયા પર કબજો કરી તેના સ્વતંત્ર્યના અંત આણતા આ યુદ્ધ થવા માંડ્યું.

લિથુઆનિયાના મેમલ બંદર પર કબજો :

હિટલરની નજર મેમલ બંદર પર પડીથી જ હતી મેમલ બંદરના કબજો થયા ત. પુરુષના કેટલાક પ્રદેશ પર પાતાની નજર રહે તેથી જ આ બંદર પર તેણે કબજો કર્યો આ સમયે જ હિટલરના મિત્ર મુસોલિનીએ આલ્બેનિયા પર કબજો જમાવી લીધો (1939).

જર્મનીનું પોલેન્ડ પર આક્રમણ અને વિશ્વયુદ્ધનો પ્રારંભ

હિટલરે આધ્યાત્મપૂર્વક આગળ વધતા ઓસ્ટ્રિયા ઝેકોસ્લોવેકિયા અને મેમલ બંદરના કબજો લીધા ત પછી તેનો પગ પાલેન્ડ પર પણ પડ્યો તેણે પાલેન્ડના પ્રદેશો સાથે જોડતી પટ્ટીને ઝાંઝાવવાનું કારણ બનાવી તેના ઉપર પોતાનો અધિકાર દર્શાવ્યો હિટલરે પોલેન્ડ સાથે વાટઘાટો કરવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેમાં સફળતા ન મળતા તત્કાલ પાલેન્ડ પર આક્રમણ કર્યું 1 જા સપ્ટેમ્બર, 1939 યુદ્ધની શરૂઆત થતા જર્મન સેનાઓએ પાલેન્ડના ઘર, ઘાટમા પાલેન્ડના કિલ્લાઓ રેલવે કારખાના અને લશ્કરી મથકો ઉપર બોમ્બવર્ષા કરવા માંડી રશિયાએ પણ પૂર્વ પાલેન્ડમાં પાતાનું લશ્કર ઉતારી કબજો મથવ્યો. આ પાલેન્ડના પાટનગર વૉર્સોનું પાતન થતા તેનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું.

રશિયાને બેલ્ટિક રાજ્યો પર અંકુશ

રશિયાએ પાલેન્ડના પ્રદેશ મળવી પશ્ચિમ સરહદે લિટવિયા, લિથુઆનિયા તથા કિન્લીન્ડ પાસથી તેમના હવાઈમથકોના કબજો લવા માટેના કિન્લીન્ડ તેના વિરોધ કરતા રશિયાએ તેના પર આક્રમણ કર્યું. થાડીને કિન્લીન્ડે કેટલાક સૈનિક અને હવાઈમથકો રશિયાને સોંપી દીધા.

નાર્વે તથા ડેનમાર્ક પર જર્મનીનો કબજો

ઇંગ્લેન્ડ જર્મની વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કરતા જ ફ્રાન્સની કિનાર નીમા તથા મેજોનોટ રેખાના રક્ષણ માટે બ્રિટિશ લશ્કરી ટ્રુકડીઓ પાકવી જર્મનીએ નાર્વેમાંથી પ્રાપ્ત થતા શસ્ત્રસામગ્રી કાચુ લાખડ ન મળતા ડેનમાર્ક પર આક્રમણ કર્યું અને એક જ દિવસમાં તેનો વિજય મેળવ્યો. નાર્વેએ બ મહિના બાદ ફરજાબતિ સ્વીકારી (1940)

ફાન્સ પર જર્મનીનો કબજો (ફાન્સનું પાતન)

હિટલર ફાન્સ તરફ પાતાનું ધ્યાન કન્દિત કર્યું. ફાન્સ જર્મની તરફની પાતાની સીમા પર કિલ્લાઓ હાલમાં બનાવી હતી પરંતુ બલિષ્ઠતમ તરફની સરહદ અરક્ષિત હતી બલિષ્ઠતમ હાથમાં આવતા જ ત્યાં થઈને જમતસન ફાન્સમાં પ્રવેશી ફાન્સનાના સામના કર્યો પરંતુ અંકાશમાંથી મળત થતી બોમ્બવર્ષા અને જર્મન-ટેન્કના ફાન્સનાના હવાઈ મુસોલિનીએ પણ ફાન્સ પર આક્રમણ કર્યું. આ જર્મનીએ પેરિસના કબજો લીધા (1940, જર્મનીએ નવી સરકારની રચના કરી જ ખૂતબા સરકારે પુરવાર થઈ ત્યારબાદ જનરલ દ'ગાલની નેતામીરી નીચે આઝાદ ફાન્સ સરકારની સ્થાપના થઈ જેણે જર્મની સામ લડત ચાલુ રાખી.

વિશ્વયુદ્ધની વ્યાપકતા

જર્મનીએ યુરોપના મોટાભાગના પ્રદેશ પર પોતાનો કબજો કરી લીધો. તમામ મિત્ર મુસોલિનીએ પણ આફ્રિકાના પશ્ચિમ પ્રદેશોના કબજો લીધાં. જર્મનીની એક પણ હાર ન થતાં તમે આત્મવિશ્વાસ વધતાં જતાં હતાં. જર્મનીએ નાર્વેથી માંડીને સ્પેન સુધીના યુરોપના સમુદ્રકિનારા તમામ હાથમાં લઈ પશ્ચિમ અને મધ્ય યુરોપનાં સાધનસંપત્તિ પર તમામ કબજો સ્થાપ્યા તમામ યોગ્ય ફક્ત ઇંગ્લેન્ડ અંગે ઊભું હતું. સમગ્ર યુરોપના સ્વામી બનવા માંગતા હતા. ધીરે ધીરે હિટલરે હવાઈમાર્ગે બ્રિટેન પર અક્રમણ કર્યું જન બ્રિટેનની લડાઈ તરીકે આજનાંવાત્તા આવે છે પણ મહિના સુધી જર્મન વિમાનોએ ઇંગ્લેન્ડની ભૂમિ પર બોમ્બવર્ષા કરી. ઇંગ્લેન્ડનો વાહન, ડિયોનો અને તોપાનો કેન્દ્રોને તારી નાખ્યા હતાં પણ ઇંગ્લેન્ડ અજબ રહ્યું અને જર્મનીનો વિજય શક્ય બન્યા નહીં ધરી રાજધાનીનાં હિટલરે ભૂમધ્ય તેમજ રશિયાનોએ બાહ્ય પ્રદેશમાં યોગ્યસારો કર્યો અને હમેરી રુમનિયા ધરી રાષ્ટ્રના જૂથમાં સામેલ થયા.

યુદ્ધમાં મિત્રરાષ્ટ્રોને અમેરિકાની મદદ

વિશ્વયુદ્ધ જાહેર થયું ત્યારે અમેરિકન પ્રજાએ તમામ તટસ્થ રહવાનું પસંદ કર્યું. અમેરિકન પ્રમુખ એફ ડી રૂઝવેલ્ટે ઇંગ્લેન્ડ તથા બ્રિટિશ રાષ્ટ્રો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હોવા છતાં તમને મદદ કરી શકતા ન હતા. જર્મનીએ ઇંગ્લેન્ડ પર અક્રમણ કરતાની સાથે જ ધરી રાષ્ટ્રની સામ્યસાધના વધવા લાગી અમેરિકાની ઇંગ્લેન્ડ પ્રત્યે ભાસ સહાનુભૂતિ હતી તેથી તે ઇંગ્લેન્ડ અને મિત્રરાષ્ટ્રોને શસ્ત્રસામગ્રી તથા અનાજ મોકલાવતું. અમેરિકન પ્રમુખ અને ઇંગ્લેન્ડના વડા વચ્ચે આટલાન્ટિક મહાસાગરમાં એક યુદ્ધજહાજ રમ્યા મિલનને અને એક ખતપત્ર ઘડી કાઢ્યો. તે આટલાન્ટિક ખતપત્ર તરીકે ઇસ ૧૯૪૧ ઇંગ્લેન્ડને અમેરિકાની મદદ માંગતા તંદા મજબૂત થઈને જર્મનીની સેનાનો જોરદાર મુકાબલો કર્યો.

હિટલરનું રશિયા પરનું આક્રમણ

ઇંગ્લેન્ડની સેનાએ જર્મન આક્રમણકારોને નિષ્ફળ બનાવતા હિટલરે બીજો દાવ અજમાવ્યો. તેણે ઈરાન, ઈરાક પર આક્રમણ કરવા માટે રશિયાને લલચાવ્યું. રશિયા હિટલરને વચ્ચે રહીને યુદ્ધમાં સામેલ થયું ન હતું. રશિયાને યુદ્ધમાં સક્રિય ભાગ લેતું કરવા હિટલરે ઈરાન થઈને આરબ સુધી પ્રદેશ વિસ્તાર કરવાની શક્યતાઓ રશિયા સામે મૂકી. રશિયાએ તે સ્વીકાર્યું નહીં અને હિટલર અને રશિયાની વચ્ચે ખટરોળ ઊભી થવા હવે જર્મનીને રશિયા પર કબજો જમાવવાનાં હજારો જામી તથા સમગ્ર યુરોપ પર સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકે. તેવું વિચારી જર્મનસેનાએ રશિયા પર આક્રમણ કર્યું (૧૯૪૧, ૨૨ જૂન) જર્મનસેના રશિયાના કેટલાક ભાગો પર શત્રુઆત્મક આગળ વધી પરંતુ દૂર સમયમાં જ જર્મનસેનાઓ રશિયાના સુધી હારતા જર્મનીની પીછાહટ થતી ગઈ (૧૯૪૨)

યુદ્ધમાં યુ.એસ.એ.નો પ્રવેશ

યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારથી જ અમેરિકન સરકાર અને મિત્ર દેશોના સરકારો પર જાપાન આક્રમણ કરી તે પ્રદેશ પ્રાપ્ત કર્યા હતા જાપાન મહાન્યાકાશી રાજ્ય હતું. જાપાન ૧૯૩૧ મંચુરિયા પર આક્રમણ કરી તેના પરચા આપ્યા હતા. જાપાન આ યુદ્ધમાં ત્યાં લઈને અશિયાના અને પશ્ચિમ મહાસાગર વિસ્તારના કેટલાક પ્રદેશો કબજે કર્યા હતા. જાપાનના યુદ્ધમાં અગળ વધવા આટલું અમેરિકા એક જ જગ્યા હતું આથી ૧૯૪૧ અમેરિકાના નૌકામથક અને હવાઈ ટાપુ પર્લ હાર્બર પર બોમ્બમારો કર્યો ૭ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૧, જ્યાં અમેરિકાના ૨૦૦૦ કરતા પણ વધારે અકસરો તથા સૈનિકો અને અનેક નાના-મોટા યુદ્ધજહાજો નાશ પામ્યા. આથી અમેરિકાએ જાપાન સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ઇંગ્લેન્ડ, નધરલેન્ડ, આસ્ટ્રિયા, ન્યૂઝીલેન્ડ, કેનડાએ પણ જાપાન સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. સામે પણ જાપાનના મિત્ર જર્મની હિટલર અને રુમનિયા વગરના અમેરિકા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું.

યુદ્ધનો બીજો તબક્કો અને મિત્ર રાષ્ટ્રોના વિજયની શરૂઆત

અમેરિકા યુદ્ધમાં દાખલ થઈ મિત્ર રાષ્ટ્રોની તરફેણમાં યુદ્ધ જાહેર કરી શસ્ત્રાત્મક ઝડપી ઉત્પાદન શરૂ કર્યું. મિત્ર રાષ્ટ્રોને અમેરિકાની મદદ મળતા ઊભર આફ્રિકામાં વિજય પ્રાપ્ત થતા (૧૯૪૩) ઊભર આફ્રિકામાંથી

જર્મની અને ઇટાલીની સેનાને હટાવીને ઇજિપ્તમાંથી હાકી કઢવા મિત્ર રાષ્ટ્રોની આ સેનાએ સિસલી પણ કબજે કર્યું (1943)

ઇટાલીની શરણાગતિ અને મુસોલિનીનું પતન

ઇટાલીની પ્રજાએ પાત્તન પરના મિત્રરાષ્ટ્રોના આક્રમણના ભયને અનુભવ્યો. કારણ કે સિસલીથી ઇટાલી અંક જ ૬૬મ દૂર હતું. 24મી જુલાઈએ ઇટાલીના રાજધાની વિક્ટરિયાને સત્તાના સૂત્ર સંભાળવાનાં પ્રજાએ વિનંતી કરી. રાજાએ સત્તાના સૂત્ર સંભાળી મુસોલિનીને ૮૬ કર્પા અને ફેસિસ્ટ પક્ષના મંત્રીમંડલને જાહેર કર્યો. મિત્રરાષ્ટ્રોની સત્તા ઇટાલીમાં ઊભી રહી (1943). ઇટાલીની સરકારે તબી સમ બિનશરતી શરણાગતિ સ્વીકારી અને મિત્રસેનાએ નબલસ કબજે કરી એમ કબજે કરતા ઇટાલી પરનો તેમનો સંપૂર્ણ વિજય થયો. જૂન, 1944).

રશિયામાં જર્મનીનો પરાજય

જર્મનીની એ જ દશા રશિયન મોરચે થઈ છેલ્લા કટલાક સમયથી લગભગ સાડાગ્રસ્ત થયો. જર્મનો સ્ટાલીન ગાઈ કબજે કરવા તત્તતોડ મહેનત કરી રહ્યા હતા. પરંતુ રશિયનો તેમને મચક આપતા ન હતા બીજી બાજુ મિત્ર રાષ્ટ્રોના ઓમ્બર વિમાનો જર્મની પર સતત બમ્બમારો ચલાવી રહ્યા હતા. આથી જર્મનીની પણ રક્ષા કરવાની હતી તેથી જર્મના હવ રશિયામાં હારી રહ્યા હતા. રશિયનસેનાએ જર્મનસેનાને હટાવી ફેબ્રુઆરી, 1945 અને રશિયનસેના પાલનડ પહોંચી રશિયનસેના પાલનડ પહોંચે ત પૂર્વે જ પોલન્ડવાસીઆએ જર્મનીની ધૂસરી ફગાવી દીધી.

ઉત્તર અફ્રિકા ઇટાલીમાં જર્મનસેના સામે મિત્ર રાષ્ટ્રોનો વિજય થવાથી હવે કાન્સમાંથી પણ જર્મનસેનાને દૂર કરવાનો સમય પાડી ગયો હતો. મિત્ર રાષ્ટ્રોએ ઇંગ્લિસ ખાડીમાં ખેતાનું લશ્કર ઉતારી કાન્સને મદદ પૂરી પાડી. જર્મની પર મિત્રસેનાનું આક્રમણ અને હિટલરનો પરાજય

જર્મન આધિપત્યમાંથી કાન્સને મૂકતા કપા પછી મિત્રસેનાએ બેલ્જિયમ, લક્ઝમ્બર્ગ અને હોલન્ડમાંથી જર્મનસેનાને હાકી કાઢી (1944) હિટલરે મિત્રસેનાને રોકવા એકલા લડતા પર તેણે કલકત્તા 500 માર્ચલની ઝડપથી છૂટતા બે હજાર જેટલા બમ્બ ફેંક્યા હતા. હોલ્સ માર્ચલની ડિવાઈથી કેંકો શકાય તેવા રોકેટ પણ તમા હોલન્ડ પર છોડ્યા હતા. હિટલર વધારે ભયંકર શસ્ત્રો નેવાર કરાવી રહ્યા હતા. પરંતુ મિત્રસેનાએ જર્મનીની સીમાએ પહોંચી ચારપ બાજુથી બર્લિનને ઘેરી તો કબજે કર્યું (મ 1945) હિટલર પત્તાની પ્રથમી ઈવા બ્રાઉન સાથે નાસી ગયા. અત તાજે અત્મહત્યા કરી 1945, અન્ય નાઝી નેતાઓની પણ પંદરકડ કરવામાં આવી આમ યુદ્ધપત મોરચે આ મહાન યુદ્ધનો અંત આવ્યો. (8મે, 1945,

જાપાનનો કરુણ પરાજય અને યુદ્ધની પૂર્ણાહુતિ

પૂર્વમાં માન્ય તરફ મિત્રસેનાએ પાતાનું આત કન્નિત કર્યું. ભારતની સરહદ પરના મણિપુર, કોહિમા, ઇમ્ફલ અને અગ્નિ-અશિષાના દેશ, કિલિખાઈન્સ, બર્મા, ઇન્ડોનેશિયા વગર મિત્રરાષ્ટ્રોની સેનાઓએ જાપાન પાસેથી કબજે કર્યા. મિત્ર રાષ્ટ્રોએ જાપાનને ધુલ બધ કરવા છેલ્લી અપીલ કરી અને જાપાનની તળભૂમિ પર રાજ ઓમ્બવર્ષ થવા લાગી જાપાને અપીલના કોઈ જવાબ ન આપ્યો. મિત્રરાષ્ટ્રોએ આખરી પગલું ભર્યું અને જાપાનના નગર હિરોશીમા પર અમેરિકન વિમાને અણુબોમ્બ ફેંક્યો (6 ઓગસ્ટ, 1945). થોડી જ સેકન્ડામાં વિનાશ વેરાઈ ગયો. આ બોમ્બથી લગભગ 75 હજાર લોકો મૃત્યુ પામ્યા. લાખો માણસો રોગનો ભોગ બન્યા. જાપાનમાં લાખો ધંધિકારી વિમાન દારૂ ફેંકવામાં આવતી હતી તેમાં મિત્રરાષ્ટ્રો દારૂ જાપાનની પ્રજાને અણુબોમ્બની ભયંકર વિનાશક શક્તિનો વિગળવાર ખાલ આપવામાં આવતો હતો જાપાનની સરકારને ફરી શરણે આવવાની અપીલ કરી છતાં જાપાની સરકાર નમી નહીં તેથી બીજા અણુબોમ્બ જાપાનના

હિરોશીમા પર અમેરિકન વિમાને અણુબોમ્બ ફેંક્યા

નાગાસાકી શહેરમાં ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૫ નાગાસાકી શહેરનો પૂર્ણ નાશ થયો. ૫૦ હજાર માણસો તત્કાલ મૃત્યુ પામ્યા. તથા જાપાની સરકાર શરણાગતિ સ્વીકારી ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૫,

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામો

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામે અપાર જાનહાનિ થઈ. ૨૨૦ લાખ લોકો આ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા અને ૧૪૦ લાખ માણસો ધાયેલ થયા. પુરુષ અને વિશ્વના અર્થતંત્રના ભાર ફટકા પડ્યા. માલ-મિલકતના માટે નુકસાન થયું. દરક હથેલી ચલાવવી નાણાની કિંમત થઈ. ભાવો વધ્યા. જીવનધારણા નીચું ગયું. દેશની સરકારે અકરે કરવરા નાખ્યા. ઘણા દેશોમાં અનાજનું ફેરનિગ કરવું પડ્યું સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (U.N.) ની સ્થાપના થઈ ચીનમાં સત્તાવાદી સરકારની સ્થાપના થઈ અફ્રિકા અને એશિયાના કેટલાક દેશો સ્વતંત્ર થયા. મહાસત્તાઓના સ્થાનમાં પરિવર્તન આવ્યું. રશિયે જૂથમાં સ્થપાઈ જતા ઠગ પુલની શરૂઆત થઈ

સંયુક્ત રાષ્ટ્રો (U.N.) પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ કરતા બીજું વિશ્વયુદ્ધ વધારે ભયંકર સાબિત થયું આ યુદ્ધથી વિશ્વની જનતા ત્રાસી ઊઠી. ફરી એક વખત વિશ્વના સારા સમજી રાજપુરુષોએ યુદ્ધને કાયમ માટે બંધ કરવા વિચારણા શરૂ કરી અમેરિકન રાષ્ટ્રપતિ એક ડી રૂઝવેલ્ટ વિશ્વશાંતિ સ્થાપવાના પ્રયત્ન કર્યા દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધના સમયે જ તેમણે આશય જરૂરી અવરોધો ચાર સ્વતંત્રતાઓ ધાવણ કરી જ્યાં વિચારસ્વતંત્રતા અને વાણીસ્વતંત્રતા વર્મસ્વતંત્રતા, જરૂરિયાતમાથી મુક્તિ અને ભયમાથી મુક્તિ મુખ્ય છે એક ડી રૂઝવેલ્ટે બીજું પગલું આંતરરાષ્ટ્રીય ખેતપત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું તે શાંતિમંત્રણા માટે ઘણું અગત્યનું હતું. યુરોપના રાષ્ટ્રો પણ આમાં જોડાતા આ વિશ્વસંસ્થાની સ્થાપના થઈ.

રશિયા, અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ અને ચીનના વિદેશ પ્રધાનો, મોસ્કોમાં એકઠા થયા (૧૯૪૩). વિશ્વ માટે વહલ્યામાં વહલ્યા નક એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાની જરૂર છે તવી જાહેરાત કરી આ સંસ્થાના પાયામાં બધા શાંતિશાંતક દેશોના સર્વભૌમત્વ અને સમાનતાના સિદ્ધાંત રહેલા જાઈએ. વિશ્વના બધા જ રાષ્ટ્રો નાના હોય કે મોટા આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતી જાળવવા એકઠા મળી શકે આ સમગ્ર વટનાન અને અમેરિકાના ડાન્વર્ટન ઓફિસ (વોશિંગ્ટન) માં ૨૦ રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓનું એક સમલન થયું જુલાઈ ૧૯૪૫, આ સંસ્થા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાભંજન અકતું કર્યું. પુનઃસંસ્થાપના માટે આંતરરાષ્ટ્રીય બેંકની સ્થાપના વગેરે માટે વિચારણા કરી સંનકાન્સિસકો પરિષદમાં વિશ્વસંસ્થાનું ખતપત્ર બહી કાઢવામાં આવ્યું ૧૯૪૫, અને હાજર રહેલા ૫૦ જેટલા રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓએ પાતપાતની સરકાર તથા પાસસભા પાસે મજબૂત કરવા મૂક્યું. આમ 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો (U.N.)' નામની સંસ્થાનો જન્મ થયો (૨૪ ઓક્ટોબર ૧૯૪૫) તે સમયે ૬ રાષ્ટ્રો તમા સભ્ય બન્યા. આજ તની સભ્યસભ્ય ચાર ગણી છે આ સંસ્થા આજ 'યુનાઈટેડ નેશન્સ' (U.N.) તરીકે ઓળખાય છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના હેતુઓ

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના હેતુઓમાં આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતીની સ્થાપના કરવી વિશ્વના રાષ્ટ્રો વચ્ચે મૈત્રીભર્યા સબધો સ્થાપિત થાય અને જાળવઈ રહે તવા પગલા લવા વિશ્વની પ્રજાઓ પરસ્પરના ભવહારમાં આર્થિક સામાજિક, સાંસ્કૃતિક લેન્ડ સહકારથી કાર્ય કરે, માનવ-અધિકારના માન આપે માનવીની મુળશૂલ સ્વતંત્રતાઓનું બધા જ રક્ષણ કરે તવા વત્તાવરણનું સર્જન કરવું શાંતિ, સલામતી, મૈત્રી અને સહકારનું વાતાવરણ ઊભું કરી વિશ્વમાં એકતા સ્થાપવી

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનાં અંગો

સામાન્ય સભા - સામાન્ય સભા બધા જ રાષ્ટ્રોના સભ્યોના પ્રતિનિધિઓની બનેલી છે તેમાં દરેક રાષ્ટ્ર વધુમાં વધુ પાંચ પ્રતિનિધિ મોકલી શકે ખતદાનમાં એક જ મત ગણાય તમા પ્રમુખની ચૂંટણી દર વર્ષે થાય છે

સલામતી સમિતિ - આ સૌથી મહત્વનું અંગ મહાવત્તામાં આવે છે તેમાં કુલ ૫ સભ્યોમાં પાંચ કાયમી અને હસ બિનકાયમી છે તેમને સામાન્ય સભા બે વર્ષે મળે ચૂટી કાઢે છે

મહામંત્રી અને સચિવાલય - સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના મહામંત્રીની નિમજૂક સલામતી સમિતિની ભલામણથી સામાન્ય સભા ચૂંટણી દ્વારા પાંચ વર્ષ માટે કરે છે

આંતરરાષ્ટ્રીય અદાલત - આ અગમ્ય તેના પુરોગામી રાષ્ટ્રસંઘ' સમયની અદાલતનું જ મળબું લેવામાં આવ્યું છે તેમાં ન્યાયાધીશની સંખ્યા ૧૫ની રાખવામાં આવી છે તેમના હોદ્દાની મુદત ૯ વર્ષની છે

વાલી-સમિતિ સમુક્ત રાષ્ટ્રોની આ વાલી-સમિતિ અને અન્યની સભા, નણાય છે આ સમિતિ અને પ્રદેશોની જનતાની આર્થિક, સામાજિક અને સંસ્કૃતિક પ્રગતિની સભા, રાખ છે

આર્થિક અને સામાજિક સમિતિ વિશ્વમા પુરુષ અટકવવાની સાથ બકરી અજાનને દૂર કરવા માટે આ સભા બુદ્ધ અગત્યની ભૂમિકા નિભાવ છે તમા કુલ ૨૮ સભા છે તેની ચૂંટણી દર ત્રણ વર્ષે થાય છે અને વર્ષમા ત્રણ વાર તેની બેઠક મળે છે

સમુક્ત રાષ્ટ્રોની માનવ-અધિકારોની ઘોષણા

આવા સજાગોમા માનવજાતિ માટે I N એક ઉજ્જવળ આશા છે આ સમુક્ત રાષ્ટ્રોમા દરેક રાષ્ટ્રને પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ ઉપરાંત સલામતી સમિતિમાંથી વિદે, સભા દૂર કરવાની માનવ અધિકારની મૂળ નાની જરૂરિયાત છે વિશ્વનાજક રણમા આંતરિક બાબતોની વ્યવસ્થા સ્પષ્ટ થવી જોઈએ તથા સમુક્ત રાષ્ટ્રોના હાથ નીચે અંતરરાષ્ટ્રીય સૈનિકદળની રચના કરવી જોઈએ સૌથી ખાસ એ છે કે વિશ્વની પ્રજાઓએ પાત જ પાતાના માનસમા પરિવર્તન લાવવું પડે તો જ વિશ્વની બધી જ પ્રજાઓ પુરોત્તમ અશિષ્ય, અમેરિકા, આફ્રિક ની કાળી ગારી, કાંઈપણ જાનની, કોઈપણ પચની પ્રજા પચશીલન, સૂચા સ્વીકાર અને તો મુજબ વર્તવાના મક્કમ નિર્ધાર કરે તો પરસ્પરના સહકારથી માનવકુટુંબનું મંગલગતન માં ધરતી પર મુજબ યદ્ય જાય અને આ સાથે એ મંગલદિવસ બુદ્ધ જ વહલ્યા આવે જ્યારે સમુક્ત રાષ્ટ્રો દ્વારા વિશ્વએકતા અને વિશ્વબધુત્વનું સ્વભા સ્થાપર બને,

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધના પરિબળો.
- (2) દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમા જર્મનીના વિજયની ચર્ચા કરો.
- (3) દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમા મુખ્ય બનાવો.
- (4) દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમા જાપાનના વિજયો વર્ણવો.
- (5) દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામો.

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) જર્મન સેના (લશ્કર)નું નામ જણાવો
- (2) અમેરિકાના કયા નીકામથક પર જાપાને બોમ્બ ફેંક્યો હતો ?
- (3) હિટલર કયા પક્ષનો નેતા હતો ?
- (4) અમેરિકાએ જાપાનના કયા શહેરો પર અણબોમ્બ ફેંક્યા હતા ?
- (5) સમુક્ત રાષ્ટ્રોના મુખ્ય મથકનું નામ જણાવો

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો

- (1) દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનો પ્રારંભ વર્ષ 1939ની કઈ તારીખે થયો ?
 (અ) 1 એક્ટોબર (બ) 1 સપ્ટેમ્બર (ક) 10 સપ્ટેમ્બર (ડ) 14 ઓક્ટોબર
- (2) દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમા અમેરિકાએ કયારે પ્રવેશ કર્યો ?
 (અ) 1939 (બ) 1940 (ક) 1941 (ડ) 1942
- (3) નાઝીસાડી પર કયારે અણુબોમ્બ ફેંકવામાં આવ્યો ?
 (અ) 6 ઓગસ્ટ 1945 (બ) 9 મે, 1945 (ક) 9 ઓગસ્ટ 1945 (ડ) 18 મે, 1945
- (4) વિશ્વશાંતિ અર્થે આંતરરાષ્ટ્રીય માનક નિયમનાર અંક 51 રૂઝવેલ્ટ કયા દેશના વતની હતા ?
 (અ) રશિયા (બ) અમેરિકા (ક) ઈંગ્લેંડ (ડ) ફ્રાન્સ
- (5) સ્થાપના વખતે સમુક્ત રાષ્ટ્રો (I N U) માં કટલા રાષ્ટ્રો જોડાયા હતા ?
 (અ) 48 (બ) 49 (ક) 50 (ડ) 51

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતે વિંધશાંતિ માટે રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી પરંતુ આ દિશામાં તે સફળ થઈ શકી નહીં. યુરોપની મહાસત્તાઓ, ખાસ કરીને જર્મની, સ્વાર્થ સિદ્ધ થતા હતાં ત્યારે સુધી રાષ્ટ્રસંઘને સ્વીકારવા તેમના હાતી પરંતુ જા પાતાનું હિત રાષ્ટ્રસંઘની નીતિથી વિરુદ્ધ જાનું હતાં તેમજ સત્તાવાર રાષ્ટ્રસંઘ છોડવા તેમના હાતી આમાં રાષ્ટ્રસંઘ વિજેતા રાષ્ટ્રના સંઘ બની ગયા જર્મની તરફ વસ્તુનિથી કરાવવા સંધિના લીધે જર્મનીમાં હિટલરના ઉદ્ભવ થયો. નાઝીવાદ અને હિટલરે જર્મનીને રાષ્ટ્રવાદને ઉત્તમ આવી વિશ્વને દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ તરફ ધકેલી દીધું પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ કરતાં દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ વધુ ભયનકાર હતું અત્યુભાવના પ્રથમ વખત પ્રથમ અને જ યુદ્ધમાં થયા હતા વિશ્વની મહાસત્તાઓ આ યુદ્ધથી ચાકી ગઈં કારણ કે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના માત્ર 20 વર્ષ બાદ આ યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું હતું. આથી પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ જે પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ તે પરિસ્થિતિનું પુનરાવર્તન કરવા મહાસત્તાઓ તેમના ન હતાં અને કાર્યમાં તેઓ મહદંશે સફળ પણ થયા જ્યાં વિશ્વનું હજી ત્રીજું મહાયુદ્ધ જોવાનો વારો આવ્યો નથી.

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછીના વિશ્વની પુનર્રચના

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ પેરિસ શાંતિસંઘનના જર્મની તરફ વેરભાવનથી સભિ થઈ હતી. પરંતુ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ બાદ જર્મની તરફની ધો નીતિનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો.

પાટણગ્રામમાં વિજના રાષ્ટ્રીય વચ્ચે થયેલી સંધિ પ્રમાણે જર્મનીની પૂર્વીય સરહદો અડધે અને નીસ નહીં સુધી કામચલાઉ રીતે નક્કી થઈ. તેની પૂર્વીય સરહદ ઉત્તરના ભાગ પર રશિયાના બહુશ સ્થાપવામાં આવ્યો. પાટણને ડાન્ציગ, સાઈબરિયા, બ્રન્ડબર્ગ, પાનારનિયાના પ્રદેશો મળ્યા. ફ્રાન્સને આલ્સાસ-લોરેન મળ્યાં. યુપન અને મલ્મેડી, પ્રકાશવાસ્કિયાને સ્પુટલેન્ડ જર્મની પાસેથી મળ્યાં. આ સિવાય બાકી રહ્યા જર્મની ઉપર ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, અમેરિકા અને રશિયાનું સંયુક્ત નિયંત્રણ મળ્યું. દેવામાં આવ્યું જર્મનીના પાટણગર બર્લિનને પણ ચાર ભાગમાં વહેંચી તેની ઉપર ઉપર્યુક્ત ચાર મહાસત્તાઓ બહુશ મૂકી દેવામાં આવ્યાં. ચાર સત્તાઓના શાસનપત્રના સંકલન માટે 'સંયુક્ત-નિયંત્રણ સમિતિ' (Allied Control Council) ની રચના કરવામાં આવી ત્રણી પક્ષના અરેક વડેસર જાહેર કરવામાં આવ્યો.

અસિદ્ધિવાન કચીથી જર્મનીથી અલગ કરી સ્વતંત્ર કરવામાં આવ્યું તેના પર સ્થા જર્મનીની જેમ ચાર વિભાગથી ચાર મહાસત્તાઓનું શાસન સ્થાપી દેવામાં આવ્યું. વિદેશની વ્યવસ્થા પણ બર્લિનની જામ જ કરવામાં આવી હતી. પાસથી તાજે 1870 બાદ જ પ્રદેશ કબજ કરી હતા ત પછી વ્યવસ્થા આવ્યા અલબત્તિયા, ટ્રીએસ્ટ, લિબિયા, એલિસિનિયાને સ્વતંત્ર કરવામાં આવ્યા જાણનામાં ત્યાના શહેનશાહનું શાસન જાણની અકમાત્ર શરત સાથે સ્થાપના રાખવામાં આવ્યું, પરંતુ જાપાન પર અમેરિકી સેનાપતિ મેક ઓર્થનો અક્રુસ સ્થાપી દેવામાં આવ્યા અત્રમ અત્ર વ્યત્ર પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદની સ્થિતિનું વધારે મુનરવર્તન ન કરેલું.

સામાજિકવર્તી સંસ્થાઓનું વિષદન

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ માટે જવાબદાર પરિબળ પૈકીનું એક પરિબળ વિદેશ વેત્તર તથા સંસ્થાનવાદ હતું. આથી પુરુષ બાદ ઇંગ્લેન્ડના સંસ્થાનાનાથી ઇજિપ્ત, સુદાન, ટાંગાન્યા ગાલકાસ્ટે સિલ્વર લકાસ્ટે, કમ્બા, યુગાન્ડા, નાઇજીરિયા, ન્યાસાલેન્ડ અને રૂહંદેશિયા સ્વતંત્ર થયા. જ્યારે ફ્રાન્સના સંસ્થાનોમાંથી હિન્દીચીન, અલ્જીરિયા, ટ્યૂનિસિયા, સ્વતંત્ર થયા. આમ ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ જાવી સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓ. નબળી પડી વિશ્વરાજકારણ પર તેની પકડ ડીલી પડી આ સ્થિતિમાં વિશ્વમાં અમેરિકા અને સાવિયેટ સંઘ (યુએસએસઆર) મહાસત્તા તરીકે ઊભરી.

વિશ્વસપાત્રીકે યુ એસ એ. અને યુ એસ એસ બાર નો ઉદય

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમાં સોવિયેટ રશિયાના ધણુ નુકસાન વેઠવુ પડવુ હતુ પરંતુ તેણે જે પ્રદેશ મેળવ્યા હતા તે તની પાસે જ રહવા દેવામાં આવ્યા આથી તન પણ આ બુદ્ધિ કી વડા થયા. યુદ્ધ બાદ યુર્પીય જર્મની, પોલન્ડ, હંગેરિયા, હાંગરી, બલ્ગારિયા, ગ્રાલબનિયા, ઝકોસ્લોવાકિયા, યુગોસ્લાવિયા જવા રાષ્ટ્રમાં 'સામ્યવાદી પ્રભુ' વધો અશિયામાં તુર્કસ્તાન મારગલિયા, ગ્રાન કરિયા, કિર્ગિઝ વિપટનમાં અને આરબ દશાન સાવિધત રશિયાએ સ્વતંત્રતા મેળવવા નાંધપાત્ર મદદ કરી, આથી આ દેશો રશિયાન જુથ તરફ વળ્યા.

યુદ્ધ અમેરિકાની ભૂમિથી દૂર હતુ, વળી, યુદ્ધસામગ્રીના વેચાણ દ્વારા અમેરિકાને ફાયદો થયો યુરોપના રાષ્ટ્રો અમેરિકા પર આધારિત બન્યા. વળી, અમેરિકાએ યુદ્ધ બાદ પણ યુરોપના રાષ્ટ્રોને આર્થિક મદદ કરતા આ કામમાં તનુ પ્રત્યુત્તર સ્થપાયુ આથી ઇંગ્લેન્ડ ફ્રાન્સ, પશ્ચિમ જર્મની અને બલ્ગિયમ જવા લોકશાહી દશા પ્રથમથી જ તેના પક્ષે હતા. વળી ઇજિપ્ત ફાર્મીસા, ઇઝરાયલ શ્રીલક મ્યાનમાર (બર્મા) વેસ્ટ ઇન્ડિઝન ટાઇપી અને આફ્રિકન દેશોને સ્વતંત્રતા મેળવવાય સહાય કરતા આ દેશો પણ અમેરિકાના જુથમાં જોડાયા.

આમ મુક્તિવાદી દેશોની નેતાગીરી અમેરિકાએ લીધી જ્યારે સામ્યવાદી વિચારસરણી ધરાવતા દેશોની નેતાગીરી સાવિધત રશિયાએ લીધી જેથી અકબીજાથી તદ્દન વિરુદ્ધી બંને બે વિચારસરણી અને શાસનપદ્ધતિ ધરાવતા બે સત્તાજુથ, ઝિઆ થયા આ બે સત્તાજુથના આંતરોદ્ધ ટાપવળી જવા ઇતિહાસકાન 'દ્વિપુલી વિશ્વ' કહા છે.

ઇઝરાયલની રચના

લગભગ 2000 વર્ષ પૂર્વે યહુદીઓને પેલેસ્ટાઇનમાંથી હાકી કાઢવામાં આવ્યા હોવાથી તેમને યુરોપના દેશોમાં અભ્યાસ, હિંમત અને સામુદ્રિક હયાકડ જવા ગ્રાસ સહન કરવો પડ્યો યહુદીઓ માટે સૌ પ્રથમ અલગ રાજ્ય સ્થાપવાની ચળવળના નાત, વિચારોને હોલ હતા વિશ્વના બધા યહુદીઓએ તના આ વિચારને વધારી લીધા ત્યારે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના બસલ શહેરમાં વિશ્વ યહુદી સમઠનની સ્થાપના કરી (897). તેણે યહુદીઓને તેમની મૂળ માતૃભૂમિ પરત મળે તે માટે બ્રિટન સાથે વાતચીતનો પ્રારંભ કર્યો, પરંતુ કે આ પેલેસ્ટાઇન વિસ્તાર બ્રિટનનો કબજેક એક ભાગ હતુ.)

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન તુર્કસ્તાન યહુદીઓ પરના નિયંત્રણ વધારે કડક બનાવ્યા છતાં યહુદીઓની અલગ રાષ્ટ્રની માગણી ચાલુ રહી ઇંગ્લેન્ડે વિશ્વયુદ્ધમાં યહુદીઓને ટકે મળવા પેલેસ્ટાઇનમાં અલગ યહુદી રાજ્યની સ્થાપના અને આ ચળવળને ટેકા જાહેર કરતા યહુદીઓ આ કામમાં અકટા થવા લાગ્યા (1917) ઇંગ્લેન્ડના વિદેશપ્રધાન બલ્ફોરે બ્રિટિશ યહુદી નેતા તાચનાઈલ્ડન પત્ર લખ્યા જ 'બલ્ફોર જાહેરનામા તરીકે આજનાય છે જ્યાં સ્પષ્ટપણ પેલેસ્ટાઇનમાં યહુદીઓની અલગ રાષ્ટ્રીય સહભાગીની સ્થાપનાની તરફ કાર્ય આ જ અરસામાં અગ્રજ સંસ્કૃતિ અલેન્બીએ જરૂર હોમનો કબજો લેતા પેલેસ્ટાઇનમાં અલગ યહુદી રાજ્યની સ્થાપનાને ઝડપી બનાવવાની પ્રેરણા મળી આથી આરબ નિરાશ થયા અગ્રજોએ તમને આશ્વાસન આપ્યુ કે યહુદીઓને પુરપૂરું પેલેસ્ટાઇન આપવામાં નહિ આવે, પરંતુ આ જાહેરનામી યહુદીઓને કે અરબોને સત્તાય ન થતા યહુદીઓએ ડિગ્રા સંઘર્ષના માર્ગે લીધા હિંદલરના અમાનુષી તાસથી યુરોપમાં વસતા યહુદીઓએ 1944 સુધીમાં) તો પેલેસ્ટાઇનમાં ગેરકાયદેસર પ્રવેશ મેળવી લીધો હતો.

બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં યહુદીઓની ભારે કાલ્યાણ થઈ લગભગ 60 લાખ યહુદીઓને મારી નાખવામાં આવ્યા આથી યહુદીઓમાં ભય વ્યાપી ગયા અને તમણે જાહેર કર્યું કે દ્વિતીય કલાના નાગરિકો તરીકે તમા વર્ષો સુધી યુરોપમાં રહ્યા છે હવે તથા આ રીત રહવા માગતા નથી ધરબાર વગરના કટલયા યહુદીઓને પેલેસ્ટાઇનમાં વસાવવા યહુદી સંસ્થાઓએ ડિગ્રા આંદોલનો કર્યા ત્યારે અમેરિકાના દબાણથી 1,00,000 યહુદીઓને પેલેસ્ટાઇન માકલવાનો ઇચ્છેલ વિરાધ કરતા યહુદીઓએ તાસવાદી આંદોલનો શરૂ કર્યા અને અરબો અને યહુદીઓનો આ સ્કોટક પ્રશ્ન યુ.એન.માં રજૂ થયો.

યુ.એન.ની બંધ સમિતિએ સ્વતંત્ર પહોંદી રાજ્ય અને સ્વતંત્ર અરબ રાજ્યની રચના કરી જેટસલોમ આંતરરાષ્ટ્રીય હકૂમત હેઠળ મુકાયુ તેનો વહીવટ પહોંદી અને અરબોએ સંયુક્તપણે કરવાનો હતો. પહોંદીઓએ ભાગલાના સ્વીકાર કર્યા પરંતુ અરબોએ તેનો વિરોધ કર્યો. આ સ્થિતિમાં ફિટન (1948ની) મે સુધીમાં પેલેસ્ટાઈન છોડી જવાની જાહેરાત કરી અને જેટસલોમમાંથી તાત્કાલિક પોતાના દળો પરત ખેંચ્યા. જાહેરાત મુજબ આગળ પેલેસ્ટાઈન છોડી જતા સ્વતંત્ર પહોંદી રાજ્યની સ્થાપનાની 1.4મી મે, 1948, જાહેરાત કરવામાં આવી અને તત્ત્વ ઇઝરાયેલ એવું નામ અપાયું પરંતુ તરત જ મિસ્ર સિરિયા, જોર્ડન, ઈરાક અને લાબનાન મળી નવા ઇઝરાયેલ પર આક્રમણ કરી છીંધું. હજુ સુધી અરબો અને પહોંદીઓ વચ્ચે આ સમસ્યા બાબતે ધર્ષણ ચાલુ જ છે.

ચીનની સામ્યવાદી ક્રાંતિ - 1949

ચીનના ક્રાંતિથી (1911ની પ્રજાસત્તાક ક્રાંતિ) ચીન મધ્ય શાસકો અને વિદેશીઓથી મુક્ત બન્યું. એ સુન્યાત સેન સત્તાથી વિમુખ રહેતા તમના સંઘીદાર ચાંગ કાઈ શેકને ચીનની સત્તા સાપાઈ પણ આ સરકાર ચીનની અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરવામાં સફળ ન થતા સામ્યવાદી ક્રાંતિનું સર્જન થયું. ડૉ. સુન્યાત-સેનનું અવસાન (1925) થતા ચીનની સંપૂર્ણ સત્તા ચાંગ-કાઈ-શેકના હાથમાં આવી. ચાંગ-કાઈ-શેક શરૂઆતમાં સામ્યવાદીઓનો વિરોધી ન હતો ત દ્રોટસ્કીથી પણ ખુબ પ્રભાવિત હતો. 1928 સુધીમાં તેણે ચીનમાં અંકત સ્થાપી. છતાં કંટલાક પ્રદેશો માટે હજુ પણ યુદ્ધ કરવું પડે તવી સ્થિતિ હતી ચીનમાં અંખરી સત્તા માટે સામ્યવાદીઓ અને કુમાર મિત્રાના જનતા પક્ષ વચ્ચે સઘર્ષ અનિવાર્ય હતો. ચીનના જુદા જુદા પ્રાંત પર સામ્યવાદીઓએ પોતાની સરકાર સ્થાપી (1933 સુધીમાં દીધી. આ વિસ્તાર લગભગ 3,33,000 ચારસ માઈલ તથા વસ્તી 9 કરોડ હતી. આથી તમના હવાવવા ચાંગ-કાઈ-શેક માટે અધરુ કાર્ય હતું. જેથી તેણે સામ્યવાદીઓનું દમન કરવા માટે ભૂલ્યા બમીસપાસી નામે ગ્રાસવાદી સેનાની રચના કરી અને હજારો સામ્યવાદીઓની કતલ કરાવી. સામ્યવાદીઓને કચડી નાખવા ચાંગ કાઈ-શેકે આ સેનાને કમ લગભગ સામ્યવાદીઓએ 'ઉત્તર ચીનમાં મહાપ્રદેશન કર્યું (Long March) માન્યા-સનુગતા નેતૃત્વમાં ગા. મહાપ્રદેશન કરામશીથી ઉત્તરમાં શેન્ગી તરફનું હતું. આ માર્ગમાં ઉત્તર તરફ જતા સંવિવટ રશિયાની મદદ મળી રહી તથા તમના આશય હતો. 6000 માઈલની લાંબી યાત્રા 368 દિવસમાં પૂરી થતાં સુધીમાં સામ્યવાદીઓ ચીનની સામાન્ય પ્રજાનો ટેકો મળવી શક્યા.

ચાંગ કાઈ-શેક સામ્યવાદીઓના હરાવવામાં નિષ્ફળ ગયા. જાપાનના આક્રમણ વખતે સામ્યવાદી પણ જાપાન સામે યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. તંથી લોકાન સામ્યવાદીઓ પ્રત્યે માન ઝીંપાયું ચાંગ-કાઈ-શેકે સામ્યવાદીઓ સામે લશ્કર મોકલ્યું પણ આ લશ્કરે યુદ્ધ કરવાની ના પાડી દેતા ખુદ ચાંગ-કાઈ-શેક યુદ્ધ મેદાન પહોંચતા તેમની પરજકડ કરી લવામાં આવી. તેની લશ્કરી નીતિ બદલવાની શરતે તત્ત્વ મુક્ત કરવામાં આવ્યા. 1927 થી 1937ના દશ વર્ષના સઘર્ષ પછી બંને વચ્ચે સમજૂતી થવા પામી અને બંન્ને વિઝહના અંત આવ્યા. આ સમયે બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થતા ચીન અને જાપાન વચ્ચેનું યુદ્ધ આ વિશ્વયુદ્ધના એક ભાગ બની ગયું.

જાપાનનો પરજય થતા ચીનમાં ચાંગના નેતૃત્વવાળી સંસ્કારને વિશ્વગ ટેકો આપ્યો. પરંતુ જાપાને ચીનના જે પ્રદેશો જીત્યા હતા ત્યાંથી તેમની દીછેલ્લ દરમિયાન આ પ્રદેશ પર સામ્યવાદી 'લાલ લશ્કર' ના વખાળે માતાના અકુશ સ્થાપી દીધા. આ પ્રશ્ન બન વચ્ચે ધર્ષણ થયું સામ્યવાદીઓએ મુકાનનો કબજો લીધો (1948) પેકિંગ કબજા કર્યું. (જાન્યુઆરી 1949, અને 10 લાખના લશ્કર સાથે નાનકિંગ અને શાંગહાઈ પર કબજા કરી લીધા. 20 અપ્રિલ 1949) 1949 ઓક્ટોબર સુધીમાં ના કુઆ પિન્તાંગના સત્તાકન્દ સામ્યવાદીઓએ કબજો કર્યો જેથી ચાંગ ફ મોસા દાપુ પર ભાગી ગયા. માઓસ નુગ અંકુટાબર 1949માં પકિંગથી સામ્યવાદી ચીનના પ્રજાકીય પ્રજાસત્તાક દેશ તરીકે જાહેર કર્યો ચીનમાં સામ્યવાદી ક્રાંતિ સફળ થઈ અને લાલ (સામ્યવાદી) ચીનનું સર્જન થયું.

નાટો અને ઘોસો કરાર

બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ વિશ્વ મૂડીવાદ અને સામ્યવાદ અવા બે જૂથમાં વહેંચાતા. અમેરિકા અને સંવિધેત રશિયાએ પાતાની નાકાતન મજબૂત બનાવવા કટલાક લશ્કરી જૂથ રચવા શરૂ કર્યા જેની શરૂઆત અમેરિકાએ કરી તેણે નાટોની (NATO-North Atlantic Treaty Organization - 1948) રચના કરી. જેમાં અમેરિકા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ, કેનડા, બેલ્જિયમ, ડનમાર્ક, ઇટાલી, લક્ઝમબર્ગ, આઈસલેન્ડ, નાર્વે તથા જર્મની જેવા યુરોપમાં આ લશ્કરી જૂથે અનેક સ્થળે લશ્કરી મથકો સ્થાપ્યા ત્યારબાદ અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડ પૂર્વ એશિયાના રણજી માટે સીકાટોની (SEATO-South East Asia Treaty Organization - 1954) રચના કરી.

આ સંગઠન સમ સંવિધેત રશિયાએ વાતચાતના પારતંત્રીય વર્તમાન સમયથી રાષ્ટ્રસમુદાયને એક સમસન બોલાવી સરલાક્ષકરાર કર્યો જે ઘોસો કરાર નામે આજખાસે જેમાં પાલેસ્ટ, હંગેરી, રુમાનિયા, આલ્બાનિયા, પૂર્વ જર્મની, બલ્ગેરિયા અને એકોસ્લોવાકિયા જેવા રાષ્ટ્રો જોડાયા.

ઉપર્યુક્ત લશ્કરી જૂથની રચના થતા વિશ્વની રાજકીય સ્થિતિમાં તળાદિલી ઝિંબી થઈ. આ સ્થિતિને ઠાકપુઢ'નું નામ આપાયું બનાઈ બાકુએ સૌજન્યમ ઠાકપુઢ' શબ્દના પ્રયોગ કર્યો (1946) સંવિધેત રશિયાના ખુશ્કેવની અમેરિકા મુલાકાત (1959, બાદ ઠાકપુઢના ધીરધીરે આત આવવા શરૂ થયા. આખરે સંવિધેત રશિયાનું વિસર્જન થતા અમેરિકા અને સંવિધેત રશિયા વચ્ચેની સ્પર્ધાનો પણ આત આવતા ઠાકપુઢની સ્થિતિ સમાપ્ત થઈ. આજે વિશ્વમાં અમેરિકા એકમાત્ર વિશ્વસત્તા છે.

યુરોપ ઉપર ઠાક પુઢની સામાજિક અને આર્થિક અસરો

ઠાક પુઢની સ્થિતિથી ઉદ્યોગોના વિકાસ પર અસર થઈ કારણ કે વિશ્વ સતત ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધના ભય હઠળ જીવતું હતું. વિશ્વની બે મહાસત્તાઓ વિશ્વના દશાન પાતાના જૂથમાં ખેંચવા માંગતી હતી આથી તથા આ દેશોને આર્થિક મદદ પણ કરતા જેથી આ દેશોનું પુનરુત્થાન થયું.

યુરોપમાં યુરોપીય આર્થિક સહયોગ સંગઠનની સ્થાપના કરવામાં આવી (1948) જેનાથી વેપારમાં બમણો વધારા થયો. વિશ્વના આર્થિક વિકસિત રાષ્ટ્રોએ જાનિવામાં 'આતરરાષ્ટ્રીય બાહ્ય સંગઠન (ITO)ની સ્થાપના કરી જકતમાં ઘટાડો કર્યો અને યુરોપીય સમુદાય EEC (European Economic Community) ની સ્થાપના કરી જેમાંની સંધિથી (1957) સંસ્કારી બજારની સ્થાપના થતા યુરોપમાં લાંબાગાં ઉત્પાદનમાં 50%ની વૃદ્ધિ થઈ 1973માં બ્રિટન પણ તેનું સામ્ય બન્યું. ઉપર્યુક્ત સ્થિતિમાં મૂડીવાદી રાષ્ટ્રો પાતાના વિકાસ કરી રહ્યા હતા ત્યારે સામ્યવાદી દેશોએ પણ પોતાની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન કર્યા ખુશ્કેવના નેતૃત્વમાં સામ્યવાદી દેશોએ 'કોમેકોન' (Comecon) બાજના અમલમાં મૂકી ધરેનું ઉગ્ર વિરોધ થવાથી આ બાજના પડતી મુકઈ.

પરમાણુ શસ્ત્રો

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના આત બાદ શસ્ત્રીકરણની પ્રક્રિયા શરૂ થતા નવી નવી પુઢ ટેકનિકના વિકાસ થવા જમા પરમાણુ શસ્ત્ર, મુખ્ય ગણી શકાય દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ સમયે વિશ્વના પરમાણુ શસ્ત્ર અને તની બયાનકતાના પરિચય અમેરિકાએ જાપાનના નિરોશિમાં અને નાગાસાકી પર અણુબમ્બ ફેંકવા ત્યારે થયો છતાં ઠાક પુઢની સ્થિતિ તથા અવિશ્વાસના વાતાવરણમાં ધણ બધા દેશો અણુશસ્ત્ર વસાવવા તત્પર બન્યા. આજ તા વિશ્વમાં ઘણા બધા દેશો પરમાણુ શસ્ત્રો વસાવતા થયા છે જેમાં નાના રાષ્ટ્રો જેવા કે દક્ષિણ કોરિયા અને પાકિસ્તાનને ગણવાથી શકાય આજ વિશ્વની સત્તાઓને આ કાર સત્તાવી રહ્યો છે કે આ પરમાણુ શસ્ત્રો કોઈ આતકવાદી જૂથો પાસે આવી જાય અને તના વિનાશ વંરવા માટે ઉપયોગ કરે તા વિશ્વની સ્થિતિ શું થાય ?

એશિયા તથા આફ્રિકામાં પરિવર્તનો

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ રહ્યા યુરોપની મહાસત્તાઓએ સંસ્થાનવાદ હઠળ પોતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તારી અશિથ અને

આફ્રિકાના અનેક દેશોને પોતાના ગુલામ બનાવ્યા હતા. યુદ્ધથી નેમની સ્થિતિ નબળી બનતા અને આ સૈન્યમાં જાગૃતિ આવતા લોકશાહી વિચારસરણીનો ઝડપથી ફેલાવો થયો, જ્યાં અશિષ્ટ અને આફ્રિકાના રાષ્ટ્રોના ઝડપી પરિવર્તનો થયા અને અનેક નવા રાષ્ટ્રોનો ઉદ્ભવ થયો.

એશિયામાં રાષ્ટ્રીય આંદોલનની સફળતા

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં એશિયાના વિવિધ દેશમાં ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સનું આધિપત્ય હતું. મહા યુદ્ધોએ પ્રજાતંત્ર ચેળવવા આંદોલનો કર્યા.

ભારત, મ્યાનમાર અને શ્રીલંકા

ભારતમાં ગાંધીજીની નેતૃત્વમાં આંદોલન તીવ્ર બન્યું. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ બાદ અંગ્રેજોને ભારતમાં સત્તા ટકાવવી મુશ્કેલી બનતા ભારત સ્વતંત્ર થયું. પરંતુ બ્રિટિશ ભારતના ભાગલા થતા પાકિસ્તાનનું પણ સર્જન થયું. મ્યાનમાર પર પણ ઇંગ્લેન્ડનું પ્રભુત્વ હતું. જાપાન નેના પર કબજો જમાવ્યો હતા. જાપાનના પરાજય પછી ઇંગ્લેન્ડ ફરીથી અહીં સત્તા મળવવા પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ તમા ત સફળ થયું નહીં અને મ્યાનમાર સ્વતંત્ર થયું. ૧૯૪૮, એ જ રીતે શ્રીલંકાએ પણ ઇંગ્લેન્ડના સામ્રાજ્યમાંથી મુક્તિ મળવી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી. (૧૯૪૮)

ઈન્ડોનેશિયા અને મલેશિયા

ઇન્ડોનેશિયાના ટાપુ પર હાલેન્ડનું નધરલેન્ડ) વર્ચસ્વ હતું. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ સમયે જાપાને વર્ચસ્વ જમાવી દીધું હતું. પરંતુ જાપાનના પરાજય થતા રાષ્ટ્રીય સરકારની રચના થઈ ડૉ સુકર્નોની આગવની નીચે ઈન્ડોનેશિયાએ પ્રજાતંત્ર સાધી.

મલેશિયા પર પણ બ્રિટિશ આધિપત્ય હતું. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ સમયે જાપાને મહા વિજય મળ્યો. પરંતુ પ્રજાતંત્ર સ્વતંત્રતાની ભાવના બળવાન બનતા જાપાન મલયા, પ્રજાતંત્ર શાસનતંત્ર તાપી દીધું. જાપાનના વિશ્વયુદ્ધમાં જવા પડ્યા થયા કે તરત જ ઇંગ્લેન્ડે મલેશિયા પર પૂર્ણ કબજો મળ્યા પરંતુ પ્રજાતંત્ર ઉગ્ર લડતના અંતે મલેશિયાએ પણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી.

તિબેટ અને ચીન

૧૯મી સદીમાં તિબેટ પર ચીનનું શાસન હતું. ચીનની પ્રજાસત્તાક ક્રાંતિથી (૧૯૧૧) તિબેટન સ્વતંત્રતા મળી. દલાઈ લામા અહીંના આધ્યાત્મિક તથા રાજકીય પણ બન્યા. ડૉ સુન્યાત્મચેનના અવસાને બાદ ચીનમાં સામ્યવાદી ક્રાંતિ થતા ચીને તિબેટ પર કબજો જમાવ્યો. અહીં તિબેટે ચીન સામે બળવો કર્યો. પરંતુ ચીન સામે નેનું કંઈ બાકસ ચાલ્યું નહીં. દલાઈ લામાએ ભારતમાં શરણાગતિ સ્વીકારી. ૧૯૫૪માં ચીન અને ભારત વચ્ચે ધરણીલેખ કરાર થયા હતા તિબેટનો કબજો ચીને છોડ્યો નહીં.

કોરિયા અને વિયેટનામ

વીસમી સદીના પ્રારંભ ૧૯મી જ કોરિયા પર જાપાનનું વર્ચસ્વ હતું. જાપાનનો બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં પરાજય થતા કોરિયાના ઉત્તર ભાગમાં રશિયાનું અને દક્ષિણ ભાગમાં અમેરિકાનું વર્ચસ્વ સ્થપાયું. અહીં અહીંની પ્રજામાં પરસ્પર વેરઠાર અને અવિશ્વાસ ફેલાયા. ઉત્તરની સામ્યવાદી સરકાર અને દક્ષિણની બહુપક્ષીય સરકાર વચ્ચે આતંકવિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો (૧૯૫૦) અને ઉત્તર અને દક્ષિણ એવા બે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોનું નિર્માણ થયું.

વિયેટનામ પર ફ્રાન્સનું વર્ચસ્વ હતું. જાપાનની શરણાગતિ બાદ ફ્રાન્સે ફરીથી અહીં વર્ચસ્વ જમાવવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે વિયેટનામી સ્વતંત્રતા લીગ) ના નેતા હોચી મીનના નેતૃત્વ તળે પ્રજાસત્તાક તંત્રની સ્થપના થઈ. જોકે વિયેટનામના કટલાક પાર્શ્વિક નાનાના હોચી મીનને વિરોધ કરતા ફ્રાન્સ ફરીથી વિયેટનામના કબજો લેવા પ્રયાસ કર્યો. જોકે વિયેટનામ ફ્રાન્સને ત્યારે હારે આપતા જાનીવ,માં થયેલ સમલન સામ્યવાદી ઉત્તર વિયેટનામ અને બિનસામ્યવાદી દક્ષિણ વિયેટનામ એમ બે ભાગમાં વિયેટનામને વહેંચી દીધું.

આથી ઉત્તરના સામ્રાજ્યો પ્રભાવી વિસ્તારમાં ગેરીલાયુદ્ધ શરૂ થયાં ચીન અને સાવિયટ રશિયાએ તેને ટેકો આપતા દક્ષિણ વિયેટનામને અમેરિકાએ ટેકો આપવાની ફરજ પાડી આ યુદ્ધમાં અમેરિકાએ બદનામી વહોરી પ્રમુખ નિકસને ૧૦૦૦૦ સૈનિકો ગુમાવ્યા બાદ યુદ્ધવિરામ કર્યો છતાં અંતરવિગ્રહ ૧૯૭૬ સુધી ચાલ્યા

સ્વતંત્ર થયેલાં આરબ રાષ્ટ્રો

અનીજતેલથી ભરપૂર અવાર અઃ આરબ રાષ્ટ્રો પર યુરોપીય સત્તાઓનો પ્રભાવ હતો. પરંતુ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ બાદ ફ્રાન્સ આધિપત્યમાંથી સિરિયા, લેબનાન, જોર્ડન, ઈરાન અને સાઉદી અરબમાં સ્વતંત્ર થયાં પેલેસ્ટાઈન પર ઈંગ્લેન્ડનું વર્ચસ્વ હતું પરંતુ ઈંગ્લેન્ડે પોતાનું વર્ચસ્વ છોડી દેતાં અહીં નવાં ‘ઇઝરાયેલ રાજ્ય’ની રચના થઈ, જેથી આરબ-ઇઝરાયેલ સંઘર્ષ ચાલુ થયો.

આફ્રિકામાં રાષ્ટ્રીય આદોલનોને સહયતા

આફ્રિકામાં સ્વતંત્રતા આદોલનાં એશિયા ખંડની સરખામણીમાં માત્ર શરૂ થયાં દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ મહાસત્તાઓને રાત્રાનો સપ્તજયવાદ નાછૂટે છડવાની ફરજ પડી ત્યાર પ્રજામાં આવેલી જાગૃતિએ રાદાલના વાવવાના બનતા ઘણા દેશો સ્વતંત્ર થયાં.

ઈજિપ્ત (મિસર)

ઈજિપ્ત પર ઈંગ્લેન્ડનું વર્ચસ્વ હતું પેરિસ સમલનમાં ઈજિપ્તની સ્વાધીનતાની માગણી થતાં અંગ્રજોએ અહીં સાંસ્થાનિક સ્વાયત્ત્ય અપવાની ઘોષણા કરી હતી ત્યારબાદ અહીં ચૂંટણી થતાં જમલુદ્દ પાશા ચૂંટાઈ આવતાં વડાપ્રધાન બન્યા છતાં સુએઝ નહેર પર ઈંગ્લેન્ડનું વચસ્વ હતું. ૧૯૩૬ની સંધિથી બ્રિટને મોટાભાગનું લશ્કર પાછું ખેંચી ઈજિપ્તના બંકોના પ્રદેશને પણ સ્વતંત્ર જાહેર કર્યાં

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ બાદ ઈજિપ્તના રાજાને પદઞ્છેદ કરી કંગલ નાસરે પ્રજાસત્તાક તંત્રની સ્થાપના કરી. (૧૯૫૪)

ધાના

પશ્ચિમ આફ્રિકામાં કાકાના વાવતર માટે અને વિપુલ બનીજસપત્તિ માટે ધાના ‘ગ્રાન્ડ ક્રાસ્ટ’ તરીક જાણીતું છે ધાનાના ટોંગાલેન્ડ પ્રદેશ રાષ્ટ્રસંઘ દ્વારા બ્રિટનના અકુશ હઠળ મુકયા (૧૯૧૯) અહીં પારકીય સમિતિની રચના અને નૂતન બધારાજનો અમલ પણ શરૂ થયો છતાં ધાનામાં કવામન નકુમાંની આગેવાની હઠળ ચળવાળ શરૂ કરી તે રાતે જ ધાનાના રાષ્ટ્રપતિ બની ગયો (૧૯૬૩) અને ટોંગાલેન્ડને પણ સ્વતંત્ર કરવામાં આવ્યું બને સમુક્ત વિસ્તારના ધાના તરીકે અબજબાબા ધાનાના આ ભેગમાં સર્વપ્રથમ સ્વતંત્રતા મળી છતાં રાષ્ટ્રસમૂહમાં ચાલુ રહ્યું હતું પરંતુ બળવાન પરિસ્થાત્ર ડે કાન્ડી બુશિયા વડાપ્રધાન બન્યા આ બ્યવસ્થા બાદ પણ ૧૯૯૦ સુધી અહીં લશ્કરી શાસન ચાલ્યું એમ ધાનામાં લોકશાહી શાસન સ્થાપ્યું (૧૯૯૧)

નાઈજીરિયા

અનીજતેલના વિપુલ ભંડારો ધરાવતા નાઈજીરિયાને બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા નવા બધારાજ થકી મર્યાદિત સત્તા અપવામાં આવી ૧૯૪૬, પરંતુ પ્રજાકીય આદોલનો બળવત્તર બનતાં નવું બધારાજ પ્રજાન મળ્યું (૧૯૬૧) ત્યારબાદ સ્વતંત્ર સંસદીય લોકશાહીની સ્થાપના થઈ (૧૯૬૦) છતાં અંતરવિગ્રહ ચાલુ રહેતાં લશ્કરી વડા સત્તાની અબાસાએ રક્તપિહીન બળવા દ્વારા દક્ષિણમાં સત્તા હસ્તાંતર કરી જ્યારે ઉત્તરમાં ઇસ્લામિક શરિયાત પ્રમાણ શાસન સ્થાપ્યું (૧૯૯૩).

અલ્જિરિયા

કન્યા આધિપત્ય ત્રીય રહેલા અલ્જિરિયામાં અબ્દુલ હામીદ બેનબરીમ રાષ્ટ્રીયતાના પ્રસાર કર્યો દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમાં ૪૬,૦૦૦ અલ્જિરિયાની હત્યા બાદ પણ સ્વતંત્રતા ન મળતાં યુનાની દરમિયાનગીરીથી હુકમત લવાયો જમા બન બરીના વિજય થતાં રાષ્ટ્રપતિ તરીકે સમાજવાદી બધારાજ અલ્જિરિયા સ્થાપ્યું (૧૯૬૩,

મોરોક્કો, ટ્યુનિશિયા :

ફ્રેન્ચ અધિપત્ય નીચે રહતા મોરોક્કો અને ટ્યુનિશિયાના પાંચ પ્રજાકીય ચળવળ શરૂ થતા તેમના પાંચ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ (1956).

તદુપરાંત ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ, ઇટાલી, જર્મની અને બેલ્જિયમના અધિપત્યમાંથી ગ્રાબિયલ, મલાવી ગ્રાબિયા, કમ્બા, મુગાન્ડા, ટાન્ઝાનિયા, કાંગા, અબિસિનિયા, સિબિયા, સુદાન ચિલી, કમ્બુન સેનિગલ, આમરૂ કાસ્ટ, ગેબન તેમજ ચાડ, મોઝામ્બિક અને અંગોલા જેવા રાજ્યો સ્વતંત્ર થયા.

અ.મ. પુરોપીય સામ્રાજ્યવાદન દૂર કરી આ રાષ્ટ્રોએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના સ્થાપના કરી આમ થવા પાછળનું કારણ વૈશ્વિક પરિસ્થિતિ તેમજ બદલાયેલ વિન્યવસરોને ગણી શકાય.

રંગભેદની નીતિ સામે સંઘર્ષ

વીસમી સદીના અંત ર્થેસ ૧૯૭૦ સુધી દક્ષિણ આફ્રિકા તની રંગભેદની નીતિના લીધે વિશ્વની ચર્ચામાં હતું આ પ્રદેશની ૭૦% વસ્તી અમેરિકન યાને કળી પ્રજા હતી જ્યારે ૧૮૭૦ માં ભારતીય અને એશિયન હતા જ્યારે બાકીના ૮% લોકો મારા હતા જના હાથમાં રાજ્યનું સંચાલન હતું આથી તેમના વૈભવી જીવન જીવતા હતા ૭૦% પ્રજા માટે માત્ર ૭% વિસ્તાર જ વસવાટ માટે નક્કી કરાયા હતા તેમના નિવાસસ્થાન ગારા લોકાથી દૂર રહતા ગારાઓના નિવાસસ્થાન સુરક્ષિત સ્થળ રહતા અમુક લોકો ગારાઓના નિવાસસ્થાનની નજીક પણ જઈ શકતા નહિે ત્યાં ત્યારે જ જઈ શકતા જ્યારે તેમની પાસે ત્યાં જવાની પરવાનગી હતી તેમને માત્રાનું જાતિ ઓળખપત્ર ફરજિયાત તાસે તબવુ પાતું રહ્યું તેમજ બસમાં તેમને અલગ બેસવું રાતું તેમને કોઈ રાજનૈતિક અધિકાર ન હતા

દક્ષિણ આફ્રિકાની મારી પ્રજાનાં રંગભેદની નીતિને પૂર્ણ સ્વેચ્છા હતા કારણ કે આ સમય બ્રિટિશ રાષ્ટ્રમંડળ દ્વારા જાતીય સમાનતાની ભાવનાના બળ મળતું હતું આથી ૧૯૪૮-૬૫ના સમયગાળા દરમિયાન વડાપ્રધાન ડેનિયલ મલોને રંગભેદની નીતિના વધુ મજબૂત અને કઠોર કરી અને નાઝીવાદની રદ્દતિ પર તેના પ્રચાર શરૂ કર્યા આશ્ચર્યની વાત તો આ છે કે આફ્રિકાના અમર્યા દ્વારા પણ મારી પ્રજાની શ્રાવતાન સમર્થન આપ્યું આમ, દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગભેદની નીતિ મજબૂત અનંતર વિશ્વથી આ પ્રદેશ અલગ પડી ગયો

રંગભેદની નીતિનો વિરોધ

અમુકાંએ ભીડરોળ, નગરોમાં વસવાટ કરવો પડતા તેમના બાળકોના હાલકી કાશાની શાળામાં અભ્યાસ કરવો પડતા જો અમેરિકન આ માસનો સમનો કરે તો તેને સામ્યવાદી આવુ નામ આપી અનિશ્ચિત કાળ સુધી જેલમાં ધકેલી દેવાતાં આદર્ભટ હુથુલીઅ ગાંધીજીના આદેશનાથી પ્રેરણા લઈ કેટલાક દિવસ કામ બંધ કરી સામ્યગ્રહ જવુ આદેશન ચલાવ્યું જેનું નેતૃત્વ આફ્રિકન રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ લીધું એના પરિણામ સરકાર દમન ગુજારવાની શરૂઆત કરી ૮૦૦૦ લોકોને જાહરમાં કરડા મારવાની સજા કરી અને બુથુલીઅ જલ ભગા કરવામાં આવ્યા જલમાં જ તેમનું મૃત્યુ થયું ૧૯૬૭ પરંતુ આવુ માનવામાં આવ છે કે તેમની હત્યા થઈ હતી આ અરસામાં સરકારના દમનકારી પાણાની રતવા કર્યા વગર વિલમ્બાટ બ્લાઈટને નામના નાગરિક ‘આફ્રિકા-આફ્રિકનો માટે’ નું સૂત્ર ગુજતું કર્યું

૨૦મી સદીમાં રંગભેદન સમયથી પાછળનું વતન ગણવામાં આવ્યું આફ્રિકાને તેની આ નીતિ માટે રાષ્ટ્રમંડળની બહાર કાઢવામાં આવવાનું જ હતું ત્યાં તાસે પાતે જ પાતાનું સામ્યપદ પાછું ખેંચી લીધું સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રો યુ.એન. દ્વારા તની પર અર્થિક પ્રતિબંધ મુકી દેવામાં આવ્યા પરંતુ અમેરિકા, બ્રિટન ફ્રાન્સ ઇટાલી અને પશ્ચિમ જમનીઓ આફ્રિકા સાથે વ્યાપાર ચાલુ રાખતા આ પ્રતિબંધ સફળ ન થયો જોકે આ રાષ્ટ્રોએ આફ્રિકાની રંગભેદની નીતિનો વિરોધ ચોક્કસ કર્યો હતો.

દક્ષિણ અફ્રિકાના બિનગેરહ વર્ગ 'આફ્રિકન નેશનલ કોંગ્રેસ'ના નેજા નીચ એક સ્વાયંત્રતા ચાર્ટર તૈયાર કર્યું. જમા પ્રજાના સ્વતંત્રતા અને સમાનતાના અધિકારોની વાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. નેલ્સન મંડેલા અને આ આદ્યજનનું નેતૃત્વ ઉપરાંતના નેમના પ્રત્યાવધી ઘણા બિનગેરહ લોક આ આદ્યજનમાં જોવામાં

રંગભેદની નીતિનો અંત

અમેરિકા પ્રજાને રંગભેદમાંથી મુક્તિ માટે (1979) પ્રથમ વખત રાજકીય સ્તર સફળતા મળી. પ્રધાનમંત્રી પી ઇલ્યુ બોયલ રંગભેદની નીતિમાં સુધારો લાવવાનું નિર્ણય કર્યો. બોયલે રંગભેદ વિરુદ્ધ બોલવાનું સાહસ કર્યું અને કલ્પ કે "અર્થિકતામાં કંઈ દૂર નથી. આપણે તેને અપનાવી અથવા ખેંચતા ને મિટાવી દેવા પડશે." આ સાથે જ હાલસી નેતા મર્કબિશપ સમગ્ર મંડળો ટુટુને તમની વિશ્વશાંતિ જાળવવાના હેતુથી કરેલ કાર્યને લઈ નાબલ પુરસ્કાર મળ્યા (1984) આ ઘટનાથી અમેરિકા લોકમાં અદમ્ય ઉત્સાહના સત્કાર થતા સરકારે કબીલોકોને જાતિ ઓળખમય સમાજનો કાયદો નાબૂદ કર્યો (1986).

૧૯૮૬ સુધી આફ્રિકા પર આંતરરાષ્ટ્રીય દબાણ ભાષકર હતું ત્યારે કાઈ અલસપર્યમા ભાગ લેવા દેવામાં આવતા નહીં. અમેરિકન કોંગ્રેસ પણ દક્ષિણ આફ્રિકા પર પ્રતિબંધ લગાવવાની માનવરૂતી કરી. ભારતીય વડાપ્રધાન રાજીવ ગાંધીએ દક્ષિણ આફ્રિકા પર પ્રતિબંધ મૂકવા દબાણ કર્યું. 1989માં ચૂંટણી થતા અફ ઇલ્યુડી ફ્રાન્ક રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાયા. ગારા લોકના વિરોધે હોવા છતાં નેલ્સન મંડેલા 27 વર્ષ બાદ જેલમાંથી મુક્ત કરાયા (1990). ફ્રાન્કે રંગભેદના બધા જ કાયદા દૂર કરી અમેરિકન સમાનતાના ધોરણે તમામ હક્ક અને અધિકાર આપવાની યાચણ કરી જોકે ફ્રાન્કે આ યાચણથી વિરાધના સંમતી કરવા પડ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પહોળી વાર સામાન્ય ચૂંટણી થતા નેલ્સન મંડેલા વિજયી બન્યા (1994) અને રાષ્ટ્રપતિ બનતા. કાયમી ધારણે રંગભેદ નાશ પામ્યો અને અમેરિકા સમાનતાના ધારણે ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવતા થયા.

બાન્કુગ પરિષદ (ઈ.સ. 1955)

વિશ્વમાં ધ્યારતની આઝાદી બાદ પડિત નેહરુ દીકો અને સુકર્ણો જેવા તટસ્થ અને બિનજાણવાદી નીતિના પ્રવર્તક નતાઆનંદ પાદગાર અને ગૌરવપ્રદ સમય છે. આઝાદીની પૂર્વસંધ્યાએ દિલ્હી બાત અશિષાઈ સંઘર્ષ સમલન માં નેહરુએ સ્પષ્ટ કર્યું કે વિશ્વસકટમાં અશિષા અનિવાર્ય પણ અશિષમ ભાગ લેશ. હવે આ દશના મહેરાની મલક કોઈ ઉપયોગ કરી શકશે નહિ તમણે કરી એ વાત દાહરવી (૧૫૧) કે અશિષાઈ તાપ્તે કરી સંસ્થાનવાદનો ભાગ નહીં બતા દિલ્હી અશિષાઈ સમલન (અપ્રિલ ૧૯૫૫) બાદ ઇન્ડોનેશિયાના પ્રસિદ્ધ નગર બાન્કુગ મૂકામે એશિયાઈ-આફ્રિકન રાષ્ટ્રોનું જે સમલન મળ્યું તે બાન્કુગ પરિષદના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. 18 અપ્રિલ, 1955)

આ રાષ્ટ્રોએ ભગા મળી સંસ્થાનવાદનો વિરોધ કરી બિનજાણવાદી નીતિ તથા પચશીલન સિદ્ધાંતનાં પણ સ્વીકાર કર્યાં. આ પરિષદમાં ભારતના વડાપ્રધાન પડિત નેહરુ, ઇન્ડોનેશિયાના રાષ્ટ્રપતિ સુકર્ણો અને ઇજિપ્તના રાષ્ટ્રપતિ જમાલ અબ્દુલ નાસર અને યુગોસ્લાવિયાના માર્શલ ટીટોએ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી. આ પરિષદમાં એશિયાનાં 23 અને આફ્રિકાનાં 8 રાષ્ટ્રોએ એકજૂથ બની સંયુક્તપણે કાર્ય કરવા પર ભાર મૂક્યો. ત્યારબાદ યુગોસ્લાવિયાના બેલગ્રેડ શહેરમાં 'બિનજાણવાદી' દેસોની પ્રથમ શિખર પરિષદ વળાઈ તમા બિનજાણવાદી સંગઠન

બાન્કુગ પરિષદ

(NAM = Non Aligned Movement ની સ્થપના કરવામાં આવી છે. જુલમા અરબમાં 25 સભ્યો હતા તે આજ 114 થી વધુ છે જે આ નીતિની સફળતા દર્શાવે છે એ સંગઠનનું 13મું શિખરસંમેલન (2003 માં) મળ્યું

દ. આફ્રિકાની રંગભેદની નીતિને દૂર કરવામાં તથા યુન.માં સ્વચ્છતાવાદના પ્રબળ વિરોધ માટે ઐતિહાસિક દરજ્જા (14 નવમ્બર, 1960) સ્મારકરૂપવામાં ભારત સંયોજિત આ રાષ્ટ્રીય મહત્વપૂર્ણ બાબ બજાવ્યું છે વર્તમાન સમયે આ રાષ્ટ્રીય વિચારના શાંતિ જાળવવામાં મહત્વનું યોગદાન આપી રહ્યા છે.

બિનજોડાણવાદ

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ બાદ વિશ્વની રાજકીય સ્થિતિમાં પરિવર્તન આવતા યુરોપીય મહાસત્તાઓ નબળી રહતા અમેરિકા અને સાવિયેટ રશિયાનો મહત્વતાઓ નરીકે ઉદય થયે બંને સત્તાઓ પોતાની સત્તા અને વિશ્વસરમૂલના કબજા માટે પ્રયત્નશીલ હતી આથી નાટો, સિયુટો, સન્ટો અને વર્સો જવા કરતા અસ્તિત્વમાં આવ્યા અને હજી યુદ્ધની સ્થિતિનું નિર્માણ થયું. આ જ સમયે અંશિક અને આફ્રિકામાં પ્રજાકીય બળવળો સફળ થતા સ્વતંત્ર થયેલા દેશો આવતા કરારો થકી કરી ગુલામી સ્વીકારવા તૈયાર ન હતા તત્કાલે અલગ રહેવાના નિર્ણય કર્યા આ રાષ્ટ્રીય તટસ્થ રાષ્ટ્રો અને તમણા અધનાવલ નીતિનું બિનજોડાણવાદની નીતિ કહી શકાય છે

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) રંગભેદની નીતિ સામે દક્ષિણ આફ્રિકાનો સઘર્ષ વર્ણવો.
- (2) બિનજોડાણવાદ વિગતે સમજાવો.
- (3) ઈઝરાયેલની રચના વિશે માહિતી આપો.
- (4) ઠડુ યુદ્ધ એટલે શું ? સમજાવો.
- (5) દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછી રચાવેલ સરકારી જૂથની માહિતી આપો.

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) ચીનની ક્રાંતિમાં થયેલ મહાપ્રસ્થાન (Long March) વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.
- (2) બિનજોડાણવાદી નીતિને સમર્થન આપનારા મહાન નતિઆચાર નામ જણાવો.
- (3) નેલ્સન મડેલા વિશે માહિતી આપો.
- (4) માઓ-ત્સે-તુંગ વિશે ટૂંકમાં લખો.
- (5) બાન્દુગ પરિષદ વિશે માહિતી આપો.

3. નીચે 'ક' વિભાગમાં દેશનું નામ આપેલ છે 'ખ' વિભાગમાં દેશ પર અધિપત્ય જમાવનાર રાષ્ટ્રનું નામ આપેલ છે. યોગ્ય રીતે જોડી તૈયાર કરો :

ક	ખ
(A) ભારત	(1) ફ્રાન્સ
(B) અલ્જીરિયા	(2) જાપાન
(C) કોરિયા	(3) હોલેન્ડ
(D) ઈન્ડોનેશિયા	(4) બેલ્જિયમ
	(5) ઈંગ્લેન્ડ

સમકાલીન ઇતિહાસનો પ્રારંભ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધથી કરવામાં આવે છે તે બાબતે બધા ઇતિહાસકર્તા સમત છે. સમકાલીન ઇતિહાસના પ્રભાવ વર્તમાન સમયે પણ આવશે જોઈ શકીએ છીએ. સમકાલીનનો અર્થ સામાન્ય રીતે એ કરી શકાય કે “વર્તમાન સમય જેમાં આપણે છીવી રહ્યા છીએ.”

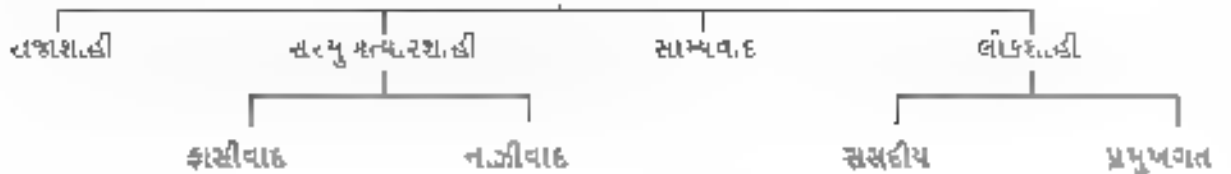
સમકાલીન વિશ્વમાં રાજ્યનાં મુખ્ય સ્વરૂપો

વિશ્વમાં આજ 200 થી વધુ દશ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. દરેક સ્વતંત્ર દેશ આટલે ચાક્રાસ પ્રાદેશિક વિસ્તાર, જનવસત્ક્રમણ શાંતિજનક સંગઠન અને પ્રાદેશિક અખંડિતતા મુખ્ય છે. દરેક દેશનું અસ્તિત્વ એ રાજ્યની સર્વોચ્ચ સત્તા અને સામાજિક સંરક્ષણ પર આધારિત છે. દરેક રાજ્ય પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી શકે ત્યાં સુધી બિર શાસન પ્રજાને આપી શકે છે. પરંતુ રાજ્યની શાસનવ્યવસ્થા કળક્રમે પરિસ્થિતિ અનુસાર બદલાતી જાય, પણ છે સમય-સમય મુજબ દરેક શાસનવ્યવસ્થા પ્રત્યે પ્રજાના દંષ્ટિકાણ બદલાતા રહે છે. આથી કહી શકાય કે પ્રાચીન સમયથી સમકાલીન સમય સુધી શાસનવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન આવતું રહ્યું છે. આ શાસનવ્યવસ્થાના પ્રજા પર એક વ્યક્તિ, વર્ગો કે નિશ્ચિત વર્ગનું અધિપત્ય જોવા મળે છે.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ વિશ્વના દેશોમાં શાસનવ્યવસ્થા વિવિધ સ્વરૂપે જોવા મળી છે જેમાંની કેટલીક સફળ પણ રહી છે. જ્યારે કેટલીક શાસનવ્યવસ્થામાં કેટલાક દશના વિનાશ પણ કર્યો છે. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ વિશ્વના દેશ બે શાસનવ્યવસ્થા સામ્યવાદ અને લોકશાહી વચ્ચે વહેંચાઈ ગયા છે. અમેરિકા, બ્રિટન, યુરોપ તથા એશિયા-પાસિફિકના નવા સ્વતંત્ર થયેલા કેટલાક રાષ્ટ્રોએ લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થા સ્વીકારી છે. જ્યારે સ.વિપદે રશિયા, ચીન અને યુરોપ તથા એશિયાના કેટલાક દેશોમાં સામ્યવાદી શાસનવ્યવસ્થા અપનાવી છે.

પ્રાચીન સમયની રાજ્યવ્યવસ્થાનું વર્ગીકરણ મહાન તત્ત્વચિંતક એરિસ્ટોટલે કર્યું છે. તેમના મતે અત્યંત રાજાશાહી નિરકુશ રાજાશાહી મુખ્ય હતી. જ્યારે લોકશાહી અને બીજી શાસનવ્યવસ્થા વર્તમાન વિશ્વમાં જોવા મળે છે જે નીચે મુજબ છે.

આધુનિક યુગની શાસનવ્યવસ્થાનાં સ્વરૂપો

રાજાશાહી

પ્રાચીન વિશ્વથી લઈને આધુનિક સમય સુધી શાસનવ્યવસ્થાના એક પ્રકાર તરીકે રાજાશાહી રહી છે. રાજાશાહીમાં શાસનતંત્રના પણ રાજા હોય છે તથા વશપરવરાગત ધારણે સત્તાના સૂત્રો મળતા હોય છે. પ્રજાને ક્યારેક તારા રાજાના સમયમાં થોડાક અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ મોટેભાગે રાજા નિરકુશ, અધિપત્ય હોય છે, પરંતુ આધુનિક યુગમાં રાજાશાહીએ પણ પ્રજાના અધિકાર આપવા શરૂ કર્યા છે.

સરમુખત્યારશાહી

મોટેભાગે અહમ્મદ સત્તા ધરાવતા રાજાશાહી જેવી જ શાસનવ્યવસ્થા અહીં જોવા મળે છે. પરંતુ અહીં સરમુખત્યારશાહીમાં વશપરવરાગતનું તત્ત્વ બહુ અછૂ જોવા મળે છે. અહીં શાસનવ્યવસ્થા ક્યારેક રાજકીય ક્રાંતિના બાગ સ્વરૂપ આવતી હોય છે ત્યાર પ્રજાના બહાળા વર્ગના તન ટેકા મળતા હોય છે. ક્યારેક વ્યક્તિમત કે લોકી બળવા દ્વારા પણ સત્તાના સૂત્ર આવે. સરમુખત્યારે બધું લત્તા હોય છે. દલત જર્મનીમાં

ચાન્સલર (વડાપ્રધાન) હિટલરે રાષ્ટ્રપતિ હિન્ડનબર્ગનું અવસાન થતા પ્રમુખપદની ચૂટણી નહિ કરી માત્ર જ રાષ્ટ્રપતિ બની બહા પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ ઉત્પન્ન થયેલી પરિસ્થિતિઓ વિશ્વન કાંસીવાદ-નાગીવાદના પરિણામ કદાચો. વર્સેલ્સની સંધિમાં થયેલો અન્યાય. કથળી ચૂકેલી આર્થિક સ્થિતિ, વરબાવ અપમાન જેવા પરિબળોના કારણે જર્મનીમાં હિટલર અને હિટલેરીમાં મુસોલિની સર્વોપરી સત્તા હસ્તગત કરી શક્યા આવ. સંસ્કૃતિભર્યા દેશનું બંધાનણ પોતાને અનુકૂળ આવે તેવું તેમને કરાવે છે દાત મૂસોલિનીએ ચૂટણીમાં બહુમત મળવાનારને નહિ પરંતુ જનમત જન વધુ મળે ત સનાતન સૂત્રો સંભાળી તવા સુધારા કરેલા ગઠબંધનવાળી સંરચના આવી શકી નહિ અને મુસોલિની શાસક બની શક્યા આવ. સંસ્કૃતિભર્યાને મોટાભાગે લોકો પીઠબળ પ્રાપ્ત હાથ છે તઆ એક નતા, એક થક અને એક પ્રજાના કાર્યકર્મન અનુસર છે ઇટાલી અને જર્મનીમાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ માં સંસ્કૃતિભર્યાઓએ રાજકીય સ્થિતિમાં પૂરી પાડવા સાથે કથળી ગયેલ આર્થિક સ્થિતિને ટૂંકાગાળામાં તેઓ મજબૂત કરવામાં સફળ થયા હતા. પરંતુ પ્રજાનો રાષ્ટ્રવાદ કેમ બનાવી સત્તા મેળવનાર આ શાસકો અલ્પજીવી રહ્યા તેઓએ પોતાના સંહિત દેશનો પક્ષ વિનાશ વેચ્યો તે હકીકત છે

સામ્યવાદ

સમકાલીન વિશ્વની શાસનવ્યવસ્થામાં સામ્યવાદ સૌથી છંદલે આવ્યો છે કાર્લમાર્ક્સની વિચારસરણીને આ લોકો અનુસરે છે 'દાસ કોપિટલ' તથા કોમ્યુનિસ્ટ મેનિફેસ્ટો માં આ વિચારસરણીનું ચિત્રણ વર્ણન છે રાજકીય, સામાજિક અને ખાસ કરીને આર્થિક જન સમાનતાના સિદ્ધાંત આ વિચારસરણી કાર્ય કરે છે કાર્લમાર્ક્સની વિચારસરણીને અનુકરણ કરનારોને સામાજિક ન્યાય અને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે ખાનગી માલિકી અને મૂડીવાદ અહીં જોવા મળતો નથી પરંતુ તમામ આખરી માલિકી હક રાજાશાહીની જેમ સંકેત પાસે હોય છે

વિશ્વમાં આ વિચારસરણી મુજબની પહેલી ક્રાંતિ રશિયામાં થઈ. અહીં નિકીટા આ.પનુદે ઝાર રાજાશાહીને હટાવી લાગે કામદારના પ્રભુત્વવાળી સરકારની સ્થાપના કરી એક વસતુ શાસન સ્થાપવામાં આવ્યું. સામ્યવાદની વિચારસરણીને લાગુ કરવામાં આવી પરંતુ મહદઅંશ આ વિચારસરણી નિષ્ફળ જતા લેનિને નવી આર્થિક નીતિને અમળાવવાની ફરજ પડી અને સાવિયેટ સંઘ અભૂતપૂર્વ વિકાસ કરી વિશ્વની માહસતી વધા બન્યું. જોકે મિખાઈલ ગોર્બાચેવના સમયમાં સાવિયેટ રશિયાનું વિવરેન થતા સામ્યવાદના અને આવ્યો અને રશિયામાં પ્રજાસત્તાક તંત્રની સ્થાપના થઈ.

વિશ્વની બીજી મહત્વની સામ્યવાદી ક્રાંતિ ચીનમાં થઈ. અંતે ક્રાંતિ પર મ.એ.નસેન્ટુગના પ્રભાવ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે રશિયન ક્રાંતિમાં કામદારના પ્રભુત્વ હેતુ જ્યારે અહીં ખેડૂતના પ્રભુત્વ ક્રાંતિ અને સરકાર પર જાઈ શકે છે ઉત્પાદનના તમામ સાધના બની કારાખાના અને બેન્ક પર રાજ્યનું નિયંત્રણ છે રાજ્યમાં તમામ પ્રવૃત્તિ લગભગ સામૂહિક ધારણ થાય છે કાર્લ માર્ક્સ વિચારણ શુદ્ધ સામ્યવાદ અનુસારની શાસનવ્યવસ્થા ચીનમાં સ્થપાયેલી જાવા મળે છે એક આદર્શ સામ્યવાદના સિદ્ધાંત અનુસારની શાસનવ્યવસ્થા નરીક સામ્યવાદ સત્તા છે પરંતુ અપારક સંસ્કૃતિભર્યાઓ પણ સામ્યવાદના આઠા હઠળ સ્થપાતી હોય છે

લોકશાહી

આધુનિકથી લઈ સમકાલીન વિશ્વમાં શાસનના એક પ્રકાર તરીકે લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થા લોકપ્રિય સંકલિત થયેલ છે લગભગ તમામ મૂડીવાદી સત્તાઓ સત્તાની વહયણી મુજબની પાતાને અનુકૂળ લોકશાહી શાસનપદ્ધતિ અપનાવી છે આ શાસનમાં રાજ્યના પ્રત્યેક નાગરિકની સક્રિય ભૂમિકા અને ભાગીદારી હાથ છે આવ. તંત્રમાં લોકશાહી વિચારસરણીને વરણ પડેલું સ્થાને બહુ મહત્વનું છે તેઓ લોકશાહીને વધુ મજબૂત બનાવવાનું કાર્ય કરે છે અહીં લોકો દ્વારા ચૂંટાઈને આવેલા પ્રતિનિધિ બધવા પ્રતિનિધિઓની બનલી સરકાર સત્તા મળ્યાં છે લોકશાહી તંત્રમાં સસદીય અને પ્રમુખમત લોકશાહી એવા બે પ્રકારો પડે છે

સસદીય લોકશાહી

પ્રજાસત્તાક તત્ત્વો, પ્રજા દ્વારા ચૂંટાઈ આવેલા સભ્યોમાંથી રચાતી કારાબારી સસદને ઓટલ ક ચૂંટાપણા સભ્યોને જવાબદાર રહી કાર્ય કરે છે તેઓ સંયુક્તપણે જવાબદાર હોય છે આવી લોકશાહીને સસદીય લોકશાહી કહે છે આ પદ્ધતિમાં માટેભાગે બે ગૃહો હોય છે બ્યારતમાં સસદીય પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે અહીં સસદનું ઉપરું ગૃહ રાજસભા અને નીચરું ગૃહ લોકસભા કહેવાય છે લોકસભા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા પ્રત્યક્ષ ચૂંટણીથી રચાય છે જ્યારે રાજસભા પરજા ચૂંટણીથી પ્રતિનિધિઓના ચૂંટે છે

ઇંગ્લેન્ડની લોકશાહી પણ સસદીય છે છતાં તે જરૂર જુદી વડ છે રત્નાવિહીન કાંતિ 1688) દ્વારા ઈંગ્લેન્ડમાંથી રાજાકાલીન સંપૂર્ણ નબૂદ કરી દેવામાં આવી નથી પરંતુ રાજાનું ઘડ વશપરમરજાત રાખી તેને નામમાત્રની સત્તા ભારતના રાષ્ટ્રપતિ જેવી જ આવી છે રાજ્યની વાસ્તવિક સત્તા ભારતની જેમ, સસદ પાસે છે અહીં લોકશાહી સ્વયંપણ હાવા છતાં પ્રજા રાજા કે રાણી તરફ અત્યંત માન-સન્માન પણ વરેવ છે

પ્રમુખગત લોકશાહી

આ શાસનવ્યવસ્થામાં રાષ્ટ્રપતિ પ્રજા દ્વારા ચૂંટાય છે આ પ્રકારની લોકશાહીનું ઉત્તમ ઉદાહરણ સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકા છે અહીં પ્રમુખ ચાર વર્ષના નિશ્ચિત સમયગાળા માટે પ્રજા દ્વારા ચૂંટાઈને આવે છે તેઓ પાલ પાળની કારાબારી પસંદ કરે છે આ કારાબારી સભ્ય સસદીય પદ્ધતિની જમ સસદને નહિ પણ રાષ્ટ્રપતિને જવાબદાર હોય છે અહીં રાષ્ટ્રપતિ પોતાના નિર્ણય માટે સ્વતંત્ર હોય છે

સત્તાની વહેંચણી અનુસાર વિશ્વમાં લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થામાં એકતરી અને સમવાયતરી સ્વરૂપની વહીવટી વ્યવસ્થા જોવા મળે છે દરેક લોકશાહી રાષ્ટ્રના બંધારણ અનુસાર સંપૂર્ણ સત્તા જો કેન્દ્ર સરકાર પાસે હોય તો તેને એકતરી શાસન કહે છે એકતરી શાસનમાં પણ સસદીય અને પ્રમુખગત પદ્ધતિ જોવા મળે છે જ્યારે જે તે દેશના બંધારણ અનુસાર કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે સત્તાની સ્પષ્ટ વહેંચણી કરવામાં આવી હોય તેને સમવાયતરી શાસન કહેવામાં આવે છે સમવાયતત્ત્વમાં રાજ્ય પાતાની આંતરિક બાબતમાં સ્વતંત્ર હોય છે વિદેશનીતિ, સરકાર, ચલણકાન્ડ સરકારકક્ષતક હોય છે ભારતમાં સમવાયતરી શાસનવ્યવસ્થા છે પરંતુ કટોકટી સમય ભારત એકતરી શાસનમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે તે એક વિશિષ્ટતા છે

પ્રત્યક્ષ પ્રજાસત્તાકની મર્યાદા દૂર કરવા વિશાળ વિસ્તારો ધરાવતા રાજ્યમાં લોકપ્રતિનિધિ પ્રજાસત્તાક તત્ત્વ પાને લોકશાહી સ્વીકારી છે આધુનિક પુનઃ પ્રજામાં આવેલી જાગૃતિથી પ્રત્યક્ષ દેશની પ્રજા શાસનવ્યવસ્થામાં સક્રિય ભાગીદારીની અપેક્ષા રાખે છે આથી જ વિશ્વમાં લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થાનો વ્યાપક પ્રમાણમાં સ્વીકાર થયો છે

સમકાલીન વિશ્વમાં અર્થકારણ

સમકાલીન વિશ્વમાં ત્રણ પ્રકારની અર્થવ્યવસ્થા જોવા મળે છે 1. મૂડીવાદી (૧) સામ્યવાદી (૨, ત્રિશ લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થા ધરાવતા દેશમાં મુખ્યત્વે મૂડીવાદી અર્થવ્યવસ્થા જોવા મળે છે જ્યારે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ કાર્લ માર્ક્સની વિચારસરણી મુજબ રશિયામાં સામ્યવાદી કાંતિ થઈ અને બીજા ઘણા દેશોમાં સામ્યવાદ સ્થપાતા સામ્યવાદી અર્થવ્યવસ્થા અહીં જોવા મળે છે આવી અર્થવ્યવસ્થાન ત્રિશ અર્થવ્યવસ્થા કહે છે

યુરોપીય દેશોની અર્થવ્યવસ્થા

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ સમય પુરોપની અર્થવ્યવસ્થા તૂટી પડી હતી ત્યાર તત્ત્વ પુનરુત્થાન માટે પહોંચા પ્રધાન અમેરિકન પ્રમુખ ડુમને કર્યો જેને ટુમેન સિદ્ધાંતના નામથી ઓળખવામાં આવે છે જતો મૂળ ઉદ્દેશ યુરોપમાં સામ્યવાદને પ્રસારતા રોકવાનો હતો દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ બાદ માર્શલ પ્લાન દ્વારા અમેરિકાની મદદ થકી યુરોપીય રાષ્ટ્રો પર અમેરિકનનું પ્રભુત્વ સ્થાપ્યું અને અમેરિકા એક મહાસત્તા બન્યું.

યુરોપીય અર્થવ્યવસ્થાન નવી દિશા આપવાનું કાર્ય કન્સેનસ વિદેશમંત્રી રોબર્ટ શુમન કર્યું. યુરોપના છ રાષ્ટ્રોએ યુરોપીય લાંબા અને કાલસા સમુદાય ની રચના કરી. (1992 આ. દશા.અ રામ ખાત સધિ કરી યુરોપીય આર્થિક સમુદાય ,LLC - European Economic Community)ની રચના કરી. તે અનુસાર મૂડી, યાંત્રિક સાધનો અને માનવબળની હેરફેર શક્ય બની આ સમકનમાં ધીરે ધીરે બીજા દેશો પણ જોડાતા યુરોપીય મુક્ત વપાવસેત્ર (European Free Trade Area)નું ગઠન થયું. 1961માં ફ્રાંસને તેનું સભ્ય થવા રાજી હાથા છતાં કન્સેનસ વિરોધન હીધે (1973માં) તે આ સઘનું સભ્ય બની શક્યું.

યુરોપીય આર્થિક સમુદાય આથી પણ આગળ વધી યુરોપનું એક સમાન ચલણ રાખવા વિચારાજો શરૂ કરી પરંતુ ફ્રાંસ, નેર્લે અને ડેનમાર્ક જેવા દેશો આની વિરુદ્ધમાં હતા. એક શક્તિસાળી કન્દ્રીય બેન્ક અને સમાન ચલણના માર્ગ 'એસ્ટ્રિક સધિ'ન કારણે સરળ બન્યા. (1991) યુરોપના દેશોને આ સધિને અનુમાદન આપવામાં સાત વર્ષ લાગી ગયા. આખરે યુરોપના રૂપમાં યુરોપનું નવું સહિયારું ચલણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું (2000) છતાં ફ્રાંસને પોતાના ચલણ પાઉન્ડને પણ જાળવી રાખ્યું છે.

ઔદ્યોગીકરણની પ્રક્રિયા

ઇંગ્લેન્ડમાં થયેલ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને કારણે માનવીને ઉદ્યોગનું મહત્વ સમજાયું અને ખેતીના બદલે ઉદ્યોગન વધુ મહત્વ મળતું થયું ઉદ્યોગીકરણના પ્રથમ તબક્કામાં પાયાના ઉદ્યોગો સ્થાપાય તથા સશાપના થયા જેમ કે વરાળ એન્જિન, સૂતરો ઉ કાપડ. લોન્ડન-પોલ્સદ, રેલવે, સ્ટીમર અને વિમાન ઉડ્ડયન વગેરે જ્યારે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ અણુશક્તિ અને ઇલેક્ટ્રોનિક-ચીજાણુઆનું અગમન થયું અણુશક્તિનો પ્રથમ વિનાશક અનુભવ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન વિશ્વને થયો.

ઉદ્યોગીકરણ માટે પાયાની જરૂરિયાત બનીજતલ અને કાલસા છે ખેતીજતલથી ભરપૂર આરબ રાષ્ટ્રોએ સંગઠિત બની આ તકના લાભ મેળવ્યો છે તેમનું સંગઠન O.P.E.C ના નામથી આજખાય છે વિશ્વમાં જુદા જુદા માલના જગી ઉત્પાદન થકી વિશ્વ બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું જેમાં અમેરિકા, જાપાન, સોવિયેટ સઘ, યુરોપ જવા દેશો અને બ્રેઝિલ વૂજ પ્રગતિ સાધી નેથી તળે વિકસિત અને ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્રો કહવામાં જ્યાર બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી જ ઉગ્ર સ્વતંત્ર થયા તેમાંના માટાભાગના દેશમાં ઉદ્યોગીકરણની પ્રક્રિયા ધીમી રહી જથી તઆ અલપવિકસિત થતા ત્રીજા વિશ્વના દેશો તરીકે આજખાયો. જોકે 1960થી 1970ના દાયકા દરમિયાન ઉત્તર કોરિયા તાઈવાન, મલેશિયા, સિંગાપુર, હન્ડનેશિયા જવા નાના દેશોએ પણ ઝડપી ચિક સ કર્યો છે.

ઉદ્યોગીકરણનો શરૂઆત ભલે ઇંગ્લેન્ડમાં થઈ હાય પરંતુ બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ અમેરિકામાં ખરે અર્થમાં ઉદ્યોગીકરણ થયું અમેરિકાના ઘન ઉદ્યોગના માટા વિસ્તાર એટલન્ટિકના કાટાવિસ્તારના પટ્ટામાં આવલ છે અને દેશની વચ્ચેના અગ્રા ભાગ અહીંના નવ ઔદ્યોગિક શહેરમાં વસતા થયા છે.

ઉદ્યોગીકરણની અસરો

વિશ્વમાં ઉદ્યોગીકરણથી સમાજ, અર્થકારણ અને શાસનતંત્ર પર વ્યાપક અસરો પડી છે ઉત્પાદનપ્રદીની બજાર વ્યવસ્થાના વિકાસ થયા માનવીની ખરીદશક્તિ અને વપરાશમાં વધારો થતા ભૌતિક સુખ સુવિધામાં પણ નાધવાત વધારો થયો વસ્તુ-વિનિમયના સ્થાન નાડાનું ચલણ માધ્યમ તરીક વધુ સ્વીકારવામાં આવ્યું બેન્કવ્યવસ્થા બ્રિટી શરૂ ઉત્પાદનસેત્ર ખાનગી અને જાહેર સહસોની સ્થાપના થઈ વિશ્વમાં ટેક્નાલોજીના પ્રસારે ખાનગી સાહસો થકી ઝડપથી પ્રસારવા લાગ્યા વાહનવ્યવહારસત્ર આખૂતપૂર્વ ક્રાંતિ થતા દૂરિયાના દેશો વચ્ચે વ્યાપાર વધુ ઝડપી બન્યાં ખેતીજતેલ તથા કાલસાનો ઉપયોગ સચાલનશક્તિના સ્થાપન તરીક વધવા લાગ્યો માનવી કાલે મૂડીનું પ્રમાણ વધતા ભૌતિક સુવિધાઓ વધુ ને વધુ સ્વીકારતો થયો કૃષિલે રાસાયણિક ખાતરના ઉપયોગ થકી ઉત્પાદન વધારવાના પ્રયાસો થયા તબીબીસેત્ર આધુનિક લેસોધનો થકી વ્યક્તિગત અને જાહેર સ્વાસ્થ્ય અને સરેરાશ આયુષ્યમાં વધારો થયો.

ઉદ્યોગીકરણ ચિક્કની બાજુ જવું છે. ઉદ્યોગીકરણ થકી ખાનવીનું જીવનધારણા ગ્રીષ્મી આબુ અને દેશના વિકાસ થવા ન આવી સારી બાજુ ગણી શકાય. પરંતુ સાથે સાથે બીજી બાજુ તની આડઅસર પણ જોવા મળી રહી છે. શાસ્ત્ર ઉત્પાદન થકી વિશ્વમા ત્રીજા પુછતો. માહોલ ઠગ પુછ દરમિયાન ગ્રીષ્મી થયો. અગ્રણીતા, ઉપયોગ અને તેની ભયનાકતાનો અનુભવ વિશ્વ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન જ કર્યો હતો. મૂડીવાદ હાલના આર્થિક અસમાનતા વધતા વિશ્વમા કાર્લમાક્સી સિદ્ધાંતો કામદારોમા વધુ લોકપ્રિય બન્યા. જાણી સામ્યવાદી વિચારસરણી વિશ્વના દશામા મજબૂત બની છું. બ્રિટન જવા દેશમા તા. 'મજૂરપક્ષ' રફા સ્થપાય છે અને સત્તા પણ પ્રાપ્ત કરી છે.

બિનઔદ્યોગિક દેશો પર અસર

ઉદ્યોગીકરણથી વિશ્વમા ઔદ્યોગિક અને બિનઔદ્યોગિક એવા બે પ્રકરના દેશોનું સર્જન થયું. ઔદ્યોગીકરણ થકી યુરોપની સત્તાઓ, આર્થિક રીત સમૃદ્ધ થતા. અશિયા અને આફ્રિકાના દેશોમા ખાતાના સંસ્થાના સ્થાપ્યા અને તમનું શાસન કર્યું. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ બાદ બદલાયલ પરિસ્થિતિ અને પ્રજામા જાગૃતિ આવતા. આ કારણે દેશોએ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી છે. પરંતુ માટાબાગના દેશો ત્રીજા વિશ્વના દેશો રહ્યા છે. અટલ આ બિનઔદ્યોગિક દેશમા ગરીબી અને બેકરી જેવી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ છે.

વિકાસની સમસ્યાઓ

ઔદ્યોગીકરણ અને ઉત્પાદનમા ઝડપી વૃદ્ધિ સાથે વિશ્વમા કટલીક ગાંભીર સમસ્યાઓ પણ ઊભી થઈ છે. ગૃહઉદ્યોગો પડી ભાંગ્યા છે. શહેરીકરણ સાથેની સમસ્યાઓ દિવસેને દિવસે વિકટ બનતી જાય છે. ગરીબી અને બેકરીમા વધારા થતો રહ્યો છે. વિશ્વના દેશમા ઉત્તર કરતા દક્ષિણ વિસ્તારમા વસ્તીમા ઝડપી વધારા થયો છે. પરિણામ લઘુત્તમ જરૂરિયાત અને રાજગારો મેળવવામા મુશ્કેલી ઊભી થઈ છે. સમાલનશક્તિમા કુદરતી સસાધનો એવા બનીજતેલ અને કોલસાના ભંડારો ઘટી રહ્યા છે. ઝેરી ગેસ રાસાયણિક બ્લાટર અને રસાયણના ઉપયોગથી પર્યાવરણ પર અસર થઈ છે. ગ્લોબલ વાર્મિંગની સમસ્યા ઊભી થઈ છે. પ્રદૂષણની સમસ્યા ઘેરી બની છે અને વરસાદ અનિયમિત બન્યો છે.

આતકવાદ

આત્મચાલી આતકવાદીઓ દ્વારા અપહરણ કરાયેલ વિમાનના અમેરિકાના વહા દ્રેડ સેન્ટરના બેન ટાવરને જોરદાર ટક્કર (11મી સપ્ટેમ્બર 2001) મારતા પછાના મહેલની જેમ આ ટાવર તૂટી પડ્યો. આ વિનાશક કૃત્યથી વિશ્વ હચમચી ગયું. આ દુષ્ટતામા વિશ્વના સવાર તેમજ ઈમારતમા રહેલા સેકડા લોકો મૃત્યુને ભટક્યા હતા. આ ઘટનાએ સાબિત કરી દીધું કે હવે રહીના પુછે પુછામિની જગ્યાએ સશસ્ત્ર આતકવાદીઓ દ્વારા આ રીતે પણ લોકો શકે છે.

ન્યુનિય આલમ્પિકમા હાસાયલી રમતવીરની પેલસ્ટાઇની આતકવાદીઓએ ઘાતકી હત્યા કરીને આતકવાદના પરિવેષ દુર્નિયાન આપ્યો (1972). પરંતુ આતકવાદની સર્વપ્રથમ સરળ સમજૂતી બ્રસલ્સમા ન્યુપરિષદક સમલનમા આપાઈ હતી. આ મુજબ જીવન ભૌતિક અવાડતા અથવા માનવસમુદાયના જાખમમા મૂકે તેવા અને મોટા પાયા પર સપ્તિને નુકસાન કર તેવા કાર્યો કરીને ભયનું વાતાવરણ ઊભું કરવાના છે. પરંતુ વર્તમાન સમયમા દરક દેશ મુજબ આતકવાદની પરિભાષા અલગ અલગ જણાય છે. તેથી તેની એક વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે. આતકવાદ એક વૈશ્વિક સમસ્યા છે.

આતકવાદનું સ્વરૂપ

આતકવાદની શરૂઆત કોઈ પાશ્વિક રાજકીય કે સામાજિક જૂથ દ્વારા કોઈ ચોક્કસ હેતુ સિદ્ધ કરવા, પાકષમકી, મૂન માનવહત્યા અને માનવસપ્તિને નુકસાન કર તેવી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સરકાર પર દબાવ લાવવા

પ્રયત્ન કરે છે અને સામાન્ય રીતે આતંકવાદ એવું નામ આપવામાં આવે છે આતંકવાદીઓ માટેભાગ સરકાર સામ સીધા સંપર્કમાં આવતા નથી પરંતુ તબા, કલપાતા દુરંધનના હાથ પર ધા કરે તબા હુમલાના આયોજના કરે છે તેથી એક વર્ગ તબા આતંકવાદી માને છે પરંતુ બીજો વર્ગ તબા સ્વતંત્રતાસેનાની માન છે પરંતુ આતંકવાદીઓ અને સ્વાતંત્ર્યસેનાની વચ્ચે મૂળભૂત તફાવત એ છે કે સ્વતંત્રતાસેનાની નિર્દોષ લોકોની ક્યારેય પણ હત્યા કરતા નથી પરંતુ એક આતંકવાદી આવડા ધગલા ભરતા અચકાતા નથી વિશ્વમાં ઉત્તર અમેરિકા, અફઘાનિસ્તાન, દક્ષિણ આફ્રિકા અને ગ્રીસ જેવા દેશોમાં રાજકીય હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે આતંકવાદ શરૂ થયા.

આતંકવાદ ઊભાના કરનારો પશ્ચિમનો

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછી વિશ્વમાં નાના નાના રાષ્ટ્રો સ્વતંત્ર થયા આ રાષ્ટ્રોના પણ પાર્શ્વિક સમૂહા અને કેટલીક જાતિઓ પોતાની મલગ આગળ માટે આતંકવાદનો અશરુ લીધા દાતા, શીલકા (અલ ટી ટી ઈ) ચેચ્ચા (રશિયા) કેટલાક દેશ પાતાની રાજકીય તેમજ આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા આયોજનબદ્ધ રીતે આતંકવાદી પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યાહત અને સહાયતા કરે છે ક્યારેક મહાસત્તાઓ પણ આવડા સંગઠનાત સહાય કરતી જોવા મળે છે ઇન્ટરનેટ ફેક્સ સેટેલાઈટ ફોન જેવા સદેશાવ્યવહારના આધુનિક સાધનો થકી આતંકવાદને બહોળી પ્રસિદ્ધિ મળતી જાય છે પાર્શ્વિક ઉત્પાદ પણ ક્યારેક આતંકવાદને પોષે છે ક્યારેક તેની આગમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ થતી જોવા મળે છે

આતંકવાદી સંગઠનો

એક અંતુમાન મુજબ વિશ્વમાં 500 થી વધુ આતંકવાદી સંગઠનો કાયદાત છે જેમાં દિનપ્રતિદિન વધારો થતા જાય છે જમાં મહત્વના છે આસામ બિન લાદેનનુ અલ-કાદા, તાકવાનિસ્તાન પ્રત્યાકરનનુ લિક્કે શીલકા, હજિલમાં અલ-જિદાલ, ભારતમાં હરકત ઉલ અન્સાર, પાકિસ્તાન અને ભારતમાં હિઝબુલ મુહાલિદિન, ઉત્તર આયર્લેન્ડમાં આયરિશ નેશનલ લિબરેશન આર્મી દક્ષિણ લાએનેનમાં હિઝબુલ્લાહ હમાસ, જોર્ડનમાં નશનલ લિબરેશન આર્મી પેલેસ્ટાઇનમાં ન્યૂ પીપલ્સ આર્મી ભારતમાં પશ્ચિમ બંગાળમાં નકસલવાદી, નપાળમાં માઓવાદી જેવા સંગઠનો મહત્વના છે

આતંકવાદી પ્રવૃત્તિઓ

અમેરિકાના વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટર પર હુમલો તે આતંકવાદની અત્યાર સુધીની સૌથી વિનાશક ઘટના હતી ત ઉપરાંત ચેચ્ચાના અત્મધાતી હુમલાખારામ રશિયાના થિયટર પર નિર્દોષ લોકોને મારતે ઘાટ ઉતાર્યા ગુજરાતમાં અલરધામ પર હુમલા કરી કેટલાય દશનાર્થીઓના બાન થયા (2002) તદુપરાંત જમ્મુ કાશ્મીર વિધાનસભા, જમ્મુનું રધુનલ્ય મદિદ ભારતીય સસદ તથા છલ્લે મુબઈ હુમલાના મુખ્ય ગણી શકાય પાકિસ્તાનમાં શાળા પર આતંકવાદીઓના હુમલા કરી અંક નિર્દોષ બુલકાઓની હત્યા કરી ત્યાર વિશ્વ હચમચી ગયું હતું.

આમ દિનપ્રતિદિન આતંકવાદ વધુ ન વધુ વિસ્તરતા વિશ્વ પર આતંકવાદના ભય ક્રિયા થયા છે જા સ્થાનિક પ્રજાજનાત સાથે ગતા આતંકવાદીઓના ન મળ તા મહત્વનું કાર્ય થઈ શક બીજા કેટલાક હશા આતંકવાદને પોષવાનું બધ કર અને આતંકવાદ બાબત વિશ્વની સત્તાઓ બેધારી નીતિ ન અપનાવે અને દરેક રાષ્ટ્ર પાતાની વિચારસરણીમાં રરિવર્તન લાવી દશમાં એક સમતવાદ અને ન્યાયપિત સમજાન જન્મ આવે તો ચોક્કસ આતંકવાદને નાથી શકાય તેમ છે

1 નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) સરમુખત્યારશાહી વિશે નોંધ લખો.
- (2) સસદીય લોકશાહી વિશે માહિતી આપો.
- (3) ઉદ્યોગીકરણની અસરો ચર્ચો.
- (4) આતકવાદ ઉત્પન્ન કરનાર પરિબલો અને તમની પ્રવૃત્તિઓ પર નોંધ લખો.
- (5) સામ્યવાદ વિશે માહિતી આપો.

2. અપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) સમકાલીન વિશ્વમા શાસનવ્યવસ્થાના મુખ્ય સ્વરૂપો ટૂંકમાં લખો.
- (2) વિશ્વમા થયેલા આતકવાદી હુમલા પર ટૂંકમાં લખો.
- (3) સમકાલીન વિશ્વના મુખ્ય અર્થકરણોના નામ આપો.
- (4) અમેરિકાની પ્રમુખગત લોકશાહી વિશે એ ત્રણ વાક્યો લખો.
- (5) સમવ્યવસ્થા વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.

3 અપેલા વિકલ્પોમાથી સાચો વિકલ્પ સોંપી ઉત્તર આપો :

- (1) પ્રમુખગત લોકશાહી કયા દેશમા આવલી છે ?
 (અ) અમેરિકા (બ) ઇંગ્લેન્ડ (ક) ભારત (ડ) કોઈ નહિ
- (2) યુરોપ ખંડનુ સહિયારું ચલણ કયુ છે ?
 (અ) પાઉન્ડ (બ) ડોલર (ક) યુરો (ડ) રૂપિયા
- (3) ઉદ્યોગીકરણની શરૂઆત કયા દેશમા થઈ ?
 (અ) અમેરિકા (બ) ફ્રાન્સ (ક) ઇંગ્લેન્ડ (ડ) અફ્રિકા
- (4) આતકવાદની સર્વપ્રથમ સરળ સમજૂતી કયા સમલનમા આપાઈ હતી ?
 (અ) પેરિસ શાંતિ સમલન (બ) બ્રસેલ્સ સમલન (ક) વર્સેલ્સ સમલન (ડ) કોઈ નહિ
- (5) રુનવિહીન ક્રાંતિ કયા દેશમા થઈ ?
 (અ) ફ્રાન્સ (બ) ઈટાલી (ક) અમેરિકા (ડ) ઇંગ્લેન્ડ

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીને લીધે સમાજ અને સંસ્કૃતિમાં આવેલાં પરિવર્તનો

20મી સદી વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની દ્રષ્ટિએ અત્યુત્કૃષ્ટ કદી શકાય વીજળી, સરસર, ડાયોડ, અન્ટીબાયોટિક, વાહન-વ્યવહારક્ષેત્ર અનેકવિધ શાધના માનવજાતના પ્રભાવિત કર્યું છે તેને કારણે એક સમુદાય એક સમાજનું નહીં સમગ્ર માનવજાતને સુવિધાપૂર્ણ બનાવ્યું છે આપણા રાજ્યપરિવહન, જીવનમા ટેકનોલોજી વધારી ગઈ છે વિશ્વમા વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનના સ્તરમા સતત વૃદ્ધિ થઈ રહી છે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમા માટા પાયા પરિવર્તન 20મી સદીમા જોવા ઇ. ખાસ કરીને શૈક્ષણ અને આર્થિક વિકાસના પરિણામ આ પરિવર્તનના જોવા મળ્યા છે મધ્યયુગમા વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના લાભ માત્ર ઉચ્ચ વર્ગ પૂરતા મર્યાદિત હતા પરંતુ 20મી સદીમા આવેલા પરિવર્તનોએ દુનિયાભરના લોક સુધી વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના લાભો પહોંચાડ્યા છે

શક્તિના નવા સ્ત્રોતો

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રોમા થતા વિકાસ મુખ્યત્વે શક્તિ કે ઊર્જાના સ્ત્રોતો ઉપર નિભર રહ્યા છે પ્રારંભમા લાકડા, પવન અને જળ ઊર્જાના મુખ્ય સ્ત્રોત હતા પછી કાલસાના તંત્ર સ્થાપન લીધું અને તનો ઉપજાતીક વ્યવસ્થા પ્રમાણ થયા તેની મદદથી પત્રો ચલાવવામા આવતા 20 મી સદીના પ્રારંભે પેટ્રોલિયમ અને કુદરતી ગેસની શોધથી ટેકનોલોજીમા વ્યાપક પરિવર્તન આવ્યું, એટલું જ નહીં વીજળી અને ચુબકીય તત્ત્વોની શોધથી તેમા વધારો થયો ખાસ કરીને પરમાણુ ઊર્જાએ 20મી સદીમા સૌથી મહત્વપૂર્ણ સ્થાન હાસલ કર્યું છે

વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનના વિકાસે ટેકનોલોજીમા ક્રાંતિકારી પરિવર્તન કર્યા જેમ્સ વોટ અને ગલિલિયો જેવા મહાન વૈજ્ઞાનિકોની કાંઈ પર 20 મી સદીમા અનેક વૈજ્ઞાનિકોએ કાર્ય કર્યું વૈજ્ઞાનિકોએ અનેક નવીન સિદ્ધાંતો સ્થાપિત કર્યા જેમા અણુભક્તિઓ, પ્રકાશચત્રાંશ, ઇલેક્ટ્રિક જનરેટર મેન્જિનિયરિંગના સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય છે ઇલેક્ટ્રોનની શોધ પરમાણુ સંરચનાની સમજણ પરમાણુ ઊર્જાના રહસ્ય શાધવા 20મી સદીના પ્રારંભથી અનેક મહાન શાધોમા વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિ કરી જમા પ્લસ્ટિકની શોધ (1906, રિપાસચાર 1912, નાઇલોનની મહાન શાધના 1914, રેડિયો પ્રસારણ નેટવર્ક (1922) વિશ્વની સૌથી ઊંચી બિલ્ડિંગનું નિર્માણ (ન્યૂયોર્ક 1930), રોકટ (1976), ટેલિવિઝન 1936, જળવિદ્યુત (1936, ગેસ અન્જિન (1937), પેનિસિલીન (1942), પરમાણુ વિખાન (1942, પરમાણુ બોમ્બ (1945), કમ્પ્યુટર (1946), સુપર-સાનિક વિમાન (1947, ટ્રાન્ઝિશન (1948), પરમાણુ વિદ્યુત (1952 અતરિક્ષમા માનવ (1957) ઉપગ્રહ સંચારવ્યવસ્થા (1970, જૈવિક ટેકનોલોજી (1975), પર્સનલ કમ્પ્યુટર (1980)નો સમાવેશ થાય છે

ઊર્જાના નવા સ્ત્રોતો જાઈએ ત. સૂર્યઊર્જા વાયુઊર્જા જળઊર્જા, ભૂતાપીય ઊર્જા, હાઈડ્રોજન ઊર્જા અને પરમાણુઊર્જાનો સમાવેશ થાય છે

સૂર્ય ઊર્જા

સૂર્ય, ઊર્જાના સૌથી મહાન સ્ત્રોત છે 20 મી સદીના પ્રારંભ એક શોધ પ્રમુખ સૂર્યપ્રકાશ સેલેનિયમ ઉપર વ્યવસ્થિત રીતે પડે તો તેમાથી વીજળી ઉત્પન્ન થાય છે ઈ.સ. 1954મા આપણે પહેલા સૂર્ય સેલ નૈયાર કરવામા આવ્યો હતો જોકે તેમા બહુ આછી નફળતા મળી હતી પછીથી નુપાત્ર નૈયાર કરવામા સિલિકોનનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો મોટાભાગના કૃત્રિમ ઉપગ્રહોમા સૂર્ય સેલ ઊર્જાના માધ્યમ તરીકે ઉપયોગમા લેવાય છે ભારત સૂર્યઊર્જાના પ્રયોગમા વિશ્વમા પ્રથમસ્થાને છે

વાયુગ્રીર્જા

સદીઓથી વાયુગ્રીર્જાનો મહત્વપૂર્ણ સ્થાન રહ્યું છે. 20મી સદીમાં પવનચક્કીની ટેકનોલોજીએ મોટા પ્રમાણમાં વાયુગ્રીર્જાનું કામ કર્યું. ભારતમાં 20 હજાર મેગાવૉટ જટલી વાયુગ્રીર્જા સભવિત છે. 20મી સદીના અંત સુધીમાં 125 મેગાવૉટ જેટલી વાયુગ્રીર્જા ભારતમાં સ્થાપિત થઈ છે.

જળગ્રીર્જા

જળ પણ સૌથી મહત્વપૂર્ણ ગ્રીર્જાસ્ત્રોત છે જેન ખાસ કરીને જળવિદ્યુત દ્વારા યોગ્ય કરવામાં આવે છે. સમુદ્ર કે મહાસાગરોના પાકોની લહેરો નૂકે નાના ઉપયોગ કરીને પણ ગ્રીર્જા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. ભરતી-ખાટની વૈજ્ઞાનિક વ્યવસ્થા દ્વારા ગ્રીર્જા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. જિંદન અને ફાન્સ જેવા રાષ્ટ્રોમાં ભરતી આધારિત ચક્કીઓની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. નદીઓના પાણીને રોક્યા બાદ તેના ઝડપથી વહેતી ગ્રીર્જા પ્રાપ્ત કરવા ટબાઇનના ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેના દ્વારા મોટા પ્રમાણમાં ગ્રીર્જા પ્રાપ્ત થાય છે.

ભૂતાપીય ગ્રીર્જા

પૃથ્વીના પટાળમાં રહેલી ગ્રીર્જાના ઉપયોગ માનવજાત માટે કરવાની રીત એટલે ભૂતાપીય ગ્રીર્જા. પૃથ્વીની ખોપડીના 17 કિ.મી નીચે તાપમાન 1000 થી 4000 કિગ્રી સેલ્સિયસ જેટલું હોય છે. ગીઝર કે પાઇપ દ્વારા આ ગ્રીર્જાને બહાર કાઢીને વીજળી પેદા કરવામાં આવે છે. ભારતમાં ખૂબ આછી માત્રામાં આ કામ થઈ રહ્યું છે. પરંતુ અમેરિકા અને ન્યૂઝીલેન્ડમાં ભૂતાપીય ગ્રીર્જા મોટા પ્રમાણમાં વ્યવસાયિક ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

હાઇડ્રોજન અને પરમાણુ ગ્રીર્જા

હાઇડ્રોજન આલ્કોહોલ અને પરમાણુ ગ્રીર્જા આધુનિક સમયમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ ગ્રીર્જાસ્ત્રોતો ગણાય છે. પૃથ્વીના વિદ્યુત આપઘટન દ્વારા હાઇડ્રોજન ગ્રીર્જા પેદા થાય છે. તેના પ્રયોગ અંતરિક્ષ રોકેટો માટે કરવામાં આવે છે. જૂલવર્ન જેવા મહાન સાહિત્યકારે પાતાના પુસ્તક 4 મિસ્ટેરિયસ આઇલેન્ડમાં ભવિષ્યમાં હાઇડ્રોજન ગ્રીર્જાનો મુખ્ય સ્રોત બનશે તથી ભવિષ્યવાણી કરી હતી. આ જ પ્રમાણે આલ્કોહોલ પણ મૅક્સિજન સાથે જાડાઈને પ્રક્રિયા કરના ગ્રીર્જા ઉત્પન્ન થાય છે. ઘણા રાષ્ટ્રોમાં મોટરકારમાં રોહોની સાથે આલ્કોહોલ મિશ્રિત કરવામાં આવે છે. જોકે હાઇડ્રોજન અને આલ્કોહોલ બંને પર વૈજ્ઞાનિક સંશોધન ચાલી રહ્યું છે.

પરમાણુગ્રીર્જા

અણુના વિભાજન અને સંલપન સાથે સંકળાયેલ ગ્રીર્જા પરમાણુગ્રીર્જા તરફે આજનાય છે. પરમાણુ વિભાજનની પ્રક્રિયા માટે રિએક્ટર તૈયાર કરવામાં આવે છે. વિશ્વના માટોભાગના રાષ્ટ્રો પરમાણુગ્રીર્જા તરફ વળ્યા છે. ભારત પણ ધીમે ધીમે એ તરફ આગળ વધી રહ્યું છે.

ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ બાદ 20 મી સદી ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન ક્ષેત્ર સૌથી મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે. 20મી સદી ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનને સાથે સંકળાયેલી છે એક તરફ વસ્તી વધતી રહી છે. 20મી સદીના અંત ભાગમાં વિશ્વની જનસંખ્યા છ અબજને પાર કરી ગઈ છે. તેના માટે પૂરતું અનાજ અને તેના જીવનના અન્ય પાસાઓ માટે વિભિન્ન વીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન આ મહત્વપૂર્ણ બન્યું છે. અમેરિકા, જર્મની, નધરલેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડે કૃષિ-ઉત્પાદનક્ષેત્ર નવીનતમ ટેકનોલોજીના પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ ખાસ કરીને જાગી ઉઠ્યાગયાની શરૂઆત થઈ પ્લાસ્ટિક કમ્પ્યુટર, ઉપગ્રહો જેવા આધુનિક ટેકનોલોજીના સાધનોના ઉત્પાદન માખરાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. સ્પર્શિયલ ઈકનોમી એન જવા શબ્દો પ્રચલિત બન્યા છે. કાર્ડ, રંગ અને સ્વચ્છ પોલિસ્ટ વાહનવ્યવહાર, હવાઈજહાજ, સ્ટીમર અને સંદેશવ્યવહારના ઉદ્યોગોએ 20મી સદીમાં હસ્તક્ષેપ ભરી છે અને તેની સાથે સાથે

સવાસન રાજા ખૂબ વિકસ્યું છે શહેરીકરણના વ્યાપ અંતરે મળખાકીય સુવિધાઓ માટે ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનને અનિવાર્ય બનાવ્યું છે.

વાહન અને સંદેશાવ્યવહારનાં સંધનો

વિજ્ઞાન અને ટેકનાલોજીના વિકાસની સાથે સાથે પરિવહન અને સંદેશાવ્યવહારના સંધનોમા પણ ક્રમિક અગતી છે ખાસ કરીને ગિર્જાના નવીન સત્તાના કારણે નવા જ પ્રકારના પરિવહનના સંધનો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે જમનામાર્ગ જળમાર્ગ અને હવાઈમાર્ગમાં પરિવહન વચાવ છે સડકાનુ નિર્માણ આધુનિક રીતે થવાને કારણે આ ક્ષેત્ર પરિવહન વિકસ્યું છે મોટરકાર, બસ, ટ્રક અને હોલ રેલપરિવહનના યુગની પરિવહનશીલ્પ અણીઓ આપી જળપરિવહન આર્થિક વિકાસના જોડે ક માર્ગદર્શ બન્યા બેરનમા આગા દરિયાકિનારે હોવાને કારણે જળપરિવહનનો વિકાસ થયો.

૭૦મી સદીમા સૌથી મહત્વપૂર્ણ અજત હવાઈપરિવહનક્ષત્ર જોવા મળે છે તનો વિકાસ તીવ્ર ગતિમા થયો એક રીતે હવાઈપરિવહન વિજ્ઞાન સંસ્કૃતિક અને આર્થિક જીવનમા મૂળગામી પરિવહન હાવનાર ઘટક બન્યું છે આપણ વિશ્વશામની સકલ્પનાના વિચાર નન કારણે કરી સુકીએ છીએ આછા સમયમા ખૂબ લાભી થતા થઈ શકતી હોવાન કારણે વિશ્વ ઘણું નજદીક આવ્યું છે બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી તમા બાસ વિકાસ થયો છે આજ તા ન પ્રવાસીઓને હઈ જામ છે અટલું નહીં પરંતુ કુરિયર સર્વિસ પણ તમા પર આધારિત થઈ ગઈ છે કારણે સર્વિસ તેનું મહત્વપૂર્ણ એકમ છે

પરિવહન માધ્યમમા એક અત્યંત નવીન માધ્યમ જે ૨૦મી સદીના અંતિમ દશકાઓમા જોવા મળ્યું છે ન પાઈપ લાઇન પરિવહન પાણી, તલ, ગેસ, લીન, ગેસ જવા ઉત્પાદનના પાઈપલાઇન પરિવહન દ્વારા અક જગ્યાઓથી બીજી જગ્યાએ હઈ જવામા આવે છે વિજ્ઞાની શહેરી વસ્તી જાણ કે પાઈપલાઇન પરિવહન આધારિત થઈ ગઈ છે પેટ્રોલિયમ અને કુદરતી ગેસના ઉત્પાદન ઉદ્યાનો તમા કારણે વિકસ્યા છે

સંચારના નવા નવા સંધનો આવવાથી પરિવહનના ક્ષત્રમા ખાસસા વિકાસ થયા છે ૧૫ થી સદી મુદ્રણ ટેકનાલોજીના આધારિત હતી માઇકલ ફેરાડ દ્વારા વિદ્યુત ચુબકીય પ્રેરકની શોધ થવાથી સંચારક્ષેત્ર ક નિ થઈ ગ્રહામ બલ આ ક્ષેત્ર મહત્વપૂર્ણ નામ છે જમણા ટેલિગ્રામના પ્રચાર કર્યા ઈસ ૧૮૭૬મા નમના દ્વારા થયલી ટેલિફોનની શોધમા વિશ્વમા સંચાર ક્રાંતિની અઘસ્ટાનક હતી ના માર્શે ટેલિગ્રામનો વિકાસ કરીને સદેશાવ્યવહારમા ક્રાંતિ કરવી ૭૦ મી સદીના પહલ્લા વર્ષે માર્કોની નામના વૈશ્વનિકે તમાર વગર સદેશા મોકલવામા સફળતા મેળવી અને તમાર વગરનો સંચારયુગનો આરભ કર્યો હર્ટઝ અને ભારતીય વૈજ્ઞાનિક જગદીશચંદ્ર બોસ દ્વારા વિકસિત વિદ્યુત ચુબકીય તરંગના તમા પ્રચાર થયલા ઈસ ૧૯૨૦-૧૯૩૦મા રેડિયો અને ટેલિવિઝનની શોધે સમગ્ર જનસમૂહાવને સંચારમાધ્યમો સાથે જોડી દીધું ઈસ ૧૯૬૨મા રહેલી વખતે લાઇવ ટેલિવિઝન કાર્યક્રમ અનુરિશમા સ્થાપિત કૃત્રિમ ઉપગ્રહ દ્વારા હંબાડવા શરૂ થવા તમાર વિશ્વ જાણ કે માણસના પ્ર ઈંગ્લેન્ડમા પહોચી ગયું ૭૦મી સદીના અંતિમ દશકાઓમા સેલ્યુલર ફોન અને કમ્પ્યુટર દ્વારા મહત્વમ ક નિ થઈ આજ કમ્પ્યુટર અને સેલફોન જીવનનું અભિન્ન અંગ બની ચૂક્યા છે એસ.એમ.એસ, ઈ-મેલ, ટ્વિટર અને અન્ય એપ્સ જીવનના ઘટકભાવો બન્યા છે

જીવનવિજ્ઞાનમાં આવેલાં પરિવર્તનો

ઈસ ૧૮૫૭મા જમન રસાયણવિજ્ઞાની બુચર જૈવિક વિજ્ઞાનની શોધ કરી પરિણામ વિષાણુ જીવાણુ જેવા જીવો વિષ સંશોધનો શરૂ થયા જીવાણુ અને વિષાણુ કઈ રીતે મનુષ્ય જાનવર અને વનસ્પતિમા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે તેની જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ આ વિજ્ઞાનના વિકાસને કારણે કમળો, પોલિયો, શીનળા, શરદી જેવી

બીમારીઓ પાછળ રહેલા વાઈરસ અને વિષાણુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેથી તેની દવાઓ શોધવાની શરૂઆત થઈ,

જીવન વિજ્ઞાન શાખા

20મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં જૈવ રસાયણ- વિજ્ઞાનમાં મહત્ત્વપૂર્ણ શોધખોળો થઈ. વિટામિન, જૈવિક બાબતો કઈ રીતે કામ કરે છે તેના માટે જીન શબ્દ પ્રચલિત થયો. ઈસ્મુલિન અને પેનિસિલીનની શોધ થઈ. બે વિશ્વયુદ્ધો વચ્ચે સલ્ફા અને એન્ટિબાયોટિક શોધાઈ. પરિણામે મૃત્યુદરમાં ખાસ્સો ઘટાડો થયો. 20 મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જીનેટિક સાયન્સ પર વિશ્વકક્ષાનાં સંશોધનો થયાં. માઈક્રોસ્કોપ અને એક્સરે વિજ્ઞાને તેમાં ક્રાંતિ આણી. અલ્ટ્રા સોનોગ્રાફી, કાર્ડિયોગ્રામ અને ઈકો કાર્ડિયોગ્રામ

દ્વારા શારીરિક રચનાઓ અને શરીરમાં રહેલા રોગો વિશે જ્ઞાન વધ્યું. ડી.એન.એ., આર.એન.એ.ની શોધ થવાથી મૂળભૂત જૈવ બાબતો સમજવામાં મદદ મળી. જીનેટીક કોડનું અધ્યયન શરૂ થયું અને તેને કારણે જન્મનાર બાળકને રોગમુક્ત કરવામાં સફળતા મળી. કીક અને વોટસન જેવા વૈજ્ઞાનિકોએ ડી.એન.એ. પર સંશોધન કર્યું. ભારતના મહાન વૈજ્ઞાનિક હરગોવિંદ ખુરાના અને તેમના સાથી વૈજ્ઞાનિકોએ ઈ.સ. 1970માં ડી.એન.એ.નું વિશ્લેષણ કર્યું અને કોહેન અને બોયેર જેવા વૈજ્ઞાનિકોએ જીનેટીક એન્જિનિયરિંગની સ્થાપના કરી. એન્ઝાઈમ્સની શોધ થવાથી માનવશરીરમાં ખૂટતાં તત્ત્વો પર કામ થયું. ઈ.સ. 1980ના દશકમાં એઈડ્સ વાઈરસ ઉપર સંશોધન થયું અને ઈ.સ. 1990માં કેન્સરના જીનેટિકલ કારણો શોધવામાં સફળતા મળી. અનેક પ્રકારનાં લેબોરેટરી પરીક્ષણોને કારણે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. જીનેટીક એન્જિનિયરિંગ 20 મી સદીની સૌથી મહાન શોધ છે. જેણે માનવજીવન અને સ્વાસ્થ્યને સશક્ત બનાવવાના મહત્ત્વપૂર્ણ માધ્યમ તરીકે કાર્ય કર્યું છે.

ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી

માહિતી પ્રાદ્યોગિકી ખાસ કરીને તેના સંગ્રહ, ભંડાર, સંશોધન અને આવાગહન પર રચાયેલું વિજ્ઞાન છે. તે સંદેશા અને કમ્પ્યુટર ટેકનોલોજી સાથે સંકળાયેલ છે. આ ટેકનોલોજીને પરિણામે મિની અને માઈક્રો કમ્પ્યુટરનું નિર્માણ થયું છે. ટેલેકમ્સ, ફેક્સ, કૃત્રિમ ઉપગ્રહો અને ઓપ્ટિકલ ફાઈબર આ ક્રાંતિને તીવ્ર ગતિ આપે છે. પરિણામે દુનિયાના કોઈપણ ખૂણે થોડી સેકન્ડોમાં સુચનાનું નિર્વાહન થઈ શકે છે. અમેરિકામાં સૌપ્રથમ ઇલેક્ટ્રોનિક ડિજિટલ કમ્પ્યુટરની શરૂઆત (ઈ.સ. 1946) થઈ. કમ્પ્યુટર ક્રાંતિ એ 20 મી સદીની સંચારવ્યવસ્થામાં સૌથી મહત્તમ બાબત છે. તે મનુષ્યની જીવનશૈલી અને ફિલસૂફીમાં આગળ વધી રહી છે. મોટાભાગની કાર્યવાહીમાં ટેકનોલોજીએ કાગળનું સ્થાન ઝૂંટવી લીધું છે. તેના વ્યાપક પ્રયોગથી બેંકિંગ, સ્વાસ્થ્ય, પરિવહન, કલા વગેરેમાં વિકાસ થયો છે. મોસમની ભવિષ્યવાણી કરવામાં પણ તે ઉપયોગી સાબિત થઈ છે.

સમકાલીન વિશ્વમાં સાહિત્ય, કલા અને સંદેશાવ્યવહારમાં આવેલી ક્રાંતિનો પ્રભાવ

સમકાલીન વિશ્વમાં છેલ્લી સદીએ કરતાં વ્યાપક પરિવર્તનો સાહિત્ય, કલા અને સંદેશાવ્યવહારમાં આવેલી ક્રાંતિના પ્રભાવને કારણે જોવા મળે છે. પ્રાચીન કાળે અને મધ્યયુગમાં બૌદ્ધિક અભિવ્યક્તિ મોટેભાગે રાજદરબારો કે ઉચ્ચ વર્ગ પૂરતી મર્યાદિત હતી અથવા તો ચર્ચ અને મંદિર પૂરતી સીમિત હતી. તે સિવાય મોટાભાગના લોકો પોતાના સામાજિક ધાર્મિક જીવનની અભિવ્યક્તિ સામાન્ય સ્વરૂપમાં જ કરતા જેને આપણે લોકકલા કહીએ છીએ. સાહિત્ય પણ મોટેભાગે પરંપરાગત અને લોકકલાના માધ્યમ તરીકે ચાલતું રહ્યું હતું. કલાનું પણ તેમજ હતું. 20 મી સદીમાં પ્રિન્ટ મીડિયા અને ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયાનો વિકાસ થવાને કારણે સાહિત્ય અને કલામાં પણ આમૂલ પરિવર્તન આવ્યું. સાહિત્યનાં તમામ સ્વરૂપો હવે સામાન્ય લોકો સુધી પહોંચે છે. ટેલિવિઝન અને ઇન્ટરનેટને કારણે તે વિશ્વના ખૂણે ખૂણે સુધી માનવચેતનાને પ્રસારે છે. રેડિયો કહે છે તેમ કલા અને શિલ્પના સ્વરૂપમાં અભિવ્યક્તિ પારંપરિક બૌદ્ધનું સંગઠિત સ્વરૂપ છે. જે પરંપરા અનુસાર કોઈ

માનવસમૂહને પારિભાષિત કરે છે. પરંતુ વૈશ્વકીકરણના સમયમાં મેથ્યુ આર્નોલ્ડ કહે છે તેમ વિશ્વમાં જે કંઈ સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાન છે તેનાથી સંસ્કૃતિ આપણને પરિચિત બનાવે છે. લોકો જાણે કે એકસાથે અનેક સંસ્કૃતિના

P.S.L.V. – સેટેલાઈટ લોન્ચિંગ

વાહક બન્યા છે. અમેરિકા જેવાં રાષ્ટ્રો જ્યાં મશિનેશન કલ્પર વિકસ્યું છે. વૈશ્વકીકરણની આ ઘટનાએ સમગ્ર વિશ્વની સંસ્કૃતિને પ્રભાવિત કરી છે. દુનિયાભરની સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સમાનતા ઊભી કરી છે. ઘણીવાર તેને નવસંસ્થાનવાદ પણ કહેવામાં આવે છે. હવે સંસ્કૃતિ આર્થિક પ્રભુત્વની નવી વિચારધારા લઈને આવે છે. 19મી સદી જેમ સામ્રાજ્યવાદની સદી હતી તેમ 20મી સદીમાં સાંસ્કૃતિક સામ્રાજ્યવાદ શબ્દ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. નવીનતમ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોએ જોકે વિશ્વવ્યવસ્થાને પડકારી છે, સમકાલીન ઇતિહાસમાં આવી અનેક બાબતો દેખાય છે. નવીન આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક વ્યવસ્થાની સ્થાપના (ઈ.સ. 1974) સંયુક્ત રાષ્ટ્રોએ કરી. આ યોજના 20મી સદીના યુગાંતરકારી ગણાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક સંબંધોને નવી જ વ્યવસ્થામાં સાંકળવામાં આવ્યા છે જેને આપણે ગ્લોબલ વિલેજ કહીએ છીએ. ફિલ્મ,

ઉત્સવો, રમત-ગમતને આખા વિશ્વમાં પ્રસારણ મળે છે તેથી એક વિચાર સમગ્ર વિશ્વમાં ફરી વળે છે. મહાત્મા ગાંધી, માર્ટિન લ્યુથર કિંગ, નેલ્સન મંડેલા, મધર ટેરેસા જેવા મહામાનવો સમગ્ર વિશ્વમાં પૂજનીય બને છે. તેઓનો માનવતાવાદ વિશ્વભરમાં આ જ કારણે પ્રસર્યો છે.

સમૂહ માધ્યમો-મુદ્રિત અને વીજાણુ માધ્યમ

સિનેમા, ટેલિવિઝન, રેડિયો અને સમાચારપત્ર જેવાં સમૂહમાધ્યમોનો વિકાસ માનવજીવનની તમામ બાબતોમાં મહત્વપૂર્ણ ઉપલબ્ધિ છે. 19 મા સૈકાના અંતિમ વર્ષોમાં (ઈ.સ. 1895) જન્મેલું સિનેમા આજે તો વિશ્વભરના લોકો માટે મનોરંજનનું મહત્વપૂર્ણ માધ્યમ છે. ભારતમાં (ઈ.સ. 1813) કાદાસાહેબ કાળકેએ રાજા હરિશ્ચંદ્ર ફિલ્મ બનાવી ભારતીય ફિલ્મનો યુગ શરૂ કર્યો. યુરોપ અને અમેરિકામાં 20મી સદીની શરૂઆતમાં મોટા પાયે ફિલ્મઉદ્યોગ શરૂ થઈ ગયેલો. આજે તો લગભગ વિશ્વની તમામ ભાષાઓમાં ફિલ્મો બને છે. નૃત્ય અને નાટકની જેમ જ સિનેમા કલાનું સ્વરૂપ પામ્યું છે. જોકે મુદ્રિત અને વીજાણુ માધ્યમની ટેકનોલોજીને કારણે સિનેમાનો જન્મ થયો હતો. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના સમયે કાન્સ ફિલ્મઉદ્યોગમાં મોખરે હતું. પછીથી વિશ્વભરમાં ફિલ્મઉદ્યોગ વિકસ્યો. ચાર્લી ચેપ્લિન, સર્ગેઈ આઈસ્ટાઈન, આકિરા કુરોસાવા, સત્યજીત રે, આલ્ફ્રેડ હીચકોક અને સ્ટીફન સ્પીલબર્ગ દુનિયાભરના લોકોને સિનેમાનું ધેલું લગાડ્યું છે.

સંદેશા અને વાહનવ્યવહારના મહત્વપૂર્ણ વિકાસની સાથે સાથે સમાચારપત્રે કે આખબારે સામાન્ય લોકો વચ્ચે પોતાનું સ્થાન જાળવી રાખ્યું છે. ટીવી અને રેડિયો આવ્યા બાદ પણ તેનું આકર્ષણ ઓછું થયું નથી. દુનિયાભરમાં દૈનિક સમાચારપત્ર જુદા જુદા સ્વરૂપે નીકળે છે. ભારતમાં રાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક કક્ષાએ હજારો વર્તમાનપત્રો છપાય છે.

કોઈપણ રાષ્ટ્રની રાજકીય, આર્થિક કે સામાજિક સ્થિતિનું ચિત્રણ કરવામાં મુદ્રિત માધ્યમનું બૃહદ્ મહત્વ છે. તે જનમતને પ્રભાવિત કરે છે. પીળા પત્રકારત્વનો ભોગ બનીને અનેક સરકારો તૂટી પડી છે. અમેરિકાનું વોટર ગેટ ક્રાંતિ કે ભારતના બોફોર્સકાંડ તેનું મહત્વપૂર્ણ ઉદાહરણ છે. અમેરિકામાં ગેસોસિએટેડ પ્રેસ, બ્રિટનમાં ગ્રોઈટર્સ, ફ્રાન્સમાં એજેન્સ સમાચાર એજન્સી કામ કરે છે. ભારતમાં યુનિઈટેડ ન્યૂઝ ઓફ ઈન્ડિયા અને પ્રેસ ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયા સરકારી સમાચાર સંસ્થાઓ છે. સાક્ષરતા વધવાની સાથે સાથે પત્રકારત્વનો વિકાસ પણ થતો રહ્યો છે. સમાચારપત્રોમાં ફોટાઓનો પણ એક વિસ્તૃત વિભાગ જોવા મળે છે. એટલું જ નહીં વિજ્ઞાપન કે જાહેરાતનો વિકાસ તેની સાથે સંકળાયેલો છે. ઈ.સ. 1920માં રેડિયો લોકોના સંચારનું એક મહત્વપૂર્ણ માધ્યમ બની ચૂક્યું છે. બીબીસી અને વોઈસ ઓફ અમેરિકા દુનિયાભરમાં ખ્યાતિ પામ્યાં હતાં. ભારતમાં આકાશવાણી બહુ જ લોકપ્રિય છે. એટલું જ નહીં 20 મી સદીના છેલ્લા દશકામાં એક્ઝેમ ચેનલો બૃહદ્ લોકપ્રિય બની છે.

ટેલિવિઝન એ જનસંચાર માધ્યમમાં ક્રાંતિનો પ્રારંભ (ઈ.સ. 1936) તેનું સર્વપ્રથમ પ્રસારણ થયું. આજે દુનિયાભરના લોકો ટેલિવિઝનથી જોડાયેલા છે. ઉપગ્રહ, ટેકનોલોજીના વિકાસને કારણે તેમાં વ્યાપક પરિવર્તનો આવ્યાં છે. સમાચાર અને સામાજિક બાબતોની જાગૃતિ તેને કારણે આવી છે. કેબલ નેટવર્ક તેમાં પણ ક્રાંતિ લાવી દીધી છે. અનેક ચેનલો જોવાની સગવડતા તેના કારણે વધી છે. સી.એન.એન., એસિયન એજ, ડિસ્કવરી, નેશનલ જિયોગ્રાફી અને સ્ટાર જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય ચેનલો કરોડો દર્શકોનું મનોરંજન કરે છે. ભારતમાં ઈ.સ. 1980માં દૂરદર્શનની સરકારી સંસ્થા તરીકે સ્થાપના થઈ.

વર્તમાનપત્રો તથા સોશિયલ મીડિયાનો સમાજ અને સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રભાવ

સમાજ અને સંસ્કૃતિ ઉપર વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના આ આચ્છાદિ સૌથી વધારે અસર કરી છે. એક તરફ તેણે કલા, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યનો પ્રચાર-પ્રસાર કર્યો છે તો બીજા બાજુ વિશ્વશાંતિ માટે ખતરો પણ ઊભો કર્યો છે. લોકોનું જીવનધોરણ સુધર્યું છે તો મતિભ્રંશ કરવામાં પણ તેનો ફાળો રહ્યો છે. આજે વર્તમાનપત્ર અને સોશિયલ મીડિયા નાની અમથી ઘટનાને બહુ જ મોટું સ્વરૂપ આપી વિવાદ ઊભો કરે છે. ખોતાના ટી.આર.પી. વધારવા ગમે તે હદે જતું મીડિયા લોકોની ભાવનાઓ સાથે રમત રમે છે. સમાજ એક તરફ તેનાથી શિક્ષિત થાય છે તો બીજા બાજુ શાંતિ અને સહઅસ્તિત્વ જેવી ભાવનાશીલ બાબતોમાં મીડિયા દ્વારા દોરવાઈને એકબીજાના વિરોધી બને છે. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ અને બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મન અને ઈટાલિયન મીડિયાએ તથા ફ્રેંચ મીડિયાએ આ જ પ્રકારનું કાર્ય કરેલું. ભારતીય મીડિયા ભારતના લોકોના પાયાના પ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશ પાથરવાને બદલે રાજકીય ચર્ચાઓમાં રમ્યા-પરમ્યા રહે છે. હકીકતમાં મીડિયા સંચારવ્યવસ્થાનું સશક્ત માધ્યમ છે પરંતુ અસત્ય લોકોની વૃત્તિને કારણે તે ખાસ્સું બદનામ થયું છે.

સ્વાધ્યાય

1. આપેલ પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) સમકાલીન વિશ્વમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાં આવેલાં મુખ્ય પરિવર્તનો સમજાવો.
- (2) શક્તિના વિભિન્ન સ્ત્રોતોની માહિતી આપો.
- (3) વર્તમાનપત્રો અને સોશિયલ મીડિયાનો સમાજ પર કેવો પ્રભાવ પડ્યો છે ?
- (4) ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીએ વિશ્વને એક ગામડું બનાવી દીધું છે. ચર્ચા કરો.
- (5) જીવ વિજ્ઞાનમાં થયેલાં સંશોધનો સમજાવો.

2. આપેલ પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) એન્ટિબાયોટિક દવાઓથી માનવસમાજને શું કાયદો થયો ?
- (2) વર્તમાનપત્રોનું સામાજિક મહત્વ સ્પષ્ટ કરો.

- (3) ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન વધારનાર પરિબળો સમજાવો.
 (4) ટેલિવિઝન અને રેડિયોનું સંદેશાવ્યવહારમાં સ્થાન સ્પષ્ટ કરો.
 (5) 20 મી સદીના વાહનવ્યવહારની રૂપરેખા આપો.

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) પ્રથમ સોલરસેલ ક્યારે તૈયાર થયો ?
 (અ) 1945 (બ) 1946 (ક) 1947 (ડ) 1943
- (2) વૈજ્ઞાનિક કયાઓ સચે સંકળાપેલ મહાન સાહિત્યકાર કોણ છે ?
 (અ) વર્ડઝવર્થ (બ) કાર્લ માર્ક્સ (ક) જુલવર્ન (ડ) રસ્કિન
- (3) જૈવિક વિજ્ઞાનની શોધ કરનાર વૈજ્ઞાનિક કોણ છે ?
 (અ) બુચર (બ) મિથોવન (ક) લેનિન (ડ) રુથરફોર્ડ
- (4) ટેલિકોનની શોધ ક્યારે થઈ ?
 (અ) 1875 (બ) 1876 (ક) 1877 (ડ) 1888
- (5) ડી.એન.એ. પર સંશોધન કરનાર ભારતીય વિજ્ઞાની કોણ ?
 (અ) અમર્ય સેન (બ) હરગોવિંદ ખુરાના
 (ક) રાધાકિષ્ણન (ડ) એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામ

• • •